1944

JAARBERICHT N° 9

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

INHOUD VAN JAARBERICHT N° 9

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP ᶜ**EX ORIENTE LUX**ᵓ, opgericht 22 Mei 1933, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de studiën van het oude Voor Azië en Egypte op het gebied der geschiedenis, archæologie, philologie, geographie en exacte wetenschappen te bevorderen en een band te vormen tusschen hen, die in deze studies belangstellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van den stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor-Azië en Egypte, zoowel in archæologisch-historisch als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift, doordat het karakter in de eerste plaats informeerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zooveel mogelijk vermeden; behandeling van details is beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot den Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. Ieder jaar worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandsche Zeebekken.

Het Gezelschap geeft verder een serie **Mededeelingen en Verhandelingen** en **Overzichten van de Geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten** uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grootere wetenschappelijke **Uitgaven.** Voorts stelt de administratie op geregelde tijden publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van ᶜEx Oriente Luxᵓ gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseeren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en causerieën houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot deze lezingen. — De bibliotheek van het Gezelschap is sedert het voorjaar 1940 ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a te Leiden. Contribuanten van ᶜEx Oriente Luxᵓ hebben vrij toegang tot de boekerij van het Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van het Instituut gebruik kunnen maken.

Leden (*f* 7.50) leden-begunstigers (id.) en donateurs (*f* 10.— p. j. min.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededeelingen en Verhandelingen en de Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen gratis en, zoo mogelijk, de Uitgaven. Begunstigers (min. *f* 3.50 per jaar, buitenland *f* 5.— per jaar) krijgen het Jaarbericht gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerden prijs. Het vereenigingsjaar loopt van 1 September tot 1 September. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juli geschieden. Voor een uitnoodiging tot het lidmaatschap en opgave als donateur of begunstiger wende men zich tot den secretaris, den heer A. A. KAMPMAN, Roodenburgersraat 41, Leiden (postgironummer 229501, tel. 26390) of tot de studiekringbesturen (zie blz. 4 van het omslag). Alle bestellingen van publicaties moeten per giro 229501 ten name van den heer A. A. KAMPMAN, Leiden worden gedaan.

1944

JAARBERICHT N° 9

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE À LEYDE, N° 9

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Prof. Dr A. DE BUCK

Adres Redactie: ROODBORSTSTRAAT 16, LEIDEN

Administratie: ROODENBURGERSTRAAT 41, LEIDEN

TER INLEIDING

Latissime patet Philologiae campus: quaecumque ubi terrarum exstant antiquioris aevi et humanitatis monumenta, sive literis exarata, scriptores, inscriptiones, numi, sive illiterata, quales sunt artium reliquiae picturae, sculpturae, architecturae et similium, ea omnia philologis tractanda et exploranda sunt ut ex iis antiquorum populorum historiam, vitam, artes literas ita cognoscunt, ut quo pacto nostra humanitas inde orta sit, quid illis acceptum referatur, quid qua de causa ostendere possent.

C. G. COBET

Over een zeer breede vlakte ligt het veld der philologie open: wat er ook en waar ook ter wereld aan resten zijn van een vroegeren tijd en beschaving, hetzij in letters gegrift (schrijvers, opschriften, munten), hetzij niet door schrift overgeleverd, waaronder vallen de overblijfselen van schilder-, beeldhouw- en bouwkunst en hun gelijken, die allen moeten de philologen behandelen en onderzoeken opdat zij uit deze de geschiedenis der volken der oudheid, hun leven, hun kunsten en ambachten, hun letterkunde zoo leeren kennen, dat zij kunnen aantoonen, op welke wijze onze beschaving uit deze is ontstaan, wat wij aan hen zijn verschuldigd, en wat en waarom iets ervan verschilt.

C. G. COBET, *Oratio de arte interpretandi grammatices et critices fundamentis innixa primario philologi officio*. Leiden, 1847, blz. 5-6.

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND

Primarium philologi officium, een der voornaamste plichten of zoo men wil *de* voornaamste plicht van den philoloog, noemde nu bijkans een eeuw geleden C. G. COBET bij de aanvaarding van zijn hoogleeraarschap te Leiden (20 Juni 1846; de rede verscheen eerst het volgende jaar in druk) de taak van den philoloog, om, toegerust met kennis van grammatica en met de gave der critiek, de monumenten der oudheid te verklaren, hetzij deze dan schriftelijke of stoflijke zijn. Hier den nadruk op de benaming philoloog te leggen in tegenstelling met die van den archæoloog, zou met het oog op de Latijnsche constructie van het citaat misplaatst zijn. Dit alleen valt te zeggen naar aanleiding van het gebruik van het ruimer begrip philoloog, dat in laatste instantie ook de archæoloog de hulp van den letterwijzen man noodig heeft om zijn monumenten te kunnen interpreteeren. Men zie slechts naar het schemerdonker der praehistorie van de volken, waarvan wij ook de geschiedenis zelf kennen, en bovenal naar geïsoleerde archæologische monumenten, zooals b.v. die op de Paascheilanden.

Als wij dan met dezen maatstaf van het *primarium officium* zien, hoe zich de belangstelling voor het Oude Naburige Oosten in de afgeloopen jaren hier te lande uit, dan trekt vanzelf onze aandacht het werk door de heeren W. D. VAN WIJNGAARDEN en B. H. STRICKER, gepubliceerd in de jongste nummers van de *Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* [1]). Ziet men deze nummers in, dan zal niet alleen de materieele verzorging treffen (lichtdrukplaten en kleuren ontbreken niet) (1), maar bovendien zal men dankbaar zijn, dat ook in dezen tijd het wetenschappelijke werk in intensieve mate aan deze instelling wordt voortgezet. Philologie en archæologie gaan hier hand in hand. Zoo wordt aan de oud-vaderlandsche traditie nieuwe roem door deze samenwerking bij het interpreteeren toegevoegd.

Ook als opvoedend lichaam blijft het Museum in deze jaren fungeeren. Wel zijn monumenten van den eersten rang deels naar veiliger plaats overgebracht, deels door zandzakken aan het gezicht onttrokken, maar een repraesentatieve collectie brengt ons ook de beschaving en cultuur van Egypte in haar verschillende karakteristieken voor oogen. Het Museum leeft nog, en het weet bovendien door actualiteit de bezoekers te trekken. Zoo organiseerde zijn directie als herinnering aan den honderdsten sterfdag van den Egyptoloog Ippolito ROSELLINI (4 Mei 1943) een tentoonstelling, geheel aan het werk en den persoon van dezen geleerde gewijd, tot wiens werken iedere nieuwe generatie van Egyptologen toch weer teruggrijpt op bepaalde momenten.

Daar belangstelling ook tot uiting komt in het voorbereiden van publicaties, zou hier ter plaatse ook van de studies moeten worden gewag gemaakt, die aan deze voorafgaan. Dit is echter niet gewenscht; als de studies tot een goed einde zijn gebracht zullen de komende jaren het bewijs moeten leveren, dat ook in deze tijden ook in andere kringen dan in die van ons Museum de fakkel is brandende gebleven.

De term *primarium officium* veronderstelt, dat er ook nog andere plichten zijn, weliswaar op de tweede plaats komend, maar toch ook van gewicht. Tot die secondaire plichten zou men den plicht van den vakgeleerde kunnen rekenen, zijn niet-studiegenooten in de resultaten van zijn wetenschap te doen deelen. Niet dat dit abstract genomen strikt noodzakelijk zou zijn voor het bestaan of het voortblijven bestaan van een wetenschap. Het is immers denkbaar en soms ook in de practijk gebleken, dat een wetenschap los staat van

[1]) Voor een overzicht zie men de Jaarberichten 6-8, blz. 257, 587, 759 en dit Jaarbericht 215 vlg.

de belangstelling van het groote publiek. Aan den anderen kant diene men een maat met zekere grenzen (*sunt certi denique fines!*) in dezen te houden.

Ons Gezelschap mocht op 22 Mei j.l. zijn tienjarig bestaan in stilte herdenken. Dit gaf gelegenheid tot overdenken van zijn werkzaamheden. Zijn taak meent het in die afgeloopen jaren in den geest van de primaire èn van de secondaire plichten te hebben vervuld, zij het met gebreken. Dit kon het doen, omdat het steun vond bij mannen, die steunend op grammatica en critiek de kunst verstonden van het verklaren der monumenten, ons door de oudheid overgeleverd. Dit kon het ook doen, omdat het een publiek vond dat gaarne ingelicht werd over die oude beschavingen, die door zichtbare en onzichtbare banden met het heden zijn verbonden. Jaarberichten werden samengesteld, lezingen gehouden, bibliotheken gevormd. Men bedenke echter dat dit alles als het ware voorgespeelde muziek is; zeker zijn de gaven van onze uitvoerende kunstenaars groot, en zijn wij hun dankbaar voor hun optreden. Maar Grieksch moeten wij van de Grieken en Latijn van de Romeinen leeren, zei COBET tot de studenten van 1852 [2]) (me auctore et duce Graeca discite ab Graecis, Romana discite ab Romanis), en ook dezen keer trof hij den spijker op den kop. In dit licht bezien verricht het *Nederlandsch Archæologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten* completeerend werk, niet alleen doordat het een handbibliotheek openstelt, maar ook doordat het een reeks cursussen organiseert, waarin het de schriftteekens en de talen dier oude volkeren laat doceeren. Hier geldt zelfs: het schrift en de taal is gansch het volk. Zoo ontstaat er in den lande een kern, die de Oudheid ook voor zich zelve kan laten spreken.

En nu: waartoe dit alles? Schrijver dezes verricht zijn werkzaamheden aan een raam, dat uitzicht geeft links op hooge kastanjeboomen en rechts op de achtergevels van huizen, gebouwd aan een der oudste mondingen van den Rijn. Niets doet des zomers vermoeden het zicht, dat de winter hem biedt: de glooiingen van een heuvel en den vluchtburcht daar bovenop. Dan is hij één van de weinige Leidenaars, voor wie de oorsprong en de groei der stad een dagelijksche inspiratie zijn.

Waren die boomen omgehakt en stonden de huizen aan den Nieuwen Rijn er niet, dan zou er een open zicht zijn van den eenen oever naar den anderen, van het Stadhuis tot aan den vluchtburcht, dan zou Leiden ook uit stedenbouwkundig oogpunt een unieke plaats innemen. Maar nu is Leidens oudste historische monument ingekapseld tusschen het groene loover en de roode pannen; de toegang ertoe leidt door een nauwe steeg en wij kunnen den zeventiende-eeuwschen burgers slechts dankbaar zijn, dat zij de vervallen muren vernieuwden en de toegangspoort tooiden met hun uitgebeelde familiewapens.

Zoo zitten de oorsprongen van zoovele beschavingselementen ingekapseld, soms zelfs in die mate, dat ze niet terug te vinden zijn. Nu kan men wel zeggen dat de bloei van Leidens industrie en wetenschap los staat van het al of niet betrokken zijn in het stadsbeeld van den vluchtburcht (2), maar den rationeelen mensch blijven èn toekomst èn verleden boeien en intrigeeren.

Voor het Nederlandsche volk het verre verleden te ontkapselen voor zoover dat mogelijk is, en het te betrekken in zijn beeld der geschiedenis (3), ziehier het werk dat *Ex Oriente Lux* ook in de komende jaren wacht.

Moge deze taak dan ook behooren tot de *officia secundaria*: — het is en blijft buiten eenigen twijfel een *nobile officium*!

Leiden, 10 Juni 1943 — B. A. VAN PROOSDIJ

[2]) C. G. COBET, *Allocutio ad commilitones*, Leiden, 1852.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR C. VAN GELDEREN

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

1 — *Ausgewählte Babylonisch-Assyrische Briefe, transscribiert und übersetzt.*
Diss. Leipzig, 1902.
Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft IV 4.
R. Fr. HARPER, *Assyrian and Babylonian Letters* I-IV, 1892-1896, nummers (I) 6, (II) 358, (III) 363, (IV) 43, (V) 429, (VI) 42, (VII) 391, (VIII) 380, (IX) 381, (X) 444, (XI) 414, (XII) 85, (XIII) 281, (XIV) 91, (XV) 338, (XVI) 340, (XVII) 349, (XVIII) 65, (XIX) 424, (XX) 408, (XXI) 344.
6, 42, 43, 65, 85, 91, 281, 338, 340, 344, 349, 358, 363, 380, 381, 391, 408, 414, 424, 429, 444.

2 — *Het Principium Theologiae in zijn beteekenis voor de Archæologia Sacra.*
Openbare Les. Wageningen 1904.

3 — *Israëlietische Oudheidkunde en Archæologia Sacra.*
Inaugureele Oratie. Wageningen 1905.

4 — *Samaritaner und Juden in Elephantine-Syene.*
Orientalistische Literaturzeitung 15, 1912, coll. 337-344.

5 — *Samaritanen en Joden aan de Zuidgrens van Egypte.*
Stemmen des Tijds, 1, 1912, blz. 1126-1153.
Over de Elephantine papyri.

6 — *Zu der von Scheil veröffentlichten altbabylonischen Königsliste.*
Orientalistische Literaturzeitung 16, 1913, coll. 145-149.

7 — *A propos de la plus ancienne inscription cananéenne connue.*
Revue de Théologie et des questions religieuses 22, 1913, blz. 265-267.

8 — *Een belangrijke ontdekking in Sinaï.*
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 14, 1913, blz. 172-181.
Hathor-beeld uit Serabit el Khadem (Sinai).

9 — *Who was Nimrod?*
The Expositor, serie 8, vol. 8, blz. 274-282.

10 — *Een belangrijke studie over oude religies.*
Stemmen des Tijds, 3, 1914, blz. 1178-1196; 1316-1333.
Bespreking van A. SCHMIDT, *Gedanken über die Entwicklung der Religion auf Grund von babylonischen Quellen* (MVÆG) 16³, 1911.

11 — *Zum assyrischen Königstitel šar kiššati.*
Orientalistische Literaturzeitung 18, 1915, coll. 265-266.

12 — *Sanherib.*
Rectorale Oratie, Leiden, 1915.

13 — *De God Israëls en de goden van Babel.*
Wetenschappelijke Samenkomst der Vrije Universiteit, Amsterdam 1919.

14 — *De Elamologie.*
Nieuwe Theologische Studiën, 3, 1920, blz. 79-87.

15 — *Het oudste letterschrift.*
Stemmen des Tijds 10, 1921, blz. 252-278.
Sinaïschrift.

16 — *Elamietische Goden en Koningen.*
Stemmen des Tijds, 13, 1924, blz. 1-28.

17 — Artikelen in: *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk.*
Kampen 1926-1931.

18 — *Der Salomonische Palastbau.*
Archiv für Orientforschung, 6, 1931, blz. 100-107.

19 — *De hoofdpunten der zielsgeschiedenis van Job.*
Derde druk, Kampen, 1931.

20 — *Het Boek Amos vertaald en verklaard.*
Kampen, 1933.

21 — *Geschiedenis van Voor-Azië met Egypte en van Israël tot op de inneming van Babel door de Perzen.*
in: *Bijbelsch Handboek* deel 1, Kampen 1935.

22 — *De Boeken der Koningen, opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard.*
I. Deel, 1.Koningen 1-11.
Tweede druk, Kampen 1937.
II. Deel, 1.Koningen 12-22 en II.Koningen 1-4.
Kampen, 1936.

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR JOH. DE GROOT †

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

IN PIAM MEMORIAM SAMENGESTELD DOOR C. TH. NIEMEYER

1 — *Onderzoek naar het gebruik der godsnamen Jahwe en Elohim in de boeken Richteren en Samuël.*
Prijsvraag Leiden in 1909 met goud bekroond.
Ook in Richteren en Samuel kunnen de godsnamen niet dienen als criteria voor bronnensplitsing. *Elohim* heeft in oude pericopen nog polytheïstische beteekenis.

2 — *Palestijnsche masseben.*
Dissertatie Groningen, 1913.
Aan de hand van zelfstandige onderzoekingen in Palestina wordt het karakter der opgerichte steenen vastgesteld. Dit karakter is niet uniform. Er zijn zoowel cultische als profane steenen.

3 — *Het Kanaänitisch heiligdom te Gezer.*
In het Derde Gedenkboek van de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen, 1914, blz. 100-104.

4 — *1 Cor. 14 : 35.*
Theol. Studiën, 22, 1914, blz. 245-247.
Vertaling: „Het is schandelijk tot een vrouw in de vergadering te spreken".

5 — *Palestina tijdens den wereldoorlog.*
Brochure in *Vragen van den dag,* Januari 1917.
Onderzoek naar den invloed van den oorlog op: het wetenschappelijk onderzoek in Palestina, de zending, het school- en het verkeerswezen.

6 — *Nieuw licht over het oude Jeruzalem.*
Stemmen des tijds 6, 1917, blz. 402-418.
Bespreking van de resultaten der nieuwe opgravingen in Jeruzalem.

7 — *Israëlitische regenceremoniën.*
Theol. Tijdschr. 52, 1918, blz. 38-51.
Aan de hand van het Talmudische materiaal en gegevens uit het heilige Palestina worden in enkele verhalen (spec. Joz. 6 en 1 Kon. 18) van het O.T., ceremoniën aangetoond, die beoogen regen te veroorzaken.

8 — *Palestijnsche trekken in Genesis 2 en 3.*
Nieuwe Theologische Studiën 1, 1918, blz. 297-304.
Op grond van archæologisch materiaal wordt het Palestijnsche coloriet van het Paradijsverhaal aangetoond.

9 — *Jeruzalem ten tijde van Jezus.*
Stemmen des tijds 8, 1919, blz. 423-454.
Aanvulling van N.T. gegevens uit Flavius Josephus, Talmud, opgravingen en eigen waarnemingen in het huidige Jeruzalem.

10 — *De toekomst van Palestina en de Joden.*
Stemmen des tijds 8, 1919, blz. 160-176.

11 — *Die Altäre des Salomonischen Tempelhofes.*
B.W.A.T., N.F. Heft 6, 1924.
Behalve het groote brandofferaltaar stond er in den voorhof van Salomo's tempel nog het oude kleine draagbare altaar uit den tabernakel dichtbij den ingang.

12 — *De Palestijnsche achtergrond van den Pentateuch.*
Inaugureele oratie, Groningen 1928.

13 — *De diepste oorzaken van de troebelen in Palestina.*
Brochure, 1929.

14 — *Een oude Nederlandsche Palestina-kaart.*
Nieuwe Theologische Studiën 13, 1930, blz. 221v.

15 — *De oorsprong van het Phoenicische letterschrift bij het licht van nieuwe gegevens.*
Nieuwe Theologische Studiën 14, 1931, blz. 129-139.
Hoogstwaarschijnlijk is het Phoen. alphabeth ontstaan in Phoenicië.
Vergelijking van het Ras Šamra schrift met het Phoenicische.

16 — *Ontcijfering en inhoud van de onlangs ontdekte Spijkerschrift-tabletten van Ras Šamra in Syrië.*
Nieuwe Theologische Studiën 14, 1931, blz. 273-282.

17 — *Jozua.*
Vertaling van en commentaar op het boek Jozua in *Tekst en Uitleg,* 1934.
Met zoo nauwkeurig mogelijke identificatie van plaatsnamen.

18 — *Archæologica.*
Nieuwe Theologische Studiën 15, 1932, blz. 275-285.
Bespreking van belangrijke werken over de Palestijnsche archæologie.

19 — *Wat beteekent de naam Samuël?*
Nieuwe Theologische Studiën 17, 1934, blz. 116v.
Semū'ēl is contractie uit *Semūa 'ēl,* d.i. de door Goddelijke verhooring geschonkene.

20 — *I Samuël.*
Vertaling van en commentaar op 1 Samuël in *Tekst en Uitleg,* 1934.
De eerste commentaar, die de resultaten van Ras Šamra verwerkt.

21 — *II Samuël.*
Vertaling van en commentaar op 2 Samuël in *Tekst* en Uitleg, 1935.

22 — *Ras Šamra en het oude Palestina.*
Jaarbericht Ex Oriente Lux N° 3, 1935, blz. 97-99.
De oudste gedeelten van het O.T. en sommige teksten R.S. hebben in het oude Palestina een gemeenschappelijken achtergrond.

23 — *Zwei Fragen aus der Geschichte des alten Jerusalem.*
B.Z.A.W. 66, 1935, blz. 191-197.
a) Misschien was Jeruzalem, toen David het veroverde, een Filistijnsche stad.
b) Het is onzeker of Jeruzalem ten tijde van David een dubbelstad was.

24 — *Een pelgrimage naar den Sinaï in 1217.* (1936).
Archæologische en historische aanteekeningen bij het door Prof. G. S. Overdiep uitgegeven Midden-Nederlandsche handschrift.

25 — *Exegese.*
Inaugureele oratie, Utrecht 1936.
Bij de verklaring van het O.T. moeten wij de bedoeling van den auteur trachten weer te geven.

26 — *In de Binnenkamer van het Oude Testament.* (1939).
Vertaling en verklaring van tien psalmen.

27 — *Alternatief-lezingen in Jes. 24.*
Nieuwe Theologische Studiën 22, 1939, blz. 153-158.
Uit de mondelinge overlevering is te verklaren, dat twee of meer geheel gelijkwaardige lezingen naast elkaar vermeld bleven in den later schriftelijk overgeleverden tekst.

28 — *Un paradis palestinien?*
Mélanges René Dussaud I, blz. 67-72, 1939.
Achter het huidige Israëlitische verhaal schuilt waarschijnlijk een ouder Palestijnsch Paradijsverhaal. Dit wordt gesteund door enkele woorden uit R.S. teksten.

29 — *Overige West-Aziatische Religies.*
In *De godsdiensten der wereld,* uitgegeven door Prof. Dr. G. van der Leeuw e.a. 1940.

30 — *De Psalmen.* (1941).
Uitvoerige inleiding op het boek der psalmen met vertaling en verklaring van 12 psalmen.

31 — *The bloody husband.*
Oud-Testamentische Studiën II, blz. 10-17. 1943.
In Exod. 4 : 24-26 wordt een symbolische besnijdenis van Mozes beschreven.

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

EEN GROEP DODENBOEKSPREUKEN BETREFFENDE HET HART

Talrijk en groot, menigmaal schier onoverkomelijk zijn de moeilijkheden, die aan de studie van het Dodenboek zijn verbonden. Een eerste hindernis vormt de tekst. Wie een hoofdstuk of, daar immers het Dodenboek geen samenhangend geheel is, bestaande uit hoofdstukken, doch een bonte verzameling van losse spreuken, zeggen wij liever, wie een spreuk van het Dodenboek wil bestuderen, moet den tekst daarvan putten uit een nu eens groot, dan weer gering aantal handschriften, waarvan de lezingen in talrijke gevallen en soms zeer diepgaand van elkaar verschillen. Er is dus om te beginnen allerminst een vaststaande tekst, waarop men zijn studie kan baseren. Te verwonderen is dit niet. Immers de Dodenboekpapyri, die ons ter beschikking staan, dateren uit zeer verschillende tijden; zij zijn verdeeld over een tijdsverloop van meer dan duizend jaar. De werkzaamheid van talloze, allerminst nauwkeurige afschrijvers ligt tussen de oudste exemplaren uit de XVIIIe dynastie en een papyrus uit den tijd der Ptolemæen. Toch was het zulk een late copie, die dus uiteraard niet uitblonk door betrouwbaarheid van den tekst, doch slechts door volledigheid, lengte en gaafheid, die in 1842 door Lepsius uitgegeven als *Das Todtenbuch der Ägypter* de grondslag werd en langen tijd is gebleven van de studie van het Dodenboek. Een belangrijke stap vooruit is dan de uitgave van alle toenmaals bekende en bereikbare, oudere papyri door Naville in 1886: *Das Ägyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie.* Van iedere spreuk geeft Naville in parallele kolommen de verschillende handschriften, een grondtekst in de eerste kolom, van de andere echter helaas geen volledigen tekst, doch slechts wat hij als belangrijke varianten beschouwt, ofschoon toen de studie van het Dodenboek het punt waarop men kan scheiden tussen belangrijk en onbelangrijk nog lang niet had bereikt. Zij heeft het trouwens ook nu nog niet zover gebracht. Een groot bezwaar is ook, dat Naville zijn handschriften niet behoorlijk naar tijdsorde rangschikt. Zijn grondtekst is lang niet altijd de oudste of beste en bij de papyri, waarvan de varianten worden genoteerd, staan oud en jong zonder onderscheid dooreen. Zo staat men hier aanvankelijk tegenover een chaotische variantenmenigte. Want ook bij de beperking tot handschriften der XVIIIe-XXe dynastie is de veelheid der verschillende lezingen nog groot en verwarrend. Bovendien blijken de papyri der XIXe dynastie een tekst te bieden, die in vergelijking met dien der XVIIIe dynastie in hoge mate bedorven is. In dezen chaos kan men slechts hopen enige orde te scheppen, indien men zich nog meer beperkt — tot de XVIIIe dynastie alleen. Een Dodenboek der XVIIIe dynastie, dat alle thans bereikbare, vooral ook enkele belangrijke, na Naville's uitgave bekend geworden handschriften volledig reproduceert, een uitgave, zoals wij die in Sethe's *Die altägyptischen Pyramidentexte* (1908-1910) bezitten voor de in de pyramiden der Ve en VIe dynastie vereeuwigde dodenspreuken van het Oude Rijk, zooals die sinds 1935 bezig is te verschijnen van de overeenkomstige, voornamelijk op lijkkisten geschreven litteratuur van het Middel-Rijk en den tijd daarvoor in *The Egyptian Coffin Texts* van het *Oriental Institute* der Universiteit van Chicago, de totstandkoming van zulk een Dodenboek is een onontkoombare voorwaarde, indien de studie van het Dodenboek ooit weer op gang zal komen. Men zal dan moeten trachten het daarin verzamelde materiaal verder te ordenen; geen gemakkelijke taak, want ook de lezingen van de papyri der XVIIIe dynastie lopen soms ver uiteen en laten zich lang niet altijd glad tot enkele tekstfamilies groeperen. De meeste spreuken hebben dan blijkbaar reeds een lange, veelbewogen geschiedenis achter den rug. Inderdaad komen vele reeds voor in de eeuwen oudere *Coffin Texts.* Een vergelijking met deze vroegere teksten is natuurlijk waardevol voor de beoordeling van den tekst van het Dodenboek. Dikwijls stemt zij echter tot wanhoop. Zo groot zijn soms de afwijkingen der jongere getuigen en zo zinloos — althans naar onze huidige kennis beoordeeld — hun lezingen, dat men zich afvraagt, of zij nog wel iets van den tekst hebben begrepen. De papyri zijn blijkbaar in vele gevallen hopeloos corrupt.

Voegt men hierbij nog de verdere moeilijkheden, die van woordenschat en grammatica, maar vooral die van den duisteren, abstrusen inhoud, de talloze toespelingen op plaatsen en tijden, wezens en gebeurtenissen, die ons verder volslagen onbekend zijn, dan is het geen wonder, dat de Dodenboekstudie tegenwoordig verwaarloosd wordt. Na de phantasierijke vertalingen der oudere Egyptologen, die onvervaard de onbegrijpelijkste passages van LEPSIUS' *Todtenbuch* vertaalden (iemand als BUDGE zette deze wijze van 'vertalen' tot in onzen tijd voort), heeft de strengere philologische school zich niet zonder reden van het Dodenboek gedistancieerd. Toch zal men het werk weer ter hand moeten nemen. Vooral bij de bestudering van den Egyptischen godsdienst, maar ook bij andere onderzoekingen kan men een omvangrijke verzameling teksten als het Dodenboek op den duur niet ter zijde laten liggen.

Een kritische tekst der XVIIIe dyn., zo zuiver als het materiaal toelaat — verder springen dan zijn pols reikt kan van niemand worden gevergd — is gelijk gezegd een eerste vereiste en daarna, doel en sluitsteen van alle inspanning, een zo getrouw en tevens zo begrijpelijk mogelijke vertaling, die de in het Dodenboek vervatte gegevens voor onderzoekingen van allerlei aard ontsluit.

De hier volgende proeve van vertaling van enkele Dodenboekspreuken is dus noodzakelijkerwijs zeer voorlopig; zij is immers niet gebaseerd op een uitgave als waarvan ik het ideaal zoëven tekende, doch in hoofdzaak slechts op één handschrift, en wel in de meeste gevallen op den *papyrus van Nu* uit het Brits Museum, die weliswaar een zeer goeden, doch geenszins een feillozen tekst biedt.

De gekozen spreuken vormen een groep; zij dragen volgens de nummering van LEPSIUS' uitgave, die algemeen gebruikelijk geworden is, de nummers 26 tot 30. Zoals ik boven reeds aanduidde staan de Dodenboekspreuken doorgaans geheel los van elkaar. Haar doel is den dode allerlei voordelen te doen deelachtig worden, hem tegen allerlei gevaren hulp te bieden. Het zijn krachtige toverformules, die den afgestorvene beschermen tegen wilde dieren, vergiftige slangen, vraatzuchtige krokodillen, tegen monsters en demonen van allerlei soort; die hem weer het gebruik geven van zijn mond, ogen en oren, armen en benen, kortom die al zijn levensfuncties herstellen: horen en zien, spreken, eten en drinken, lopen en vijanden verslaan; sommige voorzien hem van spijs en drank, andere van lucht om in te ademen; vele leren hem de geheime namen kennen van poorten en poortwachters, zodat hij hen kan passeren; zij onderrichten hem over de onderdelen van de veerboot, zodat hij den veerman kan dwingen hem over te zetten, of wel over die van het net, zodat hij niet daarin verstrikt raakt; zij helpen hem alle mogelijke hindernissen overwinnen, geven hem macht over goden en geesten. Uit zeer verschillenden tijd en waarschijnlijk ook van verschillende plaatsen afkomstig vormen tijdens de XVIIIe dyn. een paar honderd spreuken, overblijfselen van een vroeger veel omvangrijker verzameling, een soort reservoir, waaruit de schrijvers der Dodenboekrollen naar willekeur putten voor hun rollen van zeer uiteenlopende lengte — deze werd immers slechts bepaald door den prijs, dien de koper wilde betalen. Zo vertonen deze spreuken in het algemeen een bonte verscheidenheid van inhoud. Slechts zelden vormen enkele tezamen een grotere eenheid, een groep of bundel. Zo staat in ons geval een vijftal spreuken betreffende het hart bijeen. Zo is het althans in LEPSIUS' *Todtenbuch,* dus in de copieën van laten datum. In de oude Dodenboeken daarentegen wordt deze groepering en in die groep de onderlinge volgorde der spreuken veel minder in acht genomen; soms ontbreekt zij geheel en al. En inderdaad is er behalve de zeer algemene eenheid van onderwerp niets wat deze spreuken tot een eenheid samenbindt. Zij hebben ieder haar eigen oogmerk, beantwoorden elk aan een andere bezorgdheid. Slechts het feit, dat zij alle op het hart betrekking hebben, is de reden geweest waarom op een bepaald tijdstip een schrijver ze bijeen heeft gelezen.

Naast verspreide vermeldingen in andere Dodenboekspreuken en in de gelijksoortige oudere litteratuur, naast de korte formules op grafstenen ook, die getuigen van het belang, dat men aan het bezit van het hart hechtte ook voor het leven na den dood, bezitten wij dus een aantal spreuken, die zich speciaal met deze stof bezig houden. Het is niet meer dan

natuurlijk; immers het hart gold den Egyptenaren als het centrum van het leven — het lichamelijke zowel als het geestelijke, het psychische en het intellectuele. Het is uitgangspunt van willen en wensen, het is de diepste krachtbron van de in voelen, denken en willen zich ontvouwende persoonlijkheid, die den mens soms ook als onbewuste aandrift voortstuwt naar een ongeweten doel, in ongewilde richting. Een korte schets van deze betekenis van het hart moge hier dus voorafgaan; zij kan ertoe bijdragen onze spreuken, ondanks de vele raadselen in details, in hoofdzaak begrijpelijk te maken.

Het hart als middelpunt van het physieke leven dan allereerst. De beroemde medische *papyrus Ebers,* waarin allerlei oudere speciale medische litteratuur is opgetast, heeft ons ook een tractaat of een uittreksel bewaard uit een boek dat aan het hart en de functies daarvan was gewijd. Een klein gedeelte hiervan komt ook in den chirurgischen *papyrus Edwin Smith* voor. Het heet: *Begin van het geheime boek van den dokter. Kennen van het gaan van het hart. Kennen van het hart.* Het moet ongetwijfeld, daar het toeval ons in twee medische werken citaten er uit heeft bewaard, een veelgelezen werk zijn geweest van erkende autoriteit. Van discussies en meningsverschillen op dit gebied getuigen een paar *andere meningen,* die ons in enkele gevallen worden medegedeeld naast de opvatting, die de schrijver als eerste vermeldt en waaraan hij dus blijkbaar de voorkeur geeft.

Er zijn, zo begint de schrijver dan (*Ebers* 99, 1 vv.), kanalen [1]) daaruit naar ieder lid (van het lichaam). Wat betreft dit, waarop een dokter of priester van Sechmet (een andere benaming van een arts) zijn handen of zijn vingers plaatst, op het hoofd, op het achterhoofd, op de handen, op den pols, op de armen, op de benen, (overal) stoot hij op het hart, doordat zijn kanalen gaan naar ieder lid en zo *spreekt* het in de kanalen van ieder lid.

Al zal uit het vervolg van deze passage blijken, dat de voorstellingen van den ouden anatoom en physioloog nog zeer verward waren — zo transporteren deze kanalen niet alleen bloed, doch ook slijm, urine, enz., zodat men nauwelijks kan zeggen, dat hij den bloedsomloop heeft gekend — van een terugkeer van het bloed naar het hart, van een cirkelgang dus, is trouwens nergens sprake — zeker is toch, dat de auteur samenhang heeft gezien tussen den klop van het hart en de voortstuwing van het bloed, die in de slagaderen wordt waargenomen en vooral in den pols, of zoals de Egyptische term luidt: de plaats, d.i. de werkzaamheid, van het hart. Schilderachtig noemt hij dit een spreken van het hart in die ledematen.

Op de boven aangehaalde algemene beschouwing volgt dan een opsomming dezer kanalen:

Er zijn vier kanalen in zijn neusgaten; twee voeren slijm toe; twee voeren bloed toe.

Er zijn vier kanalen in zijn slapen, die bloed toevoeren aan de ogen. Iedere ziekte van de ogen ontstaat wegens hen, doordat zij open zijn naar de ogen. Wat het water betreft, dat daaruit naar beneden komt, de pupillen van de ogen voeren het toe; een andere mening: de slapers in de ogen maken het.

Er zijn vier kanalen verdeeld naar het hoofd; zij storten zich uit in het achterhoofd.

Er zijn vier kanalen naar zijn twee oren en wel [2]) twee kanalen over zijn rechterschouder en twee kanalen over zijn linkerschouder. De adem des

[1]) Het Egyptische woord betekent: aderen, vaten, soms ook spieren, zenuwen. Hier worden blijkbaar de eerste bedoeld, daar zij o.a. vloeistoffen vervoeren. Daar echter de voorstellingen van den schrijver blijkbaar onnauwkeurig zijn, gebruik ik het neutrale woord: kanalen.

[2]) Ik vat de volgende 2 + 2 kanalen op als specificatie van het voorafgaande viertal. Men kan ze echter ook meetellen als een nieuwen post.

levens treedt binnen in zijn rechteroor, de adem des doods treedt binnen in zijn linkeroor; een andere mening: hij treedt binnen in zijn rechterschouder, de adem des doods treedt binnen in zijn linkerschouder.

Er zijn zes kanalen, die naar de armen leiden, drie naar den rechterarm, drie naar den linkerarm, die naar zijn vingers leiden.

Er zijn zes kanalen, die naar de benen leiden, drie naar het rechterbeen, drie naar het linkerbeen, tot aan de voetzool.

Er zijn twee kanalen naar zijn geslachtsdelen; zij voeren zaad toe.

Er zijn twee kanalen naar zijn billen, het ene naar de ene bil, het andere naar de andere bil.

Er zijn vier kanalen naar de lever; zij voeren haar water toe en lucht; die veroorzaken elke ziekte, die haar aantast door besprenkeling met bloed.

Er zijn vier kanalen naar de long; <zij voeren haar water en lucht toe>.

<Er zijn vier kanalen naar>[3]) de milt; zij voeren water en lucht toe aan haar eveneens.

Er zijn twee kanalen naar de blaas(?); zij voeren urine toe.

Er zijn vier kanalen, die open zijn naar de aars; zij voeren toe en maken voor haar water en lucht.

Zoals men ziet, is dit geenszins een exacte voorstelling van zaken. Daarnaast bestonden trouwens andere. Zo geeft dezelfde papyrus Ebers iets verder op (*Ebers,* 103, 2 v.v.) een andere lijst, die 22 kanalen opsomt.

Nog duidelijker echter dan bij een correcte beschrijving van den bloedsomloop het geval zou zijn blijkt uit deze onwetenschappelijke toeschrijving van alles en nog wat aan de werking van het hart, hoezeer men dit als het centrale orgaan van het menselijk lichaam beschouwt. Het pompt niet slechts bloed door het lichaam, doch ook andere vochten. Het vervoert ook lucht. Deze laatste wordt nog vermeld in een merkwaardige verklaring van den volgenden inhoud: Wat betreft de lucht, die binnentreedt in den neus, zij gaat binnen naar het hart en de long; deze voeren (haar) toe aan het gehele lichaam (*Ebers* 99, 12). Dat de schrijver wist, dat het bloed de zuurstof opneemt en vervoert, mag men hier zeker niet uit afleiden. Wel voegt het een nieuwen trek toe aan de alomvattende rol, die men het hart in het menselijk leven en bij de zich in het lichaam afspelende processen toekende. Elders heet het o.a. nog, dat de kanalen ziekten zowel als geneesmiddelen ontvangen, opnemen en naar de verschillende delen van het lichaam voeren (*Ebers* 80, 15; 103, 7.9), terwijl ook dood en leven, zoals wij gezien hebben, blijkbaar daardoor naar binnen dringen. Het hart is de krachtcentrale van het levende lichaam en de dode heet dan ook de *vermoeide van hart,* zoals een van de gewoonste benamingen van den gestorven god Osiris luidt.

In de tweede plaats bespreken wij het hart als zetel van het gevoelsleven. Men behoeft het boekje van A. Piankoff, *Le „Cœur" dans les textes égyptiens,* etc., Parijs, 1930, slechts door te bladeren om een indruk te krijgen van de betekenis, die ook op dit gebied aan het hart (naast den buik, waarmee het zijn functies op dit terrein dikwijls deelt) wordt toegeschreven en Piankoff's boekje is nog verre van volledig. Hier is mijn bedoeling slechts enkele voorbeelden ter illustratie te geven.

[3]) Dat het handschrift deze passage abusievelijk heeft weggelaten blijkt uit de slotwoorden: aan haar (enkelv.) eveneens, die een volledigen tekst veronderstellen, waarin reeds was medegedeeld, dat aan de long water en lucht worden toegevoerd.

Men legt de liefde of het ontzag of de vrees voor zich in de harten van mensen en goden. De geliefde is degene, die in het hart is; de vertrouweling is hij, die iemands hart vult. Vul niet het hart met een broeder, luidt de pessimistische raad, die in den mond wordt gelegd aan een koning, die zich in zijn vertrouwen op mensen bedrogen heeft gezien. In blijdschap juicht het hart; in vrees beeft het. Het hart van overwonnen vijanden is krachteloos, moede en mat. Wanneer het land aan innerlijke verscheurdheid en revolutie te gronde gaat, wenen zelfs de harten van het kleinvee, het grootvee jammert wegens den toestand van het land (Ipoewer 5, 5). Van de toeschouwers bij den ongelijken strijd van Sinoehe met den Goliath, die zijn tegenstander is, brandt het hart; dat betekent waarschijnlijk, dat zij zich ongerust maken over den afloop. Het hart van den Welsprekenden Boer, die van zijn ezels is beroofd en die tevergeefs zijn jammerklachten uitstort voor den rechter, die zich doof houdt, is beladen met leed. Daarom wenst een verslagen dichter zich een hart dat weet te dulden — dan zou ik, zegt hij, daarop kunnen steunen; immers een hart, dat dapper is in moeilijkheden, dat is een makker voor zijn heer (Chacheperresenboe, recto 13 v.).

Men is lang van hart, d.i. blijde, of kort van hart, d.i. terneergeslagen. Evenzo noemt men blijdschap lengte van hart en iemands hart lang maken betekent iemand verblijden. Daarnaast komt voor breed van hart en het tegengestelde smal, nauw van hart, wat misschien — want het is dikwijls moeilijk deze aanduidingen van karaktereigenschappen en gevoelsnuances nauwkeurig te bepalen — beantwoordt aan ons ruim- en enghartig. Men spreekt van hoogheid van hart, vastheid van hart, tevredenheid van hart; maar evenzeer is het hart een bron van ondeugden: er is begerigheid van hart, boosaardigheid van hart, weerspannigheid van hart, en wat al niet meer. Wanneer men iemand kalmeert, strijkt men zijn hart glad; degene die zichzelf beheerst bedwingt zijn eigen hart. Men wast het hart, d.w.z. men verheugt zich; doet men dit ten koste van iemand anders, van een vijand bv., dan wast men zijn hart met hem, koelt zijn moed aan hem. Een toverpriester moet middelen bedenken om het hart van den koning, wanneer deze zich verveelt, te verkoelen: hij moet hem afleiding geven, opvrolijken; en de raad een boot met mooie, summier-geklede meisjes te laten spelevaren heeft inderdaad de gewenste uitwerking, dat het hart van Zijne Majesteit koel wordt.

Wat is dit hart?, d.i. wat betekent deze stemming, vraagt de profeet, die den koning den ondergang van zijn dynastie heeft aangekondigd, wanneer hij bemerkt, dat het hart van den koning daardoor slecht is geworden, d.w.z. verdrietig, slechtgehumeurd. Het hart daarentegen van den vader van den drieling, de toekomstige koningen der nieuwe dynastie, is schoon of goed: hij is in zijn nopjes, wanneer zijn vrouw hem de wonderen vertelt, die bij en na de geboorte der kinderen hebben plaats gehad. Wanneer men tevreden is, is het hart zoet. De wijze Amenemope (IX, 7) weet, dat brood, terwijl het hart zoet is, beter is dan rijkdommen met verdriet.

Uit het hart komen ook de wensen voort. Zo nauw zijn zij daarmee verbonden, dat hart meermalen eenvoudig wens betekent. Ik doe Uw hart, zegt men. Willen of wensen drukt men in het Egyptisch uit met: mijn hart is om te .... Indien zijn hart is om te strijden, d.i. indien hij wenst te strijden, laat hij de zaak van zijn hart (zijn wens) dan uitspreken, zegt Sinoehe met het oog op zijn rivaal, die ruzie met hem zoekt. Wanneer de prins in het sprookje gaat rondzwerven zonder een vastgesteld plan, naar de ingeving van het ogenblik, zegt de verteller, dat hij zijn hart achterna gaat. Waar practische levenswijsheid wordt ten beste gegeven, ontmoet men herhaaldelijk den raad het hart te volgen, d.i. het leven naar harte-lust onbezorgd te genieten zonder nodeloos over den dood of over andere zorgen te piekeren.

Dit alles is ons niet vreemd. Ook wij schrijven in ons spraakgebruik stemmingen en gevoelens, wensen en wilsuitingen nog veelvuldig aan het hart toe; wij kunnen vele dezer Egyptische uitdrukkingen letterlijk vertalen, zonder onze taal geweld aan te doen. Bij de Egyptenaren vervult het hart echter bovendien de functie, die wij aan de hersenen toekennen: het hart denkt. Koning Horemheb (Stele Toetanchamon, Cairo 34183, 10) overlegt een plan met zijn hart, wanneer hij, zoals wij zouden zeggen, een plan overweegt. Iemand (Stele

van Thoth, *Studies Griffith*, pl. 39, 12) is losmakend van hart (scherpzinnig) bij het kijken naar de toekomst, het gisteren kennend en den dag van morgen bedenkend, kundig van hart over wat gebeuren zal, d.w.z. hij kent de toekomst en kan dus met het oog daarop zijn maatregelen treffen. De vindingrijke Isis bedacht in (of: met) haar hart een middel om aan den zonnegod zijn naam te ontfutselen. Het hart lost problemen op. Leen Uw oren, zo vermaant de wijze (Amenemope III, 9-12) zijn zoon, hoor de woorden die gezegd worden. Geef Uw hart om ze los te maken, d.i. span Uw verstand in om ze te doorgronden.

Het is goed ze in Uw hart te zetten, zo zet hij zijn vermaning voort, maar wee dengene die ze verwaarloost. Wat betekent hier „ze in Uw hart te zetten"? Is het wat wij noemen: ze ter harte nemen, ze in toepassing te brengen, of niet meer dan ze van buiten te leren, te onthouden? Ik geloof beide, want wat wij hier splitsen door met het hart als verstandsorgaan een nieuwe, aparte rubriek te beginnen behoort voor de Egyptenaren ongescheiden bijeen. Men denkt met het hart, omdat men minder abstract, emotioneler dacht, dan wij denken of ons althans verbeelden te doen. Men kent niet het objectieve, belangeloze denken, dat als een scherp begrensd gebied door hoge schuttingen gescheiden ligt van de naburige terreinen van voelen, wensen en willen enerzijds en van de wereld der daden anderzijds. Het denken is zowel met de emotionele als met de actieve zijde van het menselijk leven nauw verbonden. Het wordt beïnvloed door de andere krachten der ziel, want het is uitvloeisel van de gehele persoonlijkheid, het wordt door hetzelfde krachtcentrum in beweging gezet. Het heeft zelf invloed op het practische leven, want het is geen ijl gedachtenspinsel, doch zet den wil in beweging, en verwerkelijkt zich zo in daden.

Herinner U, o Seth, leg het in Uw hart, dit woord, dat Geb heeft gezegd, deze bedreiging, die de goden tegen U hebben geuit, zo wordt Seth waarschuwend toegesproken (*Pyr.* 957). Beide uitdrukkingen zijn ongetwijfeld synoniemen. Leg het in Uw hart betekent hetzelfde als herinner U; maar ook dit laatste is meer omvattend, dieper ingrijpend dan het louter verstandelijk onthouden; het zal zijn stempel zetten op het practische leven, het dringt tot daden. Trouwens ook wij bedoelen het niet anders, wanneer ons gevoel er maar krachtig genoeg bij betrokken is en wij bv. in drift iemand toeduwen: onthoud dezen dag of dit ogenblik! In het Egyptisch spraakgebruik ziet men deze eenheid van affect, intellect en daad overal doorschemeren. Men zegt bv. in het Egyptisch: God in het hart zetten, en men bedoelt daarmee niet alleen aan God denken, maar ook in het leven practisch met hem rekenen. In een spreuk voor den dode komt Horus, de zoon, tot zijn gestorven vader Osiris, hij opent zijn mond samen met Ptah en maakt hem tot geest samen met Thoth en zegt dan tot hem (*Coffin Texts* I, 265): Ik geef U Uw hart in Uw lichaam, opdat gij U herinnert wat gij hebt vergeten. Ook dit woord betreft niet een overbodig, voor het practisch gedrag waardeloos zich te binnen brengen van vergeten zaken het vervolg wijst in een geheel andere richting: ik maak dat gij brood eet naar believen, meer dan gij op aarde hebt gedaan, ik geef U Uw benen, opdat gij gaat, enz. Herinnering betekent dus hier: bepaalde functies weer kunnen verrichten. Daarmee is in overeenstemming, dat het woord *kennen* in het Egyptisch ook voor *kunnen* wordt gebruikt en vergeetachtigheid van hart tevens nalatigheid betekent. Zich iemand herinneren sluit in zich de gedachte, dat men zich om hem bekommert. Het hart voor Uw ziel (*ba*), heet het (*Coffin Texts* I, 182), opdat zij zich Uw lijk herinnert. Aan een blote, Platonische herdenking uit de verte zou de dode natuurlijk niets hebben; de ziel moet zich met daden om het lijk bekommeren, het opzoeken, het leven brengen.

Denken (spreken tot het hart, noemt men het ook wel), willen en handelen, zij liggen, wanneer zij uit een krachtige ziel voortkomen in elkaars verlengde. Indien zij voortspruiten uit een sterke persoonlijkheid zijn gedachten geen ijdele, bloedeloze schimmen, is de wil geen veer die lam is; er is dan een doorlopende stroom van krachten; de gedachte stuwt en stuurt den wil — wij vinden nog bij Horapollo deze gedachte terug (I cap. 21), dat het hart het deel is dat het lichaam leidt —, de wil verwerkelijkt zich in de daad; het centrale wezen van den mens ontplooit zich dan ongehinderd.

Zo gaat het bij den almachtigen koning. Wat mijn hart bedenkt gebeurt, komt door mij tot stand, zegt zelfbewust de machtige Sesostris (Berlijn 1157 = SETHE, *Lesest.* 83, 23). Zijn almacht ontvouwt zich zonder tegenstand of belemmering te ontmoeten harmonisch in gedachten, wil en daad, zonder dat zijn gedachte er toe veroordeeld is een schimmig luchtkasteel te blijven, boven de wereld zwevend, maar dan ook zonder realiteit, zonder dat zijn wil tegen een harde werkelijkheid die hem te sterk is te pletter loopt. Wat uw hart wil wordt realiteit, zeggen de hovelingen tot Ramses II (Koeban-stele, 13), indien gij in den nacht een plan opvat, is het 's morgens (reeds) uitgevoerd. Elders zegt men met dezelfde betekenis tot den koning: Wat uw *ka* [4]) maar wensen moge zal tot stand komen (*Urk.* IV, 96; 351). 's Konings wil kent geen hinderpalen op zijn weg naar het doel.

Voertuig van dien wil en evenzeer onweerstaanbaar is het gebiedende woord. Een god zetelt op uw lippen, aldus wordt Ramses II weer toegesproken (Koeban-stele, 18), uw woorden worden dagelijks verwerkelijkt. En de koningin Hatsjepsoet verklaart krachtens dit trotse koningsbewustzijn (*Urk.* IV, 351): Ik ben een god, die bepaalt wat zal gebeuren; geen uitspraak van mijn mond gaat te gronde, m.a.w. geen harer bevelen blijft zonder effect. Samenvattend zegt men daarom herhaaldelijk (o.a. Koeban-stele, 18) tot den koning: *Sia* (het gepersonifiëerde Inzicht, Verstand als godheid) is in Uw hart. *Hoe* (het gepersonifiëerde Machtige Woord, Bevel als godheid) is in Uw mond. Wat hij spreekt is geen machteloos woord, maar een woord dat de kracht bezit het gesprokene werkelijkheid te doen worden.

In den hoogsten zin geldt dit van den Schepper-god. De bovengenoemde Hoe en Sia zijn krachten, die uit hem zijn voortgekomen: zij ontstonden volgens de mythe uit zijn bloed. Een andere theologie, die van Memphis, schildert uitvoerig het scheppingsproces: wat de Schepper bedenkt in zijn hart, schept hij vervolgens door zijn woord, want hart en tong hebben macht over alle ledematen. Het zien der ogen, het horen der oren, het ademen van den neus, zij doen bericht aan het hart (zij voeren aan den geest de stof, het materiaal toe); dat doet dan iedere kennis tevoorschijn komen en de tong is het die het door het hart gedachte herhaalt (en daardoor tot stand brengt). Men heeft dit psychologisch proces in den mens waargenomen; vol-uit en ongeremd verloopt het slechts bij den Schepper, die het wereldleven eerst denkt en dan spreekt en het is er.

Zo is het hart uitgangspunt van velerlei levensprocessen; het is zelf meer dan één der genoemde afzonderlijke functies, het is de totaliteit van leven en levensuitingen, iemands wezen en persoonlijkheid. Mijn hart was verward, zegt Sinoehe, als hij in panischen schrik zijn stuur kwijt is, zichzelf niet meer in de hand heeft. Later is hij op zijn zwerftocht verschroeid door dorst den dood nabij, doch wanneer hij dan het geloei van runderen hoort, tilt hij zijn hart op en raapt zijn lichaam samen. Beide uitdrukkingen worden gebruikt van de opstanding van den dode, vooral de tweede, die het bijeenbrengen der uiteengevallen beenderen en ledematen beschrijft, doch ook de eerste. Zo zegt de dode (Dodenboek 149, XI): Ik verschijn en ben sterk door dit oog van Horus (benaming van allerlei offers), dat mijn hart optilt na de vermoeidheid, d.i. mij uit den dood weer tot leven brengt. Sinoehe's levensgeesten keren dus weer terug; hij komt weer tot bewustzijn, hervindt zichzelf. Iemand die het ver gebracht heeft in de wereld verklaart: mijn hart heeft mijn plaats vooruitgebracht. Dat omvat meer dan: mijn verstand, of mijn wil, of mijn karakter; iemands gehele wezen, zijn persoonlijkheid wordt er mee bedoeld. Het is de levenseenheid, die hem krachten toevoert en voortstuwt; het hart, zegt Ptahhotep de wijze tot zijn zoon, maakt iemand tot een horende of tot iemand, die niet hoort en: het hart is iemands leven, heil en gezondheid (de bekende trits, die geregeld volgt op de vermelding van den koning). Hetzelfde spreekt veel later een hoog ambtenaar uit op zijn grafsteen: Mijn hart is het dat maakte, dat ik dat (alles wat hij in het voorafgaande verteld heeft) deed door zijn leiding met mij. Het was mij een voortreffelijk leermeester; ik veronachtzaamde niet wat het zei. Ik schroomde zijn leiding te overtreden; daardoor was ik zeer krachtig. Ik was voortreffelijk wegens dat wat het mij liet doen; ik was voortreffelijk door zijn leiding. Waarlijk waar [is wat gezegd wordt] door de mensen: „Het is de uitspraak van een god, die in ieder lichaam is. Een

[4]) Zie voor de verwantschap van *ka* en hart ook Dodenboek 30 B, dit Jrb. blz. 23

gelukkige is hij, dien het heeft geleid op den schonen weg van het doen". Zie, ik ben in een dergelijk geval (*Urk.* IV 974).

Wordt hier met het hart het geweten bedoeld? Ik geloof, dat zulk een uitlegging de betekenis al te zeer zou beperken. Wel behoort natuurlijk tot de zielskrachten, die in de organische eenheid van het hart zijn samengevat, ook het geweten. Er zijn gevallen, waarin wij hart inderdaad het best met geweten kunnen vertalen; zo ongetwijfeld in de volgende bekende passage van een sarcofaag in Wenen, waarin de spreker na een opsomming van deugden, die hij beoefend en van ondeugden, die hij vermeden heeft, voortgaat (W. WRESZINSKI, *Aegyptische Inschriften ... in Wien,* Leipzig, 1906, blz. 160): Het hart van een man is zijn eigen god; mijn hart was tevreden met wat ik heb gedaan. Ook sommige uitspraken der wijsheidslitteratuur kan men aanvoeren; zo bv. Amenemope (XXIV, 4): Het hart van den mens is de neus van den god; wacht U er voor het te verwaarlozen.

Wij zullen in een onzer Dodenboekspreuken zien, dat het onderscheid tussen de begrippen hart en *ka,* wat wij misschien het best met schutsengel, beschermgeest kunnen weergeven, soms niet groot is. Men heeft blijkbaar het hart, eigen wezen gevoeld als ruimer, groter dan zichzelf, d.i. dan eigen, beperkte individualiteit. Men spreekt er over als over een afzonderlijk, hoger, transcendent wezen, dat leidt, prijst of laakt, waaraan men zijn heil dankt, of zijn ongeluk.

SPIEGELBERG heeft in een artikel over *Das Herz als zweites Wesen des Menschen* (ZÄS 66, 1931, 35 v.v.) verscheidene voorbeelden verzameld, waarin het hart van den mens als zijn tweede wezen naast en buiten hem — wij zouden er aan kunnen toevoegen: boven hem — optreedt. Zij zijn niet alle overtuigend. Wanneer de balling Sinoehe in het verre Palestina den wens uit naar vaderland en residentie terug te keren, waar zijn hart altijd vertoeft; of wanneer een dichter zijn hart toespreekt (Chacheperresenboe, verso 1): Kom toch, mijn hart, dat ik tot U spreke, dat gij mij antwoordt op mijn spreuken, dat gij mij de dingen, die in het land gebeuren, verklaart; of wanneer de schipbreukeling in het bekende verhaal van dien naam zegt, dat hij drie dagen heeft doorgebracht op het eiland, waar hij aan land is gespoeld, terwijl zijn hart zijn enige metgezel was, dan behoeft dit niet meer te betekenen dan overeenkomstige uitdrukkingen in onze taal, waarin zij immers evenmin zeldzaam zijn — overigens kunnen wij ook de zo juist geciteerde letterlijk overnemen, zonder dat de vertaling ons onnatuurlijk in de oren klinkt. Intussen hebben dergelijke beeldende, poëtische wendingen meestal oorspronkelijk een meer letterlijke betekenis gehad en het is moeilijk uit te maken, hoever het slijtageproces, dat ze tot gedachteloos gebruikte, geijkte termen vervlakte, in het Egyptisch in de verschillende gevallen reeds is voortgeschreden. Hun hart is niet in hun lichaam, zegt men van de dodelijk verschrikte vijanden. Een cliché? Een reliëf in den tempel van Sahoere beeldt echter nog tastbaar af, hoe een door den koning vertreden vijand naar zijn hart grijpt, dat buiten zijn lichaam is getekend.

Een sprekend voorbeeld uit de profane litteratuur — in de dodenspreuken zullen wij er vele tegenkomen — vindt men in ieder geval in het verhaal der Twee Broeders. Daar legt de jongere broer, Bata, zijn hart op de bloem van een ceder; dat is het wijd verbreide geloof, dat iemand zijn leven kan bergen in een ander wezen of voorwerp, dat dan zijn uitwendige ziel (*external soul*) is. Zijn leven is daardoor ⸢geborgen⸣, in veiligheid gesteld. In het geval van Bata schijnt dit weliswaar eerst een groter gevaar voor zijn leven mee te brengen; de ceder wordt gekapt en Bata sterft, doch — eind goed, al goed — zijn broer vindt het hart, legt het in een schaal water en terwijl het hart het water opzuigt, begint Bata te herleven. Hier is het hart dus een macht buiten den mens, waarmee zijn leven verbonden is, waarvan zijn heil afhankelijk is. Een dergelijke macht beschouwt men uiteraard als een hoger, machtiger wezen, als een soort schutsgeest. Uw hart behoort U, Uw *ka* behoort U, zegt een Pyramidentekst (*Pyr.* 1869), hart en *ka* in één adem noemend.

Tot deze opvatting van het hart als een zelfstandig wezen buiten den mens kan hebben meegewerkt de ervaring, dat men dit hart niet geheel in zijn macht heeft. Het is maar al te vaak een onberekenbaar leidsman; het drijft ons door plotselinge impulsen onweerstaanbaar in een richting, die ons gezond oordeel, ons koel overleg niet willen.

Zo ging het Sinoehe, die na den dood van koning Amenemhat vernomen te hebben zich in onberedeneerden angst ijlings uit de voeten maakte en naar het buitenland vluchtte. Welke rol speelt het hart daarbij? Boven hoorden wij hem reeds zeggen, dat zijn hart verward was; maar hij spreekt er nog herhaaldelijk over en doet dan merkwaardige, tegenstrijdige uitlatingen. Enerzijds zegt hij: Deze vlucht, die ik heb gedaan, ik heb haar niet bedacht, zij was niet in mijn hart, ik heb haar niet beraamd.... Het was zoals het in een droom gaat, zoals daarin een Deltabewoner zich in Assoean ziet, een man van de moerassen in het Noorden in het uiterste Zuiden. Hier verstaat hij dus onder het hart het verstand, het beredeneerde overleg. Enkele regels verder heet het echter: mijn lichaam rilde, mijn benen gingen er (vanzelf) vandoor, mijn hart leidde mij. Nu keert hij dus ineens de andere zijde van het hart naar voren; het is ook de bron van spontane opwellingen, van onoverlegde, doch onweerstaanbare ingevingen van het ogenblik. Dezelfde opvatting treffen wij aan op een andere plaats, waar hij zegt, terwijl hij zich verheugt over een brief van den koning, die hem uitnodigt terug te keren: Hoe wordt deze weldaad bewezen aan een dienaar, dien zijn hart op dwaalwegen heeft geleid naar vreemde streken. Men heeft het hart niet altijd onder contrôle. In de woorden van den koning tot Sinoehe is dezelfde schakering op te merken. Het ene land gaf U aan het andere volgens den raad van Uw eigen hart, zegt deze, als hij er den nadruk op wil leggen, dat hij door geen bevel of daad aanleiding heeft gegeven tot deze vlucht, dat Sinoehe die geheel aan zichzelf heeft te wijten. Doch onmiddellijk daarna lezen wij: Deze ingeving heeft Uw hart meegesleept.

Later zal datzelfde hart dan weer de daden afkeuren, waartoe het zelf den mens heeft verleid. Ook de Egyptenaar heeft wel de ervaring gekend, dat wij het betere zien en goedkeuren, doch het slechtere doen. De bezorgdheid over de onberekenbaarheid van de gedragingen van het hart zullen wij ook in onze spreuken beluisteren.

Na de voorafgaande uiteenzettingen, die hoe beknopt en onvolledig ook de plaats van het hart in de Egyptische gedachtenwereld voor ons doel voldoende in het licht hebben gesteld, kan het ons niet meer verwonderen, dat men het bezit van het hart voor den dode van het hoogste belang heeft geacht. Het bezit daarvan is noodzakelijk, want zonder hart is er geen leven. Maar daarnaast spelen, zoals gezegd, ook andere overwegingen een rol; men maakt zich ongerust over de mogelijke gedragingen van het hart, wanneer men dit niet bij zich, onder zijn onmiddellijk toezicht heeft. Beide gezichtspunten komen in de hier behandelde spreuken voor.

In de Pyramidenteksten houden vele spreuken zich bezig met de verzameling en samenstelling van het gebeente van den dode. Daarbij wordt hem ook zijn hart gegeven. Ik breng Uw hart, leg het in Uw lichaam, zegt men tot hem (*Pyr.* 1640) en de dode kan daarom verklaren: Mijn hart bevindt zich op zijn plaats (Dodenboek 44). Van de grote betekenis, die men hieraan hechtte, getuigt ook de bijzondere behandeling van het hart bij de mummiefìcatie. In den oudsten tijd, zo schijnt het, verwijderde men het evenals de andere ingewanden, doch legde een ander, kunstmatig hart als zijn plaatsvervanger in of op het lichaam. De hartscarabae en de daarvoor bestemde tekst (zie beneden, Dodenboek 30), gaan nog van deze veronderstelling uit, ofschoon deze in later tijd, toen het gewoonte was het hart niet uit het lichaam te verwijderen, eigenlijk overbodig was geworden [5]). Men bleef toen immers in het bezit van zijn eigen hart, zoals bv. de volgende tekst uitspreekt: Uw eigen, werkelijk hart is bij U, Uw hart van toen gij op aarde waart; gij komt in Uw vroegere gedaante als op den dag, waarop gij werdt geboren (A. H. GARDINER, *The Tomb of Amenemhēt,* Londen, 1915, blz. 56).

Voor twee dingen is men bevreesd. In de eerste plaats zou het hart den mens in den steek kunnen laten. Herhaaldelijk treft men op grafstenen de verzekering aan: Uw hart is bij U, het zal U niet verlaten (*Urk.* IV, 117). In de tweede plaats koestert men de vrees, dat het den dode zou kunnen worden ontroofd. Daarom belooft een Pyramidentekst (748d):

[5]) Wie hierover uitvoeriger ingelicht wenst te worden, zij verwezen naar een artikel van SETHE in Mélanges Maspero (MIFAO LXVI, 1935, 113 vv.): *Zur Vorgeschichte der Herzscarabäen.*

Uw hart zal niet worden geroofd, Uw borst [6]) zal niet worden weggenomen. Er zijn immers dæmonen, die harten grijpen en borsten roven (Dodenboek 71); wij zullen ze ook in onze spreuken tegenkomen. Vandaar de betuiging: Uw hart behoort U, het wordt niet geroofd door degenen, die bij de wegen behoren (zwervende geesten?; *Coffin Texts* I, 210). Want de ideale toestand is zo, als een andere spreuk (*Coffin Texts*, B 3 L 485, nog onuitgegeven) het schildert: Het gaat mij goed, het gaat mij uitnemend, (want) mijn ziel is met mij, mijn hart is in mijn lichaam; mijn lijk is in de aarde, (doch) ik beween het niet, (want) mijn ziel is bij mij, zij heeft zich niet van mij verwijderd; mijn toverkracht is in mijn lichaam, zij is mij niet ontroofd.

Na deze algemene oriëntering laat ik thans een vertaling van deze groep spreuken volgen, met korte verklarende noten, die helaas de vele duisternissen, waarin de details gehuld zijn, slechts in weinige gevallen zullen kunnen ophelderen.

DODENBOEK 26

SPREUK OM AAN N.N. ZIJN HART TE GEVEN IN DE NECROPOLIS.

Hij zegt:

Mijn hart behoort mij in het huis der harten [a]); mijn borst behoort mij in het huis der borsten.

Mijn hart behoort mij. Het is tevreden met mij; immers ik heb den broodbol van Osiris niet gegeten aan gene oostelijke zijde van het Gai-meer [b]).

De ene boot vaart naar het Noorden, de andere vaart naar het Zuiden, (maar) ik zal niet stappen in de boot, die gij zijt (?) [c]).

Mij behoren mijn mond om te spreken, mijn benen om te lopen, mijn armen om mijn vijanden te vellen.

De deuren des hemels zijn voor mij geopend [d]); Geb, de vorst, heeft zijn kaken voor mij opengesperd, opdat hij mijn ogen, die toegebonden zijn, opent, opdat hij mijn benen, die krom getrokken zijn, uitstrekt. Anoebis heeft mijn knieën stevig gemaakt, zodat ik mij opricht. De goddelijke Isis richt mij op.

Terwijl ik in den hemel ben, wordt datgene wat ik in Memphis heb bevolen gedaan [e]). Ik ken met mijn hart [f]); ik kan mijn borst gebruiken. Ik kan mijn armen gebruiken; ik kan mijn benen gebruiken. Ik zal doen wat mijn schutsgeest (*ka*) wil. Mijn ziel (*ba*) en mijn schaduw [g]) zullen niet worden gekerkerd bij de poorten van het Westen tot in eeuwigheid.

De bedoeling van deze spreuk is den dode in het bezit van een hart te stellen; daardoor leeft hij en herkrijgt hij het normale gebruik van zijn lichaamsdelen. De tevredenheid van het hart met zijn eigenaar, waarvan gewaagd wordt, wordt blijkbaar daarom vermeld, omdat zij den dode de zekerheid schenkt, dat het hem niet zal verlaten.

[6]) Het Egyptisch kent twee woorden voor hart. Een verschil tussen beide schijnt niet te bestaan; het onderscheid van lichamelijk en geestelijk hart, dat men wel getracht heeft te maken, gaat naar mijn ervaring zeker niet op, zelfs niet in de oudste teksten. Bij gebrek aan beter vertaal ik, waar de twee woorden naast elkaar worden gebruikt, het ene *ỉb* met hart, het andere *ḥ3tj*, met borst. Komt het laatste alleen voor dan vertaal ik ook dit met hart.

a) Het huis der harten, waarin zijn hart zich bevindt (of misschien: waaruit het komt) is ons verder onbekend. — *b*) Deze plaats kennen wij niet nader; het is waarschijnlijk een der vele wateren, die als scheiding tussen onze wereld en het dodenrijk worden gedacht. Ook over het verkeerde van het eten van den broodbol van Osiris weten wij verder niets. — *c*) Misschien bevat deze raadselachtige passage, waarin plotseling de tweede persoon wordt gebruikt, een belofte van het hart bij zijn heer te zullen blijven, *ofschoon* boten naar Noord en Zuid varen en er dus gelegenheid te over is om hem te verlaten. De vertaling: de boot, waarin gij zijt, die ERMAN voorstelt, (*Ägyptische Grammatik*[4], § 231 b) lijkt mij niet waarschijnlijk, geeft ook geen rechten zin, doch ik weet niet veel beters. De voor de hand liggende vertaling is: die in U is, of: die U is; doch wat betekent dat? — *d*) Deze woorden klinken als een nieuwe aanhef en dergelijke wendingen komen inderdaad élders voor als beginwoorden van een spreuk. De tweede helft van onze spreuk zou dus oorspronkelijk een zelfstandige spreuk kunnen zijn geweest. Beschreven wordt de hemelvaart van den dode, nadat Geb, de aardgod, hem heeft vrij gelaten. Geb zelf en andere goden bevrijden het lijk van zijn knellende omwindselen en herstellen de functies van verschillende organen. Daarna kan de dode zich weer oprichten, staan — de kenmerkende houding van den levende tegenover het liggen van den gestorvene. — *e*) Is deze spreuk, zoals zovele, oorspronkelijk voor den koning bestemd geweest? In diens mond zou de bewering, dat wat hij in de hoofdstad heeft bevolen ook na zijn dood wordt uitgevoerd, zinrijk zijn. Mogelijk is ook: datgene wat ik heb bevolen (nl. in den hemel) wordt in Memphis (op aarde) gedaan. — *f*) Met het oog op de varianten en op den samenhang is deze vertaling waarschijnlijk beter dan de andere, die op zichzelf ook mogelijk is: ik ken mijn hart. — *g*) De schaduw is één van de Egyptische zielsvoorstellingen. Het Westen is, gelijk bekend, het dodenrijk. De *ba*-ziel moet zich naar de gangbare voorstelling na den dood vrij kunnen bewegen; zij moet kunnen uitgaan om de zon te zien, maar ook het lijk in de grafkamer kunnen bezoeken, enz.

DODENBOEK 27

SPREUK OM TE VERHINDEREN, DAT HET HART VAN N.N. HEM ONTNOMEN WORDT IN DE NECROPOLIS.

Hij zegt:

O, Gij die de harten wegneemt, die de borsten uitsnijdt, die iemands hart maakt tot één die vijandig tegen hem handelt in de necropolis, wanneer het hem heeft vergeten wegens U.

Heil U, gij heren der eeuwigheid, die de oneindigheid bereidt, neemt dit mijn hart niet van mij weg, verleidt deze mijn borst niet [a]). Moge dit mijn hart niet deze boze aantijging tegen mij inbrengen [b]), want wat dit mijn hart betreft, het is het hart [c]) van den god, die groot van namen is, den groten god, die spreekt in zijn lichaamsdelen, die voor zich zijn hart (als bode) zendt in zijn lijf, wiens hart vindingrijk is meer dan (dat van) de (andere) goden. Mijn hart behoort mij; ik heb er zeggenschap over. Het zal niet zeggen wat ik heb gedaan [d]). Ik ben het die mijn eigen leden kan gebruiken.

Luister naar mij, mijn hart; (want) ik ben Uw heer. Zolang gij in mijn lichaam zijt, zult gij niet weerspannig tegen mij zijn. Ik ben degene aan wien U bevolen is te gehoorzamen in de necropolis.

Deze spreuk is gericht tegen boze dæmonen, die, naar men vreest, het hart zouden kunnen wegroven. Bovendien schijnt echter de vrees te bestaan, dat zij het hart tot een vijand van zijn vroegeren bezitter zouden kunnen maken, doordat het wegens hen (een variant zegt duidelijker: door wat gij hebt gedaan) hem of zichzelf (in het Egyptisch is hiertussen geen verschil) zou vergeten. Daartegenover legt de dode er den nadruk op, dat het hart hem behoort en hem dus gehoorzaamheid schuldig is. De bezorgdheid voor een verkeerd optreden van het hart is ook daarom zo groot, daar dit een bijzonder machtig wezen is (zie noot c).

a) Een woord, dat alleen hier zo transitief gebruikt voorkomt. De betekenis, die het woordenboek geeft: tadeln: maakt dit mijn hart geen verwijten, past slecht in het verband. Betekent het hier: iemand tot verkeerde daden aanzetten? — *b*) Letterlijk: scheppen, tot realiteit maken; want door het uitspreken, inbrengen van een beschuldiging, waar of vals, wordt deze tevens tot werkelijkheid gemaakt. — *c*) Deze merkwaardige passage herinnert aan de theologie van Memphis, waarover ik boven heb gesproken. De dode vereenzelvigt zijn hart met dat van den Schepper-god, van wien het heet, dat hij groot van namen is en in al zijn lichaamsdelen spreekt. Ook deze woorden tonen, dat hier iemand aan het woord is, die goed thuis is in de theologie. In Dodenboek 17 wordt namelijk de Schepper-god genoemd: die zijn namen schiep, heer van de Enneade (de Negen Goden, die dikwijls een samenvatting zijn van de gehele godenwereld). Een commentator (Dodenboek 17 is reeds door de Egyptische theologen zelf gecommenteerd) verklaart dit als volgt: dat is Rē, die de namen van zijn lichaamsdelen schiep, of zoals de jongere recensie zegt: die zijn lichaam schiep; zo ontstonden deze goden, die in zijn gevolg zijn. De god, dien onze spreuk bedoelt, is dus de grootste en oudste god, de enig oorspronkelijke, van wien de andere goden slechts namen, lichaamsdelen zijn, waarin zijn hart spreekt, zoals bij den mens volgens de oude physiologische voorstellingen, die wij in den papyrus Ebers aantroffen, het hart in de slagaderen spreekt. Dit hart heeft alle dingen bedacht, is dus vindingrijker dan dat van alle andere goden, en wat het denkt en zegt maakt het tot werkelijkheid. — *d*) Het zal niet als geweten getuigenis tegen hem afleggen. Zie hierover verder spreuk 30.

DODENBOEK 28

SPREUK OM TE VERHINDEREN, DAT HET HART VAN N.N. AAN HEM ONTNOMEN WORDT IN DE NECROPOLIS.

Hij zegt:

O Leeuw-god. Ik ben de *wnb*-bloem [a]) De slachtbank van den god is mijn afschuw. Dit mijn hart zal mij niet ontnomen worden door de Strijders in Heliopolis [b]).

Dodenboek 28 is er een goed voorbeeld van, hoe een spreuk uit verschillende bestanddelen kan samengroeien. Het bestaat uit drie delen, die in de oudere verzameling der *Coffin Texts* nog zelfstandig voorkomen; zij staan daar zelfs niet in elkaars nabijheid en maken deel uit van geheel andere groepen. Hier heb ik alleen het eerste deel opgenomen. De twee andere leveren te veel moeilijkheden op; hun tekst wijkt ook zeer af van de oudere recensies en is dus misschien corrupt.

De inhoud van dit eerste deel is eenvoudig: een bescherming tegen roof van het hart.

a) Een bloem of plant, misschien symbool van den zonnegod; vgl. Dodenb. 42: Ik ben *wnb*, die uit de oerwateren is gekomen (de zonnegod spreekt); *Pyr.* 544: *wnb* van goud. — *b*) Vijandige wezens, waarvan wij verder niets weten. Het is geen dualis; anders zou men aan de beide Strijders, Horus en Seth, denken.

DODENBOEK 29

SPREUK OM HET HART VAN N.N. NIET VAN HEM WEG TE NEMEN IN DE NECROPOLIS.

Hij zegt:

Achteruit, o bode van welken god ook! Zijt gij gekomen om dit mijn hart van de levenden te halen? Dit mijn hart van de levenden zal U niet worden gegeven tot verderf(?) [a]).

De goden hebben de offers gehoord [b]). Zij vallen op hun aangezicht. Zij . . . . vanzelf in de aarde.

---

a) Afgezien van het laatste onbekende en onzeker overgeleverde woord spreekt dit eerste gedeelte van de korte spreuk voor zichzelf. De dode moet gevrijwaard worden tegen het gevaar, dat zijn hart hem door den bode van een of anderen god zou kunnen worden ontstolen. Boden der goden vermelden de Egyptische teksten herhaaldelijk; een verzameling voorbeelden vindt men in een artikel van E. Suys, *Les messagers des Dieux* (Egyptian Religion II, 1934). De doden hebben natuurlijk het meest te duchten van de boden van Osiris, met de verschrikkelijke gezichten (*Coffin Texts*, onuitgegeven, G I T, 96). De gestorven koning is de boden van Osiris (veilig) gepasseerd; geen god is er die hem grijpt (*Pyr.* 1236). Soms hebben zij het in het bijzonder op het hart voorzien. Osiris, ontevreden over de andere goden, die hem en zijn zoon geringschattend behandelen, schrijft dreigend (Verhaal van Horus en Seth, *Pap. Chester Beatty*, I, 15, 5): Het land, waar ik mij bevind (de onderwereld), is vol boden met grimmige gezichten, die voor god noch godin bevreesd zijn. Ik zal hen naar boven zenden en zij zullen het hart halen van ieder, die slechte daden zal doen en zij (de boosdoeners) zullen hier bij mij terecht komen. — *b*) Aldus de letterlijke vertaling; de betekenis daarvan en van het gehele tweede gedeelte, waarin verderop weer een onbekend en onzeker woord (vele varianten) voorkomt, blijft duister.

DODENBOEK 29 B

SPREUK BEHOREND BIJ EEN HART VAN *SḪK·T*-STEEN.

Te reciteren door N.N.

Ik ben de phoenix, de ziel (*ba*) van Rē, die de geesten leidt naar de onderwereld en die maakt, dat hun zielen uitgaan op aarde om te doen wat hun schutsgeesten willen en die (ook) de ziel van N.N. doet uitgaan op aarde om te doen wat zijn schutsgeest wil.

Deze Spreuk, behorende bij een amulet in den vorm van een hart en vervaardigd van een onbekende steen(?)soort, kwam in Lepsius' *Todtenbuch* niet voor en droeg dus geen nummer. Naville heeft haar 29 B genummerd om haar in de buurt van de andere spreuken betreffende het hart te rangschikken. Om dezelfde reden noemde hij een andere spreuk, die althans denzelfden titel droeg als Dodenboek 29 (Spreuk om iemands hart niet weg te nemen), 29 A. Deze laatste spreuk, die slechts in één, blijkbaar corrupt handschrift voorkomt, heb ik hier niet opgenomen. De beste tekst van spreuk 29 B is die van Naville's handschrift Ik.

Naar den inhoud heeft 29 B niets met 29 gemeen. Het spreekt niet over een afweren van gevaren; de inhoud is niet negatief, doch positief. Het amulet en de daarbij behorende spreuk stellen den dode in het bezit van leven en wel van het zich telkens hernieuwend leven van den Phoenix. Deze vogel, die periodiek uit zijn eigen as herrijst en van wien een later dichter o.a. zingt: O, vogel met een gelukkig lot en einde, aan wien de god heeft gegeven om uit zichzelf te worden geboren! is een symbool van het uit den dood verrijzend leven. Hij zoekt, zegt dezelfde dichter (Lactantius), eerst den dood op om geboren te kunnen worden. Hij is zichzelf kroost, zijn eigen vader en erfgenaam; die door het goed van den dood het eeuwige leven verkregen heeft. Vooral in den laten tijd wist men veel van hem te vertellen [7]) en nog de Christenen zagen in hem: een rijk bewijs van de opstanding.

Veel soberder zijn de berichten uit den ouden tijd, doch de voorstellingen, die men met hem verbond, waren blijkbaar reeds dezelfde. Daarom staat hij in nauwe betrekking tot de twee goden, die bij uitstek in het bezit zijn van dat leven, dat zichzelf schept, dat zijn opstandingskracht toont in den dood, waaruit het telkens weer opstaat. Soms heet hij Osiris (zo bv. Dodenboek 17) of ziel van Osiris, den god, die gestorven en herrezen is, die dus de geheimzinnige levenskracht bezat, die men o.a. zag in den stervenden en herlevenden plantengroei, in den was van de Nijloverstrooming na zijn laagsten stand, in het wisselend lot van de maan. Onze spreuk noemt den phoenix ziel van Rē, den zonnegod, die, zoals het talloze malen heet, vanzelf ontstaat, die na iederen nacht zijn scheppende kracht toont door de duisternis te overwinnen. In het bezit daarvan kan ook de dode opstaan uit het graf en uitgaan op aarde.

[7]) Uitvoeriger hierover: A. de Buck, *De Zegepraal van het licht*, Amsterdam, 1930, blz. 82-87.

DODENBOEK 30 A

SPREUK OM TE VOORKOMEN, DAT HET HART VAN N.N. TEGEN HEM OPPONEERT IN DE NECROPOLIS.

Hij zegt:

O, mijn hart van mijn moeder, o, mijn hart van mijn moeder; o, mijn borst van toen ik op aarde was, sta niet op tegen mij als getuige in tegenwoordigheid van de Heren der dingen [a]). Zeg niet met het oog op mij: „Hij heeft het werkelijk gedaan" met betrekking tot wat ik heb gedaan. Doe geen dingen tegen mij tot stand komen in tegenwoordigheid van den groten god, den heer van het Westen [b]).

Heil U, mijn hart; heil U, mijn borst; heil U, mijn ingewand [c]); heil U, o goden die aan het hoofd van de Gelokten staat [d]), die steunt op Uw scepters. Meldt mijn schoonheid [e]) aan Rē; kondigt mij aan bij Neheb-kaoe [f]), wanneer hij landt in het Westen.

Lang leven op aarde. Niet sterven in het Westen. Geest zijn daarin [g]).

Deze spreuk lijkt in haar eerste helft veel op Dodenboek 30 B; zij komt echter niet zoals deze op scarabæen voor. De dode spreekt zijn hart toe, dat met nadruk als zijn eigen, aardse hart wordt beschreven. Blijkbaar is hier een bezorgdheid aan het woord die ontsprongen is aan de ervaring van het geweten. Men wil voorkomen dat het hart in het hiernamaals als aanklager optreedt, dat het zou verklappen wat men wil verzwijgen, dat het den dode bij zijn verklaringen van onschuld, die hij aflegt voor het dodengericht (zie 30 B), zou logenstraffen.

In het tweede gedeelte roept de dode zijn hart en bepaalde goden op hem aan te melden bij den zonnegod, wanneer deze op zijn tocht langs den hemel in het Westen aankomt. De inhoud van dit gedeelte schijnt met dien van het begin nauwelijks samen te hangen. Oorspronkelijk was het zeker een zelfstandige formule (zie noot *d*), die afkomstig is uit een milieu, waarin men het lot van den dode nauw verbond met dat van de zon.

a) Benaming van wezens in de onderwereld, hier blijkbaar als een college van rechters gedacht. — *b*) Hiermee zal wel Osiris bedoeld zijn. — *c*) Een woord, dat een algemeen woord voor ingewanden schijnt te zijn, doch soms zoals hier speciaal het hart aanduidt. — *d*) Deze formule is van zeer ouden oorsprong; men vindt haar of althans varianten er van reeds in de pyramidenteksten. *Pyr.* 339, de oudste recensie, noemt „deze vier oudste geesten, die aan het hoofd staan van de Gelokten, die aan de Oostelijke zijde van den hemel staan en die op hun scepter steunen: zij melden den schonen naam van den gestorven koning aan Rē en kondigen hem aan bij Neheb-kaoe". Noch van deze van lokken voorziene wezens, noch van de geesten of goden, die aan hun hoofd staan, is verder veel bekend. Het zijn blijkbaar een soort poortwachters, wier taak het is den bezoeker aan te melden bij hun heer. Hier moet het hart, naar het schijnt, zich bij hen voegen, als één van hen optreden. — *e*) Iemands schoonheid betekent vaak iemands persoonlijkheid; mijn schoonheid dus = mij. — *f*) Een andere benaming van den Zonnegod, ook elders bv. parallel met Atoem gebruikt. — *g*) Dit drietal infinitieven, waarvan de inhoud met de eerste helft van onzen tekst in het geheel niet strookt, zal bij het tweede deel behoren; het is daarvan de titel, die zonder de toevoeging: spreuk om te ... op de spreuk volgt in plaats van daaraan vooraf te gaan; in den ouderen tijd is dit zeer gewoon. De inhoud van dit drietal titels is zeer algemeen; zij komen herhaaldelijk voor bij spreuken van allerlei aard.

DODENBOEK 30 B

O, mijn hart van mijn moeder, o, mijn hart van mijn moeder; o, mijn borst van mijn geboorte [a]), sta niet tegen mij op als getuige; opponeer niet tegen mij in het gerechtshof; betoon geen weerspannigheid tegen mij in tegenwoordigheid van den bewaker van de weegschaal.

Gij zijt mijn schutsgeest (*ka*), die in mijn lichaam zijt; gij zijt de Chnoem, die mijn ledematen doet gedijen [b]). Moogt gij uitgaan tot het goede, dat daar voor ons bereid is [c]). Maak mijn naam niet stinkend bij de hofhouding [d]), die de mensen maken tot staanden. Dat is goed voor ons; dat is goed voor dengene, die het verhoor afneemt; dan is de rechter blijde.

Spreek geen leugen tegen mij in tegenwoordigheid van den groten god. Zie Uw onderscheid is voorbijgegaan [e]).

In den papyrus van Nu draagt deze spreuk geen titel. Andere papyri geven haar denzelfden titel als 30 A; en terecht, want het doel van beide spreuken is hetzelfde, den mensch te vrijwaren tegen een vijandig optreden van het hart bij gelegenheid van het gericht, dat hier veel uitvoeriger dan in 30 A wordt geschilderd met zijn toebehoren van weegschaal, rechters, verhoor, enz. Onze spreuk veronderstelt dus een dodengericht, zoals wij dat het best kennen uit Dodenboek 125, het beroemde hoofdstuk van de zgnd. negatieve confessie, omdat daarin een brede plaats wordt ingenomen door een passage, waarin de dode ontkent allerlei zonden te hebben gedaan. In de illustraties van die spreuk 125 wordt een weegschaal afgebeeld, waarop het hart van den dode op de ene schaal wordt afgewogen tegen het symbool van de waarheid of het recht (Māt) op de andere; de god van de wijsheid (Thoth) tekent het resultaat op; een monster, samengesteld uit krokodil, leeuw en nijlpaard, staat gereed den zondaar te verslinden. Indien echter het gericht goed afloopt wordt de dode aangemeld bij Osiris. Een dergelijke illustratie komt ook wel voor bij onze spreuk; op de ene schaal wordt dan eveneens het hart afgebeeld, op de andere schaal echter niet het symbool van recht of waarheid, doch de afgestorvene zelf. Het beeld is aangepast aan den inhoud der spreuk, die wil bewerken, dat de uitspraak van den mens zelf en die van zijn hart met elkaar overeenstemmen, in evenwicht zijn [8]).

Dodenboek 30 B is de spreuk, die op de hart-scarabæen voorkomt. Volgens de rubriek, die sommige handschriften aan de spreuk toevoegen, moet zij gereciteerd worden over een scarabae van een bepaalde steensoort, die gevat is in goud en gelegd *in* het hart van den dode.

Het laatste kan een oude gewoonte zijn geweest, doch werd in den tijd, waaruit wij mummies bezitten, niet meer gedaan (zie boven blz. 17). In sommige handschriften komt een, zoals hier wordt voorgeschreven, in goud gevatte scarabae als vignet voor; zij zijn ook dikwijls gevonden.

Dat men voor den plaatsvervanger van het hart den vorm van een scarabæus heeft gekozen, hangt samen met de eigenschappen, die men aan dezen kever toeschreef. Zijn levensgewoonten (zie hierover het artikel van JELGERSMA in dit Jaarbericht N° 8, 1942, 608 vv.) zijn aanleiding geweest tot het volksgeloof, dat hij uit de aarde op mysterieuze

[8]) Met de opvatting van J. SPIEGEL, *Die Idee vom Todtengericht in der ägyptischen Religion* (Leipziger Ägypt. Stud. 2, z. j.), blz. 65, dat de dode zelf en het symbool van Māt „identisch sind und es sich beidemal um die das allgemeingültige Idealbild der Gerechtigkeit enthaltende Aussage des Toten handelt" kan ik niet meegaan: zij is te ver gezocht en houdt de bedoeling van de spreuk niet in het oog. Overigens verwijs ik ieder, die meer over het onderwerp van het dodengericht wenst te weten, naar dit boekje.

wijze vanzelf ontstond. Men zag in hem dus dezelfde scheppende kracht, die men aan den phoenix toeschreef — er zijn ook scarabæen, waarop een phoenix is afgebeeld — en die men na den dood wenste te bezitten: de hart-scarabae moest den dode het bezit van dit leven waarborgen.

a) Of meer algemeen: van mijn bestaan. Vgl. *Urk.* IV, 2: ik maakte mijn *ḫprw* = ik werd geboren(?) of: ik groeide op(?). — *b*) Een welsprekende formulering van de betekenis van het hart, die voor den lezer mijner inleiding genoegzaam duidelijk is. Behalve dat het in één adem met den *ka* wordt genoemd en als een soort immanente schutsgeest beschouwd, heet het hier ook de Chnoem, die, zoals de scheppergod Chnoem zelf de wereld op zijn pottenbakkersschijf heeft geschapen en deze onderhoudt, de levensbron van het menselijk lichaam is. — *c*) Zeer onzekere vertaling. — *d*) Hiermee worden natuurlijk de rechters bedoeld, die de mensen — men zou verwachten in staat van beschuldiging stellen, tot aangeklaagden maken. Kan het woord, waarvan de letterlijke vertaling: staanden is, dit betekenen? — *e*) De betekenis van dit zinnetje, waarvan deze letterlijke vertaling mogelijk is, ontgaat mij.

Leiden, 12 April 1944 — A. DE BUCK

EGYPTISCHE PHILOLOGIE 1941—1943

EEN RIJKE OOGST IN MAGERE JAREN

Van de zijde der Oriëntalisten hoorde men voorheen wel eens een klacht, niet altijd gespeend van jaloezie, nl. dat de Egyptologie zoozeer in de belangstelling van het publiek stond, en dat men te allen tijde dat publiek voor een of andere Egyptologische zaak wist te winnen. Hieruit bleek, dat de Egyptologie een bijzondere plaats onder de Oostersche wetenschappen innam, naar mijn oordeel niet op de eerste plaats door de activiteit der Egyptologen, maar veeleer dank zij het feit, dat de Egyptische beschaving elementen in zich had, die nu nog de aandacht en de phantasie van den Westerschen mensch weten te boeien.

Ook in deze jaren handhaaft onze wetenschap haar uitzonderlijke positie. De Assyriologie geeft sinds een groot jaar geen teekens van leven, de studie van Israël's godsdienst en geschiedenis raakt op den achtergrond, en het is daarom des te meer toe te juichen, dat te onzent de *Oudtestamentische Studiën* onder redactie van P. A. H. DE BOER voor het eerst verschenen en reeds een derde nummer het licht zag (zie ben. blz. 108). De Hethietologie leeft van het publiceeren van gegevens van vóór 1940. Alleen de Egyptologie bloeit nog in vollen luister, tenminste in de landen waarmee wij door postverkeer in verbinding staan. In België verschijnt de *Chronique d'Égypte* (XVII, 1942; XVIII, 1943), de Koninklijke Belgische Academie neemt nog Egyptologische publicaties op. In Denemarken verscheen het derde deel der *Analecta Aegyptiaca* en onderscheiden studies in de geschriften van *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab*. Noorwegen gaf *acte de présence* in de *Symbolae Osloenses*, Nederland neemt een eervolle plaats in door het zoo gestadig verschijnen van de publicaties van de schatten van het Leidsche Museum in de *Oudheidkundige Mededeelingen* (N.R. 22, 23), terwijl ons *Jaarbericht* en de nieuw opgerichte *Bibliotheca Orientalis* daarnaast hun werk verrichten. Verheugend was tevens, dat van de hand van Dr BLEEKER sinds jaren weer een Egyptologisch werkje verscheen. Ook de *Acta Orientalia* (19), het tijdschrift voor de drie laatstgenoemde landen, had een bijdrage op ons gebied betrekking hebbend. Alleen de Amsterdamsche Akademie kent sinds PLEYTE geen Egyptologische publicaties meer, dit in tegenstelling met de Akademies van Berlijn, München en Weenen. Verder stonden daar den Egyptologen de ZÄS ter beschikking (77, 1941-1942; 78, 1943) en de *Ägyptologische Forschungen*, terwijl de *Orientalistische Literaturzeitung* in 1942 en 1943 nog haar werk verrichtte (45 en 46), eveneens bevatten de *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (48, 1941 en 49, 1943) en de *Göttinger Nachrichten* nog bijdragen op ons gebied. Ook de *Zweigstelle Kairo, zur Zeit Berlin*, van het *Deutsches Archäologisches Institut* liet nog een nieuw nummer in haar *Mitteilungen* verschijnen. Voor Frankrijk schijnt de situatie moeilijker te zijn geweest, maar toch verscheen no. IX van

Kêmi (1942) en onderscheiden studies in de *Revue de l'histoire des religions* 123-126, 1941-1943 [1]), bovendien een veel belovend onderzoek in het *Annuaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes*. Diezelfde toestand kenmerkt Italië; een nieuw deel verscheen in de publicaties van het *R. Museo di Torino*, *Aegyptus* kwam regelmatig (22, 1943; 23, 1943), terwijl de *Rivista degli studi orientali* (20, 1942) Egyptologische bijdragen bevatte. Verheugend is het ook hier Zweden te kunnen vermelden. Eens bezat dit land een eigen tijdschrift in de *Sphinx*, sinds jaren hoorde men slechts weinig van beoefening der Egyptologie aldaar, mej. M. SANDMAN vormde daar een eenigszins eenzame figuur [2]), maar in 1941 had te Uppsala een promotie op een Egyptologisch proefschrift plaats.

Alles met alles hebben wij een 78 publicaties van grooteren en kleineren omvang te vermelden, geschreven door 45 auteurs uit elf landen. Om het den lezer gemakkelijk te maken, laten wij nu eerst een lijst dezer auteurs volgen; de cijfers achter de namen verwijzen naar de cijfers in de marge der bladzijden:

Voor wij echter de in het begin gestelde vraag beantwoorden, waaraan nl. de Egyptologie dezen rijken oogst in overigens magere jaren te danken heeft, bespreken of vermelden wij de studies stuk voor stuk.

1 C. E. SANDER-HANSEN onderzocht in zijn *Über die Bildung der Modi im Altägyptischen*, Kopenhagen, 1941 (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Skrifter, I, 3) de verschillende *sḏm.f*-vormen vooral in de pyramidenteksten. Hij onderscheidt hierin drie groepen, een indicativische, jussivische en subjunctivische; in de gemineerende vormen ziet hij het overblijfsel van defectieve conjugaties en beschouwt ze als tempusverschijnselen. Hij geeft echter m.i. meer een uiteenzetting van zijn meening dan een adstructie ervan; want hij zegt zelf (a.w. § 136), dat reeds vroeg „de verschillen in de schrijfwijze niet meer tot uiting komen en de modi zijn dan nog slechts uit den samenhang te herkennen". Is het dus misschien toch een kwestie van spelling geweest? Waarom hij met SETHE, minder juist, spreekt van een 𓇋 *prostheticum* in plaats van *protheticum* (GARDINER, *Egyptian Grammar*, § 272) is niet duidelijk. Overigens zij verwezen naar de uitvoerige en zeer gunstige recensie van H. KEES, OLZ 46, 1943, 279-282.

2 H. GRAPOW bouwt zijn handleiding voor Egyptische conversatie verder uit (JEOL II, 306 en 573; CdÉ XVII, 1942, 247-249 en OLZ 45, 1942, 361-362): III. *Zur Verwendung von Anrufen, Ausrufen, Wünschen und Grüssen*, AbhAB 1941 en IV (Schluss). *Fragen und Antworten; Aufbau der Gespräche und ihre Wiedergabe in den Texten; vom Sprechen*

[1]) Een uitvoerige bespreking van enkele werken en artikelen gaf J. S. F. GARNOT onder den titel *Chronique égyptologique* 1939-1943, RHR 126, 1942-1943, 42-56; hij hoopt deze spoedig voort te zetten onder den titel van *Bibliographie analytique et critique des travaux relatifs aux Religions de l'Égypte*, 1939-1943; wij vertrouwen, dat hij niet alleen deze door MASPERO begonnen en door CAPART voortgezette rubriek weer geregeld zal doen verschijnen, maar zijn voorgangers ook in volledigheid zal evenaren.

[2]) De door haar uitgegeven, zoo nuttige verzameling van teksten der Amarna-periode werd nog bruikbaarder gemaakt door *Indexes on Bibliotheca Aegyptiaca* VIII, M. SANDMAN, *Texts from the time of Akhenaten* (Brussel, 1938), compiled by L. G. LEEUWENBURG, Leiden, 1943.

miteinander und voneinander; von den Sprechweisen und von der Sprache des Gesprochenen, AbhAB 1943. Zooals hij zelf zegt (a.w. IV, 164), heeft hij er ten slotte een punt achter gezet, want de stof is zoo groot als de uitingen van het leven kunnen varieeren. Daar het dan ook niet mogelijk is, een samenvatting te geven, zij slechts op enkele punten uit dit arsenaal van teksten gewezen: aan de door ERMAN (*Neuägyptische Grammatik* [2], § 688 Anm.) even vermelde interjectie wijdt hij enkele bladzijden (III, 63-64; 73) en weet gebruik en beteekenis zuiver vast te stellen; ook constateert hij uitdrukkelijk (IV, 23-24), dat de vragende voornaamwoorden onveranderlijk zijn met betrekking tot persoon of zaak, geslacht en getal. De gesprekken, die in de doodenlitteratuur gehouden worden, zijn eveneens verwerkt, omdat zij in vorm niet verschillen van die der levende menschen; al zal het een doode uit het late Nieuwe Rijk, die in het gewone leven Egyptisch sprak, en vooral uit den Ptolemæentijd, niet gemakkelijk zijn gevallen, een gesprek in klassiek Egyptisch te voeren of te verstaan. Ten slotte bespreekt hij (a.w. IV, 158-164) twee kwesties, die niet zonder belang zijn: de verhouding tusschen het gesprokene en de omgangstaal van dien tijd, en of er een onderscheid te constateeren valt tusschen de taal der beschaafden en der arbeiders. Voor de eerste komt hij niet tot nieuwe conclusies, over de tweede zegt hij (a.w. 161): „Op mij tenminste maken deze gesprekken en uitroepen (nl. van werklui en dienstpersoneel) in taalvorm en manier van uitdrukking niet den indruk, principieel meer vulgair te zijn dan andere gelijktijdige teksten, die ons, om er nogmaals den nadruk op te leggen, weliswaar geen geschikt vergelijkingsmateriaal aan gesprekken uit de kringen van hooger ontwikkelden bieden." Het zou immers vreemd zijn, wanneer uit deze teksten de mindere ontwikkeling dezer menschen zou blijken: „Al deze gesprekken behooren bij voorstellingen, die in de groote graven der voornamen zijn afgebeeld. Op de allereerste plaats moet de grafheer deze afbeeldingen beschouwen en er zich over verheugen, ook bij het lezen van de erbij geschreven gesprekken, uitroepen en liedjes van degenen, die hem in het leven dienden. Ik zou mij kunnen indenken, dat hun opmerkingen uit de dagelijksche omgangstaal in de beschaafde taal van hun meester werden getransponeerd om ze neer te schrijven in de plechtige hiërogliefen op de wanden van zijn eeuwig huis, om hetgeen aanstoot kon geven, weg te nemen. Ik zou me, indien deze vergelijking tenminste opgaat, althans niet kunnen voorstellen, dat op de wanden van het graf van een sjeich of van een der kaliefen uitingen van hun dienaren in vulgair-Arabisch zouden kunnen zijn opgeteekend; zij zouden absoluut zeker in klassiek-Arabisch zijn gesteld."

3 Een veertiental van deze soms uitermate moeilijke uitroepen behandelt H. JUNKER in *Zu einigen Reden und Rufen auf Grabbildern des Alten Reiches*, SBAW 221, 1943, 5; hun kortheid en spelling waren vaak oorzaak van de meest uiteenloopende vertalingen, waarbij de zin soms heel duister bleef. Er is niet alleen een groote kennis maar ook veel scherpzinnigheid vereischt om een *mḥw św m sp pn* als ʿHoe vol is zij (de fuik) dit keerʾ te vertalen, vooral wanneer men als vertalingen kent ʿWohl füllt ihm mit diesem spʾ (ERMAN) en ʿPlongez-le dans cette aireʾ (MONTET); dit geldt nog meer, wanneer de zin en beteekenis van onbekende hiërogliefen (bv. nos 9 en 14) moet worden bepaald. Ook is het niet onbelangrijk te constateeren, dat *iśśt* in het Oude Rijk een gewoon vragend voornaamwoord voor ʿwieʾ is geweest, later wordt het meestal voor ʿwat?ʾ gebruikt. In deze, uiterlijk kleine, bijdrage besprak JUNKER ook enkele teksten van zijn opgravingen te Gizah; de resultaten van zijn werk aldaar deelt hij ons verder uitvoerig mee in *Gîza* V, 1941 en VI, 1943. Men
4 zie de samenvattende bespreking van DE BUCK in *Bibliotheca orientalis* no 3, 1944, 21-25. In V (rec. CdÉ XVII, 1942, 235-237; Orientalia N.S. 12, 1943, 262-267; RHR 126, 1943, 63-68; OLZ 46, 1943, 163-166) publiceert hij o.a. het graf van Seneb, dien wij toevallig slechts met zijn ʿroepnaamʾ (Eg. *rn nfr*) kennen. Hij was lichamelijk mismaakt, maar klom op van een bescheiden dwerg *) die voor het hoflinnen moest zorgen tot leider van de hofweverij en trouwde met een prinses. Hoewel in Egypte een dwerg van alles kon worden (a.w. 7-11), heeft Seneb alle anderen voorbijgestreefd. Hetgeen JUNKER zegt over de

*) Zie beneden blz. 70 [Red.].

woorden voor dwerg, schijnt niet volledig te zijn: naast *dng* (*dꜣng*, *dꜣg*) en *ḥwꜥ* (a.w. 7 en 196) komt ook *nmw* voor (Wb. II, 267, 4-5); juist deze twee laatste woorden duiden den te kleinen mensch aan. Den ezelskop als hiëroglief (a.w. 48) leest hij *św̌św*. Voor namen, ambten en titels zie men 12-17, 41-44, 141-142, 144, 145 en 158-160. In *Gîza* VI is voor ons vooral van belang het hoofdstuk over de priesters en ambtenaren bij de pyramide (6-25); de *wꜥb*-priester had de zorg voor de cultische reinheid der offers en vooral het uitvoeren der reinigingsceremoniën en diende den koning tijdens en na zijn leven, de *ḥm-nṯr*-priester treedt bij den koning pas op na diens dood; waarschijnlijk verzorgden zij den dienst voor de standbeelden des konings, die in zijn doodentempel waren opgesteld. Onder de ambtenaren der pyramidenstad worden naast bv. den chef ervan ook de *ḫntjw-š*, de pachters of beheerders van de *š* behandeld. Hoeveel ook in dit deel te vinden is, ziet men het gemakkelijkst uit de Egyptische woordenlijst a.w. 258-259, terwijl de titels apart nog bijna twee bladzijden beslaan.

5 De teksten uit de Leidsche mastaba worden besproken in H. Th. MOHR, *The Maṣṭaba of Hetep-her-Akhti, A Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of Antiquities Leiden*, Leiden 1943 (MVEOL 5), vooral 33-36, 87-89.

6 Voor de studie van A. SCHARFF, *Archäologische Beiträge zur Frage der Entstehung der Hieroglyphenschrift*, SBAM 1942, 3, zij verwezen naar de principieele bespreking in *Bibliotheca orientalis* no. 2, 1943, 9-13 (zie ook CdÉ XVIII, 1943, 103-106; OLZ 46, 1943, 275-282); tevens zou menige preciseering of aanvulling (bv. 10, 2; 15, 29; 17, 40; 18, 44. *sp*-teeken bij 19, enz.) mogelijk of wenschelijk zijn. Meer volledigheid zou het beeld van het geheel wel niet veranderd hebben, maar wel de waarde vergroot als grondslag voor verdere studie van den vorm der teekens. De vraag naar ontleening uit Mesopotamië
7 bespreekt Fr. W. VON BISSING in *Ägyptische und mesopotamische Siegelzylinder des III. Jahrtausends vor Christus*, Nachr. Göttingen 1943, 505-507; volgens hem zal dit bewijs wel nooit te leveren zijn en hij stelt als eenvoudiger oplossing voor, dat uit dezelfde omstandigheden het schrift op twee verschillende punten is ontstaan. Hiërogliefen, die
8 met riet samenhangen, behandelt K. APPELT in *Arundo donax. Ein kulturgeschichtliches Mosaik*, WZKM 48, 1941, 161-246. Hij houdt zich vooral bezig met het z.g. Spaansche riet, daarnaast ook met andere rietsoorten. Het geheel is inderdaad een *opus musivum*, waarin het taalkundig deel mij niet erg solied toeschijnt, hoewel hij bij gangbare meeningen (bv. *i*, blz. 174) meer dan eens de puntjes op de i zet. Zijn interpretatie van *Sinoehe B* 9-10 (t.a.p. 189-193) als *zerîba* of met riet omheinde plaats, vooral voor vee, is niet mogelijk, daar de *m* voorzetsel is (var. *r*) en het woord *ꜥḏ* als ʿland aan den rand der woestijnʾ ook elders bekend is (Wb I, 239, 6); er is dus sprake van de plaats, *waar* Sinoehe den dag doorbrengt, niet waar*in*. *ḏbꜣ* (GARDINER, *Sign-List* T 25) vat hij op als drijvers uit riet, zooals wij ze uit kurk kennen. Het *śpꜣ.t*-teeken (GARDINER, t.a.p. N 24) als vlechtwerk, omheining uit vlechtwerk > wat erin omsloten is, op te vatten is toch wel onjuist (APPELT t.a.p. 193-196), o.a. omdat hier oorspronkelijk de scherpe *ś* staat. Op zijn vraag, of er grenssteenen der gouwen bestaan hebben, moet men bevestigend antwoorden; zie bv. Chnoemhotep-inscriptie, r. 20 vlg.. Het is toch wel erg gedurfd, het Latijnsche *saepes*, omheining, en verwante woorden, hiermee in verband te brengen, ofschoon zij blijkbaar een op zich zelf staande groep vormen en in andere Indogermaansche talen niet voorkomen. In *Ebers* 41, 11 (= casus 204) vat hij *spꜣ* op als ʿzich wormachtig bewegenʾ, dwz. hier zou gesproken worden van de peristaltische bewegingen van den darm. Indien dit juist is, is het zeer interessant. Dat men dit niet zonder meer mag verwerpen blijkt hieruit, dat de Egyptische methode om het geslacht van een ongeboren vrucht te voorspellen, juist is gebleken; men zie *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde* 1943, 642. Helaas staan in de noot van een halven regel (APPELT, t.a.p. 219, 1) drie drukfouten. GARDINER a.w. O 28 vat hij op als stam van een palmboom met een bekleeding van rietstengels en leem. De boom is langer dan het riet en steekt er daarom boven uit (t.a.p. 229-236). Ook het slot (t.a.p. 236 vlg.) is weer niet overzichtelijk. Bovendien had voor Abb. 12 in plaats van den onbetrouwbaren ROSELLINI verwezen moeten worden naar E. CHASSINAT, *Le temple d'Edfou*,

XIV (MIFAO t. 31), 1934, Pl. DLXI en zeker voor de opschriften id. ibid. VI (MIFAO t. 23), 1931, 185-186. Bij het citaat uit LEPSIUS (t.a.p. 241 beneden) is volgens PORTER-MOSS, *Topographical Bibliography* VI, 1939, 123, (16) geen sprake van riet.

Voor de doodenklacht in Egypte heeft men de laatste jaren veel belangstelling getoond:
9 terwijl Mej. M. WERBROUCK ons haar overvloedig geïllustreerd *Les pleureuses dans l'Égypte*
10 *ancienne,* Brussel, 1938, schonk, behandelde M. CRAMER *Die Totenklage bei den Kopten,* Weenen, 1941. De schitterend uitgegeven en rijk geïllustreerde dissertatie van E. LÜD-
11 DECKENS, *Untersuchungen über religiösen Gehalt, Sprache und Form der ägyptischen Totenklagen* (MDAIK 11, 1943) behandelt de teksten zelf; zij dateeren van het Oude Rijk tot den Ptolemæentijd. het gros stamt uit Thebe en Saqqara en behoort in het Nieuwe Rijk thuis (nos 13-81); ongepubliceerd waren de nos 1, 4-5, 9, 23 (24), 26-28, 37-39, 43-44, 63-70, 76; verschillende teksten zijn ontleend aan hetzelfde graf, bv. 27 en 31-36, 38-42, 45-51, 54-59, 82-84, enz.; daaraan schenkt de schrijver geen aandacht. Helaas ontbreken die van Toetanchamon (G. STEINDORFF, *Die Grabkammer des Tutanchamun,* Ann. Serv. 38, 1938, Abb. 89 en blz. 647) en V. LORET, *La stèle votive du tombeau d'Osorkon II,* Kêmi IX, 1942, 97-106. Als storende drukfouten dienen vermeld te worden bij Nr. 28 vgl. Taf. 13 b; in no 72 dient de naam als *pꜣ nḫw* gelezen te worden: *Aegyptische Inschriften ...,* Berlijn, v. Heft 1913, p. 178; A. M. BLACKMAN, *Fellaḥin* (blz. 5, 2; 9; 11, 2; 15; 175) en vooral de *Studies presented to Griffith* (blz. 11; 139; 156). Om een idee van den rijken inhoud te geven volgen hier enkele proeven; typische doodenklachten zijn

n° 69
Naar het Westen,
Naar het Westen, geprezene,
Naar het Westen!
Ontvang er brooden!

n° 80
Naar het Westen van Thebe!
Naar het Westen,
Naar het Westen,
Naar het Westen, het land van de rechtvaardige(n),
de rustplaats van Horachte,
(de) gouw van den oertijd!

Pessimistisch is n° 64:

Wee om u, den mijne!
Die gaarne dronken was, is in het land zonder water;
De bezitter van vele schuren, hij is heengegaan,
hij gaat de zangers voorbij.

Op verschillende plaatsen zou de vertaling veranderd en verbeterd kunnen worden (blz. 57, 67, 122), een onbegrijpelijke fout wordt gemaakt in Nr. 44; hier is de laatste zin niet onbegrijpelijk en nog minder behoeft men aan te nemen, dat de Egyptische schrijver zich heeft vergist, mits men vertaalt:

O berg van het Westen, wees geopend,
Ramose, moogt gij (nl. de berg) hem verbergen in u!

Driekwart van het boek wordt gevuld door de behandeling der klachten zelve, die in hiërogliefen en vertaling worden gegeven, eventueel met varianten en gevolgd door een commentaar. In taal en godsdienstige opvattingen zijn de klachten eigentijdsch. De twijfel aan het geloof in het hiernamaals ontmoeten wij in den Heracleopolitaanschen tijd. Hoe gevarieerd de vorm der klachten is, blijkt op blz. 174-182; schrijver meent, dat dit, evenals in vele gevallen de persoonlijke inhoud, het best te verklaren is door de klachten als improvisaties op te vatten; de langere teksten zijn gezongen geworden of minstens gereciteerd (*ḏd*). Ten slotte (a.w. 184 vlg.) bespreekt hij de doodenklacht in het Osirisrituaal, waar Isis o.a. zegt:

I Kom naar uw huis,
Kom naar uw huis, Heliopolitaan,
Kom naar uw huis!
Uw vijanden bestaan niet meer.
O goede muzikant, kom naar uw huis
om mij te zien.

II Ik ben uw zuster, die gij bemint;
gij moogt u niet scheiden van mij.
O schoone jongeling, kom naar uw huis!
....

III ....
Ik ben uw zuster van uw moeder;
gij moogt u niet van mij verwijderen.
Goden en menschen, hun gelaat is op u,
terwijl zij u beweenen tezamen.
Wanneer ik kijk, roep ik tot u onder
tranen tot de hoogte des hemels.

Maar gij luistert niet naar mijn stem.
Toch ben ik uw zuster, die gij beminde
tijdens het leven;
gij beminde geen andere dan mij, mijn
broeder, mijn broeder!

12 P. GILBERT geeft in zijn *La Poésie égyptienne,* Brussel, 1943 (zie CdÉ XVIII, 1943, 248) bovenstaande klacht als proeve van mythologische poëzie (a.w. 17-18); deze rangschikt hij, evenals de lofprijzingen op den koning, onder de officieele dichtkunst. Aan de vertaalde stukken gaat een inleidende beschouwing vooraf, soms volgt nog een korte uitweiding. Dit geldt ook voor de behandelde uitingen van persoonlijke poëzie. het grootste deel hiervan is ontleend aan de liefdespoëzie (41-82), vooral aan de papyri *Harris* 500 en *Chester Beatty* I. Enkele gezangen van harpspelers (optimistische en pessimistische) volgen als slot. De uitstekende en van toepasselijken tekst voorziene vijftien platen verhoogen ten zeerste de waarde van dit mooi verzorgde boekje. Het is niet geschreven voor vakmenschen, maar buitenstaanders en belangstellenden. Voor hen is het misschien zelfs een voordeel, dat de vertalingen wel eens wat vrij zijn. Jammer is, dat A. DE BUCK, *Het zonnelied van Achnaton,* Amsterdam, 1938, noch gebruikt noch vermeld is. Voor de uiterlijke overeenkomsten tusschen klassieke en Egyptische poëzie lijkt het mij niet noodig aan ontleening te denken. Hiervan is wel sprake bij de plechtigheden, die plaats vonden bij de geboorte van Drusilla, de dochter van keizer Caligula (Cassius Dio LIX, 28, 7); zij zijn de uiting van een theogamie, zooals
13 wij die in Egypte kennen. H. P. L'ORANGE is van meening, dat dit alles via de Ptolemæen naar Rome is gekomen en hij herinnert aan 's keizers overgrootvader Antonius, die hier wel de schakel is geweest (*Das Geburtsritual der Pharaonen,* Symbolae Osloenses, fasc. XXI, Osloae, 1941, 105-116).

14 Een rituaal van Amenophis I, dat zich te Turijn bevindt, publiceert Mejuffr. E. BACCHI als *Il rituale di Amenhotpe* I, Turijn, 1942 (Pubblicazioni Egittologiche del R. Museo di Torino dirette da G. FARINA, III). Na een inleiding, waarin zij ook de parallelteksten vermeldt (Kairo, Londen), geeft zij een hiërogliefische transcriptie, gevolgd door een vertaling; beide zijn niet steeds vlekkeloos, maar men kan den tekst zelf controleeren door het toegevoegde facsimile (14 platen). De filologische commentaar is sober, de bibliografie telt enkele drukfouten en moest zeker ook vermelden *The Temple of King Sethos I. at Abydos,* copied by A. M. CALVERLEY & M. F. BROOME, edited by A. H. GARDINER, III Londen, 1933-1938. Het is jammer, dat BACCHI's copie van links naar rechts loopt, te betreuren, dat zij de parallelteksten niet erbij geeft.

15 Een belangrijke bijdrage voor onze kennis van den cultus is H. KEES, *Bemerkungen zum Tieropfer der Ägypter und seine Symbolik,* Nachr. Göttingen, 1942, 71-88 (rec. OLZ 46, 1943, 106-108); hier schuilt nl. het volgende probleem: het offerdier wordt gelijkgesteld met Seth, die wegens zijn misdaad aan Osiris begaan, moet gestraft (gedood) en vernietigd worden; nu zien wij toch, dat de meeste offers, die gebracht worden, spijsoffers zijn, die tevens bijdragen in het levensonderhoud der tempelpriesterschap, dus waar van vernietiging bij het offer geen sprake kan zijn. KEES beschouwt de talrijke bronnen, die zoo eentonig zijn, dat men zou meenen, dat er slechts enkele dominanten zijn geweest, met geschoold oog. Het blijkt, dat deze eenvormigheid het werk van Egyptische theologen is geweest.

16 Een papyrus uit den Romeinschen tijd in het Leidsche museum gaf B. H. STRICKER uit als *De lijkpapyrus van Sensaos* (Oudh. Mededeelingen N.R. XXIII, 1942, 30-47; vergel. CdÉ XVIII, 1942, 265-266). Behalve de transcriptie en vertaling geeft hij ons een verbluffend volledig verhaal over de vondst van het graf, waaruit deze papyrus stamt en de lotgevallen der gevonden stukken en aan het eind een even uitgebreide opsomming van verwante
17 teksten. Een model-publicatie is eveneens W. D. VAN WIJNGAARDEN en B. H. STRICKER, *Magische stèles* (Oudh. Mededeelingen N.R. XXII, 1941, 6-38; ibid. XXIII, 1942, 13-14 en XXIV, 1943, 25-30); naar aanleiding van een vijftiental dezer stèles, waarop de jonge

god Horus of Hormerti op krokodillen staande wordt afgebeeld wordt ons niet alleen, na een mooie inleiding, een aan alle eischen der wetenschap beantwoordende beschrijving en afbeelding der stukken gegeven, maar tevens een bibliografie, die bewondering afdwingt. Helaas zijn de erop voorkomende spreuken grootendeels onduidelijk en slechts met behulp van vele conjecturen te vertalen. Want meer nog dan bij andere religieuze teksten het geval is, wemelen zij van voor ons onverstaanbare toespelingen. Ook van het gebruik dezer stèles is ons zoo goed als niets bekend (vergel. ZÄS 78, 1943, 34). Interessant is het echter, dat de voorstelling dezer stèles tot na de Renaissance is blijven voortleven op de magische of Abrasaxgemmen.

18 Van A. Volten verscheen *Die demotische Traumdeutung* (Pap. Carlsberg XIII und XIV verso), Kopenhagen, 1942 (Analecta Aegyptiaca III; rec. CdÉ XVIII, 1943, 259-264). Hoewel reeds enkele demotische droomboeken door Spiegelberg werden gepubliceerd, heeft pas Volten er zich toe gezet om, naar aanleiding dezer grootendeels fragmentarische papyri uit Kopenhagen, een studie te maken van de demotische onirocritie. Het blijkt, dat het voor vergelijking in aanmerking komende gedeelte van papyrus *Chester Beatty* III (vergel. JEOL I, 69-70) in compositie geheel afwijkt van de andere droomboeken; de demotische zijn methodisch naar onderwerpen geordend en in hoofdstukken verdeeld, die een opschrift dragen, het hiëratische geeft naast de verdeeling in droomen der volgelingen van Horus of Seth slechts de onderverdeeling in goede en slechte; het is niet voor praktisch gebruik bestemd geweest zooals het demotische, waarin men gemakkelijk een bepaalden droom kan opzoeken; de inhoud van het hiëratische en demotische zijn echter nauw verwant. Daarna bespreekt Volten opnieuw het door Gardiner verzamelde materiaal over ʿhet Huis des levensʾ (vergel. JEOL II, 308) en concludeert, dat het *pr-ʿnḫ* wel degelijk een soort universiteit is geweest: het *pr-ʿnḫ* is van het begin af een collegium, dat het leven van den koning en de goden beschermt. De koning wordt tijdens zijn leven door magie en geneeskunde, die bij de Egyptenaren onafscheidelijk verbonden zijn, beschermd; na den dood wordt hij, gelijk de goden, door magie onderhouden. Het behoud van het leven is ook het doel der balseming en het vervaardigen van beelden van de overledenen *casu quo* goden. Het personeel van het ʿHuis des levensʾ moest zich dus ook hiermee bezighouden. De koningen moesten, daar het in eigenlijken zin om hun veiligheid ging, altijd hun meest getrouwe dienaren als ambtenaren in het ʿHuis des levensʾ aanwijzen. Men beoefende er later naast geneeskunde en magie, waar zich beeldhouwkunst, schilderkunst en het balsemen bijvoegen, het schrijven van het ʿgodsboekʾ (hieronder ressorteert het Doodenboek) en astronomie; bij dit laatste behoort de wiskunde en in laten tijd ook astrologie. De droomuitlegging moet met het uitleggen der droomen van den farao zijn begonnen, al bezitten wij daar op het oogenblik nog geen Egyptischen tekst voor; slechts de Bijbel wijst erop. De primitieve theoloog, de Afrikaansche toovenaar, heeft zoo den grondslag der wetenschap gelegd; ook in Egypte was de theologie de moeder van alle andere wetenschappen. De hoogere opleiding was beperkt tot het *pr-ʿnḫ* en de latere Egyptenaren hebben tegen de geleerden van het ʿHuis des levensʾ evenzeer opgezien als tegenwoordig de gewone man tegen een universitair gevormde.

Verder worden de ideeën, die aan de Egyptische onirocritie ten grondslag liggen, en de methode onderzocht. Zijn uitgangspunt is de Buck's onderzoek over de godsdienstige opvatting van den slaap en hij gaat zoover, dat hij zegt, dat de oud-Grieksche religie een geographie van het hiernamaals bezit, die identiek is met de Egyptische; hij gaat hier zeker te ver, daar men hoogstens van parallelie kan spreken. De bewering, dat Egyptische godsdienstige opvattingen in vroege tijden door de Grieken zijn overgenomen, is niet nieuw (b.v. P. Foucart, Ph. Virey), maar wordt ook hier niet bewezen [3]). De methode der droomuitlegging is allegorisch geweest; zij werkt met ideeënassociaties en beelden of berust op woordassonanties; voor deze laatste wordt een woordspeling voldoende geacht. De

[3]) Men zie verder de terughoudende en voorzichtige formuleering van G. van der Leeuw, *Verwantschap tusschen Aegyptische en Orphische voorstellingen,* Oostersch Genootschap in Nederland, Verslag van het vierde congres, Leiden, 1925, 27-29.

Egyptische logica, waarop de geheele droomuitlegging berust, dat gedeeltelijke identiteit met algeheele wordt gelijkgesteld, heeft echter tot willekeur geleid; gewoonlijk is men echter praktisch-empirisch gebleven en was wars van theoretische abstractie. Het laatste hoofdstuk, over Egyptische en niet-Egyptische droomuitlegging, biedt wel interessant materiaal, maar besluit uit uiterlijke gelijkenis tot identiteit. Een vertaling der teksten, woordenlijst en platen besluiten het boek. Een opmerking: op blz. 56-57 hadden nog vermeld kunnen worden Amenophis' droom vanwege Isis, die tot de verdrijving der melaatschen leidde (Josephus, *Contra Apionem* I, 32) en de droom van Taiemhotep (Br. Mus. [147]).

19 In ΦΡΙΤΟΒΑΤΤΗΣ (Oudh. Mededeelingen N.R. XXIV, 1943, 30-34) bespreekt B. H. Stricker het demotische woord voor toovenaar-droomuitlegger, dat ons als *חַרְטֹם in den
20 Bijbel is bewaard. — W. Erichsen publiceert en bespreekt in *Demotische Orakelfragen,* Kopenhagen, 1942 (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Meddelelser, XXVIII, 3; rec. CdÉ XVII, 1942, 240 en OLZ 46, 1943, 205-208; vergl. ook JEOL II, 615-618) enkele vragenbriefjes aan den god Sobk (Soechos) van Tebtynis in het Fajoem.

21 Van H. Kees verscheen een groot boek over *Der Götterglauben im alten Aegypten,* Leipzig, 1941 (MVAeG 45; rec. OLZ 45, 1942, 444-448 CdÉ XVIII, 1943, 91-102; ZDMG 97 (N.F. 22), 1943, 345-350). Het is een boek voor vakman en leek; slechts de vakman kan beoordeelen, hoeveel détailonderzoek aan dit alles heeft moeten voorafgaan en hoe terloops allerlei belangrijke opmerkingen worden gemaakt, de leek zal er niet door gestoord worden, omdat Kees steeds het geheel voor oogen houdt, terwijl hij nooit opdringerig is met zijn meening, al verwerpt hij ook Junker's opvatting over den ʿGrooten Godʾ (a.w. 172; 270-278). Hij tracht verder te komen dan Erman, die vooral een beschrijving gaf van de uiterlijke verschijningsvormen van den Egyptischen godsdienst, en gaat steeds naar de bronnen; hij ontkomt daardoor aan speculaties en tendentieuse voorstelling. De innerlijke waarde dezer voorstellingen onderzoekt hij echter niet. Het slot (a.w. 451) is onjuist of in elk geval te simplistisch geformuleerd: dat men zich in den Hellenistischen tijd aan het laatste nationale bezit, den godsdienst, vastklampte, klopt niet zonder meer met wat W. Peremans en J. Vergote, *Papyrologisch Handboek,* Leuven 1942, 242-243 meedeelen, noch ook de bewering over economische uitbuiting (Peremans-Vergote, a.w. 256 vlg.). Zijn opvatting van Amenemope is in strijd met A. de Buck, *Het religieus karakter der oudste Egyptische wijsheid,* NThT 21, 1932, 322-349, en tegenover zijn vernietigend oordeel over de Kopten staat bv. L.-Th. Lefort, *La littérature égyptienne aux derniers siècles avant l'invasion arabe,* CdÉ VI, 1931, 315-323.

22 Door H. Junker werd *Der sehende und blinde Gott (Mḫntj-ỉrtj und Mḫntj-n-ỉrtj)* (SBAM 1942, 7; rec. CdÉ XVIII, 1943, 253-258; OLZ 46, 1943, 403-405) bestudeerd. Deze god, die in Letopolis thuishoort (JEOL II, 595), is de heer des hemels, wiens beide oogen zon en maan zijn. Hij ziet, wanneer overdag de zon schijnt en 's nachts de maan, anders is hij blind. Het is voor Junker een gelegenheid nogmaals terug te komen op zijn these van den universeelen wereld- en hemelgod, die boven alle goden staat, den groote, *wr.* Hij constateert, dat hij ook als naam *nn wn,* ʿdat wat bestaatʾ, heeft gehad. Deze god had een centrale plaats in het geloof der Egyptenaren.

23 Over *Sjoe in de kosmologische en kosmogonische voorstellingen der Egyptenaren* schreef A. de Buck in *Uitzicht, onafhankelijk maandblad voor geestelijke stroomingen,* 1942-
24 1943, 151-161 en 198-206, over *Het Egyptische Doodenboek* t.a.p. 1942, 1-15. C. J. Bleeker
25 schonk ons *De overwinning op den dood naar oud-Egyptisch geloof,* Den Haag, 1942; behalve de godsdienstige beteekenis van leven en dood bespreekt hij er de herrijzenis van het goddelijke leven bij Min, Re en Osiris, daarna de herleving van den mensch. Daar het niet voor vakgenooten is geschreven, staan er helaas geen noten in. Het is jammer, dat de schrijver niet meer plaats ter beschikking heeft gehad. Met de opvatting van en de
26 houding tegenover den dood houdt zich bezig C. E. Sander-Hansen, *Der Begriff des Todes bei den Ägyptern,* Kopenhagen, 1942 (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Meddelelser, XXIX 2; zie CdÉ XVIII, 1943, 106).

In de oudste godsdienstige teksten, die wij bezitten, de pyramidenteksten, vinden wij een parallelisme, dat wij, in tegenstelling met het gewone *parallelismus membrorum* of gedachtenrijm, zinsparallelisme zouden kunnen noemen, omdat alle deelen gelijk zijn behalve het (logische) subject, bv. ᶜHij leeft; N.N leeft; hij zal niet sterven, N.N zal niet sterven⁾; in den vooropgaanden zin is een godheid onderwerp, in den volgenden de overleden farao.

27 Hierover schreef J. S. F. GARNOT, *Quelques aspects du parallélisme dans les textes des pyramides,* RHR 123, 1941, 5-26. Het artikel van G. VAN DER LEEUW, *Die „epische Einleitung" der Zauberformeln,* Zeitschrift für Religionspsychologie, 6, Dresden 1933, 161-180, is hem helaas niet bekend.

28 Hier zij alsnog gewezen op ÉT. DRIOTON, *Sarcasmes contre les adorateurs d'Horus* in *Mélanges syriens offerts à M. R. Dussaud,* II, Parijs, 1939, 495-506 (zie CdÉ XVII, 1942, 238 en RHR 126, 1943, 50-53); hij onderscheidt drie gedeelten in pyramidenteksten § 1264-1279: een satyrisch gedicht, bestaande uit parallel gebouwde strofen, die sarcasmen bevatten tegen de voorstanders van Horus en Osiris en dat van solairen oorsprong is; een wijdingsformule van het huis van den doode, versterkt door een dreigende waarschuwing; het is in overeenstemming met de theologie van Geb, en een Heliopolitaansche formule met

29 analoog doel (wijding der pyramide en van den doodentempel). J. S. F. GARNOT bestudeert *L'Imakh et les Imakhous sous l'Ancien Empire d'après les textes des Pyramides,* Annuaire de l'Ecole pratique des Hautes Etudes (Ve section), 1941-1942 (publié en 1943; overdruk); *imach* is een kwaliteit, die voorrechten in zich sluit, en een band, waarvan het bestaan een soort verbond vormt tusschen twee personen. Wij weten niet, welke voorrechten de *imachoe* op aarde genoten, wel na den dood. Hij onderscheidt drie klassen van *imachoe*: van den god, den koning en gewone stervelingen. Over deze laatste groep weten wij slechts zeer weinig; aan de tweede groep schenkt hij speciale aandacht (a.w. 28-31) en komt ten slotte tot deze conclusie: *imach* zijn is een belooning, geen louter gunstbewijs; het legt aan de *imachoe* geen specialen last op, maar verschaft hun belangrijke voordeelen: recht op een goede begrafenis (koninklijk *imach*), op deel van het doodenmaal (goddelijk en koninklijk *imach*) en op de toelating in het hemelsche universum (goddelijk *imach,* VIde dynastie).

Der Auferstehungsgedanke in ägyptischen religiösen Texten, Leipzig, 1943 (Sammlung

30 orientalistischer Arbeiten 16. Heft) is een omvangrijke studie van Mejuffr. G. THAUSING. Het boek vervalt in twee deelen: een algemeene inleiding van 44 bladzijden, en een overvloedig met noten voorziene bloemlezing van vertalingen uit pyramiden- en sarcophaagteksten en doodenboek; de vertalingen zijn vaak niet betrouwbaar, zooals uit steekproeven bleek:

Coffintexts, spell 20 (a.w. 141):

Gegeben wird dir das Herz deiner Mutter, das *ḥꜣ.t*-Herz deines Leibes. Dein Ba ist über der Erde, dein Leichnam auf dem Boden, moet zijn:

Gegeven wordt u het hart van uw moeder, het hart van uw lichaam,
uw ba, die op de aarde is, uw lijk, dat in den grond is.

Doodenboek, Spreuk 38 A (a.w. 166-167):

O Erleuchtete, O Rwtj, gewährt sei mir, jubelnd in der Barke des Ḫpr (das All) zu umkreisen, moet zijn:

O geesten, o Rwtj, ik ben den oeroceaan van Cheperi rondgegaan (*sḏm.n.f*).

Zij vertaalt hier naar een verkeerd geëmendeerden Nebseni-tekst van BUDGE, die ook nog uitzonderlijk is. Ook tegen het eerste deel bestaan gegronde bezwaren. Nergens wordt uitdrukkelijk gezegd noch omlijnd, wat wij onder verrijzenisgedachte dienen te verstaan; blijkbaar vat schrijfster het op als het aannemen van voortdurend wisselende bestaansvormen (a.w. 8). Ook is de opvatting onjuist, dat de doode de gedaanteveranderingen *moet* doorloopen (a.w. 16), zooals uit het opschrift van spreuk 76 zelf blijkt. Volgens THAUSING zijn deze drie groepen van teksten niet louter spreuken voor dooden, maar bezitten zij evengoed geldigheid voor deze wereld; het zijn inwijdingsteksten en ᶜdoode⁾ moet in zulk geval verstaan worden als niet-ingewijde, profanus (zie ook BLEEKER, a.w. 53-55).

Over de manier, waarop de Egyptenaar trachtte te ontkomen aan het verrichten van

31 werk in het hiernamaals schreef J. CAPART zijn *Pour esquiver la corvée agricole,* CdÉ XVIII, 1943, 30-34.

32 Van Th. HOPFNER verscheen *Plutarch über Isis und Osiris**), II. Teil, *Die Deutungen der Sage, Übersetzung und Kommentar,* Praag, 1941 (Monographien des Archiv Orientální, Band IX). Hij geeft van het in deel I niet behandelde gedeelte een vertaling, ditmaal zonder Griekschen tekst (3-51) en daarna een uitvoerigen commentaar (52-289). Het vergelijkingsmateriaal uit klassieke auteurs en Grieksche tooverpapyri wordt hier wel volledig medegedeeld, maar het Egyptologische deel blijft zwak. Op dit punt handhaven wij ons bezwaar van JEOL II, 594 (vergel. ook OLZ 45, 1942, 223-226). Daarom zij slechts het volgende opgemerkt: wanneer er sprake is van den Nijl (a.w. 64-65), wordt er geen onderscheid gemaakt tusschen den Nijl, die niet vereerd werd, en de overstrooming, waarmee dit wel

33 het geval was; men zie A. DE BUCK, *De naam van den Nijl bij de Egyptenaren,* in *Oostersch Instituut-Leiden,* V, *Jaarboek* 1941, Leiden, 1942, 71. Mooi is de lijst van gedateerde gebeurtenissen en feesten uit den Osiriscyclus (291-295), de index is van geringeren omvang dan in het 130 blz. minder tellende eerste deel, de hiërogliefenteksten (Taf. I-V) zoo mogelijk nog vluchtiger geschreven.

34 Magistraal is JUNKER's *Die politische Lehre von Memphis* (AbhAB 1941; rec. CdÉ XVII, 1942, 226-228; RHR 126, 1943, 48-50), waarmee hij zijn behandeling van den Sjabakasteen (JEOL II, 310) afsluit. Het politieke gedeelte bestaat uit twee stukken; vooreerst wordt het geschiedkundig verloop geschilderd, dat tot de vereeniging der Beide Landen leidde: het land was verscheurd door den strijd tusschen Horus en Seth; de aardgod Geb maakte er een einde aan, doordat hij Boven Egypte aan Seth, Beneden Egypte aan Horus toewees en tegelijk de grens tusschen beide rijkshelften vaststelde in *Pšš-tꜣ.wj* in de gouw van Atfih (oostzijde) en in *Šw* (westzijde). Dan heeft Geb spijt over zijn beslissing en geeft Horus als rechtmatig erfgenaam het heele land. Deze Horus is in werkelijkheid Ptah-Tatenen, de vereeniger van het land, de koning van Boven en Beneden Egypte. Het tweede stuk is een lofprijzing op de nieuwe hoofdstad: Memphis is de plaats, waar beide rijken vereenigd zijn; daar heeft Osiris, de eerste koning en oerbeeld van het koningschap, zijn rustplaats gevonden en uit zijn hand ontvangt hier de koning de heerschappij; in Memphis staat als waarmerk van de rijkseenheid de koningsburcht, die op bevel van Geb door Thot is gebouwd en door Isis aan Horus en Seth als de vertegenwoordigers der Beide Landen is overgedragen. — Bij zijn onderzoek van de gesprekken der goden komt JUNKER tot de slotsom, dat de tekst deze aan een drietal bekende drama's ontleent: over de scheiding en hereeniging van Egypte, wellicht uit de IIde dynastie dateerend, over den dood en begrafenis van Osiris, misschien uit den tijd van de eerste vereeniging der Beide Landen, over den bouw der burcht te Memphis, wellicht ook uit de IIde dynastie afkomstig. — Na een vertaling en uitvoerige verklaring van den tekst bespreekt hij de oorspronkelijke grens tusschen Boven en Beneden Egypte en de voorstelling, die hier gegeven wordt van het ontstaan van het vereenigde Egypte. Daarbij komt de Heliopolitaansche opvatting natuurlijk ook ter sprake, maar naast de tegenstelling in beide opvattingen wordt ook het gemeenschappelijke ervan besproken. Uit den Sjabaka-tekst spreekt een streven naar verzoening. Wat de geschiedkundige waarde betreft is het zeer waarschijnlijk, dat het bericht, al wordt het ons in den vorm van een godenlegende geboden, op werkelijke historische gebeurtenissen slaat.

35 Hiertegenover kan men de opvatting van S. SCHOTT stellen, die algemeen en uitvoerig *Spuren der Mythenbildung* (ZÄS 78, 1943, 1-27) onderzoekt en tot de volgende conclusie komt: de mythevorming begint onder de Thinieten met de mythe van de eenmaal vijandige, nu verzoende broers, Horus en Seth; in Memphis werd zij bij het begin der IIIde dynastie veranderd in de mythe van Osiris, die door zijn broer gedood en door zijn zoon gewroken werd; gedurende de IVde dynastie werd zij in Heliopolis door een scheppingsmythe uitgebreid tot een cosmogonie, in Memphis onder toevoeging van Hermopolitaansche oergoden toegeschreven aan den scheppergod en ten slotte in Heliopolis onder de koningen der

*) Zie nu ook A. TORHOUDT, *Een onbekend gnostisch systeem in Plutarchus' De Iside et Osiride* (Std. Hellenistica, vol. I, Leuven, 1942) (samenvatting CdÉ XIX, 1944, 157).

Vde dynastie bekroond door de gestalte van den zonnegod, die de heerschappij over de zoo
ontstane wereld aanvaardt. De mythevorming in Egypte is een werk van den menschelijken
geest, die zich bevrijdt van overleefde machten. Niet van werkelijke praehistorische gebeurte-
nissen blijft mythische kennis bewaard, niet ‘primitieve’ machten worden als mythische
gestalten behouden, maar de mensch schept zich met de mythe voor den eersten keer goden
naar zijn beeld, met een leven, dat hij kan aanvoelen. Zij is zijn eerste vrije blik met eigen
oogen in de wereld en levert een beeld op, dat ook, nadat het door andere opvattingen is
verdrongen, nog de betoovering van de originaliteit bezit en daarom mooi is.

Behalve Imhotep zijn ons nog verschillende andere niet-koninklijke personen bekend,
36 die in Egypte goddelijke eer genoten hebben. E. Otto bespreekt in *Gehalt und Bedeutung
des ägyptischen Heroenglaubens* (ZÄS 78, 1943, 28-40) de opvattingen, die tot deze ver-
eering geleid hebben; want zij leefden in historisch ver uiteen liggende tijdperken en hun
vergoddelijking valt niet in een bepaalde phase der godsdienstige ontwikkeling; ook bezit
het Egyptisch geen naam voor deze ‘heroën’ en heeft ze dus[4]) niet als wezens met een
eigen aard opgevat. De vereering kan zich om het graf (Kagemni, Isi) of een beeld
(Amenophis) van den ‘heros’ concentreeren. Waarom stonden zij in de oogen hunner
vereerders hooger dan menschen? Otto wil dit voorzichtig zoo formuleeren, dat men zich
onder de bescherming van den gestorven machtigen persoon stelt, vooral met het oog op
het hiernamaals, in de meening, dat deze in de rangorde van het doodenrijk een analoge
plaats innemen als zij hier in de ambtenarenhiërarchie bekleedden. Op de vraag, waarom
men in laten tijd bij Imhotep en Amenophis genezing zocht, antwoordt hij: de oorzaak dezer
veranderingen is te zoeken in de geloofskracht hunner vereerders. De ‘theologie’ schonk
pas laat aandacht aan deze figuren, want wij hebben hier met volksgeloof te doen. Het is
teekenend voor het Egyptische volkskarakter, dat men juist deze menschen die hun deel
bijdroegen tot den opbouw en uitbouw van den staat, voorbeeldige ambtenaren waren en
succesvolle organisatoren, heeft vergoddelijkt. Afgezien van enkele verkeerde citaten, valt
op te merken, dat de vertaling blz. 33 1ste alinea, vol fouten zit; een goede vindt men in
H. Kayser, *Die Tempelstatuen ägyptischer Privatleute im mittleren und im neuen Reich,*
Heidelberg, 1936, 40 (diss.); dat Kagemni geen wijsheidsleer schreef, staat o.a. ZÄS 77,
1941-1942, 19.

Een uitgebreide behandeling van wat de Arabische bronnen ons vertellen over den
37 tempel van Imhotep te Memphis, geeft B. H. Stricker onder den titel van *La prison de
Joseph,* zooals deze, gelijk hij bewijst, door de Arabieren werd genoemd (AcOr 19, 1942,
101-137; samenvatting CdÉ xviii, 1943, 117-118). Hetzelfde doet, steunende op klassieke
teksten, G. Goossens in *Le tombeau d'Osymandyas* voor het Ramesseum (CdÉ xvii, 1942,
38 177-184); waarschijnlijk liet hij M. de Rochemonteix, *Nummuli,* § *2.* — *Le Pharaon
Osumanduas,* Rec. de Trav. 8, 1886, 193-202 met opzet weg; dit kan niet gezegd worden
van G. Posener, *A propos de la stèle de Bentresh,* BIFAO 34, 1934, 75-81, die op blz. 181,
n. 1 vermeld had dienen te worden.

39 H. Junker schreef over *rꜣ en rꜣ-ꜥ* als praefix in samenstellingen; beide beteekenen
40 handeling (ZÄS 77, 1941-1942, 3-7). A. Scharff (t.a.p. 13-21) gaf een vertaling plus
commentaar van *Die Lehre für Kagemni.* Dat deze vizier niet de schrijver dezer wijsheids-
leer is, merkte de Buck reeds op in NThT 21, 1932, 324, n. 3; voor *Prisse* 2,6 zie men
ZÄS 41, 1904, 90, voor noot 45 Rec. de Trav. 24, 1924, 183 en voor noot 50 geeft B. Gunn,
Concerning King Snefru, JEA 12, 1926, 250-251 een betere oplossing. H. Grapow is met
41 zijn opmerkingen *Zu zwei Stellen des Westcar* (ZÄS 77, 21-23, 112) niet erg gelukkig;
men zie reeds P. C. Smither, *The Transcription of the wꜣḥy-hall in P. Westcar,* JEA 25,
1939, 104 en A. M. Blackman, *Some philological and other Notes.* 1. *A Note on Prince
Ḥardedef's Salutations to the Sage Dedi, Papyrus Westcar, 7, 17,* JEA 13, 1927, 187-189;
bovendien beteekent *n wḏ* verbieden (ZÄS 64, 1929, 90); over ‘het heerlijke vee’ als uit-
42 drukking voor de menschen schreef Fr. Hintze, *Noch einmal die Menschen als „Kleinvieh
43 Gottes",* ZÄS 78, 1943, 55-56. H. Kees zet zijn *Kulttopographische und mythologische*

[4]) Deze conclusie schijnt toch niet zonder meer juist te zijn; het Egyptisch bezit ook geen woord voor bv. huwelijk, oorlog, tweeling, grootouders, schaamte, vrijwillig, mogelijk, enz..

Beiträge verder voort met *ꜣIꜣḳś* und *Ḥpj, zwei Königsinsignien als Gottheiten* (ZÄS 77,
24-27). Een kleine papyrus uit Berlijn, die *Eine demotische Zahlungsanweisung* bevat, wordt
44 door W. Erichsen en E. Seidl uitgegeven en gecommentarieerd (t.a.p. 46-48). H. Grapow
45 publiceert *Ägyptische Jenseitswünsche in Sprüchen ungewöhnlicher Fassung aus dem Neuen
Reich,* waaronder enkele onuitgegevene (t.a.p. 57-78); hun inhoud is zeer interessant, bv.
Spreuk 8 luidt:

Is het zoo, dat men een *ꜣḫ* wordt, omdat men de gerechtigheid beoefende,
dan zal mijn ziel waagmeester worden voor den grooten god, den heer van het Westen.

Spreuk 9:

Is het zoo, dat men een *ꜣḫ* wordt wegens betrouwbaarheid en zwijgzaamheid,
dan zal ik een offer ontvangen voor den ‘eenen heer’,
zal ik geroepen worden om deel te hebben in de velden der zaligen,
op den avond van het gastmaal bij het begin van het jaar naast den grooten god.

Toch is het interessante meer dan in den inhoud gelegen in de formuleering en de verdeeling
van den inhoud; de uitvoerige commentaar is vooral taalkundig.

De voorstellingen van den Egyptenaar omtrent de samenstelling van den mensch zijn
ons nog verre van duidelijk; men bedenke slechts, hoeveel er reeds geschreven is over den
46 *ka.* In *Die beiden vogelgestaltigen Seelenvorstellungen der Ägypter* onderzoekt E. Otto
het begrip *bꜣ* en *ꜣḫ* (t.a.p. 78-91); hij geeft *bꜣ* weer met Bai, maar ten onrechte (zie
J. Vergote, CdÉ xviii, 1943, 47). Zijn conclusie is, dat, minstens sinds den tijd der
Heracleopolitanen, ieder mensch reeds tijdens zijn leven geacht wordt een *ba* te bezitten,
maar hij treedt pas op bij den dood; hij is drager van een deel der krachten en potenties,
die in den mensch wonen; als zoodanig is het begrip *ka* ten nauwste ermee verwant en
beide grijpen over elkaar heen. De *ach* is een zelfstandig wezen, met goddelijke kracht
begiftigd, waarin men zich na den dood tracht te veranderen. Oorspronkelijk behoort ook
de *ach* niet tot het doodengeloof, maar is in den loop des tijds meer en meer in dezen kring
van voorstellingen opgenomen; iedere doode, aan wien de vereischte riten voltrokken waren,
werd een *ach.* Hij wordt niet steeds als ibis voorgesteld (ZÄS 62, 1927, 29 vlg.); van den
ba van een levende wordt gesproken in *Sinoehe* B 255; de *Coffin-Texts* zijn door de Buck
alleen uitgegeven; de vertaling van *Urk.* iv, 221 (t.a.p. 85) is niet vlekkeloos.

47 In zijn *Zum „Phönix"* bewijst H. Ranke (ZÄS 78, 1943, 54), dat de voorstelling van
de phoenixperiode reeds in de eerste tusschenperiode bekend was. Het materiaal betreffende
48 *Die Feuerinsel in den Sargtexten und im Totenbuch* wordt door H. Kees meegedeeld en
49 besproken (t.a.p. 41-53). E. Scamuzzi publiceert *La stele egiziana del 1° periodo intermedio
nel Museo Comunale di Asola,* Aegyptus 22, 1942, 100-106; het opschrift, dat ons naast
de foto in handcopie en eigengereide transcriptie wordt gegeven, is slechts naar den vorm
merkwaardig, omdat de regels 2 en 4 van achter naar voren moeten worden gelezen, een
50 soort Egyptisch boestrophèdon dus. J. Vandier, *Quelques stèles de soldats de la première
période intermédiaire,* CdÉ xviii, 1943, 21-29 is vooral archæologisch van opzet en
uitvoering.

51 In *Zur Deutung des „Orakels" in der sogenannten Demotischen Chronik* (WZKM 49,
1943, 161-171) komt W. von Wessetzky tot de conclusie, dat hierin sprake is, in mytho-
logische inkleeding, van kalenderdata voor de Nijloverstrooming.

52 Uit J. Capart, *Nefertari, Isisnefert et Khaemouast* (CdÉ xvii, 1942, 72-82) blijkt
overduidelijk, hoe weinig inscripties wij van koninginnen, met uitzondering van Hatsjepsoet,
bezitten. Elk stuk is dus welkom. Zeer interessant is de combinatie van allerlei gegevens
53 door J. Capart, *Téos, prêtre et roi?* (Koninkl. Belg. Acad., Mededeelingen v. d. Kl. der
Letteren, enz., 5de Reeks, xxvii, 1941, Uittreksel) over een in 1905 te Karnak gevonden
beeld; hij komt tot de slotsom, dat dit het eenige historische monument is van den *koning*
Teos, een der laatste farao's van Egypte.

54 M. Malinine, *Le surnom „Tryphon" de Ptolémée Évergète I,* Revue de philologie,
de littérature et d'histoire ancienne, 3e série, xvii (69e) 1943, 157-161, weet de moeilijkheid
in den demotischen papyrus Kairo 31 110 omtrent Ptolemæus Tryphon op te lossen.
Spiegelberg c.s. had ongelijk met hieronder Ptolemæus Euergetes i te verstaan, er moet

volgens de verbeterde lezing en vertaling, gecombineerd met demotische inscripties van het Serapeum inzake Apisstieren, sprake zijn van Ptolemæus Euergetes II. Maar daarmee is niet verklaard, hoe het komt, dat volgens sommige klassieke auteurs ook Ptolemæus Euergetes I den bijnaam Tryphon heeft gehad.

55 In *Two Inscriptions concerning private Donations to Temples,* Kopenhagen, 1941 (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Meddelelser, XXVII, 5; zie CdÉ XVII, 1942, 241-242) publiceert en bespreekt E. Iversen een stele uit Kairo (tijd: Osorkon II) en Kopenhagen (tijd: Psammetichus I); hij geeft tevens een lijst van verwante stukken (a.w. 10-12).

56 Mej. E. Bacchi, *Lo scarabeo del cuore di Thutmòse IV,* Rivista degli studi orientali 20, 1942, 211-247, publiceert een hartscarabee van dezen koning die, naar het schijnt, te Tarros (Sardinië) is gevonden en zich thans in het museum te Turijn bevindt: de onderzijde is beschreven met doodenboek-spreuk 30 B. Dergelijke scarabeën van koningen zijn zeldzaam, maar het is toch niet het derde exemplaar van deze soort, want wij bezitten ook nog dien van Toetanchamon (H. Carter, *Het graf van Tut-anch-Amon,* II, Amsterdam, 1927, 114 en pl. XXVI A); ook had zij goed gedaan met te verwijzen naar W. Wessetzky, *Herz und Skarabäus,* Emlékkönyv Dr. Mahler E., Boedapest, 1937, 365-373. Behalve een overzicht van wat wij weten over Toethmosis IV deelt zij ook nog een bij Castello Diana (Cefalù bij Palermo) gevonden hartscarabee uit laten tijd mee; hij behoorde aan een zangeres van de godin Bastet.

57 Een kort overzicht der *Egyptische Letterkunde* gaf A. de Buck in *Algemene Literatuurgeschiedenis* I, Utrecht, 1943, 3-14, een vertaling van het hoofdstuk *De schoone letteren*
58 uit Erman-Ranke, *Ägypten,* biedt CdÉ XVII, 1942, 21-71. P. Gilbert behandelt er *Le grand*
59 *poème d'amour du papyrus Chester-Beatty I* (t.a.p. 185-198); na een inleiding geeft hij behalve een met noten voorziene vertaling ook nog een commentaar. Voor astronomen
60 ongetwijfeld interessant is E. Delporte, *Les décans et le papyrus Carlsberg* (t.a.p. 91-94; vergel. JEOL II, 592). — Het weinige, dat wij weten van Egyptische bibliotheken, werd
61 behandeld door A. A. Kampman, *Archieven en bibliotheken in het Oude Nabije Oosten,* in *Handelingen van het Zesde Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen,* Schoten-Antwerpen, 1942, 162-174; zie CdÉ XVIII, 1943, 266.

62 In de uitmuntende dissertatie van T. Säve-Söderbergh, *Ägypten und Nubien, ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik,* Lund, 1941 (diss. Uppsala) worden ook alle teksten tot en met het Nieuwe Rijk, die hierop betrekking hebben, vermeld en zoo noodig, in vertaling weergegeven. Hier zou meermalen juistere vertaling gewenscht zijn (a.w. 70-71, 77, 79, 143, 147), maar het betreft slechts kleinigheden. Daar dit belangrijke en omvangrijke boek helaas buiten het kader dezer rubriek valt, zij met nadruk verwezen naar de besprekingen in CdÉ XVII, 1942, 244-247 en OLZ 46, 1943, 69-72. Over de Saïten en Nubië weten wij niet veel, van Amasis op dit punt eerst zelfs niets; toch was het niet te betwijfelen, dat deze farao, wiens regeering volgens Herodotus zoo zegenrijk voor Egypte is geweest, ook op dit punt had getracht zijn voorgangers na te volgen; maar tot nu toe was daarover niets met zekerheid bekend. Hier brengt de Berlijnsche oorkonde, die
63 W. Erichsen publiceerde als *Erwähnung eines Zuges nach Nubien unter Amasis in einem demotischen Text* (Klio 34 (N.F. 16), 1942, 56-61; zie ook CdÉ XVII, 1942, 251-253), hoe fragmentarisch zij ook is, een helder licht.

64 Naar aanleiding van Posener's boek (JEOL II, 593) schreef A. Alt zijn *Herren und Herrensitze Palästinas im Anfang des zweiten Jahrtausends v. Chr., Vorläufige Bemerkungen zu den neuen Ächtungstexten,* ZDPV 64, 1941, 21-39; zoowel de teksten van Posener
65 als Sethe worden gebruikt door M. Noth, *Die syrisch-palästinische Bevölkerung des zweiten Jahrtausends v. Chr. im Lichte neuer Quellen,* ZDPV 65, 1942, 12-15, 20-34; zijn bedoeling is het materiaal voorloopig te schiften onder eenige algemeene gezichtspunten; hij tracht uit de persoonsnamen een beeld van de Syro-Palestijnsche bevolking op te bouwen; de namen dragen een zelfde karakter en zijn semietisch; zij zijn eng verwant met de namen der heerschende klasse uit den tijd van Hammoerabi.

66 Van A. Alt verscheen een studie over het verhaal van Sinoehe, dat ouder is dan Posener's teksten, als *Die älteste Schilderung Palästinas im Lichte neuer Funde,* Palästinajahrb. 37, 1941, 19-49; hij herhaalt er zijn stelling, dat Retenoe in het Midden Rijk nog een klein gebied is van de zuidelijke kuststrook van Palestina; hij concludeert dit uit de ligging van *Rwṯn* (> *Rṯn*) in de stedenlijst van Toethmosis III; het is wellicht identiek met Lod of Lydda, het huidige Lidd; Boven Retenoe is dan het licht-beboschte heuvelland. Nu wijst de ons in Sinoehe beschreven natuur op een bebouwd gebied in Palestina, waarvan de bewoners nomaden zijn. Hoe is dit te rijmen? Uit Posener zien wij duidelijk, dat de versplintering in talrijke vorstendommetjes en staatjes niet een gevolg van verval van het Hyksosrijk is, maar reeds tevoren heeft bestaan. Wel zien wij, dat er minder vorsten zijn dan in de vervloekingsteksten van Sethe. Alt verklaart dit door de invasie van een Oostkananeeschen stam, die omstreeks 2000 ook Syrië-Palestina binnendrong. Daarom is er ook sprake van stammen en stamhoofden. Dus, zegt hij, is *Rṯnw* zeer klein van omvang geweest; waarom deze naam later zoo'n opgang heeft gemaakt, weten wij niet. Ook het nomadendom, dat in Sinoehe zoo opvallend naar voren treedt en ons tot nu toe argwanend deed staan tegenover den werkelijkheidszin van het verhaal, moeten wij nu als feit aanvaarden en erkennen als een belangrijken factor in de geschiedenis van Palestina. Ook Sinoehe's strijd tegen den held van Retenoe bevestigt deze opvatting.

67 *Der Name der palästinischen Stadt Bet-šeʾan und seine ägyptische Wiedergabe,* nl. *Bt-šꜣr,* wordt door A. Jirku besproken in WZKM 48, 1941, 49-51; samenvatting geeft CdÉ XVIII, 1943, 119.

68 M. Noth, *Die Annalen Thutmoses III, als Geschichtsquelle,* ZDPV 66, 1943, 156-174, onderscheidt hierin verschillende bronnen: de tribuutlijsten uit het schathuis te Thebe, *casu quo* het journaal van het paleis, het oorlogsdagboek en daarnaast de verhalende traditie,
69 anecdotisch gekleurd. Ook in *Noch einmal zur Schlacht bei Kades,* t.a.p. 1-20 komt A. Alt nog eens terug op zijn reeds vóór elf jaren geuite meening en handhaaft deze: de farao is door het dal van de Nahr el-Kebîr (Eleutheros) opgetrokken, niet van het zuiden tusschen Libanon en Antilibanon, zooals de *communis opinio* luidt. Over de topografische lijsten
70 van Ramses II schrijft M. Noth, *Die Wege der Pharaonenheere in Palästina und Syrien. Untersuchungen zu den hieroglyphischen Listen palästinischer und syrischer Städte.* v. *Ramses II. in Syrien,* ZDPV 64, 1941, 39-74; deze lijsten dragen een stereotiep karakter, en dit is dan ook de reden, waarom uit het louter noemen van een plaats als Toenip absoluut niet op te maken valt, dat deze farao er geweest is. In Palestina is na den slag van Kadesj geen opstand uitgebroken; wel heeft Ramses in zijn achtste jaar een rij steunpunten en nesten van verzet ingenomen, alle gelegen in zuidelijk Amoerroe en in de flank van den naar Amoerroe leidenden kustweg. De inneming van het oproerige Askalon is een op zichzelf staand feit. Wat Noth zegt over de stad *dpr* is niet geheel juist (t.a.p. 69-70): van de verovering dezer stad is blijkbaar slechts eenmaal sprake in het Ramesseum, zie Porter-Moss, *Topographical Bibliography* II, 154, (34)-(35); in den tekst van Breasted (AR III, § 365), waarnaar verwezen wordt, is geen sprake van *dpr,* terwijl vermelde inscriptie pas goed is uitgegeven door K. Sethe, zooals Noth zelf zegt t.a.p. 72, n. 3. Wel staan de bestorming van Dapoer en de strijd om Toenip vlak naast elkaar (cf. Porter-Moss, a.w. II, 150). Het resultaat van zijn onderzoek geeft Noth als volgt weer (t.a.p. 73-74): het blijkt, dat Ramses II in de jaren na den slag van Kadesj nog slechts kleine oorlogen in midden Syrië heeft gevoerd; hun doel was het bezit te verkrijgen van Amoerroe en het gebied om het meer van Homs, die intusschen weer in het Hethietische vazalsysteem waren opgenomen. Belangrijke en blijvende successen heeft hij daarbij niet behaald. Voegt men daarbij, dat ook de slag van Kadesj slechts in zooverre voor hem een succes was, dat hij zijn leger aan een dreigende vernietiging wist te onttrekken, en dat hij dezen slag alleen daarom zoo vaak heeft laten afbeelden, omdat hij op geen andere belangrijke successen van zijn Syrische veldtochten kon pochen, dan trekt men vanzelf de conclusie, dat zijn krijgsverrichtingen in Syrië zich zelfs in de verte niet konden meten met die van zijn vader Sethi, die aanstonds op zijn eersten veldtocht de Egyptische heerschappij in Palestina en

Zuid-Syrië had hersteld en dien het toen zelfs gelukt was Kadesj in te nemen; Ramses was erfgenaam van dit gebied en liet de lijsten van Palestijnsche en Syrische plaatsen, die zijn vader veroverd had, herhaaldelijk tot zijn eigen verheerlijking afschrijven. Heel lang heeft Ramses II in Syrië wel geen oorlog gevoerd. Misschien beteekende het aanbrengen van een tweede reliëf op het voorgebergte van den Nahr el Kelb in zijn tiende jaar, dat hij na beëindiging van den veldtocht van dat jaar zijn krijgsverrichtingen in Syrië als geëindigd beschouwde.

71 De dissertatie van H. STOCK omvat *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Ägyptens unter besonderer Berücksichtigung der Skarabäen dieser Zwischenzeit*, Glückstadt, 1942 (Ägyptolog. Forsch., 12; rec. Aegyptus 23, 1943, 136-137); zij is voor ons vooral in epigraphisch opzicht van belang, bv. wanneer STOCK constateert: „Vele groepen hiërogliefen op scarabeeën sinds het Midden Rijk zijn zeker niet als namen te lezen, zij bevatten ook geen zinnen of wenschen, maar men moet er teekens in zien, die geacht werden geluk te brengen en daardoor een wensch impliceerden, en wier goede werking magisch gewaarborgd was" (a.w. 16); dit is heel wat beter dan A. ROWE's opvatting CdÉ
72 XVIII, 1943, 251. In het *ꜥnrꜥ*-type bv. ziet STOCK een laatste ontaardingsverschijnsel dezer teekens, kleurloos in beeld en schrift (a.w. 24). Ook de Hyksos worden besproken (a.w. 63-75), terwijl ook hij voorstelt niet meer van Hyksosscarabeeën te spreken, maar van scarabeeën uit den Hyksostijd. Daarna geeft hij een proeve van opstelling der XVIIde dynastie aan de hand der vondsten en de door FARINA opnieuw geordende kolom van den Turijnschen koningspapyrus (JEOL II, 309); beider resultaat blijkt hetzelfde te zijn. Het is jammer, dat schrijver bij de aanvulling van den papyrus niet duidelijker aangeeft, wat van hem is, terwijl enkele fouten zijn ingeslopen; vreemd, dat hij POSENER's *Princes et Pays* kent noch gebruikt.

Een uitstekend en zeer nuttig werk ontstond door de samenwerking van B. VAN DE
73 WALLE en J. VERGOTE, *Traduction des Hieroglyphica d'Horapollon*, CdÉ XVIII, 1943, 39-89, 199-239; behalve een vertaling geven zij nog een commentaar, die, de uitgebreide citaten uit klassieke schrijvers en de breedsprakigheid van SBORDONE vermijdend, geeft wat noodig is. Daarmee is op voortreffelijke wijze tegemoet gekomen aan de Egyptologische bezwaren tegen SBORDONE's uitgave (JEOL II, 594).
74 B. VAN DE WALLE publiceert *Lettres et papiers inédits de Champollion le Jeune conservés au château de Mariemont* (CdÉ XVII, 1942, 199-225), die hij, waar noodig, van aanteekeningen voorziet. De inleiding van ROSELLINI's college's (1825/1826) wordt afgedrukt
75 door A. CALDERINI, *Un manuscritto di Ippolito Rosellini alle Braidense*, Aegyptus 23, 1943, 3-10; voor het eeuwfeest van Rosellini zie men ibid. 22, 1942, 141-143. Van schrijver
76 dezes [5]) verscheen *Athanasius Kircher als „Egyptoloog"*, Wetenschappelijke Tijdingen 7, Gent, 1942, 221-228; een Fransche vertaling, waarin helaas verschillende storende fouten binnendrongen, geeft CdÉ XVIII, 1943, 240-247. B. H. STRICKER was zoo gelukkig, enkele
77 der door KIRCHER beschreven Egyptische oudheden in het Rijksmuseum te Leiden te kunnen identificeeren (Oudh. Mededeel. N.R. XXIV, 1943, 20-25).

Waarde en omvang van alles wat hier opgesomd is, zijn dus verschillend. Van magistraal af bereiken zij soms een peil, waarop zelfs elementaire kennis der Egyptische grammatica schijnt te ontbreken, maar gelukkig is dat uitzondering, en zoo zal wellicht na deze sombere jaren geen achterstand op ons terrein dienen te worden ingehaald.

De volgorde, waarin wij bovengaande titels hebben gegeven is soms willekeurig, doordat wij zochten studies naast elkaar te geven, die in een bepaald opzicht met elkaar in verbinding stonden. Bovendien had volgens een indeeling in rubrieken menige studie meer dan eens moeten worden genoemd. Daarom geven wij deze nu aan het slot, hopend dan ook een antwoord te kunnen geven op de in de inleiding gestelde vraag.

[5]) De auteur vergeet hier zijn eigen publicaties
78 te vermelden van brieven van LEPSIUS aan LEEMANS verschenen als *Lepsius' expeditie* (1842-1845), JEOL II, 1942, XXIX-XXXI en *A propos du centenaire de l'expédition prussienne en Égypte* (1842-1845), CdÉ XVIII, 1943, 274-275. [Red.].

Publicaties: 4, 5, 11, 14, 16, 17, 18, 20, 44, 45, 49, 50, 55, 56, 63; *grammatica*: 1, 2, 39, 41; *schrift*: 6, 7, 8, 49, 71, 73; *woord en uitdrukking*: 2, 3, 8, 11, 19, 27, 29, 33, 45, 50; *politieke geschiedenis*: 13, 15, 34, 52, 53, 54, 62, 63, 68, 71, 74; *geschiedenis der letterkunde*: 12, 40, 57, 58, 59, 61; *godsdienstgeschiedenis*: 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 32, 35, 42, 43, 47, 51, 55; *doodencultus*: 9, 10, 11, 16, 24, 25, 26, 30, 31, 36, 37, 38, 46, 48, 56; *Egypte en Palestina*: 64, 65, 66, 67, 69, 70; *Egypte en klassieken*: 12, 13, 32; *geschiedenis der Egyptologie*: 74, 75, 76, 77, 78.

Men ziet met een oogopslag door deze samenstelling, in welke richting zich de Egyptologie in *philologicis* beweegt; de studie der grammatica is miniem, voor min of meer samenvattende studies van groepen van woorden en uitdrukkingen is meer belangstelling, maar de godsdienst trekt de aandacht van geleerden en lezers, en bovenal de opvattingen van het leven na en uit den dood. Van onze Heiligen vieren wij niet den geboortedag, maar hun sterfdag als overgang naar een ᶜbeterᵓ leven en spreken dan van hun sterven als een *ingredi ad vitam*. Is het ook dit heimwee, dat de Egyptologie in de afgeloopen jaren haar uitzonderlijke positie heeft doen handhaven?

Leiden, 25 Maart 1944 JOZEF JANSSEN

DE GRENSSTELE'S VAN AMARNA

De veertien grensstele's van Amarna zijn sinds lang bekend. Het materiaal, dat Breasted hierover in 1906 ter beschikking stond, was echter niet voldoende om een eenigszins betrouwbare vertaling te waarborgen [1]). De nauwkeurige verzameling van al het bekende materaal door N. de Garis DAVIES n 1908 [2]) was tot voor enkele jaren de eenige publicatie over de Amarna-stele's, waarop historische conclusies gebaseerd konden worden. In 1938 verscheen van Mej. SANDMAN: *Texts from the time of Akhenaten* [3]), een handige verzameling van alle teksten uit den regeeringstijd van den ketterkoning. Wat de grensstele's betreft was de auteur in de gelegenheid, gebruik te maken van de afdrukken die LEPSIUS indertijd van stele K had gemaakt en die nu in Berlijn worden bewaard. Voor de stele's, die de tweede proclamatie bevatten heeft zij de voor haar bereikbare photo's en afschriften nog eens doorgenomen. Is deze nieuwe publicatie dus een welkome hulp voor hem, die zich in het algemeen met de regeering van Echnaton bezig houdt, in het bijzonder was het de moeite waard de nieuwe gegevens over de grensstele's in studie te nemen en het geheele materiaal opnieuw door te werken. De vertaling en de opmerkingen, die hieronder volgen, zijn daarvan het resultaat. In het bijzonder is de kwestie van de dateering voor mij een voorwerp van onderzoek geweest. Schrijver dezes meent echter ook verschillende interpretaties, welke van DAVIES' overigens opmerkelijke goede vertaling afwijken, onder de aandacht te mogen brengen.

ALGEMEENE OPMERKINGEN

De 14 grensstele's van Amarna worden met de letters A, B, F, J, K, M, N, P, Q, R, S, U, V, X aangegeven (zie kaartje). A, B en F staan op den Westelijken Nijloever, de elf andere op den Oostelijken. Zij bevatten niet alle denzelfden tekst: X, M en K hebben een vroegeren tekst dan de overige. Deze noemt men de ᶜeerste proclamatieᵓ, de andere heet de ᶜtweedeᵓ. De opbouw van beide teksten is dezelfde:

[1]) J. H. BREASTED, *Ancient Records of Egypt* II. Chicago 1906. §§ 949-972.

[2]) N. DE GARIS DAVIES, *The rock tombs of El Amarna*. V. London 1908 (Archæological Survey of Egypt. 17th memoir) Plates XXV-XXXIV, XXXVI-XLIII.

[3]) Bibliotheca Aegyptiaca VIII, Édition de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles 1938. Als aanvulling hierop verscheen: L. G. LEEUWENBURG, *Indexes on Bibliotheca Aegyptiaca* VIII. Leiden 1943.

1. dateering
2. titulatuur van Aton
3. titulatuur van den koning
4. epitheta van den koning
5. titulatuur van koning en koningin
6. tekst van de ᶜproclamatieᵓ.

Aangezien voor deze studie alleen de punten I en 6 van belang zijn, kunnen de andere hier verwaarloosd worden. Hieronder volgen dus: een vertaling van de beide proclamaties, voorafgegaan door beider dateeringen en gevolgd door een beschouwing, betreffende de chronologische gegevens uit de teksten. In het algemeen heb ik mij aan de concordantie van de teksten gehouden. Waar ik gemeend heb, een individueele toevoeging te moeten opnemen is dit in de vertaling door [ ] en noten aangegeven.

Wat de indeeling van de beide teksten betreft geldt het volgende. De regels van de eerste proclamatie worden geteld volgens stele K, die den tekst het best bewaard heeft. De tweede proclamatie is geciteerd naar stele S, die eveneens den best bewaarden tekst bevat. Hierdoor is tevens overeenstemming bereikt met de concordantie van de teksten der tweede proclamatie, zooals die door DAVIES in het 5de deel van zijn editie op de platen XXVII-XXVIII is gegeven en die eveneens op tekst S is gebaseerd. De Romeinsche cijfers geven de verticale regels aan, de gewone cijfers de horizontale.

EERSTE PROCLAMATIE

Dateering: Jaar [5], 4de Wintermaand, 4de dag.

Tekst: (IX) Op dien dag was men te Achetaton. Zijne Majesteit vertoonde zich op een grooten wagen (X) van fijn goud gelijk Aton wanneer hij opgaat in zijn Lichtland en de aarde van zijn schoonheid vervult. Men begon een schoonen tocht naar Achetaton, zijn plaats van den oertijd die hij (de koning) voor hem (Aton) gemaakt heeft (XI) opdat hij dagelijks daar zou rusten ... terwijl de hemel (?) zich verblijdt, de aarde jubelt (XII) en elkeen zich verheugt wanneer zij hem zien. Toen werd een groot offer gebracht aan Aton, bestaande uit brood, bier, (XIII) runderen van verschillende soort, vogels, wijn, vruchten, wierook, water en allerlei goede kruiden, (op den dag van) de grondvesting van Achetaton ... (XVI) Zijne Majesteit (hield stil?) voor Aton ... (XVII) en beval: „Breng mij de raadsheeren en de grooten van het paleis en de commandanten van het leger" ... (XVIII) Zij werden terstond voor hem gebracht. Daar lagen zij op hun buik voor Zijne Majesteit en kusten den grond (voor hem). Toen sprak Zijne Majesteit tot hen: „Ziet, Achetaton (XIX) hetwelk Aton wenschte dat voor hem gemaakt werd als een monument dat zijn naam draagt ... (XX) geen ambtenaar heeft daarover aanwijzingen gegeven, noch iemand in het geheele land, zeggende ... (XXI) maar Aton, mijn vader was het die mij daarover aanwijzing gaf om het voor hem te maken als Achetaton; ... (I) en (niemand anders), heeft de ligging er van bepaald, maar ziet, Pharao was het, die de ligging ervan bepaalde, terwijl het niet behoorde tot eenigen god noch tot eenige godin noch tot eenigen vorst noch tot eenige (2) vorstin, noch tot ook maar eenig mensch; ik bepaalde er de ligging van!

(volgt het bijna onleesbaar antwoord der functionarissen)

(8) Toen hief Zijne Majesteit zijn arm ten hemel tot Aton zijn schepper, zeggende: „Zoowaar vader Aton leeft, (9) Aton schoon van leven, die het leven bepaalt en beschikt, mijn vader ... mijn bolwerk van miljoenen ellen, die mij aan de eeuwigheid gedachtig doet zijn, mijn getuige van de eeuwigheid, die zich zelf eigenhandig gemaakt heeft (zooals) geen kunstenaar dat vermag, die standvastig (10) iederen dag op- en onder gaat, die in hemel en op aarde (met werken) niet ophoudt, ... terwijl hij iedereen in leven houdt, die mijn oogen verzadigt van hem dagelijks te zien, wanneer hij opgaat in dezen tempel van Aton te Achetaton nadat hij hem van zich zelve vervuld heeft door zijn stralen die (11) glanzen van liefde, wanneer hij ze over mij uitspreidt in leven en geluk van eeuwigheid tot eeuwigheid!

Ik zal Achetaton maken voor Aton, mijn vader, op deze plaats, niet ten Zuiden of ten Noorden of ten Westen of ten Oosten daarvan zal ik Achetaton voor hem maken. De

Zuidelijke stele van Achetaton zal ik niet Zuidwaarts passeeren, noch de Noordelijke stele van Achetaton Noordwaarts (12) om daar voor hem Achetaton te maken, noch zal ik (het) voor hem op den Westkant van Achetaton maken, maar op den Oostkant van Achetaton zal ik voor Aton, mijn vader, Achetaton maken, de plek tot wier begrenzing hij het gebergte zelf gemaakt heeft, om er een (altaar?) in het midden te bouwen opdat ik hem daarop een offer brenge: dat is het. Evenmin zal de (13) koningin tot mij zeggen: „Zie, er is een goede plek voor Achetaton op een andere plaats" en zal ik dan naar haar luisteren, noch zal eenig ambtenaar (of een van de gunstelingen?) of eenig mensch in het geheele land tot mij zeggen: „Zie, er is een goede plek voor Achetaton op een andere plaats" en zal ik dan naar hen luisteren, hetzij dat zij Noordwaarts, Zuidwaarts, (14) Westwaarts of Oostwaarts gelegen is. Ook zal ik niet zeggen: „Ik laat Achetaton in den steek, ik ga weg om Achetaton op die andere goede plaats te maken," (maar ik zal) voor Aton dit Achetaton (maken), dat hij zelf gewenscht heeft, opdat hij daarover tevreden zij van eeuwigheid tot eeuwigheid.

Ik zal voor Aton, mijn vader, een Tempel-van-Aton [4]) maken in Achetaton, op deze (15) plaats. Ik zal voor Aton, mijn vader, het Slot-van-Aton [5]) maken in Achetaton, op deze plaats. Ik zal voor Aton, mijn vader, de Schaduw-van-Re-van-de-Groote-Koningin [6]) maken in Achetaton, op deze plaats. Ik zal voor Aton, mijn vader, een Huis-van-het-Gejubel maken op het eiland Aton-hoog-van-Jubilea in Achetaton op deze plaats [7]) ... (16) ... Ik zal (17) voor mij zelf een paleis van Pharao, leven-welzijn-gezondheid, maken. Ik zal voor de koningin een paleis maken in Achetaton, op deze plaats. Er zal voor mij een graf aangelegd worden in het Oostelijk gebergte van Achetaton opdat ik daarin begraven word na ontelbare jubilea die Aton, mijn vader, mij toegekend heeft, opdat de groote koningin Nefertiti daarin begraven wordt na deze ontelbare jaren (18) en opdat prinses Meritaton daarin begraven wordt na deze ontelbare jaren. Indien ik in eenige stad van Zuid, Noord, West of Oost kom te sterven in deze ontelbare jaren, dan moet ik (hierheen) gebracht worden om in Achetaton te worden begraven [8]). Indien de groote koningin Nefertiti, zij leve, in eenige stad van Zuid, Noord, West of Oost komt te sterven in deze ontelbare jaren, dan moet zij (hierheen) gebracht worden om in (19) Achetaton te worden begraven. Indien prinses Meritaton in eenige stad van Zuid, Noord, West of Oost komt te sterven in deze ontelbare jaren, dan moet zij (hierheen) gebracht worden om in Achetaton te worden begraven. Ook moet een graf voor den Mnevis stier in het Oostelijk gebergte van Achetaton worden aangelegd opdat hij daarin begraven wordt, en moeten graven voor den ᶜGrootste-der-Zieners-ᵓ en de ᶜGodsvadersᵓ van Aton ... in het Oostelijke gebergte van Achetaton worden aangelegd [opdat zij daarin worden begraven] [9]).

(De tekst wordt nu weer grootendeels onleesbaar; alleen kan men nog de volgende passage ontcijferen: (20) ... terwijl het erger was dan hetgeen ik te hooren kreeg in het jaar 4, erger dan hetgeen ik te hooren kreeg in het jaar (3 ?), erger dan hetgeen ik te hooren kreeg in [het jaar (2?), erger dan hetgeen] koning [Amenhotep III te hooren kreeg], (21) erger dan hetgeen koning Thoetmosis IV te hooren kreeg.)

[4]) Hiermee wordt de groote tempel van Aton bedoeld, die te Amarna opgegraven is.

[5]) Dit slaat op den kleinen tempel van Aton te Amarna.

[6]) Dit is een tempel dien de opgravingen nog niet aan het licht gebracht hebben.

[7]) Dit heiligdom is eveneens nog niet gevonden. Jammer genoeg is de tekst hier corrupt. Uit hetgeen nog leesbaar is zou men moeten aannemen dat hier achter elkaar twee gelijknamige of bijna gelijknamige tempels genoemd zijn. Van een herhaling bij vergissing is geen sprake, daar de paralleltekst dezelfde bewoordingen bevat.

[8]) Hieruit volgt, dat Echnaton niet, zooals men wel heeft willen beweren, van plan geweest is, nooit meer een stap buiten Achetaton te zetten.

[9]) Dit is een van de meest opmerkelijke passages van dezen tekst. Men ziet hieruit, hoe sterk Echnaton toen nog onder Heliopolitaanschen invloed stond. Immers de Mnevis stier hoort in Heliopolis thuis en de ᶜGrootste-der-Zienersᵓ is de titel van den hoogepriester aldaar. Voor een andere opvatting t.a.v. dezen titel zie men H. JUNKER, *Die Götterlehre von Memphis*. Berlin 1940, blz. 27-28. Een graf van een Mnevis stier is te Amarna niet gevonden, de ᶜGrootste-der-Zienersᵓ daarentegen is welbekend. Deze titel werd te Achetaton gedragen door den hoogepriester van Aton, Meryre, die graf no. 4 heeft laten aanleggen.

TWEEDE PROCLAMATIE

Dateering: Jaar 6, 4de Wintermaand, 13e dag.

Tekst: (5) Op dezen dag was men te Achetaton in de tent van matten van Zijne Majesteit, leven-welzijn-gezondheid, in Achetaton, genaamd: „Aton is tevreden". Zijne Majesteit, leven-welzijn-gezondheid, vertoonde zich met een span paarden op een grooten wagen van fijn (6) goud, gelijk Aton wanneer hij opgaat in het Lichtland en de Beide Landen van zijn liefde vervult. Een schoone tocht naar Achetaton werd begonnen op (d.w.z. zooals?) den eersten keer dat zijn ligging bepaald werd door Zijne Majesteit, leven-welzijn-gezondheid, om het te grondvesten als een monument voor Aton, gelijk (7) hetgeen zijn vader Aton, met leven begiftigd van eeuwigheid tot eeuwigheid, bevolen had, en om voor hem een monument daarin op te richten. Er werd op den dag (8) van de grondvesting van Achetaton voor den levenden Aton een groot offer gebracht van brood, bier, runderen van verschillende soort, vogels, wijn, vruchten, wierook en alle goede kruiden, welke genadig werden ontvangen ten bate van leven, welzijn en gezondheid van koning Echnaton, lang van levensduur en begiftigd met leven van eeuwigheid tot eeuwigheid. Zijne Majesteit, leven-welzijn-gezondheid, ging (9) naar het Zuiden en hield stil op zijn wagen voor zijn vader Aton, met leven begiftigd van eeuwigheid tot eeuwigheid, bij het Zuidoostelijk gebergte van Achetaton, terwijl de stralen (10) van Aton op hem waren in leven en geluk en zijn lichaam iederen dag verjongden. Eed welke Zijne Majesteit koning Echnaton, lang van levensduur met leven begiftigd van eeuwigheid tot eeuwigheid, heeft uitgesproken:

„Zoo waar vader (11) Aton leeft [10]) met leven begiftigd van eeuwigheid tot eeuwigheid, en zoowaar mijn hart behagen schept in de koningin en haar kinderen! Moge de groote koningin Nefertiti, levend van eeuwigheid tot eeuwigheid, oud worden (12) in deze ontelbare jaren onder de zeggenschap van Pharao, leven-welzijn-gezondheid, en mogen prinses Meritaton en prinses Maketaton, haar kinderen, oud worden onder de zeggenschap van de koningin, (13) hun moeder, van eeuwigheid tot eeuwigheid! (Dit is) mijn eed van waarheid dien ik wensch uit te spreken en dien ik niet uitspreek als een leugen, van eeuwigheid tot eeuwigheid. (14) Wat de Zuidelijke stele betreft die tegen het Oostelijk gebergte van Achetaton staat, zij is de stele van Achetaton, diegene nml., naast welke ik halt gehouden heb. (15) Van eeuwigheid tot eeuwigheid zal ik haar niet Zuidwaarts passeeren. De Zuidwestelijke stele is precies tegenover haar geplaatst op het Zuid(westelijk) gebergte van Achetaton.

Wat de middelste stele betreft die tegen het Oostelijk gebergte van Achetaton staat, zij is de stele van Achetaton, diegene, (16) naast welke ik halt gehouden heb, bij het Oostelijk bergland van Achetaton. Van eeuwigheid tot eeuwigheid zal ik haar niet Oostwaarts passeeren. De middelste stele die tegen het Westelijk bergland van Achetaton staat is precies tegenover haar geplaatst [tegen het Westelijk bergland van Achetaton. Van eeuwigheid tot eeuwigheid zal ik haar niet Westwaarts passeeren.] [11]).

Wat de Noordoostelijke stele (17) van Achetaton betreft, naast welke ik halt gehouden heb, zij is de Noordelijke stele van Achetaton. Van eeuwigheid tot eeuwigheid zal ik haar niet Noordwaarts passeeren. De Noordwestelijke stele die tegen het Westelijk bergland van Achetaton staat, is precies tegenover haar geplaatst. (18) Wat verder Achetaton betreft, van de Zuidelijke stele tot de Noordelijke, gemeten van stele tot stele langs het Oostelijk bergland van Achetaton, die afstand bedraagt 6 mijl, (19) 1¾ *chet* en 4 el. Evenzoo van de Zuidwestelijke stele van Achetaton tot de Noordwestelijke van Achetaton bedraagt de afstand desgelijks precies 6 mijl, 1¾ *chet* en 4 el. En (20) het gebied dat binnen deze vier stele's ligt, van het Oostelijk tot het Westelijk bergland, dat is Achetaton zelf. Het is van vader Aton, begiftigd met leven van eeuwigheid tot eeuwigheid, het eigendom, met bergland, (21) woestijn en bouwland, aanslibbingen, hooge gronden, velden, akkers, water, steden, oevers, menschen,

[10]) ⌜Vader Aton⌝. Hierin sluit ik mij aan bij de opvatting van B. GUNN, *Notes on the Aten and his names*. JEA 9, 1923, 168-176.

[11]) Toevoeging van B.

vee en boomgaarden, met alle dingen (22) die Aton, mijn vader van eeuwigheid tot eeuwigheid doet ontstaan.

Tegenover dezen eed, dien ik voor Aton, mijn vader, gezworen heb, zal ik van eeuwigheid tot eeuwigheid niet nalatig zijn, (23) maar hij staat blijvend opgeteekend op de steenen stele op de Zuidoostelijke grens; [evenzoo op de middelste stele die op de Oostelijke grens van Achetaton staat;] [12]) evenzoo op de Noordoostelijke grens van Achetaton; evenzoo staat hij blijvend opgeteekend op de steenen stele op de Zuidwestelijke grens; [evenzoo op de middelste stele die op het Westelijk bergland van Achetaton staat] [12]); evenzoo op de Noordwestelijke grens (24) van Achetaton. Hij zal niet worden uitgeveegd of afgewischt of uitgekrast of met gips besmeerd of (anderszins) beschadigd. Indien hij in verval raakt of onleesbaar wordt of (25) de stele omvalt, waar hij op staat, dan zal ik hem weer op nieuw maken op die plaats waar hij stond. *Herhaling van dezen eed,* in het jaar 8, 1ste Wintermaand, 8ste dag. (26). Men was te Achetaton. Pharao, leven-welzijn-gezondheid, stond gekroond op zijn grooten wagen van fijn goud de stele's van Aton te inspecteeren die tegen het bergland staan op de Zuidoostelijke grens van Achetaton, [blijvend van eeuwigheid tot eeuwigheid voor den levenden Aton] [13]).

ADDENDUM VAN A EN B

(20) Jaar 8, 4de Overstroomingsmaand, 30ste dag. Eed dien koning Echnaton, lang van levensduur, uitgesproken heeft bij de vaststelling van de grensstele's (21) van Achetaton: Zoowaar vader Aton leeft, begiftigd met leven van eeuwigheid tot eeuwigheid! Wat de 6 stele's betreft die ik tot grenzen van Achetaton vastgesteld heb, nml. de drie tegen het Oostelijk bergland van Achetaton en de drie recht tegenover hen: (22) een lijn, gemeten van de Zuidelijke stele, die tegen het Oostelijk bergland van Achetaton staat, naar de Zuidelijke stele die recht tegenover haar staat tegen het Westelijk bergland van Achetaton, dat wordt de Zuidelijke grens van Achetaton. Een lijn, gemeten van de Noordelijke stele, die tegen het Oostelijk bergland van Achetaton staat, (23) naar de Noordelijke stele die recht tegenover haar staat tegen het Westelijk bergland van Achetaton, dat wordt de Noordelijke grens van Achetaton. De lijn, gemeten van de middelste stele, die tegen het Oostelijk bergland van Achetaton staat, naar de middelste stele, die recht tegenover haar staat tegen het Westelijk bergland van Achetaton, loopt aan beide grenslijnen parallel(?).

Wat verder de breedte van Achetaton betreft, van bergland tot bergland, (24) van het Oostelijk lichtland des hemels tot het Westelijke, die is het eigendom van vader Aton begiftigd met leven van eeuwigheid tot eeuwigheid, met zijn bergland, ... gevogelte, al zijn menschen, al zijn vee en alle dingen die Aton doet ontstaan en waarover zijn stralen opgaan, (25) met alle dingen in de ... van Achetaton: zij zijn het eigendom van den vader, den levenden Aton, bestemd voor den tempel van Aton in Achetaton van eeuwigheid tot eeuwigheid. Zij alle zijn geschonken aan zijn Ka, zijn stralen glanzen terwijl ze hen ontvangen.

CHRONOLOGISCHE OPMERKINGEN

I. DE DATUM VAN DE 1STE PROCLAMATIE. — Van de drie stele's, welke dezen tekst bevatten, is K het best bewaard. Dit is ook het eenige exemplaar, waarop het jaartal nog eenigszins leesbaar is. Het juiste aantal jaren valt echter moeilijk te bepalen. De oudste copie, die wij van stele K bezitten, is te vinden in LEPSIUS' *Denkmäler* [14]). Volgens deze lezing zou de 1ste proclamatie in het jaar 4, 4de Wintermaand, 4de dag gedateerd moeten worden. BREASTED in zijn *Ancient Records* [15]) merkt op dat beide proclamaties in dezelfde

[12]) id.

[13]) Toevoeging van F.

[14]) LD 110b.

[15]) II, p. 392, noot c. Deze opvatting werd bovendien nog in de hand gewerkt door de foutieve lezing van het aantal maanden als 13 i.p.v. 4. Zie DAVIES, *Rock tombs* V 28, noot 9. Zelfs B. GUNN, JEA 9, 1923, 171, noot 8 heeft nog „13de dag" gelezen.

maand van hetzelfde jaargetij gedateerd zijn (4de Wintermaand). Volgens hem zou dus de 1ste proclamatie uit het jaar 6 dagteekenen. Hierin sluit hij zich aan bij de opvattingen van PETRIE, die eveneens de lezing: jaar 4 verwerpt [16]). N. DE GARIS DAVIES heeft bij de behandeling van deze kwestie [17]) de volgende feiten in overweging genomen:

1 — Beide proclamaties worden bekroond met een reliëf, waarop het koninklijk gezin in aanbidding voor Aton staat afgebeeld. Op de stele's van de 1ste proclamatie draagt de koningin zoowel in het reliëf als in den tekst den korten naam Nefertiti. In de 2de proclamatie daarentegen heeft zij den langen naam Nefer-neferoe-Aton-Nefertiti.

2 — In de reliëfs van de 1ste proclamatie hebben Echnaton en Nefertiti slechts één dochter: Meritaton. Alleen is op stele K duidelijk zichtbaar de tweede dochter, Maketaton, achteraf toegevoegd. De reliëfs van de 2de proclamatie echter beelden alle twee prinsessen af.

3 — In de 1ste proclamatie worden slechts 2 stele's genoemd: de Noordelijke en de Zuidelijke, beide op den Oostkant van Achetaton. De 2de proclamatie daarentegen spreekt van 6 stele's, 3 op den Oostkant en 3 op den Westkant.

Hieruit concludeert de Garis DAVIES dat de 1ste proclamatie ouder moet zijn dan de 2de, d.w.z. zij kan niet uit het jaar 6 zijn. Hij keert dan ook terug tot de lezing van LEPSIUS en dateert haar in het jaar 4. Sedert dien is deze dateering gebruikelijk gebleven. Men vindt haar terug in de *Bibliographie* van PORTER-MOSS [18]) en zelfs in het onlangs verschenen populariseerende werkje van PENDLEBURY, den leider der laatste opgravingen te Amarna [19]). Nu echter Maj SANDMAN, op grond van haar studie der afdrukken welke LEPSIUS indertijd had laten maken, tot de conclusie is gekomen dat het op de stele voorkomende getal grooter is dan 4 en, met voorzichtigheid, zich voor de lezing: jaar 6 uitspreekt [20]), is deze dateeringskwestie weer aan de orde gekomen. Het volgende moge tot oplossing van deze moeilijkheid bijdragen.

In de eerste plaats moet het aantal door DAVIES gegeven argumenten voor de vroege dateering met nog twee vermeerderd worden.

4 — De 1ste proclamatie zegt uitdrukkelijk dat Achetaton aan den Oostkant ligt, terwijl volgens de 2de proclamatie het stadgebied zich over beide oevers uitstrekt.

5 — Het betreft hier de schrijfwijze van het woord *itf*, ⌜vader⌝. In de Amarna-teksten doet zich nml. het verschijnsel voor, dat dit woord soms geschreven wordt met twee determinatieven, nml. een godenfiguur en een koningsfiguur (naast een orthographie met één determinatief of zonder). Deze geheimzinnige schrijfwijze heeft aanleiding gegeven tot allerlei verklaringen. DAVIES bv. is herhaaldelijk van opinie veranderd. Aanvankelijk wilde hij het koningsdeterminatief onvoorwaardelijk als suffix vertalen en dus altijd: „mijn vader" interpreteeren. Naderhand, toen hij over meer voorbeelden beschikte en gebleken was, dat deze interpretatie onder bepaalde omstandigheden (bv. in dateeringen) niet te handhaven was, wijzigde hij zijn verklaring in dien zin, dat ⌜mijn vader⌝ in lateren tijd een staande uitdrukking zou zijn geworden om Aton aan te duiden, waarin de kracht van het possessieve suffix niet meer werd gevoeld. Intusschen had hij, naast deze philologische opvatting, reeds een theologische te berde gebracht, volgens welke door de dubbele determineering het theokratische karakter van den god van Echnaton tot uitdrukking zou zijn gekomen: Aton als god-koning. Het is deze opvatting welke Gunn in het reeds genoemde artikel [10]) heeft uitgewerkt en waarbij ik mij in de vertaling heb aangesloten. Het geheele opstel van Gunn wordt beheerscht door de gedachte, dat het god-koningschap van Aton

[16]) W. M. FL. PETRIE, *Tell el Amarna*. London 1894, 39.
[17]) *Rock tombs* V 20, noot 3.
[18]) B. PORTER and R. MOSS, *Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs and paintings*. IV. Lower and Middle Egypt. Oxford 1934. Amarna-stele's op blz. 230-232.
[19]) J. D. S. PENDLEBURY, *Tell el Amarna*. London 1935, 16. Zoo ook in de Fransche editie: J. D. S. PENDLEBURY, *Les fouilles de Tell el Amarna et l'époque amarnienne*, Paris 1936, 45.
[20]) *Texts from the time of Akhenaten*, blz. 103 regel 7. Ook B. GUNN, JEA 9, 1923, 171 noot 8 schijnt door een onderzoek ter plaatse tot de conclusie te zijn gekomen dat „the regnal year is probably not 4".

het middelpunt uitmaakte van de theologie van Amarna [21]). Een der voornaamste argumenten ten gunste van Gunn's opvatting is, dunkt mij, dit, dat juist in een van de vroegste Amarna-teksten, nml. de 1ste proclamatie, waarmee wij ons hier bezighouden, het dubbel gedetermineerde *itf* voorkomt en wel op een plaats waar men het niet anders vertalen kan dan met ⌜(de) vader⌝. Hadden we met een langzamerhand in zwang gekomen staande uitdrukking te doen, dan zou men haar niet zoo vroeg in dien ondubbelzinnigen vorm hebben verwacht. In denzelfden tijd, of misschien nog iets vroeger, wordt deze schrijfwijze aangetroffen in het Thebaansche graf van Parennefer, die aan het hof van Amenhotep IV verschillende belangrijke functies bekleed heeft en naderhand ook te Amarna een graf heeft laten aanleggen.

Niettemin is het toch waarschijnlijk dat deze orthographie voortgekomen is uit ⌜mijn vader⌝. Dat men dit in sommige gevallen nog voelde, blijkt nml. uit de schrijfwijzen van *ỉtf* in verbindingen met Aton, waarin het woord nu eens vóór, dan weer achter Aton staat. „(Mijn) vader Aton", *ỉtf(.ỉ) ꜣItn*, schrijft men al of niet met dubbel determinatief, daarentegen wordt „Aton, mijn vader", *ꜣItn pꜣy.ỉ ỉtf* nooit met dubbel determinatief geschreven, geheel volgens de suffixregels van de Nieuwegyptische grammatica. Hoe het zij, de hier geschetste ontwikkeling moet voor de oudste documenten haar beslag gekregen hebben.

Intusschen is door mij een statistisch onderzoek verricht naar de frequentie, waarmee de verschillende schrijfwijzen van *itf* voorkomen. Het is daarbij duidelijk gebleken dat het gebruik van het dubbele determinatief toeneemt naarmate men in de regeering van Echnaton verder komt. Hierin zouden we dus een criterium hebben voor de dateering. Passen we dat in ons geval toe, dan zien we dat in de 1ste proclamatie nog de schrijfwijze zonder determinatief voorkomt (*naast* de andere), terwijl de 2de uitsluitend die met een of twee determinatieven kent.

De vijf bovengenoemde argumenten nu zijn dus wel reden genoeg om de 1ste proclamatie vroeger dan de 2de te dateeren. Of we haar echter om die reden tot het jaar 4 moeten rekenen is een vraag die ontkennend moet worden beantwoord. Als bewijs dat het jaar 4 niet de datum is, dient in de eerste plaats de koningsnaam. Zooals bekend wordt de regeeringstijd van Echnaton gekenmerkt door naamswijzigingen. Het meest opvallend daarvan is de vervanging van den koningsnaam Amenhotep door Echnaton. Maar ook Aton heeft in zijn dogmatischen, in twee cartouches geschreven naam, wijzigingen moeten ondergaan en z lfs de koningin heeft een langeren naam gekregen, zooals we boven zagen. Uit het door mij hierover bijeengebrachte materiaal is nu allereerst komen vast te staan dat die verschillende veranderingen op verschillende tijdstippen hebben plaats gevonden: van een gelijktijdig invoeren van velerlei hervormingen is geen sprake, alles is geleidelijk gegaan. We zien den koning zoeken naar een juiste formuleering van den naam van zijn god, totdat hij eindelijk den zgn. eersten dogmatischen naam, die in twee cartouches geschreven wordt, gevonden heeft. De invoering van dezen naam heeft plaats gehad op het eerste regeeringsjubileum van den koning, dat tevens het eerste sed-feest van Aton is. Immers, niet alleen is de koning een god, maar de god is nu ook feitelijk koning: er wordt voortaan naar regeeringsjaren van god en koning tezamen gedateerd. Toch heeft de koning toen nog niet direct zijn naam in dien van Echnaton veranderd. We hebben immers nog een afbeelding over, waar hij het sed-feest viert en nog zijn ouden naam draagt, welke blijkens de sporen in den steen pas later in dien van Echnaton is gewijzigd. Er is gegronde reden om aan te nemen dat de viering van het eerste jubileum en de daarop gevolgde naams-

[21]) Opvattingen van DAVIES: ⌜mijn vader⌝ *Rock tombs* I 8; ⌜mijn vader⌝ als staande uitdrukking ibid. V 31, noot 9; ⌜vader⌝ als god-koning ibid. II 15, noot 2 en III 9. Bespreking hiervan door B. GUNN, *Notes on the Aten and his names*, JEA 9, 1923, 175, noot 6. In hetzelfde nummer komt DE GARIS DAVIES met een nieuwe verklaring voor den dag (*Akhenaten at Thebes*, 151, noot 3) volgens welke de dubbele determineering van *itf*, althans in data waar de titulatuur van Aton en Echnaton onmiddellijk op elkaar volgen, op beide persoonlijkheden van toepassing is, zoodat men moet vertalen: „de beide vaders". Kennelijk onder invloed van DAVIES heeft ook F. BEHNK, *Grammatik der Texte aus El Amarna*, Paris 1930, § 3 de dubbele determineering verklaard uit ⌜mijn vader⌝ als staande uitdrukking.

verandering van den koning in den loop van het jaar 5 hebben plaats gevonden. We kunnen voor die naamsverandering zelfs een *terminus post quem* vaststellen. Immers, er is ons een brief bewaard gebleven dien de administrateur van een domein aan den koning geschreven heeft [22]). De koning heet nog Amenhotep, terwijl de brief uitdrukkelijk in het jaar 5, 3de Wintermaand, 19de dag, gedateerd is. De 1ste proclamatie, waar de koning reeds Echnaton heet, kan dus niet uit het jaar 4 zijn en daar zij ook niet gelijktijdig is met de 2de moet derhalve haar datum gelezen worden: jaar 5, 4de Wintermaand, 4de dag, hetgeen t.o.v. maand en seizoen mooi aansluit bij de gegevens van bovengenoemden brief.

Een ander argument tegen de dateering in het jaar 4 ligt in het slot van onzen tekst, waar immers gezegd wordt: „het was erger dan hetgeen ik te hooren kreeg in het jaar 4". Gewoonlijk zegt men zooiets niet in een tekst, die zelf in het jaar 4 gedateerd is.

II. DE STELE'S VAN DE 2DE PROCLAMATIE (zie toelichting bij het kaartje). — De stele's

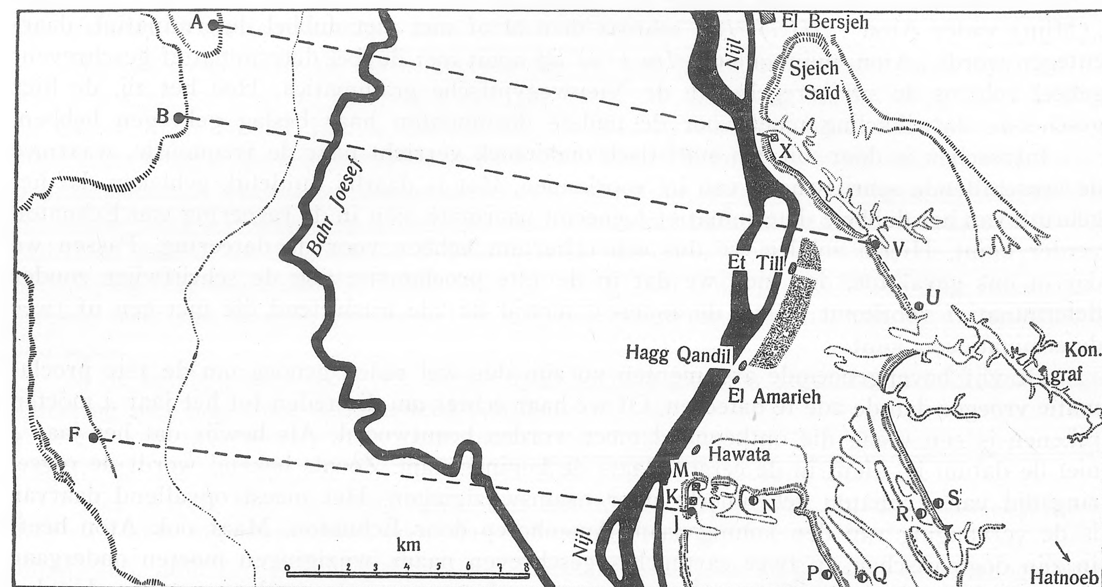

Fig. 1. Stadsgebied van Achetaton (naar DAVIES, *Rock tombs* V, pl. XXXIV)

⊠ Stele's van de 1ste proclamatie
● ◐ Stele's van de 2de proclamatie { de eerste 5 / de latere 6 Zuidoostelijke stele's die in de 'herhaling van den eed' worden genoemd
▩ Voornaamste ruïnengebied van Achetaton
- - - Denkbeeldige lijnen waarover in het Addendum gesproken wordt
⊘ Moderne dorpen

van de 1ste proclamatie zijn, indien we de bovengenoemde dateering accepteeren, na den 4den dag van den 4den Wintermaand van het jaar 5 gemaakt. Het koninklijk gezin bestond toen nog, behalve uit koning en koningin, uit één dochter: Meritaton. De plannen voor Achetaton omvatten toen nog slechts het gebied op den Oostelijken Nijl-oever en er waren maar twee grensstele's: X en M. Vóór de 2de proclamatie echter schijnt de koning met de ligging van M geen genoegen meer te hebben genomen, zoodat een nieuwe Zuidelijke stele moest worden gemaakt, ten Zuiden van M. Dat is K, die eveneens den tekst van de 1ste proclamatie draagt. Tijdens de uitvoering werd een tweede dochter geboren, Maketaton, die in het reliëf van K achter haar zuster werd toegevoegd.

In het jaar 6, 4de Wintermaand, 13de dag vaardigde de koning de 2de proclamatie uit, waarin de ligging van een nieuwe serie stele's werd bepaald. Volgens de nieuwe plannen werd het stadsgebied van Achetaton over den Westelijken oever uitgebreid. De 2de procla-

[22]) F. Ll. GRIFFITH, *Hieratic papyri from Kahun and Gurob*. London 1897-1898, blz. 91-92, pl. XXXVIII (uit Goerob) = SANDMAN, Akhenaten *texts*, blz. 147.

matie spreekt van 6 stele's die de grenzen van dit uitgebreide gebied aan moeten geven. Gaan we na, welke stele's dit zijn, dan blijkt X, die de 1ste proclamatie draagt, in het nieuwe ontwerp haar functie van Noord(oost)elijke grenssteen te hebben behouden. De Zuid(oost)elijke grens daarentegen wordt opnieuw een stuk naar het Zuiden opgeschoven en door de nieuwe stele J aangeduid, die de 2de proclamatie draagt. Bovendien wordt aan den voet van het Oostelijk bergland, tusschen X en J in, een derde stele gemaakt: V. Aan de Westzijde wordt de ligging van de drie andere stele's (A, F, B) nu hierdoor bepaald, dat zij liggen ⌜precies recht tegenover⌝ de eerste drie. Deze aanduiding op zichzelf zou reeds voldoende zijn om aan te nemen dat hun verbindingslijnen parallel loopen. Dat de koning het noodig gevonden heeft, dit nog eens *totidem verbis* te vermelden, zal straks ter sprake komen.

Wordt de begrenzing van Achetaton door de zes stele's reeds vrij nauwkeurig bepaald, toch bleken enkele aanvullende bepalingen noodzakelijk. Zoo vond de koning het noodig, ook ten opzichte van de wadi's, de diep in het Oostelijk bergland insnijdende kloven, een grensregeling te maken. Daarom werd besloten tot een nieuwe serie stele's die, staande aan den ingang van die dalen, de grenzen van het stadsgebied moesten aangeven. Dat zijn de stele's N, P, Q, R, S, U, wier ligging de koning in het jaar 8, 1ste Wintermaand, 8ste dag met denzelfden plechtigen eed vaststelde, waarmee hij dat reeds t.o.v. de eerste stele's der 2de proclamatie had gedaan. Dit is de ⌜herhaling van den eed⌝, die alle stele's welke de 2de proclamatie bevatten, vermelden en waarbij, zooals het daar luidt, de stele's geïnspecteerd werden, „die tegen het bergland staan op de Zuidoostelijke grens van Achetaton". Dit kan alleen op genoemde stele's N, P, Q, R, S, U slaan.

Acht dagen tevoren echter: jaar 8, 4de Overstroomingsmaand, 30ste dag, legde Echnaton een nieuwen eed af, die betrekking had op de eerste 6 stele's van de 2de proclamatie. Hierbij werd de ligging van de Noordelijke en Zuidelijke grenzen uitdrukkelijk vastgelegd. Zij worden bepaald door lijnen die resp. van X naar A en van J naar F getrokken worden (de tekst spreekt van ⌜meten⌝), terwijl tevens wordt vastgesteld dat de lijn, die de middelste stele aan den Oostkant verbindt met de overeenkomstige aan den Westkant, dat wil dus zeggen de lijn VB, aan eerstgenoemde grenslijnen parallel loopt (zoo zal tenminste de duistere uitdrukking die het Egyptisch hier gebruikt, moeten worden opgevat). Dit is als een aanvulling te beschouwen van hetgeen reeds in de 2de proclamatie was gezegd omtrent het ⌜precies recht tegenover⌝ elkaar staan van de drie stele's aan de Westelijke zijde t.o.v. de drie aan de Oostelijke zijde. De tekst, die deze aanvulling bevat is het zgn. Addendum van de 2de proclamatie, dat uitsluitend op de stele's A en B voorkomt.

Nu doen zich twee vragen voor. In de eerste plaats: hoe komt het dat alle stele's van de 2de proclamatie wel de „herhaling van den eed" bevatten maar slechts de stele's A en B het Addendum, dat vroeger gedateerd is dan de ⌜herhaling⌝? En ten tweede: is het niet opmerkelijk dat geen enkele van de stele's, die de 2de proclamatie bevatten, reden geeft om aan te nemen dat de ⌜herhaling⌝ daar later op toegevoegd is, aangezien op ieder exemplaar de dateering van de ⌜herhaling⌝ midden in een regel den tekst van de 2de proclamatie zonder onderbreking onmiddellijk voortzet?

Uit het antwoord op de tweede vraag vloeit dat op de eerste voort. De tekst die op de stele's zou worden aangebracht is blijkbaar toen pas definitief vastgesteld, toen de herhaling van den eed door Echnaton reeds had plaats gevonden. Dat beteekent dat er gedurende bijna twee jaar, nml. vanaf jaar 6, 4de Wintermaand, 13de dag (de datum van de 2de proclamatie) tot aan jaar 8, 1ste Wintermaand, 8ste dag (de datum van de ⌜herhaling⌝) aan de uitvoering van de stele's weinig gewerkt is. Het werk zal zich beperkt hebben tot de algemeene verdeeling van het oppervlak in een deel voor den tekst en een deel voor het bekronende reliëf. Hiermee was echter tevens het beschrijfbaar oppervlak volledig bepaald, zoodat het niet meer mogelijk was, *ad libitum* toevoegingen te maken. Wel bestaat er dan t.a.v. het aantal regels dat binnen een dergelijk begrensd oppervlak kan worden aangebracht, een zekere marge, die men echter niet straffeloos kan overschrijden. Dit komt hierop neer, dat een oppervlak, waar oorspronkelijk slechts de 2de proclamatie had moeten komen, met geringe moeite bij de definitieve vaststelling van den aan te brengen tekst zoodanig

Datum	Uitvaardiging van officieele documenten	Andere gegevens
Jaar 5, 3de Wintermaand 19de dag	brief van den administrateur (zie pag. 46)	koning heet nog Amenhotep
		1ste sed-feest. Dogmatische naam van Aton vastgesteld
		koning verandert zijn naam in Echnaton
		geboorte van Meritaton
4de Wintermaand 4de dag	1ste proclamatie uitgevaardigd	X *en* M *vrij snel na de uitvaardiging klaar gekomen*
		geboorte van Maketaton
		K *vervangt* M
		Nefertiti verandert haar naam in: Nefer-neferoe-Aton-Nefertiti
Jaar 6, 4de Wintermaand 13de dag	2de proclamatie uitgevaardigd	
Jaar 8, 4de Overstroomingsm. 30ste dag	Addendum op de 2de proclamatie	
1ste Wintermaand 8ste dag	‘Herhaling van den eed’ der 2de proclamatie	J, V, F, N, P, Q, R, S, U: *slechts algemeene indeeling van het oppervlak; van* A *en* B *in het geheel niets klaar*
		J, V, F, N, P, Q, R, S, U *afgemaakt*
eind jaar 8		geboorte van Anchesenpaaton
		A *en* B *afgemaakt*

kon worden ingedeeld, dat het, behalve de 2de proclamatie, ook nog de korte ‘herhaling’ kon bevatten. Het Addendum echter is te lang om achteraf in een voor een oorspronkelijk veel korteren tekst bestemd oppervlak te worden gewrongen. M.a.w. het Addendum heeft men alleen op die twee stele's kunnen aanbrengen, waar de algemeene indeeling van het oppervlak in relief- en tekstruimte nog niet eens was aangebracht, d.w.z. op die stele's, aan wier uitvoering op den 8sten dag van de 1ste Wintermaand van het jaar 8 nog niets gedaan was en die dus naar alle waarschijnlijkheid ook het laatst zijn klaargekomen. Natuurlijk moet men ook dit in het oog houden, dat de ‘herhaling’ van den eed de *natuurlijke* aanvulling van de 2de proclamatie is, hetgeen niet van het Addendum kan worden gezegd.

Dat men te Achetaton langen tijd belangrijk werk kon laten liggen wordt bv. hierdoor bewezen, dat Echnaton in de 1ste proclamatie de oprichting van verschillende bouwwerken aankondigt, o.a. een paleis, terwijl hij een jaar later, blijkens de 2de proclamatie, nog steeds in een ‘tent van matten’ moet bivakkeeren. Het aantal beschikbare arbeiders stond blijkbaar in wanverhouding tot de uitgebreidheid der bouwprojecten. Hetzelfde treedt ook aan den dag in de vaak slordige uitvoering van de grafdecoraties en het gebruik van technieken die

een snel, maar op den duur onbevredigend resultaat opleveren. Ook zijn vele graven nooit afgemaakt.

Dat nu de stele's A en B het laatst zijn klaargekomen valt uit het volgende te bewijzen. Vele Amarna-stele's zijn geflankeerd door beeldhouwwerk, dat koning en koningin met hun kinderen voorstelt. Het aantal kinderen is daar, evenals in de reliëfs op de stele's, steeds twee. Bij A en B echter is het aantal op de zijkanten van dit beeldhouwwerk genoemde dochters: drie [23]), hoewel in het beeldhouwwerk zelf, evenals in de reliëfs op de stele's, slechts twee dochters afgebeeld zijn. Zoo blijkt inderdaad, dat men met de uitvoering van A en B zoo laat is klaargekomen, dat de inmiddels geboren derde dochter, Anchesenpaaton, nog op het monument vermeld kon worden.

In de hiernevens staande tabel zijn ten slotte de hier besproken gegevens nog eens overzichtelijk gegroepeerd. De eerste kolom bevat de officieele dateering van de documenten, welke in de tweede kolom genoemd worden. In de derde kolom staat aangegeven, wanneer deze documenten in werkelijkheid zijn opgeteekend, alsmede de gegevens welke tot deze ‘absolute dateering’ hebben geleid.

Leiden, November 1943 — L. G. LEEUWENBURG

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

SCHETS VAN EEN GESCHIEDENIS DER EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE NA DEN WERELDOORLOG 1914-1918

Wel zelden is in de geschiedenis van de geheele archæologie een op zich zelf staande gebeurtenis in haar verloop van grooter symptomatische beteekenis en van grooter invloed tevens gebleken dan de ontdekking van het nog bijna ongeschonden graf van Toet-anch-amon, nu 'n goede twintig jaar geleden. De systematische lediging van dit graf, nog uit Egypte's rijksten tijd dateerend, heeft weliswaar langer geduurd dan noodig was en politieke drijfveeren, politiek geharrewar mogen daaraan niet vreemd geweest zijn: de publieke belangstelling voor de egyptologie is in die dagen voorgoed ontwaakt en jaren-door wakker en gespannen gebleven. En hoevelen zijn er, die toen voor het eerst van de wonderbaarlijk-georganiseerde beschaving van het Pharaonenland gehoord hebbend, later blijvend belangstelling hebben gekoesterd en door zich de vruchten van het wetenschappelijk onderzoek eigen te maken, dit onderzoek hebben helpen steunen en bevorderen!

Het zaad viel in terdege voorbereiden bodem! De arbeid van drie of vier generaties van Egyptologen na Champollion was niet zonder sporen aan die publieke belangstelling voorbij gegaan. Zij hadden wat van alle oudheid af latent in het onderbewustzijn der massa's leefde: een vaag vermoeden omtrent het bestaan van oeroude overblijfselen van vergane pracht en glorie in Egypte uit tijden, die eigenlijk al vóór het begin der geschiedenis lagen, bevestigd en er bepaalde vormen aan gegeven. Men vergenoegde zich niet langer er mede te droomen van fantastische realiteiten en van mogelijkheden van het vinden van alle verbeelding overtreffende schatten; men wilde vóór alles: weten. Deze drift gewekt te hebben vormt de eeuwige roem van den genialen ontcijferaar der hiëroglyphen, Jean François CHAMPOLLION le Jeune, maar diens opvolgers, i.c. archæologen, d.w.z. opgravers vooral, bouwden zijn werk in dit opzicht verder uit. En het was in 1922 waarlijk niet de eerste maal dat een sensationeele vondst de gemoederen kwam in beweging brengen. Ik wil hier alleen maar noemen de ontdekking, in den zomer van 1881, door Emil BRUGSCH van niet minder dan ongeveer

[23]) DAVIES, *Rock tombs* V pls. XLIII en XXXVI, vlg. XLI onderaan en de teekeningen op pl. XXXIV.

40 koningsmummies, opeengehoopt in een klein, nauw graf, op een zoo goed als ontoegankelijke plaats hoog in de rotsen achter Deir el-Bahri verborgen. Hieronder waren er verschillende van machtige pharao's uit de bij uitstek roemruchte XVIIIe dynastie, de meeste met nog een deel van de oorspronkelijke sieraden bekleed. Op het toen levende geslacht moet een bericht als dit zeker indruk hebben gemaakt, evenzeer als achttien jaar later de weinig minder opzienbarende vondst, die Victor Loret in 1898 deed bij de opening van het somptueuse graf van Amenhotep II, waarin hij nogmaals dertien koningen uit de XVIIIe en XIXe dynastieën ⸢verzameld⸣ vond. Een klassiek voorbeeld tenslotte uit de Grieksche archæologie is de ontdekking van den schat van Priamus in Troje geweest door Schliemann in 1870.

Al deze ontdekkingen hebben, de een wat meer, de ander wat minder, in haar tijd sensatie en weerklank onder het volk gewekt, al was ook haar werking gewoonlijk niet zeer duurzaam. Anders de ontdekking van Toet-anch-amon's graf: de hierdoor losgeslagen belangstelling was voor een deel wél van blijvenden aard.

Met dit feit en zijn beteekenis moet rekening houden wie zich een goed denkbeeld wil vormen van de ontwikkeling en den stand van de Egyptische archæologie van na den eersten wereldoorlog. Niet zoo interessant in dit verband is dat een opgraver twintig jaar lang een doel nastreeft dat op sommige oogenblikken wel uiterst hachelijk en ver-af leek, en dat een financier hem daarvoor steeds weer de middelen blijft fourneeren: in dit genre hardnekkigheid leeft nog een rest na van de wilde sportiviteit van een Giambattista Belzoni (1778-1823). Maar als het doel eenmaal bereikt is — voor den modernen archæoloog begint daarmee eerst het hoofdgedeelte van zijn werk — wat een belangstelling dan ineens rondom bij kijkers en luisteraars. Wat een openbaring van intens mee-beleven, heel de wereld over! Koningen trekken naast kleine luyden ter bedevaart naar Biban el-Moloek! En, ja, nu is dat niet zonder eenige reclame gegaan; de pers weerde zich (en hoe, helaas!) en de radio en het was alles zóó goed georganiseerd! Máár, men bedenke, dat zonder primair aanwezige belangstelling reclame in dezen omvang geen zin zou hebben gehad.

Een der diepere oorzaken voor dat zooveel sterker meeleven ligt in het hoogere ontwikkelingsniveau van het gemiddelde volk vergeleken met dat van een halve eeuw geleden en in het inmiddels opgevoerde intellectueele peil van het onderwijs. Sinds men als gevolg daarvan begonnen was op groote schaal te lezen leerde men niet langer alleen van mond tot oor, waarbij de dingen meer passief worden opgenomen, maar als het ware directer van intellect tot intellect, wat een meer actieve instelling medebrengt. Men komt anders te staan tegenover de dingen van de buitenwereld en krijgt interesse ook voor zaken, die verder-af liggen. De groote massa's van hen, die voor den nieuwen tijd met zijn verruimde belangstelling, ook voor de archæologie, het meest toegankelijk bleken moet men in verband hiermede vooral zoeken onder de bevolking van de groote steden. Die van het land bleef langer gehecht aan oudere banden van meer traditioneelen huize. Zal wel ooit, bij alle toegroeien naar elkaar toe, de klove tusschen de mentaliteit van de stad en van het land overbrugd worden ?

In één land lijken mij de hier aangeroerde tegenstellingen veel minder groot: Amerika. Treffend is dat van een stijgende massale belangstelling voor de archæologie (trouwens zeer-op-den-voorgrond-tredend, voor de wetenschap in het algemeen) bij geen enkel volk zoozeer blijkt als bij het Amerikaansche. Met een spontanen drang tot daden, evenredig aan de jeugdigheid van hun bestaan hadden met name de Vereenigde Staten reeds lang vóór 1914 zich op grootsche wijze toegelegd op het scheppen van prachtige, royaal georganiseerde musea — ik denk hier o.a. aan het *Metropolitan Museum* in New York, het *Boston Fine Arts Museum* en dat van het *Oriental Institute* van de Universiteit van Chicago. Bijna alles ontstond hier uit particulier initiatief en hoezeer den ⸢gemeenen man⸣ daarbij een rol als opbouwende factor werd toebedacht daarvan leggen getuigenis af gedrukte formulieren voor ledenwerving, aan loketten en foto-afdeelingen voor onmiddellijk gebruik opgehangen, ongeveer van den volgenden inhoud:

Application for Membership

Date .... 19...

The undersigned hereby applies to .... for a membership of the class checked below, and in consideration therefor agrees to pay as dues the sum of

.... Dollars { at one time. / within .... / annually.

□ Annual Membership	10 per year
□ Sustaining Membership	50 per year
□ Associate Membership	100 per year
□ Contributing Membership	1,000 or more at one time
□ Life Membership	5,000 or more at one time
□ Benefactorship	50,000 or more at any time

Signed ....

Address ....

....

□ Remittance inclosed.

Men heeft in Amerika verder uitstekend de kunst verstaan uit het corps Europeesche geleerden betere krachten aan zich te trekken, zooals een G. Reisner of een Uvo Hölscher. Ook zond men eigen talenten ter verdere bekwaming naar Europa, naar Berlijn vooral, waar op 't eind van de vorige en in 't begin van deze eeuw de egyptologie onder A. Erman (1854-1932) en K. Sethe (1869-1934) tot een te voren niet gekenden bloei was gekomen. Hiervan is James Henry Breasted (1865-1935) wel het meest prominente voorbeeld.

Het zijn in eerste instantie deze menschen geweest, die in Amerika de beoefening van de Egyptische archæologie gestimuleerd en geleidelijk tot een hoogte hebben opgevoerd welke die van Europa naar de kroon steekt, ja ze, wanneer men alleen maar let op de techniek en de middelen die worden aangewend, niet onaanzienlijk overtreft. Onder hun en anderer leiding vonden de beste stukken, die de bodem van Egypte de laatste veertig jaar opleverde, hun weg over den Atlantischen Oceaan, voor zooveel wettelijke bepalingen in het land van herkomst zelf daarvoor niet een hinderpaal vormden of althans trachtten te vormen, want welke wet vermag iets tegen de vindingrijkheid van een antiquiteitensmokkelaar? Waren het oorspronkelijk alleen aankoopen en schenkingen — het meeste bv. van wat de millionnair-archæoloog Theodore M. Davis in jarenlange opgravingen vooral in het dal der Koningen aan het licht heeft gebracht vond zijn weg naar de Amerikaansche musea — spoedig was men ook met eigen opgravingen begonnen. Nieuwe belangstelling in ruimer kring werd op deze wijze gewekt. En dat was noodig: de financieele eischen die de verwezenlijking van steeds grootscher ondernemingen stelde, groeiden in evenredige mate. Hier nu treden de organisatorische talenten van een Breasted naar voren. Reeds lang voor 1914 waren New York en Boston op dit gebied voorgegaan. Reisner deelde voor het Boston'sche museum sedert 1900 ongeveer, de concessie bij Giza met H. Junker; H. E. Winlock en A. N. Lythgoe voor New York werkten jarenlang in de omgeving van Lisjt en op den westelijken oever in Thebe. De Amerikaansche musea volgden hierbij een systeem dat eenigszins afweek van het in Europa gevolgde: zij legden zich bij voorkeur toe op de exploitatie van één, gewoonlijk door een concessie nader omschreven, gebied met voorbijzien van andere gelegenheden en besteedden daaraan hun volle energie op de wijze waarop men daar te lande gewoon is groote zaken te doen. De afwerking van een concessiegebied, zooals dat bij de pyramide van Cheops, waaraan jaarin, jaaruit gestaag wordt doorgewerkt en waarvan de resultaten — gedeeld natuurlijk met Caïro — als groot geheel in het museum van Boston te zien zijn, is daar een goed voorbeeld voor. Het is waar dat Junker in zeker opzicht hetzelfde deed, maar de verzorging van de vondsten in Europa week af van het Amerikaansche systeem. Doch dit terloops.

Den grootsten stoot in Amerika gaf Breasted in 1919 met de oprichting van het *Oriental Institute*. Vooral door zijn populair geschreven en toch zoo waardevolle *History of Egypt* had hij op breede schaal een ruime kennis van goed gehalte verbreid omtrent de zaken

waarover het ging. Hij had het publiek leeren inzien dat die zaken de moeite — zelfs veel moeite — waard waren. Dat was al vóór 1910 begonnen. De jaren deden hun werk. En toen in den eersten wereldoorlog ook, ja vooral, in Amerika het geld zoo ruim werd als nooit te voren, dacht BREASTED aan groote dingen. Als een onderdeel van een nog veel weidscher doelstelling: het vormen van een „research laboratory for the investigation of the early human career, especially the transition from savagery to enlightened life; of the emergence of civilized societies; and of the Oriental background of European and American civilization" welk doel o.m. de taak inhield „in het Nabije Oosten een heel complex van verloren beschavingen bloot te leggen die eens de fundamenteele bouwstoffen leverden voor de westersche cultuur" bouwde hij zijn schema voor een archæologische exploratie in grooten stijl van Egypte — en Voor-Azië — op.

Dat in Breasted een even groot, ja mogelijk een nog grooter zakenman dan geleerde stak bewees het feit dat hij er in slaagde niemand minder dan John D. ROCKEFELLER Jr. voor zijn plannen te winnen. In de lente van 1919 zegde deze hem, voorloopig voor den tijd van vijf jaren, een bijdrage toe van 10 000 dollar 's jaars. Daarmee was het *Oriental Institute* geboren. Langzaam won de organisatie aan groeikracht. Te beginnen in 1925 genoot het *Institute* den ruimst-denkbaren steun van de *International Education Board*, de *General Education Board* en de *Rockefeller Foundation*, de drie groote, ook buiten Amerika welbekende college's. Bovendien droegen ook particulieren nog vaak op voor ons ongekend royale wijze bij. Dank zij de geweldige financieele hulpbronnen waarover het *Oriental Institute* zoodoende de beschikking kreeg, is het in staat geweest niet slechts in Egypte, maar in geheel het Nabije Oosten archæologische onderzoekingen op vele plaatsen tegelijk ter hand te nemen. Tot aan het begin van den tweeden wereldoorlog werden er van uit Chicago ongeveer dertig missies uitgezonden om verschillende problemen die a.h.w. op den onderzoeker wachtten, aan te snijden of ter hand te nemen. Hieronder waren dertien of veertien permanente uitzendingen, georganiseerd in verband met de hoofdpunten van het programma: archæologisch bodemonderzoek annex het blootleggen en copieeren van monumenten in Egypte, Palestina, Syrië, Turkije, Irak en Iran. Er zijn tijden geweest, waarin zes groote expedities gelijktijdig in het veld stonden.

De hiervóór in ruwe lijnen geschetste ontwikkeling — het *Oriental Institute* is slechts één (wel het meest frappante) voorbeeld uit vele, ook op ander terrein — zou niet mogelijk geweest zijn zonder een medeleven in wijden omvang van het groote publiek, ook in Amerika niet. En hierin nu is m.i. een groot verschil gelegen met wat vroeger wel gebeurd is, wanneer een veel-geld-kostende expeditie werd georganiseerd, die onder C. R. LEPSIUS bv.[1]). Dit was en bleef toen steeds een aangelegenheid van enkele bij de wetenschap betrokken mannen in samenwerking met een hooggeplaatste autoriteit, in dit geval met den koning van Pruissen, die als Maecenas optrad — voor die ééne expeditie wel te verstaan. Het volk bleef daar volkomen buiten, ook meer vooraanstaanden, en van de oprichting van een permanente instelling of zoo was geen sprake. De nieuwe tijd bracht nieuwe mogelijkheden, die in Amerika vooral met zijn voorliefde ervoor de dingen in groot verband te zien en zijn sterk ontwikkeld begrip voor reclame-waarden, het eerst tot verwezenlijking kwamen en nieuwe impulsen ontvingen. Daarvoor was een zekere wisselwerking noodig tusschen meer of minder concrete begrippen van interesse en andere, uiteenloopende geestelijke krachten en stroomingen, in de eerste plaats bij hen die hier op royale wijze ook de archæologie lieten deelen in de uit een overschot van kapitalen ontstane mogelijkheden; een wisselwerking waarbij met het oog op massa-beïnvloeding over en weer als het ware automatisch allen die aan het openbare leven deelnamen werden ingeschakeld. In de Nieuwe Wereld kwam het op dit gebied tot toepassingen die elders bezwaarlijk konden worden geëvenaard, tot hoe sterke navolging ze ook geprikkeld hebben. BREASTED heeft hier op het psychologisch-juiste moment zijn kans gegrepen, een kans voor de archæologie, zoals ze vóór dien nimmer had bestaan en na dezen ook niet zoo gauw meer zal terugkeeren. Het

[1]) Vgl. Jozef JANSSEN, *Lepsius' expeditie*, Jaarbericht EOL, deel II, 1943, XXIX.

blijft in dit verband te betreuren, dat, toen de tijd er rijp voor was, ik meen omstreeks 1925, Egypte zelf daar niet méér van heeft geprofiteerd. Een aanbod van, naar de couranten berichtten, tien millioen dollar! Er moet veel tegenover hebben gestaan. Maar ja, wie zal willen oordeelen de finesses van de zaak niet kennende? Al zal menigeen het met mij betreuren dat Cairo in die dagen zijn nieuwe museum niet gekregen heeft.

We hebben tot nog toe weinig gezegd over den archæoloog en de door dezen verrichte werkzaamheden. In het algemeen veranderden deze laatste niet veel en bleven in wezen als in het vorig artikel omschreven. Slechts de techniek verbeterde, en hare door het menschelijk vernuft verfijnde toepassingen, die van het fotografeeren vooral.

Zoo verhaalt om een voorbeeld te noemen Günther ROEDER, leider van de Duitsche Hermopolis-Expeditie in 1929/30, in den tweeden jaargang van de *Mitteilungen des Deutschen Instituts für Aegyptische Altertumskunde in Kairo* eenigszins uitvoerig hoe hij teneinde bij verticale graafwanden in den bodem de ligging der verschillende grondlagen in het beeld vast te houden, deze wanden fotografeerde, hetgeen echter onmiddellijk nadat de snede gemaakt was gebeuren moest, wilden niet door de snelle uitdroging alle tegenstellingen volkomen worden weggewischt. Vooral echter waren het de door den nieuwen tijd geschapen betere voorwaarden die maakten dat het werk vruchtbaarder gedijen kon. Dezelfde oorzaken nu, die de arbeidspraestatie quantitatief zoowel als qualitatief opvoerden, deden ook het beroep van den archæoloog naar buiten aantrekkelijker schijnen. Nieuwe, jonge talenten werden voor het vak gewonnen, hetgeen behalve voor het werk te velde en in het laboratorium ook van beteekenis was voor de wijze waarop en het tempo waarin de resultaten van het onderzoek konden worden gepubliceerd. De rij van groote en kleine publicaties op archæologisch gebied gedurende de laatste dertig jaren verschenen is welhaast onafzienbaar geworden! Amerika spande hier niet alleen quantitatief maar vooral ook wat de hoedanigheid der uitgaven betreft de kroon. Ook dit laatste is, juist voor een vak als het onze, van groot belang. Vooral waar het objecten betreft, die tot de kunst behooren of daaraan verwant zijn, is het van wezenlijke beteekenis dat de reproductie aan de hoogste technische en æsthetische eischen beantwoordt en wie met mij van meening is dat in 1911 F. W. von BISSING met zijn *Denkmäler Ägyptischer Skulptur* de eerste was die voorwerpen van Egyptische Kunst publiceerde op een wijze harer waardig, die kan zonder inconsequent te zijn niet spreken van 'verschwenderisch' waar het gaat om uitgaven als de door N. de Garis DAVIES verzorgde deelen van de *Rob. de Peyster Tytus War Memorial Series*, waarin al in 1917, als eerste *The Tomb of Nakht* verscheen. DAVIES en A. H. GARDINER's *Ancient Egyptian Paintings*, 1936, Myrtle F. BROOME en Alice M. CALVERLEY's *Temple of Seti I at Abydos*, 1933-'35, H. H. NELSON en U. HÖLSCHER's *Medinet Habu*, sedert 1930 (niet afgesloten), Prentice DUELL's *Mastaba of Mereruka*, 1938, gingen z.m. nog verder. Grafisch werd met deze uitgaven wel het hoogste bereikt wat bereikt kon worden. De auteurs hebben daarmede, misschien reeds op dit oogenblik, monumenten van Egyptische archæologie in naar vorm en kleur volkomen aan het origineel beantwoordende afbeeldingen voor de komende eeuwen gered, die *in originali* sindsdien werden vernield of beschadigd. Wie in 1935 op het Egyptologen-congres in Brussel de niets minder dan schokkende filmdemonstratie *The Environs of Tell el Amarna* van Mr. S. R. SHERMAN heeft bijgewoond kan zich in dit opzicht niet dankbaar genoeg gestemd voelen.

Tot zoover, in enkele grove trekken, de ontwikkeling van de Egyptische archæologie na den wereldoorlog in Amerika, zooals ze daar hoofdzakelijk uit de spontane en enthousiaste samenwerking van een drietal hoofdfactoren heeft plaats gevonden, waarbij het grootkapitaal de financieele verzorging op zich nam, het millioenenpubliek, vooral van de groote steden, zijn gretig geïnteresseerde belangstelling gaf en, last but not least, de archæoloog zich gestimuleerd voelde tot nimmer te voren gekende arbeidspraestaties. Iets van de verkregen resultaten vindt men ook voor de toekomst neergelegd in de hierboven genoemde uitgaven, waaraan nog zeer vele andere zouden zijn toe te voegen.

Het door Amerika gegeven voorbeeld heeft ook op de Europeesche landen bevruchtend

gewerkt, al is de ontwikkeling daar minder sprongsgewijze gegaan. Het meest zich zelf gelijk bleef F r a n k r ij k. Zijn door den Staat gesubsidiëerde, van oudsher in Cairo gevestigde *Institut français d'archéologie orientale du Caire* bleef in zijn verschillende vertakkingen het oudheidkundig onderzoek in Egypte dienen als voorheen, meestal op meer dan een punt tegelijk. De publicaties in verschillende reeksen en ongelijk van waarde, volgden elkander regelmatig op. Haar inhoud schijnt mij stijgend aan beteekenis te zijn. Het door den oorlog in het ongelijk gestelde D u i t s c h l a n d kon in Egypte zijn archæologische positie niet handhaven en blijvend moet worden betreurd dat de *Deutsche Orient Gesellschaft* met name haar opgravingen in Tell el Amarna, door L. BORCHARDT zoo meesterlijk geleid, niet heeft kunnen voortzetten. Daarentegen kon, zooals we reeds zagen, H. JUNKER, aan het hoofd van een Oostenrijksche expeditie, in Giza aan het werk blijven. De resultaten van zijn arbeid vindt men neergelegd in de waardevolle deelen van de reeks Giza waarvan het verschijnen ook in deze oorlogsjaren nog voortduurt. (Tot dusverre zes deelen). De deelneming van I t a l i ë aan moderne opgravingen in Egypte is, meen ik, van betrekkelijk recenten datum. Hierover vindt men in oudere nummers van ons Jaarbericht e.e.a. vermeld. E n g e l a n d dat van ouds na Frankrijk de eerste plaats bekleedde, heeft zich na den oorlog 1914-1918 bijzonder ingespannen. Zoowel W. M. FLINDERS PETRIE — in 1942 overleden — en zijn *British School* als de *Egypt Exploration Society* hebben belangrijk werk verricht. Beider regelmatig verschijnende publicaties zou men zich uit de Egyptische archæologie eenvoudig niet meer weg kunnen denken. De wijze van publiceeren kwam bij sommige door de *Society* uitgegeven werken, duidelijk onder Amerikaanschen invloed. Een land dat geheel nieuw op den voorgrond trad, is B e l g i ë, waar de belangstelling voor alles wat het Oude Egypte betreft sinds het einde der vorige eeuw in Jean CAPART een ongeëvenaarden gangmaker vond. De Egyptische afdeeling van het Cinquantenaire museum in Brussel kwam onder hem tot vollen luister en de in 1923 kort na de ontdekking van Toet-anch-amon's graf door hem gestichte *Fondation égyptologique Reine Elisabeth* is de eerste mij bekende instelling, die zich uitsluitend op Egypte specialiseert. Aan haar initiatief is in België alles, maar ook daarbuiten héél wat te danken dat anders achterwege zou zijn gebleven. Haar tijdschrift, de *Chronique d'Egypte* houdt in zeer wijden kring op prettige wijze de belangstelling levendig voor alle onderwerpen de Egyptische archæologie betreffend. Sinds 1937 verricht de *Fondation* voor eigen rekening opgravingen in de ruïnes van den tempel van el-Kâb (Hieraconpolis-Necheb) die helaas door den huidigen oorlog werden onderbroken. Gebrek aan plaatsruimte noopt mij de deelneming van andere volken (S k a n d i n a a f s c h e bv.) aan de Egyptische archæologie hier verder onbesproken te laten. Alleen nog een enkel woord over N e d e r l a n d. Hier nam sind 1933 ons *Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap Ex Oriente Lux* een ongekende vlucht en laat met zijn 2500 aangeslotenen, naar ik meen, thans alle zusterinstellingen in geheel de wereld achter zich. Samen met het *Nederlandsch archæologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten* ontplooit *Ex Oriente Lux* een activiteit naar alle richtingen, die groote beloften in zich draagt voor latere weer beter tijden. En E g y p t e zelf tenslotte? De *Service des Antiquités* is daar niet alleen het centrum der registratie van dat wat anderen verrichten, maar treedt ook zelfstandig als opgraafster op. De gedachte geleidelijk-aan weer tot den staat van een onafhankelijk volk op te klimmen heeft, hoe kon het anders, de belangstelling voor de oudheid, hier het eigen verleden, een anderen, een nieuwen inhoud gegeven. Of het nationalistische element in de jonge wetenschap daar nooit wat ver is gegaan? De rechten van den eigen Oudheidkundigen Dienst konden bezwaarlijk worden weggeredeneerd. Wel werden ze soms miskend. Nog meer die van andere volken, zoodat er een kleine twintig jaar geleden sprake van kon zijn alle buitenlandsche concessies eenvoudig in te trekken. Zoover is het gelukkig niet gekomen. Waar zou Egypte ineens de geschoolde en voor hun taak berekende krachten vandaan halen? Een man als Selim HASSAN moge heel wat aan kunnen — het geheele archæologische onderzoek van het land met uitsluiting van alle buitenlanders alleen in zijn hand te leggen, daarvoor is men toch, terecht, terug geschrokken. Concurrentie en nog meer samenwerking met buitenlandsche archæologen en instellingen zal ook hier evenals overal elders de gun-

stigste gevolgen kunnen hebben. In het land zelf zullen zich ongetwijfeld steeds meer jongeren tot het vak aangetrokken voelen. Hoe goede krachten daaronder thans reeds schuilen daarvoor is een Sami GABRA getuige.

Hiermee moge ik dit schetsmatig en zeer summier gegeven overzicht besluiten (zie voor het eerste gedeelte Jaarbericht No. 8 (1942) blz. 596-601). Hoe onvolmaakt en weinig volledig het is, daarvan is niemand meer overtuigd dan ik zelf. Er zijn daarvoor verschillende oorzaken. Toch geloof ik dat zelfs deze vluchtige schets den belangstellenden leek een begin-indruk zal kunnen geven van het prachtige werk van de archæologie in Egypte, hoe het zich ontwikkelde uit zeer onvolkomen motieven en binnen korter dan een eeuw opklom tot de eerbiedwaardige hoogte van een eerste-rangswetenschap. Verder gaand interesse moge dan mede aan de hand van de in dit opstel genoemde litteratuur, hem vervolgens eigen wegen wijzen.

U t r e c h t, November 1943 HENRI ASSELBERGHS

ENKELE BLIKKEN IN WEINIG BELICHTE HOEKEN VAN EGYPTISCHE VERZAMELINGEN

(FRANKFORT AAN DEN MAIN, TURIJN, ANGERS)

Het is één van de betreurenswaardigste, maar nu eenmaal onvermijdelijke verschijnselen van dezen benarden tijd, dat men zich bij de beoefening van de oudheidkundige wetenschap voor steeds grootere moeilijkheden geplaatst ziet, wanneer men nieuw of onvoldoende bekend materiaal aan het bestaande wil toevoegen. Op die manier treedt een toestand van steeds erger wordende stagnatie in, aangezien de mogelijkheden van synthetische beschouwingen, welke door het al eenigen tijd oude materiaal opnieuw kunnen worden ingegeven, eens uitgeput raken, of althans een punt van bedenkelijke verstarring kunnen bereiken.

Het beeld dat men verkrijgt, wanneer men dit alles speciaal op de Egyptische oudheid betrekt, zal minstens even somber uitvallen, als wanneer men zich rekenschap geeft van de beknottende moeilijkheden, waar ieder, die zich in de oude Grieksche of Romeinsche wereld wil trachten te verplaatsen, voor komt te staan. De verbindingen tusschen ons werelddeel en Egypte zijn jaren langer en volstrekter verbroken, dan dit met Griekenland en Italië het geval is. Het schrijnende dezer situatie wordt weliswaar eenigszins verzacht, wanneer men in aanmerking neemt, dat er zich op ons continent bij het uitbreken van den wereldoorlog nog tamelijk veel materiaal aan nog niet uitgewerkte en gepubliceerde aanteekeningen van vroeger jaren bevond. Een ander terrein, waarop men naar omstandigheden nog het beste van de afgeloopen jaren heeft gemaakt, is dat van de bestudeering van de godsdienstige voorstellingen der oude Egyptenaren. Het materiaal met religieuze strekking dat ons ten dienste staat is namelijk zeer overvloedig, en leent zich er bijgevolg zeer goed toe, opnieuw te worden geordend en besproken. Men is op het punt van den Egyptischen godsdienst *) — en in mindere mate van veel meer in de Egyptische gedachtenwereld — veelal toe aan een eenigszins samenvattende beschouwing, die beoogt de groote lijnen te laten uitkomen. Voor de oplossing van zuiver-oudheidkundige problemen evenwel, is men veel meer op museumbezoek en liefst de resultaten van de jongste opgravingen aangewezen; iedere archæologische synthese is met den tegenwoordigen stand van onze kennis nog maar uiterst voorloopig en benaderend.

Gelukkig blijft het zelfs in dezen tijd zoo nu en dan nog eens toevallig mogelijk, om met archæologisch-interessante stukken in Egyptische verzamelingen op dit vasteland kennis te maken, die tot dusver vrijwel of geheel onopgemerkt zijn gebleven: sporadische buitenkansjes, die men bijzonder dankbaar moet aangrijpen, en die juist vanwege hun schaarschheid wellicht verdienen iets meer algemeen bekend te worden gemaakt. Het is dan ook vooral de laatste overweging geweest, die schrijver dezes ertoe heeft gebracht, zijn indrukken

*) Zie ook dit Jaarbericht blz. 39, tweede alinea [Red.].

weer te geven van een drietal voortbrengselen van de Egyptische oudheid, waar hem door de bijzondere tegemoetkomendheid van de betrokken museum-instanties eenige afbeeldingen, vergezeld van enkele beschrijvende aanduidingen, van ter beschikking zijn gesteld. Meer dan een soort van toelichtenden tekst bij de photo's zullen de volgende regels niet kunnen zijn. In geen geval pretendeeren mijn opmerkingen een definitief en afsluitend karakter te bezitten. Mijn regels zijn hoogstens als een proeve van interpretatie te beschouwen, die ik zeer gaarne aan de directeuren der vertegenwoordigde verzamelingen, uit dankbaarheid voor hun belangelooze medewerking zou willen opdragen.

I — EEN FRAGMENT VAN HET MEMPHITISCH GRAF VAN HOREMHEB IN FRANKFORT AAN DEN MAIN

Zie PLAAT I

In de *Städtische Skulpturensammlung des Liebieghauses* in bovengenoemde Duitsche stad (in het vervolg kortweg Frankfort te noemen) bevindt zich sinds 1909 een reliëf van kalksteen, bescheiden van afmetingen, 57.5 × 54 cm [1]), maar zooals men onmiddellijk kan zien als brokstuk van een grooteren wand toch opmerkelijk fijn bewerkt. In den tegenwoordigen toestand wordt het reliëf beheerscht door een zooals men dadelijk aan de haardracht en de kleeding kan zien, mannelijke figuur, die in een uiterst licht vaartuigje met vast roer gezeten, zich met een peddel over het water voortbeweegt. Dit natte element dat naar alouden trant als een breed lint is voorgesteld, is geheel rechts op het fragment door de conventioneele rimpeling en reliëf, gedetermineerd. Het is de aanduiding voor water, die met precies dezelfde elementaire op en neer gaande lijn, zoowel in het hiëroglyphenschrift als in de evenzeer traditioneele taal van de beeldende kunst, in ideogrammatischen zin wordt gebezigd. Op zich zelf een kenmerkend staaltje van de overeenkomst die er in het oude Egypte steeds tusschen de naar het op het eerste gezicht schijnt zoo verschillende uitdrukkingsmiddelen van taal en naar onze begrippen kunst blijft bestaan. Het eigenaardige op het reliëf in Frankfort is dat de strook water links van het blad van de peddel geheel glad is gelaten. Het is alsof het eerst onbeweeglijk gladde wateroppervlak pas door de bewegingen van den pagaaienden man gerimpeld wordt. Toch is het zeer gevaarlijk om dezen overgang rimpeling-glad voor iets wat de kunstenaar heeft gewild te houden. Voor hem was het belangrijkste op een voor iedereen begrijpelijke wijze duidelijk te maken dat hier een boot op het water drijvend bedoeld was. Het vochtige element kon hij, indien een determineering van de gebruikelijke strooken water gewenscht was, zoowel door beschildering met blauwe verf — ofschoon op ons stuk nergens meer zichtbaar — als op half-hiëroglyphische wijze nader aangeven. Van zeer sterk hiëroglyphische uitdrukkingsmiddelen heeft de kunstenaar zich ook voor het gebaar van de staande mannelijke figuur links bediend. Men ziet uit elk van beide handen een straaltje water, wederom, vloeien: de geste van ontvangst, welke men o.a. vindt bij voorstellingen van goden, die hun beschermelingen of trouwe vereerders op aarde goed gezind zijn [2]). Ook deze gestalte, wiens gewaad nauwkeurig met dat van den roeier rechts overeenkomt, bevestigt den goeden indruk

[1]) Mededeeling van Dr A. WOLTERS van het *Städelsches Kunstinstitut* in Frankfort die mij den kostbaren en bijzonder gewaardeerden dienst heeft bewezen, alles wat er van dit stuk, nr. 270 van den inventaris, bekend is, na te gaan. Dit bleek overigens niet meer te zijn dan reeds te boek is gesteld in het summiere gidsje van de afdeeling beeldhouwwerken in het Liebieghaus, de eenige publicatie, waar het behandelde brokstuk in voorkomt. In dezen catalogus: *Städtische Galerie Liebieghaus, Verzeichnis der ausgestellten Bildwerke,* Frankfurt am Main 1930, blz. 43 (Inv.-Nr. 270), taxeert men het stuk op den tijd van koning Amenhotep III, ± 1400 v. Chr., en is men de meening toegedaan dat het reliëf een vrouw in een boot voorstelt. Een vooral in Duitschland toch wel heel onbevredigende publicatie van een iets uitgebreiders verdienend stuk.

[2]) Een goed voorbeeld, een detail van een schildering in het graf van Toet-anch-amon, die voorstelt hoe de pharaoh door de godin Noet wordt ontvangen, kan men afgebeeld en besproken vinden in het zooeven verschenen werk van Jean CAPART et ses collaborateurs, *Tout-ankh-Amon,* Brussel 1943, 91, afb. 32.

dien we, reeds van de eerste oogenblikken van bezichtiging van dit gansche fragment, van de vaardigheid van den kunstenaar hebben gekregen. Helaas ontbreekt de kop, die ongetwijfeld met een even minutieus weergegeven pruik als bij den pagaaienden man zal zijn getooid geweest. Doch de weergave van de lijnen van het lichaam bereikt een groote mate van gevoeligheid, zooals slechts een kunstenaar die den beitel met lichte en vaardige hand hanteert, die vermag te treffen. Men zou er zelfs toe kunnen worden gebracht in de geringe stoerheid van zoowel de staande als de zittende gestalte iets weinig-mannelijks, iets meer vrouwelijks te zien, vgl. noot 1. Toch is er, wanneer men let op de bijzonderheden van de kleeding en de haardracht geen vergissing mogelijk. Beide figuren zijn, juist door de ietwat vervrouwelijkte typeering van de niettemin ontegenzeggelijk mannelijke gestalten, zeer karakteristieke voortbrengselen van de soms bijna weekelijk aandoende kunst, zooals die — om op de wetenschappelijke rangschikking van dit fragment vooruit te loopen — in dien vorm vooral tijdens de late XVIIIe en de vroege XIXe dynastie heeft bestaan: bij benadering 1400-1300, met in veel opzichten een merkwaardige culminatie dezer tendenties in de z.g.n. Amarnaperiode, ± 1360.

Van de verdere overgebleven partijen op dit fragment valt helaas zeer weinig te zeggen, aangezien de slechte conservatie elke interpretatie tot een hachelijke onderneming maakt. Rechts bovenaan, wanneer men stipt naar Egyptischen trant waarneemt, net zooals de gestalte die het gebaar van ontvangst maakt, eigenlijk op het water, ofschoon zeker als er naast staande op te vatten, kan men nog een tweede staande figuur onderscheiden, met de hiëroglyph voor leven in de rechterhand. Op het stuk beneden is nog iets van een stapel offeranden, op de gebruikelijke opsommende wijze weergegeven waar te nemen, waaronder men eigenlijk alleen een eenigszins saai-schematisch aangeduid lotus-bouquet en een granaatappel duidelijker apart kan onderscheiden. Ten slotte zijn er links bovenaan en rechts beneden nog wat hiëroglyphische teekens bewaard gebleven. Deze zouden bijna op zichzelf reeds voldoende zijn, om den tijd en zoo mogelijk de plaats van ontstaan van dit overigens misschien als kunstwerk nog duidelijker stylistische taal sprekende stuk, met redelijke zekerheid en nauwkeurigheid te bepalen. Zooals het reliëf alle trekken vertoont van de teere en verfijnde Memphitische reliëfkunst van de jaren die dadelijk volgen op de regeering van den fanatieken Echnaton, 1375-1358, bewaren ook de hiëroglyphen de herinnering aan het Memphis dier dagen van terugkeerende regelmaat na tijdelijk veroorzaakte verwarring. Links bovenaan prijkt de nog ietwat ketters klinkende, maar ook vóór Echnaton wel voorkomende naam van den zonnegod Aton, wiens eeredienst den hervormer van Achet-Aton, d.w.z. horizon of land van Aton, thans Amarna, bovenal en zelfs in een monotheïstisch streven, om andere goden te elimineeren, ter harte ging. In het gedeelte rechts onderaan valt midden in den best bewaarden regel de naam van den bij uitstek Memphitischen god Ptah-Sokaris [3]) op. Men ziet hoe de beide methoden die men kan volgen om dit reliëf in Frankfort thuis te brengen, die van een stylistische beoordeeling en van het taalkundig onderzoek, in voortreffelijke harmonie met elkaar tot in verrassende mate gelijke resultaten leidt. Men zou zich bij de eerste kennismaking met dit bescheiden fragment lastig in kunnen denken, dat het zulk een prachtig uitgangspunt zou blijken te zijn, om aan te toonen hoe gelukkig de archæologisch-kunsthistorische en taalkundige werkwijze elkaar kunnen aanvullen. Vandaar dat een korte analyse van dit fragment, ook al was het enkel uit methodische overwegingen, mij beslist gewettigd toeschijnt; het komt vaak voor in de archæologie, dat de behandeling van een stuk in de eerste plaats zin heeft als proeve van deze of die te volgen methode, vooral bij voortbrengselen die verder nog niet al te vast in het raam van onze kennis zijn te plaatsen. Overigens meen ik mij in een verblinding van onbescheidenheid te kunnen verstouten, bij de determineering van dit brokstuk nog verder te kunnen gaan dan

[3]) Iets over het tamelijk gecompliceerde wezen van dezen god, dat men uit — zooals meestal bij de figuren van het Egyptische pantheon het geval is — uiterst versnipperde en op het eerste gezicht moeilijk aan elkaar te passen gegevens en aanwijzingen moet trachten op te maken, vindt men o.a. in het recente werk van H. KEES, *Der Götterglaube im Alten Aegypten,* Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft: 45, Leipzig 1941, 94, 115 en zie register op 476.

het nog ietwat te vage: Memphitisch, even na Amarna. De stijl van dit fragment herinnert opvallend aan de onovertroffen cycli van reliëfs, waarmee het Memphitisch graf van den invloedrijken generaal en hoogwaardigheidsbekleeder in dienst van Toet-anch-amon, ± 1355, Horemheb [4]), die in later jaren koning werd, ± 1348-1310, was versierd. Het zijn de prachtige reliëfs, in den allerbesten stijl van den alweer na het schokkend experiment van Echnaton kalm en zoowaar zonder eenige overdrijving uit reactie naar den tegenovergestelden kant, herstelden tijd, die thans over verschillende musea in drie werelddeelen verstrooid, Horemheb's naam en faam in eere houden [5]). Onder deze reliëfs, die de kunst van de jaren van overgang XVIIIe-XIXe dynastie op uiterst monumentale wijze vertegenwoordigen, nemen de fragmenten in Leiden een zeer bijzondere plaats in [6]). Zij vertoonen een subtiele bewerking van den kalksteen, die met onmerkbaar fijne nuanceeringen de meest levendige effecten bereikt, die ook den grondtoon vormt van het reliëf in Frankfort.

Het is niet alleen de stijl die het brokstuk in het Liebieghaus met de stukken van Horemheb's graf verbindt. Ook bij de vergelijking van de weergave van bijzonderheden die overigens ten nauwste met den stijl samenhangen, zooals de lichaamsvormen, de kleeding en de haardracht, kan men toetsen van onmogelijk toevallige overeenkomst aanslaan, vgl. bovenal met plaat XXI bij BOESER, t.a.p. Wat men eventueel ook ten gunste van een in verband brengen van het stuk in Frankfort met Horemheb's Memphitisch graf kan aanvoeren, is de omstandigheid, dat de afmetingen van de menschelijke figuren zeer goed met elkaar overeenkomen [7]). Toch mag men hier op zichzelf vooral geen bewijs in zien, dat de stukken deel hebben uitgemaakt van één complex van reliëfs. Men moet immers rekening houden met de mogelijkheid dat er in zulk een buitengewoon belangrijk middelpunt als Memphis heele reeksen van min of meer gelijkvormige reliëfs voor verschillende personen zijn vervaardigd.

[4]) Over de geschiedenis van den tijd waarin Horemheb als energiek en eerzuchtig ambtenaar zijn loopbaan aanving, tot het oogenblik waarop hij als uit hoofde van zijn ongekende diensten en regeeringstalenten den troon beklom, bestaat een hoofdzakelijk langs taalkundigen weg tot stand gekomen proefschrift: K. PFLÜGER, *Haremhab und die Amarnazeit,* Zwickau Sa. 1936, waarin op zeer fairen toon alle oudere litteratuur over dit onderwerp wordt aangevoerd. Bijzondere aandacht verdient ook PFLÜGER's korte samenvattende karakterschets van Horemheb op blz. 8, ofschoon naar mijn gevoel nauwelijks overtuigender dan reeds in 1923 door H. E. WINLOCK geteekend, in een populair tijdschriftartikel: *Harmhab, Commander in-chief of the armies of Tutenkhamon,* Bulletin of the Metropolitan Museum Part II, New York, Oct. 1923, blz. 3 ss. idem JEA. 10, 1924, 1-5.

[5]) Het meeste bij elkaar vindt men in het proefschrift van H. W. HELCK, *Der Einfluss der Militärführer in der 18. Ägyptischen Dynastie,* Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens XIV, Leipzig 1939, 78, noot 4, met vervolg op 79. Daarin komt nog niet voor de zorgvuldige analyse van de stukken in het Louvre: J. VANDIER, *Deux fragments de la tombe memphitique d'Horemheb conservés au Musée du Louvre.* Mélanges Syriens offerts à Mr. R. Dussaud, II, Parijs 1939, 811-818, pln. I-II. Te vaak vergeten wordt nog altijd de verhandeling van E. L. M. TAGGART, *A note on the Horemheb relief,* The Brooklyn Museum Quarterly XIX, 1932, 147-150. De lijst van plaatsen waar stukken van Horemheb's Memphitisch graf worden bewaard luidt thans: Leiden, Berlijn, Weenen, Bologna, Londen, Parijs, Londen, Cairo, Brooklyn, tot in de 19e eeuw Alexandrië (vgl. noot 9) en met vraagteeken, waar ik ook voor mijzelf de uitspraak naar aanleiding van het fragment in het Liebieghaus mee wil voorzien, *vide infra,* ook Frankfort.

[6]) J. H. BREASTED, *King Harmhab and his Sakkara Tomb,* ZÄS 38, 1900, 47-56, afbn. 1-2. P. A. A. BOESER, *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden,* IV, Den Haag 1911, pln. XXI-XXV, blz. 6-7. W. D. VAN WIJNGAARDEN, *Meesterwerken der Egyptische kunst te Leiden,* Leiden 1938, pln. 43-51, beschrijving op blz. 103-105.

[7]) Zeer typisch is dit het geval bij de Leidsche aan elkaar passende stukken, welke in Boeser's reeds eerder aangehaald werk op pl. XXIV en XXIVA zijn afgebeeld. De vertegenwoordigers der vreemde volkeren in het midden zijn ongeveer drie keer zoo groot als de Aziaten met hun paarden rechts. Zeer goed met de figuren op het reliëf in Frankfort komen de beide Egyptenaren geheel links (BOESER, t.a.p. pl. XXIV, voor opgave der afmetingen VAN WIJNGAARDEN, t.a.p. blz. 104) overeen. Het is altijd een kenmerkende trek van de Egyptische kunst, dat men daarin bijzonder vrij met afmetingen omspringt, en het daarbij heelemaal laat afhangen hoe het blok te vullen zou zijn, hoe die voorstelling daar en daar aangebracht kan worden, of een figuur een hooggeplaatst persoon of een ondergeschikte voorstelt, en dergelijke overwegingen. Het eenige waar men bij deze sterk fluctueerende afmetingen stevig aan vasthoudt, is dat de proporties van de figuren op zichzelf, de zuivere teekening van de omtrekken, zoowel in het klein als in het groot, in overeenstemming met dezelfde schoonheidsnormen gehandhaafd blijven.

Bovendien zijn er op de reliëfs van Horemheb nog aanmerkelijke verschillen waar te nemen, in de afmetingen van de menschelijke figuren, al naar gelang men zijn blik op verschillende partijen laat rusten. Alleen blijft het een feit, dat de figuren van Egyptenaren van niet koninklijken bloede [8]) zich letterlijk en figuurlijk zeer goed met de figuren op het fragment in Frankfort kunnen meten.

Ten slotte kunnen wij ook bewijzen, dat de goden Aton en Sokaris, wier namen op het fragment in het Liebieghaus voorkomen, niet alleen typeerend zijn voor een Memphitisch monument uit den tijd van ± 1355, maar ook speciaal door Horemheb zijn vereerd [9]). Het is zelfs hoogst karakteristiek voor het syncretistisch karakter van Horemheb's religieuze politiek, zooals hij die inderdaad later als koning ook in volle perfectie heeft gevoerd, om den god Aton in één adem met den Memphitischen god Ptah-Sokaris te vereeren. Door één groote verbroedering van de in de eerste plaats gewestelijk vereerde goden te propageeren, hoopte Horemheb de invloedrijke priesters van de verschillende goden langs den weg van een diplomatiek compromis voor zijn eigen ambities te winnen. Iets waar hij wonderwel in geslaagd is ook.

Indien de bedoelingen van het voorafgaande niet al te zeer onder een documenteerende omslachtigheid in de verdrukking zijn geraakt, moge het duidelijk zijn dat deze behandeling van het reliëf in Frankfort het voorstel inhoudt, de toch al zoo vermoeiend lange lijst van brokstukken van Horemheb's Memphitisch graf met één nieuw te vermeerderen. Tot deze naar mijn wellicht wat overmoedige overtuiging tamelijk bindende slotsom leidde zoowel het stylistisch als meer godsdienst-historische onderzoek. Geheel bewezen zou mijn opvatting evenwel pas zijn, wanneer het mogelijk was het fragment in Frankfort aan één van de ontegenzeggelijk uit Horemheb's Memphitisch graf stammende blokken elders te laten aansluiten. Dit blijkt evenwel helaas niet mogelijk. Toch geloof ik dat we ook op dit punt ons doel zeer dicht kunnen benaderen, wanneer we het fragment in het Liebieghaus met een van de mooiste, maar reddeloos uit het reliëf-verband losgerukte, stukken uit Horemheb's Memphitisch graf in Bologna vergelijken [10]). We zien op het stuk in Italië hoe Horemheb met verschillende van zijn ondergeschikten in de groenende domeinen van de Ealoe-velden, d.w.z. in de akkerlanden van de gelukzaligen in het hiernamaals, vertoeft. Zooals steeds zijn de Ealoe-velden ook hier als landerijen, die door irrigatie-kanalen worden doorsneden, afgebeeld. Het is bijna zeker dat het fragment in het Liebieghaus eveneens een gedeelte van de Ealoe-velden voorstelt. Een figuur in een rank bootje op het water, tusschen figuren die de symbolen voor ontvangen en leven in de hand houden, hoort in dien vorm eigenlijk uitsluitend in een voorstelling van de Ealoe-velden thuis. Ook de stapel agrarische offeranden past voortreffelijk in dit beeld. Alleen kan de peddelende figuur niet Horemheb zelf voorstellen, aangezien het voorhoofd anders in den tijd na de troonbestijging met een uræus zou zijn getooid, zooals op alle blokken waarop Horemheb zelf voorkomt het geval is [11]). Maar het fragment met de Ealoe-velden in Bologna leert ons juist, dat er naast den eigenaar van het graf ook verschillende secondeerende figuren voorkomen, *vide supra* en noot 10. Me dunkt derhalve, dat de waarschijnlijkheid dat het fragment in Frankfort bij Horemheb's Memphitisch graf hoort, niet onherstelbaar door het ontbreken van den uræus bij de figuur in de boot wordt aangetast. Er bestaat bovendien een niet al te kleine kans dat ook

[8]) De koning en zijn gemalin, en naar algemeen gebruikelijken trant ook de eigenaar van het graf Horemheb, zijn grooter = hooger weergegeven dan alle kleinere = lagere stervelingen, vlg. BOESER t.a.p. pln. XXIII-XXIV.

[9]) De naam Aton komt o.a. voor op het fragment van Horemheb's graf, dat zich tegen het einde van de 19e eeuw in de verzameling Zizinia te Alexandrië bevond, doch sindsdien is verdwenen, vgl. PFLÜGER, t.a.p. 30-31, met oude litteratuur. De god Sokaris wordt door Horemheb vereerd op een fraaie kalksteenen stèle, waarschijnlijk niet uit Horemheb's Memphitisch graf stammend, maar er stylistisch bijzonder dichtbij staand, in Leningrad, vgl. W. STRUVE in het Jaarboek van het Russisch Kunsthistorisch Instituut I, Petersburg 1922, 91-109, (een publicatie die buiten mijn bereik is gebleven), zie ook: K. BOSSE, ZÄS 72, 1936, 134-135, afb. 5. Zeer teekenend voor Horemheb is dat de god Sokaris hier in gezelschap van Atoem en Osiris voorkomt. Ook hier dus een naast elkaar voorkomen van verschillende goden, geheel in den geest van het fragment in Frankfort.

[10]) J. CAPART, *The Memphite tomb of king Ḥaremḥab,* JEA 7, 1921, 31-34, pl. V.

[11]) Vgl. CAPART, t.a.p. pl. V, en dikwijls.

Horemheb zelf *in effigie* op ons fragment voorkomt, bv. in de staande figuur links, die helaas in dezen beschadigden toestand niet met zekerheid te identificeeren valt. In geen geval hoeft men in de niet al te imposante afmetingen van deze gestalte links een aanleiding te zien om het idee dat deze figuur Horemheb voorstelt van de hand te wijzen. Op het stuk in Bologna is de verschijning van Horemheb eveneens opvallend bescheiden van afmetingen gehouden, vgl. noot 10.

Doch het is inmiddels al meer dan tijd geworden, om onze veel te uitgebreide analyse van het stuk in het Liebieghaus te besluiten. Het forum van competentere deskundigen moge in de naaste toekomst uitmaken, of het behandelde stuk werkelijk bij Horemheb's Memphitisch graf, en inzonderheid de daarin voorkomende voorstelling van de Ealoe-velden, door het stuk in Bologna vertegenwoordigd, behoort of niet. Ik ben mij namelijk zelf terdege van de zwakheid van een betoog bewust, dat niet van autopsie der betrokken monumenten uitgaat. Vandaar dat ik dan ook wil eindigen met de *petitio benevolentiae*, als verzachtende omstandigheid voor een mogelijk onhoudbaar-blijken van mijn interpretatie in aanmerking te nemen, dat het uitsluitend photo's en geschreven aanteekeningen waren, waar ik me bij mijn onderzoek van heb kunnen bedienen.

II — EEN LIJKBEELDJE VAN EEN MEMPHITISCHEN HOOGEPRIESTER IN TURIJN

Zie PLAAT II

Een van de aantrekkelijkste vertegenwoordigers van het talrijke *oesjebti* = antwoordervolk [12]) in de Egyptische afdeeling van het *R. Museo di Antichità* te Turijn, is misschien wel het 18,2 cm hooge beeldje van steatiet, waar men op PLAAT II, drie verschillende opnamen van naast elkaar geplaatst vindt [13]). Het is een bijzonder zorgvuldig bewerkt stuk, dat ondanks zijn misschien eenigszins popperig aspect, vooral in het bijna amusantbolle gezicht, een waardigen indruk maakt, en als proeve van beeldhouwkunst op een behoorlijk peil staat. Zulks kan men zeker niet altijd zeggen bij de veelal in series afgeleverde oesjebti's, welke de voorname Egyptenaren in hun graf lieten meegeven: er zijn massa's betrekkelijk mechanisch en stereotiep afgeleverde exemplaren onder, die het aankijken tot een verveling maken, en slechts weinig die om de een of andere reden een speciale eervolle vermelding verdienen. Zulk een dankbare uitzondering is zeker wel het afgebeelde stuk in Turijn. Hoogst bijzonder is hierbij wel in de eerste plaats de frissche en pittige sculpturale uitvoering van het zeldzaam goed organisch weergegeven lichaam eenerzijds, en de daarbij voortreffelijk aansluitende vormen van het gewaad en de pruik met gedraaide lok aan den rechterkant van het hoofd anderzijds. Men zou haast geneigd zijn te gelooven dat dit lijkbeeldje in de kleeding der levenden eenigszins als beeltenis van den overledene is bedoeld. Nochtans blijven er de inscriptie op den achterkant en de beide zijkanten van het schort, en daarnaast de beide met flauwe reliëf-lijnen weergegeven ploeghaken in de op de borst gekruiste handen over, om ons aan de eigenlijke bestemming van dit stuk te herinneren. Het beeldje moest namelijk door de magische formules van de zesde spreuk van het z.g.n. Doodenboek in staat worden gesteld, gewapend met landbouwgereedschap en al, als volijverige plaatsvervanger van den overledene op te treden, wanneer deze door Osiris in de Ealoe-velden — zie bespreking van stuk in Frankfort a. d. Main hierboven — voor agrarisch werk werd opgeroepen. Wij mogen overigens niet met bovenstaande algemeene aanduidingen inzake de kwaliteit van het beeldhouwwerk en den aard van het stuk volstaan.

[12]) Een algemeen werk over lijkbeeldjes L. SPELEERS, *Les figurines funéraires égyptiennes*, Brussel 1923.

[13]) Zoowel de photo's met de reproductierechten, als de belangrijkste zakelijke bijzonderheden, zooals van het materiaal en de afmetingen, heb ik aan den directeur van de Egyptische verzameling te Turijn, Prof. G. FARINA, te danken. Helaas is er in het geheel niet meer na te gaan hoe dit prachtig bewaarde beeldje in het museum te Turijn is beland. Heel klein afgebeeld is het beeldje in G. FARINA, *Itinerario del R. Museo di Antichità di Torino. Sezione Egizia*², Rome 1938, afb. 55, links.

Een poging tot nadere preciseering van den stijl en den tijd van vervaardiging is dringend gewenscht. De volgroeide, sierlijke stijl, die zich in dit stuk van zijn minst schematischen kant laat kennen, is kenmerkend voor het reeds rijkelijk late Nieuwe Rijk onder de XIXe dynastie, benaderend en op gevoel: den tijd van Ramses II, 1299-1232. Het heele stuk glanst eenigszins van een bij voorkeur Memphitisch te noemen verfijning, die uitstekend te rijmen valt met de indices van de haarlok, behoorend bij het ambt van den hoogepriester van den god Ptah te Memphis [14]), en de vertikale regel hiëroglyphen op het schort, welke de waardigheid en den naam van den overledene, den hoogepriester van Ptah te Memphis, Nebmehit onthullen. Eigenaardig is dat deze sacrale hoogwaardigheidsbekleeder — één van de allerhoogste van heel Egypte — op den rechterzijkant van het schort, vlak boven den enkel Didi — wellicht een korte roepnaam naast het hoogdravender Nebmehit — wordt genoemd. Men moet zeggen, nauwelijks een passender statuette voor dezen hoogen functionaris, die ons naar mijn beperkt weten verder niet bekend is, te kunnen bedenken, dan dit opmerkelijke stuk in Turijn. Men moet namelijk weten dat de titel van den hoogepriester van Ptah te Memphis letterlijk vertaald luidt: Hij die regeert over de vervaardigers van kunstvoorwerpen. (Het omslachtige 'vervaardigers, enz.' past beter bij het determinatief, bestaande uit een beeldhouwersboor, waarmee de hoedanigheid dezer lieden wordt aangeduid, dan het beslist wat modern, Westersche begrip kunstenaar. De Egyptenaren zagen in een persoon die wat wij kunstwerken noemen vermocht te maken, meer een bekwaam vakman dan een artiest in onzen zin van het woord.) [15]) Het ligt dus wel eenigszins in de lijn onzer verwachtingen wanneer wij waardige en stijlvolle stukken aantreffen onder de sculpturale voortbrengselen, welke aan de hoogepriesters van den god Ptah, onder wiens toezicht kunstwerken tot stand kwamen, hebben toebehoord. Wellicht een geschikt punt om deze vluchtige uiteenzettingen te besluiten, overigens niet dan na nogmaals naar de afbeeldingen op PLAAT II te hebben verwezen, die immers een beteren indruk van de zeer eigen charmes van dit lijkbeeldje kunnen geven, dan alle documenteerende bewoordingen.

III — EEN BRONZEN BEELDJE VAN EEN KONING DER XXVe DYNASTIE IN ANGERS

Zie PLAAT III

Het derde en laatste stuk, dat wij thans nog zeer in het kort in dit opstel willen behandelen, wordt gevormd door een bronzen beeldje, 15 cm hoog, een staanden man — zooals blijkt uit den uræus aan den voorkant van het deels gegraveerde kapsel, een koning — voorstellend, waar PLAAT III een helaas niet al te gelukkigen indruk van geeft [15a]). Een beeldje het aankijken ten volle waard, dat al vele jaren een schier onopgemerkt bestaan leidt in de Egyptische verzameling van het *Musée Turpin de Crissé* (naar het gebouw van huisvesting meestal *Musée Pincé* genaamd) in Angers, de rustige afgelegen stad in het

[14]) Over de ambtsdracht van de hoogepriesters van Ptah in Memphis, die, indien volledig, behalve uit het lange gewaad en de lok rechts van het hoofd, zooals bij het lijkbeeldje in Turijn, nog uit een pantervel en een collier tot op de borst kan bestaan A. ERMAN en H. RANKE, *Aegypten und Aegyptisches Leben im Altertum*, Tübingen 1923, 337. Een beeld van een volledig getooiden hoogepriester bevindt zich o.a. in het Louvre: Ch. BOREUX, *Musée du Louvre, Antiquités égyptiennes, Catalogue-Guide*, Parijs 1932, pl. IV, blz. 55 (A. 72).

[15]) Vgl. A. H. GARDINER, *Ancient Egyptian grammar*, Oxford 1927, *Sign-list* U. 24 (blz. 504). A. HERMANN, *Zur Anonymität der ägyptischen Kunst*, Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo, 6, 1936, 157, noot 1. Ietwat anders (philologisch) ontleedt H. JUNKER, *Die Götterlehre von Memphis*, Berlijn, 1940, 28-29 den titel van den Memphitischen hoogepriester.

[15a]) Het groote bezwaar van de bovendien nog veel minder scherp dan de oorspronkelijke photo uitgevallen reproductie is wel, dat men het stuk *en trois-quarts*, en niet zooals dat bij Egyptische stukken de voorkeur verdient, hetzij geheel van voren, hetzij nauwkeurig en profil, heeft opgenomen. Vandaar de zandlooper-achtige verschijning van het lichaam, en het aan den linker kant vrijwel wegslinken van het toch zoo bolle en ronde gelaat. Het heele bronsje komt op pl. III eenigszins in de verdrukking, ook omdat het gezelschap dat het daar heeft gevonden, uitsluitend door papierschaarschte te motiveeren zou zijn.

Fransche departement Maine-et-Loire [16]). Voor een bepaling van den tijd en de omgeving waarin dit bronsje is ontstaan, hebben wij geen andere gegevens, dan die van den stijl en het uiterlijk voorkomen: zooals bij zoo veel Egyptische oudheden, die reeds in de vorige eeuw in Europeesche verzamelingen terecht kwamen, tast men ook bij dit bronsje in Angers volkomen in het duister, wanneer men de vindplaats, en andere onmisbare archæologische bijzonderheden poogt na te gaan. De houding van den staanden koning is in ieder geval sedert het Oude Rijk, IVe-VIe dynastie, ± 2775-± 2400 v. Chr., veel te algemeen, om er speciale aanwijzingen in te zien. Ook de behandeling van het lichaam — dat altijd meer uit afzonderlijke partijen wordt opgebouwd, dan als een organisch geheel wordt gezien — herinnert aan een lange reeks van voorbeelden uit de geheele Egyptische beschavingsgeschiedenis. Het gevulde, persoonlijke gezicht spreekt determineerender taal: dergelijke bolle gelaatstrekken hebben de beelden van de heerschers der XXVe, gelijk bekend Ethiopische dynastie (712-670, of met een niet al te volslagen Assyrische onderbreking tot 663) [17]). Dit wat verborgen-bewaarde, doch voortreffelijke stuk in Angers lijkt sterk op bronzen beeldjes, o.a. in Leningrad [18]), Kopenhagen [19]) en Brussel [20]), die men, hierin gesteund door een opschrift op een van de Kopenhaagsche stukken met koning Taharka, 688-663 v. Chr. in verband brengt. Het is de ondernemende en vasthoudende pharao, die in den Bijbel, 2 Kon. 19 : 9, onder den naam van Tirhaka van Koesj wordt vermeld, als een van de buitenlandsche, doch bevriende machthebbers, die zich met Hizkía van Juda wilden verbinden in den gemeenschappelijken strijd tegen den Assyrischen dwingeland. Taharka was het, zooals we met zekerheid zoowel uit Egyptische als uit Assyrische gegevens kunnen opmaken, die Egypte tegen den Assyrischen monarch Esarhaddon 681-669 had te verdedigen.

De ambitieuze vorst van Assur slaagde er evenwel in, Taharka's listige coalitie-politiek in het Nabije Oosten — *vide supra*: het overigens niet geheel te bewijzen geval met Hizkía van Juda — te fnuiken, door allereerst de bondgenooten van den Ethiopischen heerscher, waaronder de machtige Baäl, vorst van Tyrus, te verslaan. Ten slotte, waarschijnlijk in 670, wisten de Assyrische heirscharen zegevierend in het land van den Nijl door te dringen. Verschillende stèles, door Esarhaddon opgericht, bewaren de stellig nog wat opgeluisterde herinnering aan deze klinkende Assyrische wapenfeiten. Om ons uitsluitend tot twee monumenten te beperken, die van belang zijn voor de geschiedenis van de beeldende kunst der Assyriërs, noemen wij in dit verband als vanzelf de groote stèle uit het Noordsyrische

16) De belangstellende lezers van het Jaarbericht danken het kunstzinnig en — indien mijn interpretatie niet te wereldbreed van de werkelijkheid afwijkt — geschiedkundig voorrecht, met dit fijne bronsje kennis te maken, aan de beminnelijke medewerking van den beheerder van de Egyptische verzameling in het *Musée Pincé,* den naar het verre Angers verdreven Cte Henry DE MORANT. Deze laatstgenoemde Fransche Egyptoloog is ook de schrijver van een klein oriënteerend artikel over de Egyptische verzameling van het *Musée Pincé* te Angers: *L'ancienne Égypte au Musée Pincé,* Les Cahiers de Pincé, Nouvelle série, no. 3, Angers 1941, 53-70. Het hier nogmaals, iets uitvoeriger, behandelde bronsje wordt vermeld 68-69, en is afgebeeld als fig. 4. Cte DE MORANT houdt het stuk voor Saïtisch, ± 600 v. Chr.

17) Voor de geschiedenis van dezen tijd vgl. men J. H. BREASTED, *A history of Egypt,* 2e druk, Londen 1920, 537-561: naar Breasted's schrijftrant meer interessant-makend ten tooneele gevoerd, dan zakelijk punt-voor-punt-aanstippend. Zeldzaam goed voor de historie van Egypte onder de steeds drukke betrekkingen, doorgaans van anti-Assyrischen aard, met het Nabije Oosten onderhoudende koningen der XXVe dynastie is de schets van A. T. OLMSTEAD, *History of Assyria,* New York 1923, *Egypt at last,* 374-385.

18) De voor ons best bereikbare publicatie is wel die van K. BOSSE, ZÄS 72, 1936, 131-134, afbn. 1-4, of in het proefschrift van dezelfde Duitsche archæologe: *Die menschliche Figur in der Rundplastik der ägyptischen Spätzeit von der* XXII. *bis zur* XXX. *Dynastie,* Glückstadt 1936 (Ägyptologische Forschungen herausgegeben von Alexander Scharff, München, Heft 1), Nr. 135A., blz. 52-53, pl. VII c en d.

19) Met verwijzingen naar den catalogus van de Egyptische verzameling der *Ny Carlsberg Glyptotek* te Kopenhagen wederom bij K. BOSSE, *Die menschliche Figur* usw., Nrs. 144 en 147, blz. 55-56, algemeene opmerkingen over de kunst van de XXVe dynastie: blz. 83.

20) Gepubliceerd is dit bescheiden bronsje — vgl. ook F. W. VON BISSING, *Denkmäler ägyptischer Sculptur,* München 1914, Nrs. 60-61 — in de Chronique d'Égypte 20, 1935, 324-325.

Zendsjirli, het oude Samal, thans in Berlijn [21]), en het analoge, thans erger beschadigde stuk uit Tell Ahmar (het oude Til Barsib eveneens in Syrië) in Aleppo [22]). Op het bijzonder gave stuk uit het oude Samal — een belangrijke veste der Aramaeërs, die tot in de achtste eeuw een zekere mate van onafhankelijkheid, in weerwil van het Assyrisch imperialisme wist te behouden — zien we op den voorkant de beide onderworpen vijanden van Esarhaddon, vlak voor de voeten van den Assyrischen monarch. Taharka, wiens gezicht zeer duidelijk negroïde trekken vertoont [23]), en achter hem de ietwat grooter weergegeven Baäl van Tyrus, vgl. noot 21. Het moet overigens met nadruk worden vermeld, dat de vernedering welke Taharka *in effigie* op de stèles uit Zendsjirli en Tell Ahmar van den kant van Esarhaddon heeft moeten ondergaan, in dien vorm geenszins met de werkelijkheid overeenkomt. Onverdroten tot zijn dood in 663 zette Taharka den strijd tegen de betrekkelijk sporadisch in Egypte binnengedrongen troepen van Esarhaddon en na diens dood Assurbanipal 668-626, veelal met bevredigend succes, voort. Er bestaat, om na deze reeds te lange geschiedkundige uitweiding over Taharka, weer tot ons uitgangspunt in het Musée Pincé te Angers terug te keeren, een zeer goede kans, dat het bewuste bronsje werkelijk dezen militanten koning van Ethiopische afkomst voorstelt. In ieder geval is het zoo goed als zeker dat het stuk is bedoeld als een beeltenis van een pharao der XXVe dynastie, getuige de onmiskenbaar negerachtige gelaatstrekken. De analogieën met de bronzen beelden, die men op goede gronden met Taharka in verband brengt in Leningrad, Kopenhagen en Brussel *vide supra,* strekken zich uit tot kleinigheden als den vorm van het schort en van den hoofdtooi. Het eenige opvallende verschil is slechts dat de statuette in Angers den koning met een kraag vertoont, terwijl de andere beelden hem laten zien getooid met een snoer, met hanger in den vorm van een ramskop, één van de opvallendste bijzonderheden, van het koningsornaat der Ethiopische heerschers.

Eenige voorzichtigheid bij de identificatie dezer statuette blijft dus nog wel geboden, ook al blijft de naam Taharka m.i. verreweg het waarschijnlijkste. Waar — indien dit niet al te overmoedig klinkt — volstrekt geen twijfel aan kan bestaan, is dat het afgebeelde stuk een zeer karakteristiek en genietbaar voorbeeld van de kunst der XXVe dynastie moet worden genoemd: een koel klassicisme verlevendigd door onmiskenbaar persoonlijke, negroïde gelaatstrekken, en een bijzonder zorgvuldige afwerking der details.

Ons imaginair bezoek aan de Egyptische verzamelingen in Frankfort a. d. Main, Turijn en Angers moge op dit punt als beëindigd worden beschouwd. Langere uiteenzettingen zouden de gewaagdheid en de onduidelijkheid van verschillende van de door mij voorgestelde interpretaties slechts kunnen verergeren. Der archæologen vroomste wensch luide, dat het zoo onmiddellijk voor ons staande nieuwe jaar de mogelijkheden zal bieden, de hierboven verdedigde opvattingen langs directeren weg, dan zulks in 1943 het geval was, aan een controleerend en stellig op verschillende punten verbeterend onderzoek te onderwerpen.

L. B., Oudejaarsdag 1943 C. KERN

21) Goed afgebeeld en besproken, op een beter vindbare plaats dan in de oorspronkelijke publicatie, H. SCHÄFER & W. ANDRAE, *Die Kunst des Alten Orients,* Propyläen-Kunstgeschichte, II, 3e druk, Berlijn 1942, afb. 562, blz. 732. Verder afgebeeld in den *Führer durch die Vorderasiatische Abteilung, Staatliche Museen zu Berlin,* Berlijn 1937, afb. 11.

22) Zie de groote, secure publicatie van F. THUREAU-DANGIN & M. DUNAND, *Til Barsib,* Bibliothèque Archéologique et Historique, Tome XXIII, Parijs 1936, 151-155, Pl. XII. Verder afgebeeld in G. PLOIX DE ROTROU, *Le Musée National d'Alep, Catalogue Sommaire,* Aleppo 1932, blz. 17, met afb. ernaast.

23) De Assyriërs, die ware meesters waren in het weergeven van typen van vreemde volkeren, hebben de Egyptenaren uit de eerste helft van de zevende eeuw v. Chr. nog wel meer op kostelijke wijze als negers weergegeven. Een hoogst vermakelijk voorbeeld is wel het uiterst zelden aangevoerde reliëf uit het paleis van Assurbanipal 668-626 in het oude Niniveh (thans Koejoendsjik), dat tegenwoordig in het *British Museum* wordt bewaard. H. R. HALL, *La sculpture babylonienne et assyrienne au British Museum,* Ars Asiatica XI, Parijs 1928, 13, pl. XI.

EENIGE OPMERKINGEN OVER HOUDING EN GEBAAR VAN EGYPTISCHE BEELDHOUWWERKEN

Het is de bedoeling om in deze bladzijden de aandacht te vestigen op een eigenschap van Egyptische beelden, die, hoewel zij in verschillende werken over Egyptische kunst wel ter sprake komt, een nadere beschouwing verdient. Ik bedoel het volgende. Lichaamshouding en gebaren der voorgestelde personen hebben een bepaalde psychische beteekenis, zij kunnen karaktertrekken en gemoedstoestanden der afgebeelde personen uitdrukken en doen dat ook vaak. Bovendien, en dit is iets eigens van de Egyptische kunst, zijn de variaties in houding en gebaren sober en gering in aantal, terwijl toch het effect van die uitdrukkingsmiddelen zeer doeltreffend is. Men zou de afgebeelde personen kunnen vergelijken bij tooneelspelers, waarvan de besten immers sober en eenvoudig zijn in mimiek en gebaren en toch daarmede veel meer indruk maken dan hun minder begaafde collega's, die het er zgn. te dik opleggen. Egyptische beelden zijn zeer terughoudend en beheerscht in de aanwending dezer uitdrukkingsmiddelen, zoo beheerscht, dat er eenige moeite voor noodig is om den psychischen achtergrond daarvan naar waarde te schatten.

Wij zijn hier mijns inziens bij een belangrijke eigenschap der Egyptische kunst aangeland, mede omdat zij in verband staat met de veel vermelde hoekigheid en stijfheid van houding en gebaren, welke doorgaans als een meer of mindere tekortkoming wordt opgevat, terwijl daar tegenover de zgn. natuurlijkheid der gebaren bij de Grieksche kunst als een groote vooruitgang wordt beschouwd. Juist bij de betere en beste stukken der Egyptische kunst zien wij echter hoe deze stijlkenmerken, beschreven als frontaliteit en *Geradeansichtigkeit* tot grondslagen worden van deze subtiliteit en beheerschtheid der gebaren, zij geeft aan de Egyptische kunst die aristocratische houding, welke Westersche kunstwerken menigmaal missen.

Wij moeten dus de variaties der gebaren en van de lichaamshouding leeren kennen en de beteekenis trachten op te sporen en ik zou in dit verband allereerst willen wijzen op het werk van Helmuth MÜLLER. Op juiste wijze definieert de schrijver: „Gebärden nennt man die Ausdrucksbewegungen des Körpers und besonders der Arme, durch die ein beseelter Organismus seine inneren Vorgänge willkürlich oder unwillkürlich kundgibt". Hij baseert zijn gevolgtrekkingen op een reeks reliëfs, waarbij naast den voorgestelden persoon een inscriptie de begeleidende handeling aangeeft en leert ons zoo kennen de gebaren bij spreken, roepen, reciteeren, offeren, begroeten, klagen, enz. Deze methode van werken zou men met recht objectief kunnen noemen, zij geeft voor ieder controleerbare resultaten, terwijl de methode, welke ik hier zal volgen ongetwijfeld subjectieve elementen bevat, minder zekere resultaten geeft, maar toch niet onwetenschappelijk genoemd mag worden. Zij berust op een identificatie met den voorgestelden persoon en een invoelen in zijn gemoedstoestand, een methode van werken, die in de psychologie menigmaal gevolgd wordt. Zoo zal men van een houding of een gebaar kunnen zeggen, dat zij een zekere mate van zelfbewustzijn of van meerderheidsbesef, of van welwillendheid of liefde, enz. wil uitdrukken; en ik meen, dat men deze gemoedstoestanden bij Egyptische beeldhouwwerken inderdaad kan interpreteeren. Ten slotte volgen vele Egyptologen deze methode, wanneer zij oordeelen over de gelaatsuitdrukking van beelden uit het Oude Rijk, wanneer zij meenen, dat beelden uit het Midden Rijk de zorgen en moeilijkheden van den tijd weerspiegelen, wanneer zij opmerkingen maken over de gelaatsexpressie van Echnaton, enz., enz. Zij achten en naar ik meen terecht, de kloof van tientallen eeuwen, welke ons van deze beelden scheidt, niet groot genoeg om geen oordeel te mogen vellen over dergelijke psychologische vragen. Welnu, ook de houding en de gebaren mag men op een dergelijke wijze onderzoeken en of men de resultaten van dit onderzoek mag aanvaarden, zal ten eerste afhangen van de vraag of anderen bij de beschouwing der objecten tot overeenkomstige gevolgtrekkingen zullen komen, en ten tweede of deze resultaten op ongedwongen wijze aangepast en ingevoegd kunnen worden, bij wat wij weten van het toenmalige Egyptische leven en den Egyptischen geest. Op deze wijze kan een zekere mate van objectiviteit bereikt worden.

Telkens zal ik beelden, die in de verschillende musea aanwezig zijn, als voorbeelden voor mijn beschouwingen moeten aanhalen. Het lijkt mij dan het beste te verwijzen naar plaatwerken, waar men de afbeeldingen kan vinden. Dezelfde methode is ook gevolgd door CAPART in zijn *Leçons*, die eveneens zoo vaak naar afbeeldingen moest verwijzen, daar een toevoeging daarvan bij zijn boek niet goed mogelijk was. Aan het slot van dit artikel volgt een lijst van geraadpleegde litteratuur en plaatwerken.

Wanneer U voor U neemt fig. 4 en 5 (hier fig. 3) van VAN WIJNGAARDEN of fig. 3 van CAPART's *Recueil*, dan ziet u hier een beeld, dat tot de zeer vroege kunst wordt gerekend. Beschouwen wij dit aandachtig en trachten wij ons in te denken in de mentaliteit van den voorgestelden persoon, dan treft ons de expressie van hooghartige meerderheid, van zelfbewustzijn en autoritaire levenshouding welke dit beeld ademt; wanneer wij ons nu afvragen door welke bijzonderheden van dit beeld de uitdrukking van deze psychische eigenschappen is bereikt, door welke middelen de onbekende beeldhouwer er in geslaagd is dezen indruk te wekken, dan blijken houding en gebaren zeer voorname factoren te zijn; want indien wij het gelaat afdekken, dan blijft de indruk vrijwel onverzwakt bestaan. Deze middelen zijn het rechte symmetrische zitten, de zgn. frontaliteit, de iets achterover hellende houding van lichaam, hals en hoofd, waardoor het beeld even over den toeschouwer heenkijkt, het gebaar van den linkeronderarm, die horizontaal voor het lichaam gehouden wordt en ten slotte de gebalde vuist.

De symmetrische houding en het rechte vooruit kijken geven den indruk van onbevreesdheid en een direct tegemoet treden zonder uitwijken van het tegenoverstaand. Het onderstreept ook de eenzaamheid van het beeld, rechts en links bevindt zich niets. Eenzaamheid, onversaagdheid en zelfvertrouwen worden door deze lichaamshouding uitgedrukt. SCHÄFER maakt de opmerking, dat dit symmetrische zitten twee gemoedstoestanden kan uitdrukken, n.l. de bereidwilligheid en onderworpenheid tegenover een hoogere macht en ook een achting afdwingende waardigheid. Mijns inziens hebben wij bij dit beeld met het laatste te doen, mede in verband met de andere bijzonderheden van de houding. Dat is n.l. het iets achterover hellen van lichaam, hals en hoofd en het iets over den toeschouwer heenzien, dat deze waardigheid tot autoritair zelfbewustzijn doet stijgen. Hiertoe werkt eveneens mede de houding van den linkerarm: de bovenarm gaat loodrecht naar beneden, de onderarm wordt horizontaal voor het lichaam gehouden. Ik vestig er de aandacht op, dat deze onderarm niet voor de borst wordt gehouden. Deze laatste houding wordt o.a. door Helmuth MÜLLER besproken en als groetgebaar geduid, doch dan gaat de onderarm schuin naar boven en de hand of vuist komt voor de borst. Dat is hier niet het geval. Aesthetisch vormt de horizontale onderarm een fraaie en nadrukkelijke afsluiting van het bovenlichaam, welke de autoritaire expressie versterkt.

De gebalde vuist bij de Egyptische beelden behoeft nog een nadere bespreking. Menigmaal is het de bedoeling van den beeldhouwer, dat deze gebalde vuist een voorwerp bevat, bv. een doek, strik of scepter. Ik wijs hier bv. op de volgende afbeeldingen: BREASTED fig. 52, ERMAN *Tafel* 5, fig. 4, BREASTED fig. 160, VAN WIJNGAARDEN fig. 15 en VAN WIJNGAARDEN fig. 40. Andere malen schijnt de gesloten vuist echter geen voorwerp te bevatten, zooals in het besproken beeld, het is dan een gebalde vuist zonder meer. Hoe het echter zij, een gesloten of gebalde vuist geeft aan een beeld een bepaalde psychische expressie, nl. iets van ingehouden agressiviteit, welke bij het besproken beeld opnieuw den algemeenen indruk komt versterken. SCHÄFER wijst erop, dat de gebalde vuist vrijwel uitsluitend bij mannen voorkomt evenals CAPART, die in zijn *Leçons* vermeldt, dat van de vrouwen slechts de godinnen een gesloten of gebalde vuist vertoonen. Dit komt dus overeen met het autoritaire karakter van deze gebalde vuist.

Hoe belangrijk deze houding van arm en hand is, wordt ons duidelijk wanneer wij VAN WIJNGAARDEN fig. 5 (hier fig. 3) vergelijken met BOREUX plaat 1. Deze laatste afbeelding is van een beeld uit het Louvre, dat volgens WIEDEMANN denzelfden persoon Anch-Tech voorstelt. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat het zelfs door denzelfden beeldhouwer gemaakt

is als de Leidsche Anch-Tech. De beide beelden gelijken precies op elkaar, alleen zijn bij net Parijsche beeld de armen naar boven gestrekt en de handen in den schoot gevouwen, waardoor, voor zoover de afbeelding laat zien, zeer veel van het autoritaire zelfbewustzijn is verdwenen. Misschien is ook de houding van het hoofd iets minder achterover, wat de expressie in dezelfde richting drijft.

Soortgelijke beelden, hoewel minder fraai afgewerkt en ook in stijl iets minder vast uitgehouwen, vinden wij bij van Wijngaarden fig. 2 en 3 (hier fig. 2), bij Fechheimer fig. 4 en 5 en Capart's *Recueil* fig. 2. Frontaal gezien is het beeld niet zoo fraai, waardoor het niet dien waardigen indruk maakt, doch *en profil* komt deze indrukwekkende en hoog-

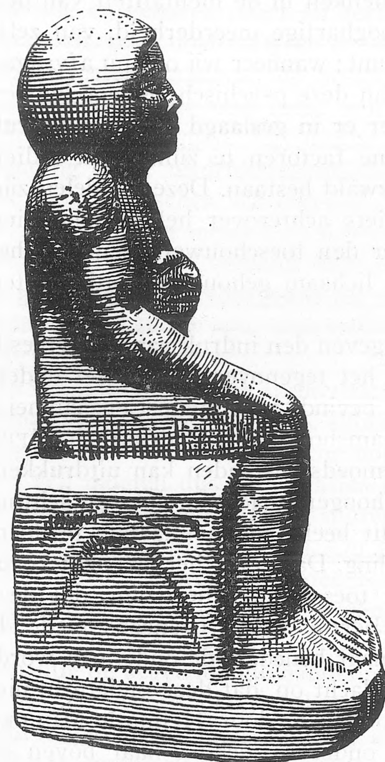

Fig. 2. Anch (Leiden)

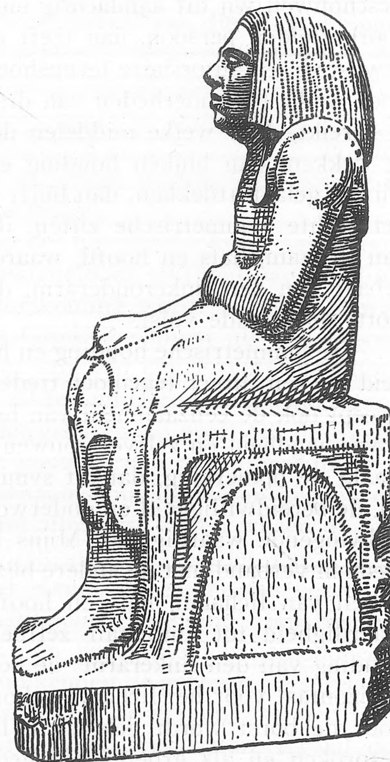

Fig. 3. Anch-Tech (Leiden)

hartige geest weder volkomen aan den dag. Wederom is de linker-onderarm horizontaal voor het lichaam gehouden, weder is de vuist gebald, opnieuw zien wij de achteroverhellende houding van romp, hals en hoofd. Fechheimer meent, dat het beeld in religieuze aanbidding is afgebeeld, welke uitdrukking voor ons gevoel een ootmoedige geestesgesteldheid inhoudt, doch op welke gronden zij die meening uitspreekt wordt niet vermeld. Misschien kunnen echter religieuze extase en autoritaire gevoelens in deze zeer vroege periode samengaan.

Een belangrijk beeld is de archaïsche zittende man uit Napels, afgebeeld in Fechheimer fig. 2, Capart's *Recueil* fig. 51 en von Bissing *Denkmäler* Tafel 3. Capart heeft hier weinig waardeering voor en schrijft in zijn *Leçons* in verband met dit beeld en het hiervoor besprokene als: „des sculptures assez maladroites et si rudes d'aspect ...". Het beeld van Napels is inderdaad primitief gemaakt en de vormen komen slechts weinig uit den steen te voorschijn, maar toch maakt dit beeld een diepen indruk, een indruk van meerderheid, zelfbewustzijn en kracht, een overeenkomstigen indruk als het eerst besprokene van Anch-Tech. Het zijn weer dezelfde middelen, die de beeldhouwer heeft toegepast, zoo men wil dezelfde stijlkenmerken, nl. het rechte symmetrische zitten, de houding van den romp iets achterover, het hoofd in den nek, de linker-onderarm voor het lichaam (niet voor de borst zooals von Bissing *Denkmäler* in den tekst beschrijft) en de linker vuist gebald.

Bij dit beeld treedt voor mij in hooge mate het verschijnsel op, dat bij beschouwing van een goede afbeelding de afmetingen te groot worden geschat; het is in werkelijkheid slechts 44 cm hoog. Capart bespreekt in zijn *Leçons* dit verschijnsel, dat bij de beschouwing van vele afbeeldingen van Egyptische kunstwerken voorkomt en hij verklaart dit door het feit, dat een klein beeldje een groot beeld menigmaal geheel copieert. Hoe juist deze opmerking ook is, toch lijkt de verklaring van het verschijnsel mij niet geheel voldoende. Naar mijn meening schat men de afmetingen van beelden op foto's vaak veel te groot, omdat het beeld zulk een diepen indruk maakt.

Dezelfde houding van het lichaam en van den linkerarm treffen wij aan bij de twee zeer

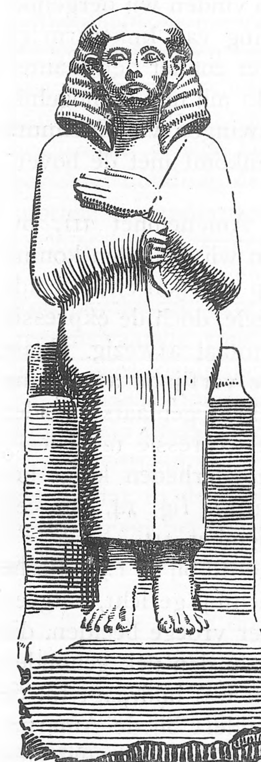

Fig. 4. Chertihotep (Berlijn)

2—5 W. van Os des.

Fig. 5. De dwerg Seneb en zijn vrouw (Cairo)

vroege beelden van koning Chasechem welke aanwezig zijn in de musea te Cairo en te Oxford en waarvan de afbeeldingen o.a. te vinden zijn in Fechheimer fig. 1, Capart's *Débuts* fig. 185 en Breasted fig. 51. Vooral een afbeelding *en profil* brengt deze stijlkenmerken duidelijk aan het licht.

De psychische expressie welke de gebalde vuist voor het lichaam gehouden vermag te geven, kan men het best beoordeelen aan beelden, waar de onderarm wel horizontaal voor het lichaam gehouden wordt, maar de hand, in tegenstelling tot de vorige gevallen vlak ligt. Zoo kan ik U wijzen op het beeld van Nesa afgebeeld in von Bissing *Denkmäler* Tafel 5 en Boreux plaat 11. In tegenstelling tot de vorige beelden is de vrouw hier staande afgebeeld, doch de houding van den linkerarm is hier precies dezelfde. De onderarm ligt vóór het bovenste gedeelte van den buik en niet vóór de borst. De hand ligt hier evenwel vlak en is dus niet gebald. Hoewel het beeld zeker geen verfijnde expressie vertoont, missen wij hier alle agressiviteit en imponeeren van kracht, dat wij bij de vorige beelden zagen; ongetwijfeld speelt hier de vlakke hand een belangrijke rol.

Den psychischen invloed van de vlakke hand als tegenstelling tot de gebalde vuist zien wij ook bij een reeks andere beelden, welke alle tot het Midden Rijk behooren. Zoo zien wij bij het beeld van Chertihotep uit Berlijn (Breasted fig. 92, hier fig. 4) een zittenden man,

gehuld in een mantel. De linkeronderarm in den mantel gaat schuin naar boven en de vlakke linkerhand ligt op de borst, in dit geval inderdaad op de borst. De rechterhand neemt een plooi van den mantel samen en is gesloten. Bij beschouwing van dit beeld komen wij tot de slotsom, dat, hoewel waardigheid en een zekere afstand van den beschouwer hier ongetwijfeld aanwezig zijn, wij bij dit beeld alle agressiviteit en hardheid ten eenenmale missen en dat de mantel en de gebaren der armen en handen daarbij een belangrijke rol spelen. De vlakke hand geeft iets zachts en verfijnds aan het beeld, de mantel suggereert een behoefte aan geborgenheid en bescherming, welke door de rechterhand, die den mantel nadrukkelijk om het lichaam gesloten houdt, nog versterkt wordt. Dergelijke beelden komen in het Midden Rijk meer voor en zij ademen alle denzelfden geest. Zoo vinden wij dergelijke beelden bij Evers *Tafel* 95, *Tafel* 97B en *Tafel* 98. Dezelfde houding van linkerarm en hand treffen wij aan bij het beeld van *Tafel* 63 in hetzelfde werk, echter zonder den mantel, terwijl de rechterarm en de vlakke rechterhand op de dij rusten. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat deze vlakke linkerhand op de borst, in verband met de beschouwingen van Helmuth Müller als een groetbeweging moet worden opgevat, hetgeen overeenkomt met de bovenbeschreven sentimenten, welke deze beelden tot uiting brengen.

Beschouwen wij een reproductie van een bekend beeld van Amenemhet III, bv. Breasted fig. 99, Evers *Tafel* 102 of von Bissing *Tafel* 24, dan zien wij daar den koning in de normale zithouding, terwijl de beide onderarmen gestrekt zijn op de dijen en de beide handen vlak gelegd zijn. Ernst en waardigheid missen wij in geenen deele, doch de expressie van hardheid en vastberadenheid, van ingehouden agressiviteit zijn totaal afwezig. Naast de houding van armen en handen moeten wij dit toeschrijven aan de verfijnde afwerking en de uitdrukking van het gelaat. Ook zijn de beenen eenigszins uit elkaar geplaatst, verder bv. dan bij beelden uit de IVde dynastie, hetgeen iets opens aan de expressie mededeelt. Ook de houding der bovenarmen is niet zoo gesloten. In deze bijzonderheden komt het beeld overeen met beelden uit de VIde dynastie, bv. van Wijngaarden fig. 14, dat een dergelijke psychische uitdrukking vertoont als het beeld van Amenemhet III.

Bezien wij nu nog eens wat nauwkeuriger de houding van hals en hoofd bij de Egyptische beeldhouwwerken. Zooals wij zagen is de normale houding daarvan rechtop gericht, hetgeen iets fiers aan de expressie mededeelt, terwijl met name bij de zgn. zeer vroege beelden, die in het begin besproken zijn, het hoofd iets achterovergebogen is, zgn. in den nek gehouden wordt, waardoor de figuur den indruk maakt over ons heen te zien en wat bijdraagt tot de ontzag afdwingende expressie. Deze houding van hals en hoofd verandert bij de Amarnakunst; daar vinden wij als stijlkenmerk een naar voren buigen van den hals en, aangezien het hoofd toch rechtop gehouden wordt, gaat de kin duidelijk naar voren. Het is niet onwaarschijnlijk, dat Echnaton deze houding van hals en hoofd werkelijk eigen was en wij hebben dan hier met een uiting te doen, die beschreven wordt als 'een streven naar waarheid'. Ook deze waarheid is echter betrekkelijk want wij zien, dat deze hoofdhouding stijlkenmerk wordt en eveneens voorkomt bij de vrouw van Echnaton en zijn kinderen (dit laatste zou desnoods nog als erfelijkheid kunnen worden geduid) en ten slotte bij alle beelden en reliëfs uit deze periode, zoodat het wel duidelijk is, dat wij hier met een stijlkenmerk te maken hebben, waarbij het 'streven naar waarheid' weer wordt losgelaten. Zelfs na den dood van Echnaton vinden wij deze houding van hals en hoofd terug, bv. bij het beeld van Toetanchamon afgebeeld in Breasted fig. 153. Hier is het wel duidelijk, dat in dit geval van een streven naar waarheid geen sprake meer is, maar dat men uitbeeldde naar een ideaal, dat in dit geval een dergelijke houding van hals en hoofd had.

Deze houding van hals en hoofd geeft aan de beelden een bepaalde expressie, die wel op het eerste gezicht te herkennen is, maar niet zoo gemakkelijk omschreven kan worden. De figuren krijgen iets lijdends, iets asthenisch, iets onrustigs en verfijnds, dat in tegenstelling staat tot de manlijke kracht en verheven rust van vroeger. Inactief is deze houding niet, zij geeft zelfs den indruk van koppigheid. Men zie hier o.a. voor de afbeeldingen Breasted fig. 131 en Capart *Propos* fig. 56. Zelfs het bekende en buitengemeen fraaie beeld van Nefertete uit Berlijn, dat in alle plaatwerken over Egyptische kunst staat afgebeeld,

mist *en profil* gezien die verheven kalmte en rust, welke beelden met de 'normale' houding van hals en hoofd kenmerken en dit wordt mijns inziens juist door deze factoren veroorzaakt. Duidelijk is hier te merken, hoe door deze verandering in den stijl ter eener zijde waarden verloren gingen en ter anderer zijde winst werd geboekt.

Interessant is ook het bekende beeld van Ramses II uit Turijn (Breasted fig. 160 en vele andere plaatwerken). De houding van den hals is hier overeenkomstig den Amarnastijl, het hoofd is daarentegen niet opgericht met de kin naar voren, maar eerder iets naar beneden gebogen, een houding, die in het Oude en Midden Rijk niet voorkwam en duidelijk een nieuw experiment is van deze, door de Amarnakunst gestimuleerde bloeiperiode. Deze houding van hals en hoofd zooals bij Ramses II meer wordt afgebeeld, geeft den indruk van welwillendheid en neerbuigendheid, welke door het lachje om den mond nog wordt versterkt, doch bij afdekken van het gelaat blijft bestaan. Hier zien wij dus een nieuwe mogelijkheid van psychische expressie door de houding van hals en hoofd en nog steeds binnen het kader van de wet der frontaliteit. Overzien wij nog eens de houding van hals en hoofd bij de beschreven vroege beelden (van Wijngaarden fig. 4 en 5, hier fig. 2), de normale 'opgerichte' houding, de Amarnastijl en de houding bij Ramses II, dan blijkt met welke uiterst subtiele veranderingen de Egyptische beeldhouwer weet te experimenteeren en welke geringe veranderingen toch zeer belangrijke variaties in de expressie kunnen veroorzaken.

Met een streven naar waarheid, het zij nogmaals gezegd, heeft dit weinig te maken. Een psychische expressie wordt in het beeld gelegd, die men toen ter tijde mooi en begeerenswaardig vond, kortom die behoorde bij een toenmalig ideaal. Het is niet realistisch, het is alles idealistisch. Het is in het geheel niet zeker, dat Anch-Tech een dergelijke autoritaire harde figuur was, maar wel is zeker, dat den onbekenden beeldhouwer een dergelijke figuur als ideaal voor oogen heeft gezweefd, toen hij zijn beeld uithakte; dat Ramses II een welwillend vorst was voor zijn onderdanen is lang niet zeker, maar wel is het opmerkelijk, dat in deze periode een vorst als een welwillende figuur werd uitgebeeld, dat de beeldhouwer het heeft kunnen en mogen maken en dat Ramses II het beeld in deze uitvoering misschien wel heeft besteld.

Eenige korte opmerkingen zou ik nog willen maken over de Egyptische dubbelbeelden van man en vrouw, niet om daarvan een uitvoerig overzicht te geven, want dat zou veel te ver voeren, maar omdat aan deze dubbelbeelden zoo goed te demonstreeren is, dat de Egyptische beeldhouwer met het aanduiden van enkele sobere gebaren zooveel weet uit te drukken. Ik zou mij willen bepalen tot enkele beelden, waarbij de man en de vrouw op denzelfden zetel naast elkaar zitten en recht voor zich uitzien in evenwijdige richting. De wet der frontaliteit is ook hier van toepassing. Soms is de man rechts gezeten (Fechheimer fig. 50, Breasted fig. 152, Steindorff blz. 217), soms links (van Wijngaarden fig. 40).

Nooit of bijna nooit (zie von Bissing *Denkmäler*) zijn de lichamen of hoofden gedraaid of gewend of tot elkaar geneigd en man en vrouw zien elkaar dan ook nooit aan. Zooals gezegd, zien beide recht voor zich uit in de verte, men mag wel zeggen in de eeuwigheid zooals vele Egyptische beelden. Op het eerste gezicht lijkt voor velen deze houding stijf en inhoudsloos, zooals Erman schrijft: „... Schulter an Schulter, aber kerzengerade vor sich hinblickend, als hätten sie nichts miteinander zu tun". Wanneer wij echter de zeer goede dubbelbeelden, waaronder ik reken van Wijngaarden fig. 40 en Breasted fig. 152, nader bezien, dan groeit ons gevoel voor de fijnheid, waarmede op deze wijze een verhouding tusschen man en vrouw is uitgebeeld. Allerminst zijn dit twee menschen, die niets met elkaar te maken hebben en zoo maar naast elkaar zijn geplaatst, integendeel, de verbondenheid is hier op ingehouden en subtiele wijze tot uitdrukking gebracht. Man en vrouw op een gelijk plan gezeten, evengroot en gelijkwaardig, recht voor zich uit in de oneindigheid starende, is een compositie, die in haar uitersten eenvoud zeer suggestief werkt. Het klinkt eenigszins overbodig, wanneer men opmerkt, dat deze beelden zwijgen; natuurlijk zwijgen beelden, maar toch heeft deze opmerking hier een ernstige beteekenis. Man en vrouw

spreken hier niet met elkaar; zij hebben, om de woorden van MAETERLINCK in zijn *Trésor des humbles* te volgen, dien hoogeren graad van verbondenheid bereikt, dat zij te samen kunnen zwijgen en niet behoeven te spreken. Het is merkwaardig dat Grieksche en Westersche beeldhouwers deze compositie zoo zelden herhaald hebben en bij dubbelbeelden tot andere meer gecompliceerde middelen hun toevlucht genomen hebben om de verbondenheid tusschen man en vrouw uit te drukken, waarbij het te bezien staat of deze middelen een wezenlijke winst in de uitbeeldingskracht konden bereiken.

Andere middelen om deze verbondenheid nog nader aan te duiden, te onderstrepen, zijn even subtiel als doeltreffend. De vrouw raakt met de vlakke hand den bovenarm van den man aan — hoeveel variatie is er nog in den nadruk waarmee zij dat doet —, zij raakt zijn rug aan of zijn schouder. Soms zitten man en vrouw hand in hand (BREASTED fig. 152). Bij deze dubbelbeelden is ook zeer opvallend, dat de sexualiteit in hooge mate gesublimeerd is en zij geven ons te denken over de verhouding tusschen man en vrouw in het oude Egypte. Ongetwijfeld is met deze vrouwenfiguren de voornaamste vrouw, , bedoeld, hetgeen ik van andere dubbelbeelden niet zoo stellig zou durven zeggen. De bovenaangehaalde sculptuur ademt zooals zooveel Egyptische kunst een zeer modernen geest; zij suggereert ons een gelijkheid tusschen man en vrouw en een hartelijke kameraadschap.

Met welke geringe middelen de Egyptische beeldhouwer een psychische expressie weet te bereiken, kunnen wij uitstekend waarnemen aan het dubbelbeeld uit het Oude Rijk van den dwerg Seneb en zijn vrouw (BREASTED fig. 74 (hier fig. 5); STEINDORFF blz. 189), dat in vele opzichten merkwaardig is. Het stelt voor een vrouw van hooge geboorte, die zich met een dwerg mesallieerde, blijkbaar een huwelijksschandaal 4500 jaar geleden [1]). De dwerg is waarschijnlijk op realistische wijze afgebeeld. Hoofd en romp zijn van normale afmetingen, de armen en de beenen daarentegen veel te kort. Deze verhoudingen beantwoorden wel aan een bepaald type dwerggroei, doch het is ook mogelijk, dat men aan deze kenmerken geen werkelijkheidswaarde moet toekennen, en dat de beeldhouwer hier aan eischen van stijl, o.a. de isocephalie heeft toegegeven. In allen gevalle is de houding der korte armen ongewoon en zal wel realistisch bedoeld zijn. De hoofdhouding van den dwerg is even asymmetrisch, zijn mond niet geheel gesloten. Zeer opmerkelijk is de figuur van de vrouw. Dat haar linkerhand den arm van den man raakt en haar rechterhand zijn schouder is normaal, daarbij hellen het lichaam en het hoofd iets naar rechts van den man af. De linkerbovenarm van de vrouw is evenmin vertikaal en haar mond vertoont een duidelijken glimlach. Houding van lichaam en hoofd hellen dus van den man af en door deze zeer geringe afwijking van den gebruikelijken stijl is bereikt, dat het geheele beeld een frivolen, spottenden en eenigszins loszinnigen indruk maakt. De glimlach van de vrouw werkt nog versterkend in deze richting, doch dekken wij het gelaat af, dan blijft de expressie bestaan. Ik wil er tevens de aandacht op vestigen, dat deze beelden niet zwijgen; de glimlach van de vrouw en de half geopende mond van den dwerg wijzen in een andere richting. Men ziet bij deze groep met welke geringe middelen hier een ingrijpende verandering van de expressie is bereikt.

Vatten wij het betoog van de voorgaande bladzijden nog eens in het kort samen. Een der positieve eigenschappen van Egyptische beeldhouwwerken, welke in hooge mate tot de aesthetische waarde daarvan bijdraagt, is de verfijnde en subtiele wijze, waarop geringe variaties in de lichaamshouding en de gebaren, gemoedstoestanden en psychische eigenschappen weten uit te drukken. Eigenschappen van den voorgestelden persoon als zelfbewustzijn, heerschzucht, vastberadenheid, zachtere gemoedstoestanden als vriendelijkheid en welwillendheid, de banden der liefde tusschen man en vrouw, enz. worden door deze variaties aangegeven. Vergelijken wij dit gebarenspel bij dat der Grieksche en Westersche beeldhouwwerken, dan treft ons het ingehoudene bij de Egyptenaren, het niet op heftige wijze uiten van emoties, het aristocratische en beheerschte van de uitbeeldingswijze. Krachtig, zelfbewust en waardig heeft de Egyptenaar zijn medemenschen uitgebeeld, krachtiger

[1]) Zie echter ook dit Jaarbericht blz. 26 [Red.].

en heerschzuchtiger in oudere perioden, verfijnder, lichtelijk vermoeid en overbeschaafd in het Nieuwe Rijk en later. Bezien wij de Egyptische kunst van uit dezen gezichtshoek, letten wij op houding en gebaar en op hun psychischen achtergrond, dan zien wij weer nieuwe aspecten van de evolutie in den loop der eeuwen, wij zien hoe ter eener zijde winst werd geboekt en ter anderer zijde waarden verloren gingen. Om een voorbeeld van verlies te geven, een kracht en een meerderheidsbesef als uit sommige vroege beelden spreekt, is later nooit meer voorgekomen; het Leidsche beeld van Anch-Tech is daar een der fraaiste voorbeelden van. Het is ten slotte mijn overtuiging, dat door de in het begin geschetste methode van werken, mits met kritiek en terughouding toegepast, nog veel terrein te onderzoeken valt — dit waren slechts enkele grepen, het enorm groote materiaal van reliëfs en wandschilderingen is hier in het geheel niet ter sprake gekomen — ter vermeerdering van onze kennis van de Egyptische kunst en vooral ter verdieping en meer bewustwording van onze waardeering.

Oegstgeest H. C. JELGERSMA

GERAADPLEEGDE LITTERATUUR EN PLAATWERKEN

VON BISSING, Fr. W., *Denkmäler Ägyptischer Sculptur*, München, 1914.

BOREUX, Ch., *La Sculpture égyptienne au Musée du Louvre*, Parijs, [1939].

BREASTED, J. H., *Geschichte Ägyptens*. Grosse illustrierte Phaidon Ausgabe.

CAPART, J., *Recueil de monuments égyptiens*, Brussel, 1902.

——, *Les debuts de l'art en Egypte*, Brussel, 1904.

——, *Leçons sur l'art égyptien*, Luik, 1920.

——, *Propos sur l'art égyptien*. Fondation Reine Elisabeth, Brussel, 1931.

ERMAN, A., *Ägypten und ägyptisches Leben in Altertum*, bearbeitet von H. RANKE, Tübingen, 1923.

EVERS, H. H., *Staat aus dem Stein*, München, 1929.

FECHHEIMER, H., *Kleinplastik der Ägypter*, Berlijn, 1921.

MÜLLER, Helmuth, *Darstellungen von Gebärden auf Denkmälern des Alten Reiches*. Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo 7, 1937.

SCHÄFER, H., *Von ägyptischer Kunst*, Leipzig, 1930.

STEINDORFF, G., *Die Kunst der Ägypter*, Leipzig, 1928.

WIEDEMANN, A., *Orientalistische Literaturzeitung* 4, 1901, kolom 41-43.

VAN WIJNGAARDEN, W. D., *Meesterwerken der Egyptische kunst te Leiden*, Leiden, 1938.

EEN NEDERLANDSCHE EGYPTISCHE KUNSTGESCHIEDENIS

HENRI ASSELBERGHS, *Beeldende kunst in Oud-Egypte*. (Mede beschouwd in verband met middelen en techniek). *Encyclopaedie in monografieën*. Afd.: Kunst (Sa) No 5/6. N.V. Servire. Den Haag 1942 (8vo, 112 pp. 40 afb.).

Er zou een heele opsomming en een indeeling in afzonderlijke bedrijven voor noodig zijn, wanneer men het verloop van de beschavingen, die in de grijze oudheid in de landen om het oostelijk rond van de oude wereldzee zijn ontloken, ook maar eenigszins volledig zou willen schetsen. Doch vrij algemeen heerscht onder hen, die zich wat nader in de verschillende episodes van dit oud-oostersche beschavingsproces hebben verdiept, toch wel de overtuiging, dat de hegemonie in beschaving onbetwist aan het oude Egypte ten deel valt. Hoe is het eigenlijk ook anders denkbaar? De voortbrengselen van de Egyptische beschaving oefenen steeds een onweerstaanbare aantrekkingskracht op ons uit, veelal onverschillig of wij er als leek tegenover staan, of dat wij ons, al of minder terecht, tot een meer deskundig

oordeel bevoegd achten. Er zit blijkbaar iets in de Egyptische kunst dat dadelijk weerklank vindt in het diepst van het zuiver-menschelijk gemoed, een gegeven waar leek en ingewijde nog volkomen met gelijken maatstaf meten. Hetgeen overigens niet wegneemt, dat de moderne westerling met zijn meer naar uiteindelijk-Grieksche schoonheidsnormen geoefend oog, heelemaal niet zoo gemakkelijk den staat van begrijpende ontvankelijkheid zal bereiken, om de Egyptische kunst geheel in haar soort, zonder straalbreking, voor hemzelf te laten schitteren. De ervaring heeft ons vaak geleerd — althans in het wazige verleden, waarin het den mensch nog gegund was on-opgeborgen stukken in een museum te bezichtigen — dat de bewondering van het groote publiek voor de Egyptische kunst dan ook vaak een stamelend, weinig beredeneerd karakter vertoonde. Intuïtief, men zou haast willen zeggen 'zoo maar', dieper in de Egyptische kunst doordringen is een vrij gewaagde onderneming. We kunnen het bezwaarlijk zonder een enkelen deskundigen wenk stellen, die ons opmerkzaam moet maken op de talrijke en diepgaande punten van verschil in opvattingen en zienswijze, welke onze wereld van het eerbiedwaardige land aan den Nijl gescheiden houden. Gezien de allerwege heerschende belangstelling voor de kunst van het oude Egypte, is het enkel maar zeer begrijpelijk, dat er al zeer veel boeken en verhandelingen verschenen zijn, die beoogen het den modernen beschouwer mogelijk te maken de Egyptische kunst in haar kader te bezien [1]). In onze taal bezitten we sedert korten tijd het hierboven aangekondigde werkje van den Utrechtschen geleerde H. ASSELBERGHS, een der geestdriftigste liefhebbers van de Egyptische kunst in het heele land. Een bespreking van welk wetenschappelijk werk dan ook dient in de eerste plaats uit te gaan van de overweging, met welk oogmerk het door te nemen boek tot stand is gekomen: zoo hoort licht bij licht en zwaar bij zwaar. ASSELBERGHS heeft in zijn technisch verbluffend goed uit de pers gekomen boekje, dat aan het slot van een keur van toelichtende afbeeldingen is voorzien, een vlotte uitbundige schets van het geheel van de Egyptische kunst willen geven. Beide eigenschappen van zijn teekening in geschrift, strooken zoo volkomen als men zich maar kan voorstellen, met de voor prozaïsch welhaast te dichterlijke gaven van den auteur als schrijver. Op buitengewoon geestdriftigen toon wordt de lof der Egyptische kunst gezongen, en worden de lijnen, waarin de grootschheid van haar monumenten besloten ligt, als het resultaat van moderne aesthetiseerende ontledingen, getrokken. Het is juist dit zeer zuiver aangevoeld, maar soms beslist buiten de schreef gaand enthousiasme [2]), dat het gansche karakter van ASSELBERGHS' uiteenzettingen bepaalt. Overal hoort men denzelfden hyper-geestdriftigen toon. Van de inleiding tot en met hoofdstuk V (blz. 6-65): het omvangrijkste gedeelte, dat bedoeld is, om den westerling een meer mondig gevoel, en een meer ter zake kundig begrip van de Egyptische kunst in haar eigen zoo apart uitdrukkingsrayon bij te brengen, maar ook in de hoofdstukken VI en VII (blz. 66-99), waarin gevolg gevend aan de beloften van den sub-titel van het boekje, allerlei meer technische vragen over de vervaardiging der kunstwerken, aan de orde worden gesteld. En dat laatste is dan toch, zou men zeggen, een terrein, dat zich veel minder tot het ten beste geven van geestdrift leent, dan het gebied van het kunstzinnig genot. Maar laten we vooral niet maken, dat deze regels nog minder op een bespreking gaan lijken, dan zij toch reeds zullen doen, door onze uitweidingen over den geestdriftigen, spontaan-vloeienden vorm van ASSELBERGHS' uiteenzettingen te rekken.

Belangrijker dan den hoogst persoonlijken uiterlijken vorm is wel de diepere inhoud. Kan men zich vereenigen met den geest van toenadering, ja van begrijpende verstandhouding met de kunst van het oude Egypte, waaruit schrijver's betoog als geheel genomen is ontstaan?

[1]) Men werpe, teneinde deze veel te breedsprakige ofschoon naar mijn gevoel lastig weg te laten inleiding snel te besluiten, een enkelen peilenden blik in zulk een overzicht van de werken met betrekking tot de Egyptische kunst in het algemeen verschenen, als bij É. DRIOTON en J. VANDIER, *L'Égypte*, Parijs 1938 XXVIII-XXX. Of ook in het *Handbuch der Archäologie* I, München 1939, 433-434.

[2]) Zoo wordt de grens van wetenschappelijke ingetogenheid beslist overschreden in de bijkans zwijmelende passages op blz. 10, die wel een erg van buitenaf aangewaaiden indruk maken, waar het werk van H. G. EVERS, *Staat aus dem Stein*, München 1929 niet onschuldig aan is. Verder ongetwijfeld op blz. 33, waar een wonderbaarlijke rolprent van de ontwikkeling der Egyptische beschaving schijnt te worden afgedraaid.

Mijn persoonlijke indruk is hier, dat ASSELBERGHS voor iemand die de zaken uit een gewoon, nuchter en zakelijk-constateerend oogpunt bekijkt, toch de Egyptische kunst teveel dienstbaar wil maken aan betrekkelijk modern-philosophische beschouwingen. Vaak wordt de Egyptische kunst en bovenal het vertellend en verklarend-, in plaats van het thans gangbare optisch-gefixeerde element, dat men daarin aantreft, in denkbeelden van onzen tijd alleen vertaald. Zeer veel van wat het wezen van ASSELBERGHS' werkje uitmaakt, kan niet anders dan *linea recta* op de uiteenzettingen van den Berlijnschen kenner van de Egyptische beschaving, Heinrich SCHÄFER [3]), en zijn toegewijde leerlingen [4]) teruggaan. De schrijver zegt het zelf. En, met allen aan de bekwaamheid van genoemden geleerde verschuldigden eerbied, het is nu eenmaal niet te verzwijgen, dat SCHÄFER's ver-, indien niet tot overrijp wordens toe doorgevoerd stelsel, zijn gewettigde bezwaren heeft [5]). Het wil alle verschillen tusschen onze eigen- en de Egyptische visie op kunstzinnig gebied, zeer fraai beredeneerd, naar modernen en — nimmer uit te schakelen! — Duitschen trant van denken onder spiegelgladde woorden brengen. Op die manier sluipt ook vaak iets van het problematiseerende dat het Duitsche denkvermogen nu eenmaal heeft, in de wereld van de beeldende kunst in het oude Egypte binnen. Nu komt speciaal dit streng onderzoekende, en zoo systematisch mogelijk begrenzende en omschrijvende van SCHÄFER's wetenschappelijke methode, mijns inziens zoo nu en dan wel eens wat ongelegen in de Egyptische kunst. De voortbrengselen van de beschaving van het land aan den Nijl hebben juist zoo vaak iets over zich, alsof zij *sponte sua*, zonder teveel inleidende hoofdbrekens van den kant van de makers zijn ontstaan. In elk geval is het nimmer in het brein van één enkelen rechtgeaarden Egyptenaar opgekomen om in verfijnde kunstphilosophische termen *à la* SCHÄFER [6]), de Egyptische opvattingen voor vergelijking met andere beschavingen af te bakenen. In zijn oogen was het proces van het ontstaan van een monument of kunstwerk (naar onzen trant van spreken) iets kristalhelders en algemeen-aanvaards. 't Wil mij derhalve voorkomen, dat men het karakter der Egyptische beschaving bij een surplus aan beredeneerende en philosopheerende interpretatie in een onzuiver, ja te mystisch en te occult licht plaatst. Het boekje van ASSELBERGHS lijkt mij sterk aan dit euvel te lijden. Ondanks, of misschien juist omdat de schrijver erg op goedsluitende analyses uit is, demonstreert hij veel minder (duidelijk), dan men had verwacht [7]).

Maar het mag geenszins den indruk wekken, dat dit geopperde bezwaar, dat in wezen op een andere zienswijze berust, de waarde van ASSELBERGHS' werk in noemenswaardige mate wil verkleinen. Het blijft een met ware schrijverstalenten ontworpen schildering met woorden, die zeer geschikt is, bij wijze van leidraad voor het groote belangstellende publiek, dat zich langs den weg van aesthetische sympathie of anderszins tot de Egyptische beeldende kunst aangetrokken gevoelt. Een boekje, welks succes dan ook stellig een welverdiende

[3]) Men kan, blijkens zijn eigen woorden, een schriftelijk afscheid van SCHÄFER's egyptologisch-archæologische loopbaan zien, in een recente bijdrage van zijn hand: *Hilfen zur Erforschung ägyptischer und anderer vorgriechischer Kunst*, Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, 57, 1942, 158-182, met 7 afb. Zoo hier en daar is SCHÄFER hier fel persoonlijk.

[4]) In de eerste plaats wel A. SCHARFF te München, *Handbuch der Archäologie*, I, München 1939, 491-497.

[5]) Dit wordt van tijd tot tijd ook in Schäfer's land zelf bijzonder zuiver aangevoeld. Bijvoorbeeld de openhartige kritiek tegen modern getheoretiseer over de Egyptische beschaving in het algemeen van A. HERMANN, *Die ägyptische Königsnovelle*, Leipziger Ägyptologische Studien 10, 1938, 34, en wel meer.

[6]) De essentie van Schäfer's opvattingen zetelt in de beroemde begrippen: *vorstellig, sehbildmässig* en *geradansichtig*, die, dikwijls dan weer in combinatie, gaarne bij wijze van determinatief voor de Egyptische kunst worden gebezigd. Zie Asselberghs, 25-27.

[7]) Dit is vooral jammer wanneer men bedenkt dat er wel degelijk zoo hier en daar in buitengewoon kort bestek een afdoend-verhelderend exposé over de wijze van uitdrukken van de Egyptische kunst is geschreven: Dows DUNHAM, *Some notes on Egyptian drawings*, Bulletin Museum of Fine Arts, Boston, Mass. XXXVII (1939), 62-64. „For him drawing was not so much the rendering of a pictorial image, but the narrative explaining of a situation". Uitstekende toelichtende teekeningen van Miss Suzanne CHAPMAN, hoe iets in de oud-Egyptische kunst is weergegeven, en daarnaast wat wij ervan zouden maken, doen de evenmin genoeg te roemen rest: eenvoudig, duidelijk en veelzeggend.

uitdrukking heeft gevonden, in een reeds in 1943 tot stand gekomen vrijwel ongewijzigden tweeden druk [8]). Misschien is het zelfs in deze benarde dagen, waarin vrijwel geen enkele gissing ten aanzien van de toekomst kans op verwezenlijking geniet, niet al te boud met de voorspelling te besluiten, dat het aantal herdrukken wellicht nog een klimming naar het voorbeeld van de Egyptische dynastiëen zal beleven.

L.B. 28 Februari 1944 C. KERN

EGYPTISCH HELLENISME

INLEIDING TOT DE PAPYROLOGIE

De lezer vergeve mij, zo ik de belofte, gedaan in mijn artikel in het Jaarbericht n° 8, niet nakom, de belofte namelijk, een overzicht te wijden aan de vele boeken, waarin het onoverzichtelijk papyrusmateriaal verwerkt wordt, totdat de gegevens voor den historicus, den jurist, den theoloog en wie ze verder gebruikt, toegankelijk zijn. Dat ik dit bij deze gelegenheid nog niet doe, vindt zijn oorzaak voornamelijk in het feit, dat het grootste deel der uitkomende boeken niet gemakkelijk te bereiken en soms ons slechts naar de titel bekend is, terwijl daarenboven vrijwel alles ons ontgaat, wat in het buitenland verschijnt. Onder deze omstandigheden heeft een litteratuuroverzicht weinig zin.

Liever wil ik mij deze keer beperken tot het thema, dat de titel van dit artikel aangeeft en waartoe de verschijning in 1942 van het *Papyrologisch Handboek* van W. PEREMANS en J. VERGOTE te Leuven mij aanleiding geeft.

Het is niet mijn bedoeling, dit uitstekende boek hier te bespreken; de belangstellende kan een bespreking van mijn hand vinden in het eerstvolgend nummer der *Bibliotheca Orientalis* [1]). Maar het karakter van het werk geeft mij aanleiding tot enkele opmerkingen over de papyrologie in het algemeen en de vraag hoe zij benaderd kan worden.

Het lijdt geen twijfel: de papyrologie is volwassen geworden. Zij is definitief het stadium van zeer jeugdige tak van wetenschap ontgroeid. Men vergelijke slechts de zakelijke toon van het *Handboek* met het enthousiasme bijvoorbeeld van DEISSMANN's *Licht vom Osten*! Wanneer men het laatstgenoemde boek nu, vijf en dertig jaar na zijn eerste verschijning, opslaat, heeft men moeite zich te realiseren, dat in betrekkelijk zo korte tijd de gehele atmospheer, waarin de papyrologie zich beweegt, volkomen veranderd is. Men behoeft nu geen pleidooi meer te houden voor de studie der papyri; hun belang is voldoende erkend, door geleerden op ieder gebied van de studie der Oudheid. Maar nu zij van haar militant in haar triumpherend stadium is gekomen, schijnt het toch, dat zij ook iets heeft ingeboet van haar jeugdig vuur. Is zij, nu noch bestrijding, noch éclatante miskenning meer haar deel is, noch ook opzienbarende ontdekkingen haar van zelf in het middelpunt der belangstelling plaatsen, bezig iets van haar vitaliteit te verliezen?

Menigeen zal deze vraag beschouwen als onnodig of althans voortijdig alarm. Het aantal papyruspublicaties en het aantal publicaties op papyrologisch en verwant gebied vertoont noch quantitatief noch qualitatief tekenen van achteruitgang. En de Nederlandse papyrologie heeft zich wel het allerminst te beklagen, nu kort na het *Papyrologisch Leerboek* met zijn uitgelezen teksten en zijn beknopte, maar voortreffelijke overzichten het *Handboek*, eveneens in het Nederlands, verschenen is, dat behalve door uitgebreide overzichten vooral door zijn uitmuntende bibliographie niet alleen den beginnenden student van groot nut zal zijn.

Maar toch, als ik beide boeken doorlees, voel ik een gemis. En het duidelijkst vertoont zich dat, wanneer wij ze leggen naast het zoveel oudere boek van Wilhelm SCHUBART, de *Einführung in die Papyruskunde*. Men behoeft mij niet tegen te werpen, dat doel en opzicht der beide Nederlandse boeken totaal verschillend zijn van die van het Duitse boek; dat ligt voor de hand en wordt stilzwijgend als uitgangspunt aangenomen. Maar zelfs

[8]) Waarom heeft men in den tweeden druk niet zulk een verraderlijke drukfout — één van de zeer weinige voorbeelden welke den eersten druk ontsierden — als op blz. 53 (in beide zoo goed als gelijkluidende edities) weggewerkt, waar Ramses III aan het begin der XXI (bij ongeluk voor XX) dynastie wordt geplaatst?

[1]) Sindsdien verschenen, nl. n° 3, Maart 1944, 27 [Red.].

wanneer men dat toegeeft, kan men zich niet onttrekken aan de indruk, dat de papyrologie zich in deze *Einführung* in wezenlijk andere gedaante vertoont dan in *Handboek* of *Leerboek*.

Laat mij dit mogen illustreren aan een uiterst belangrijk punt, al zouden er misschien meer te noemen zijn. Ik bedoel het aloude strijdpunt der litteraire papyri. Door het *Leerboek* en het *Handboek* worden deze nadrukkelijk uitgesloten. Het Handboek geeft op pagina VII van het *Woord Vooraf* te kennen: volgens algemeene opvatting „wordt het voorwerp der papyrologie beperkt tot de niet-literaire Grieksche en Latijnsche teksten, anderdeels echter uitgebreid tot het historisch verarbeiden der demotische en Koptische documenten". Terwijl het Leerboek op pagina 2 van de *Inleiding* zegt: „Literaire papyri behooren — behoudens hun belang voor de palaeographie der papyri — evenzeer tot de letterkunde als een op andere wijze overgeleverd werk van dien aard en vragen dus de aandacht van den ter zake deskundige. Het doet er immers niets toe, of een geschrift van Aristoteles in Egypte dan wel in Spanje teruggevonden wordt."

Het heeft geen zin, te willen tornen aan deze opvatting van het begrip papyrologie. Ongetwijfeld is het in de boven geciteerde zin gegroeid, en het is niet het enig onlogisch element in het geldend begrip van het wezen der papyrologie. Het minste bezwaar is nog, dat het in de loop der jaren gegroeid spraakgebruik met zich mee heeft gebracht, dat voor den leek het woord papyrologie, en zelfs de combinatie Griekse papyrologie, een volkomen onjuist beeld oproept; immers voor den vakman is het zo langzamerhand wel duidelijk geworden, welke tekst wel, en welke niet tot haar studiegebied gerekend moet worden. Maar het blijft zeer de vraag, of de papyrologie door dit beslist afwijzen der litteraire teksten niet een weg ingeslagen is, die ernstige gevaren oplevert voor haar toekomst als levende tak van wetenschap.

Het *Leerboek* motiveert althans enigszins de uitsluiting der litteraire teksten en noemt hun belang voor de palæographie. Laat mij op de afwijzende motivering het volgende mogen antwoorden: indien het er voor de studie van Aristoteles niet toe doet, of een bepaald werk in Egypte dan wel in Spanje gevonden is, voor ons beeld van het Hellenistisch Egypte doet het er wel toe, dat een werk van Aristoteles er gevonden is en dus gelezen werd. En ook wèlk werk! En afgezien daarvan nog: te veel denkt men bij de litteraire teksten aan de klassieke litteratuur. Maar volgens de gegevens van OLDFATHER's lijst der litteraire teksten, die de vondsten tot ongeveer 1920 bevat [2]), behoort ruim een derde deel van de 1200 litteraire papyri tot onbekende en waarschijnlijk Hellenistische werken!

Dat getal mag ons wel tot enig nadenken stemmen. Want dat deze onbekende Hellenistische werken voor het overgrote deel in Egypte of Alexandrië ontstaan zijn, lijdt mijns inziens geen twijfel. Mag men deze teksten bij de studie der papyri uitsluiten?

Het criterium waarop het aankomt, is natuurlijk de doelstelling der papyrologie en de taak van den papyroloog. Daar kan men zich veel of weinig bij voorstellen; het is bovendien gemakkelijker een definitie te geven van de deelen dan van het geheel. De bruikbaarheid der papyrologie voor de verschillende wetenschappen is algemeen aanvaard; en zij komt daardoor op één lijn te staan met de zusterwetenschap, waarmee de vergelijking voor de hand ligt: met de epigraphie. Ook deze is een dier nuttige hulpwetenschappen, die bruikbaar materiaal voor velen leveren; nooit is zij doel in zich zelve. Is met haar de papyrologie gelijk te stellen? Ja en neen. Theoretisch zeer zeker; in de practijk bepaalt echter de toevallige omstandigheid, dat de papyri vrijwel allen in Egypte gevonden zijn, haar karakter en maakt de studie van Egypte 'van Alexander tot Mohamed' tot haar eerste taak. Ook hier blijft zij, zoals vanzelf spreekt, middel tot een doel, maar zo zeer is zij voornaamste hulpmiddel, zo zeer is haar bestudering *conditio sine qua non*, dat de verhoudingen essentieel verschoven zijn. Vóór ons ligt Hellenistisch, Romeins, Byzantijns Egypte, en tot de kennis daarvan en de liefde daarvoor leidt de weg onvermijdelijk langs de papyri; men behoeft slechts een boek van voor de tijd der papyri, als A. PIERSON en K. KUIPER's *Hellenisme* te lezen om te beseffen, hoezeer de grote vondsten van niet-litteraire en litteraire teksten onze kennis van Hellenistisch Egypte hebben vermeerderd.

[2]) Zie voor den lateren tijd: E. REGGERS, *Catalogus van de Grieksche Letterkundige Papyrusteksten uitgegeven in de jaren 1922-1938* (Katholieke Universiteit te Leuven, Ph. Std., Teksten en Verh., IIe reeks, dl 2, Leuven, 1942 (rec. CdÉ XVIII 312).

Dan mag men echter niet willekeurig een groot deel van de uitingen van het tijdperk buitensluiten. Het is voor ons van belang te weten en te lezen, wat men in Egypte las; het is van niet minder belang te weten, wat men in Alexandrië schreef. Ongetwijfeld verwijderen wij ons hiermede ver van de niet-litteraire teksten, al zijn er tusschenvormen. Maar het is er mee als met het schoonschrift en het cursiefschrift; zij mogen principieel van elkaar verschillen, zij mogen zich telkens weer van elkaar verwijderen, maar nooit staan zij geheel los van elkaar en zij stoelen uiteindelijk op dezelfde wortel. Zo staat het ook met de Hellenistisch-Egyptische litteratuur en het Hellenistisch-Egyptisch leven.

Hebben wij ons hiermee van ons eigenlijk thema verwijderd? Niet zo ver als men denkt; immers wel degelijk is voor den beginnenden papyroloog deze quaestie van belang. Wie slechts aan de hand van werken als het *Leerboek* en het *Handboek* het gebied der papyrologie betreedt, zal zonder het te vermoeden van een grote eenzijdigheid worden. Voor hem blijven deuren gesloten, die geopend kunnen en moeten worden. Gelukkig is door anderen dit terrein niet geheel braak gelaten; ik denk in de eerste plaats aan de bovengenoemde *Einführung* van Wilhelm Schubart, waarin aan de litteraire vondsten, zowel van bekende als van onbekende werken der litteratuur, eenige uitvoerige hoofdstukken zijn gewijd. Voor ieder, die in de eigenlijke zin papyroloog wil zijn en niet slechts de papyrologie bestuderen voor een doel, dat buiten Egypte ligt (en voor eerstgenoemden worden toch eigenlijk onze leerboeken in de eerste plaats geschreven), en ook voor hen, die ter afronding van hun kennis der Griekse beschaving een blik willen slaan op Hellenistisch Egypte, is het van het grootste belang ook enig inzicht te hebben in de litteratuur van het tijdperk. Men mist iets essentieels als men niet weet, bijvoorbeeld van de Bakchylides- of Menandervondsten, als men nooit gehoord heeft van het *Alexandrian erotic fragment* of van de geschiedenis der Alexandrijnse heidense martelaren. Ik noem hier slechts enkele voorbeelden, die mij toevallig in de gedachten komen, zij zouden met tientallen te vermeerderen zijn.

En nu weet ik wel, dat, in het kader van boeken als het *Handboek* en het *Leerboek*, en ook in het kader van de meeste papyrologische colleges de litteraire teksten op te nemen, een geweldige verzwaring zou betekenen. Maar zij dienden althans genoemd te worden, en elke inleiding tot de papyrologie diende tenminste den beginner de weg te wijzen, hoe hij ze moet vinden, duidelijker dan het zelfs in de litteratuuropgave van het *Handboek* op pagina 290 gebeurd is.

Daarom zou ik, de voortreffelijkheid der beide Nederlandse boeken gaarne erkennend, den beginner toch altijd weer terug wijzen op het werk van Schubart en ook op Deissmann's *Licht vom Osten*. Want hoe weinig het laatstgenoemde in aanmerking komt als algemene inleiding tot de studie der papyri, hoe speciaal het ook gericht is op de studie van het Nieuwe Testament, toch heeft het een wezenlijke eigenschap: het geeft de papyri in verband met de hen omringende wereld. Zoals Deissmann de papyri en ostraka gebruikt om reliëf te geven aan het Nieuwe Testament, zo geven zijn bijbelcitaten reliëf aan de papyrusbrieven, die hij aanhaalt. Zij komen zo tot ons, en dat is ook en in het bizonder voor den beginner van belang, als getuigen uit een levende wereld.

Men houde mij niet voor ondankbaar. Maar ik vrees, met het oog op de toekomst der papyrologie, de zakelijke specialistentoon, die men in vele harer werken verneemt. Zeker, zij heeft, vergeleken bij enkele tientallen jaren geleden, veel geleerd; en in het bizonder mag hier wel worden vermeld het verheugend feit, dat aan de totstandkoming van het *Handboek* een oriëntalist als Vergote heeft meegewerkt, waardoor de Egyptische achtergrond van onze teksten voldoende tot zijn recht komt. Maar de papyrologie hoede zich voor het isolement; dat is in strijd met haar wezen. Al wat de bodem van Egypte uit de duizend jaar die zij bestrijkt, heeft opgeleverd, verdient haar belangstelling; over haar verhouding tot de archæologie zou ook nog veel te zeggen zijn. Door de aard van haar materiaal is zij de aangewezen *trait-d'union* van alle studiën, die in enige vorm het Egypte na Alexander tot hun voorwerp hebben. En zo, om op ons uitgangspunt terug te keren, is het ook voor den beginner van belang, alles te omvatten. Van niet minder belang dan de διοικητής is de man, die op een potscherf een onbekende ode van Sappho schreef!

Amsterdam, Januari 1944 Elizabeth Visser

COPTICA

HET MANICHÆISME IN EGYPTE

In het jaar 1930 werd een deel der Koptische Manichæische papyruscodices, door fellahs in den vochtigen kelder van een Byzantijnsch huis te Madînet Mâdî (ZW. van het Fayoem) gevonden, door een antiquaris aan Carl Schmidt te koop aangeboden. Toen de Berlijnsche koptoloog bij zijn volgende reis naar Egypte (1931-32) vernam, dat de Londensche verzamelaar Chester Beatty dergelijke boeken aangeworven had, overwon hij de rechtmatige aarzeling, welke hem de slechte toestand der handschriften inspireerde, en kocht wat nog overbleef voor de *Staatliche Museen* te Berlijn. Het bleek naderhand, dat Londen en Berlijn de vondst juist gedeeld hadden: ieder bezit 3½ boek [1]).

Van het deel der *Homilieën*, dat te Londen berust, werden reeds in 1934 vier λόγοι door H. J. Polotsky uitgegeven: de *Rede over het Gebed* of de *Klacht van Salmaios* (een leerling van Mani); de eschatologische *Rede van den Grooten Oorlog* of de *Rede van Koustaios* (een andere leerling); het deel van de *Geschiedenis der Kruisiging* (van Mani); de vierde homilie beschrijft Mani's intrede in het Lichtrijk. De Homilieën, door leerlingen van Mani samengesteld, schijnen bedoeld te zijn als onderrichtingen voor de neophieten. De eerste band der *Kephalaia* (aflev. 1-10), voltooid in 1940, bevat editie en vertaling van 244 van de 502 bladzijden van dit werk, welke door Berlijn aangekocht werden. Deze tweehonderd 'Hoofdstukken' beweren te zijn een zakelijke uiteenzetting van het dogma, zooals het door Mani's leerlingen, als een commentaar op zijn eigenhandig geschreven werken, uit zijn mond gehoord en opgeschreven werd „opdat niets verlorenga". Het in 1938 uitgegeven *Psalmenboek* is het tweede van de zeven gelijkaardige boeken welke, met resten van twee andere werken, in het bezit van Chester Beatty kwamen. Het beslaat 233 van de ca. 1750 bewaarde bladzijden en begint met Psalm 219.

Deze drie werken verschaffen ons zeer uitvoerige inlichtingen over de Leer van Mani. Zij bewijzen in de eerste plaats, dat het oorspronkelijk Manichæisme, in Egypte verspreid, een sterken Christelijken inslag bezat. Het Oostersch en heidensch karakter der Chineesche en Iraansche bronnen schijnt een latere ontwikkeling te weerspiegelen [2]). Het *Psalmenboek* stelt nog een andere verwantschap met het Christendom in het licht. De antiphonale vorm van vele dezer hymnen doet aan de liturgische beurtzangen denken, die in Oostelijk Mesopotamië ontstaan zijn; de in de godsdienstige ceremoniën der Manichæen gebruikte hymnen schijnen een nabootsing te zijn van de liturgische zangen der Arameesche Christenen in Perzië in de derde eeuw. Deze indruk wordt nog versterkt door de doxologieën aan Mani en Manichæische heiligen, waarmede vele Psalmen sluiten [3]).

Over de uitwendige geschiedenis van het Manichæisme bieden de nieuwe teksten weinig rechtstreeksche gegevens. De zeldzame aanduidingen, die hier voorkomen, bevestigen alleen wat reeds door andere bronnen bekend was. Misschien zal het 'historisch' Boek, onder de Koptische Manichaica door Berlijn aangekocht, inlichtingen verschaffen nopens de cultureele en sociale rol, die deze godsdienst in Egypte op het einde van het Romeinsch en in 't begin van het Byzantijnsch tijdperk gespeeld heeft. In afwachting dat dit werk geconserveerd en uitgegeven wordt kan het zijn nut hebben eens na te gaan wat de voornaamste getuigenissen, waarover wij thans beschikken, hieromtrent leeren.

Toen Mani op vier en twintigjarigen leeftijd, in 240, in een tweede openbaring van

[1]) De omstandigheden van ontdekking en aankoop werden beschreven, de inhoud der hss. besproken, door W. Grossouw, in dit *Jaarbericht*, 6 (1939) 62-65.

[2]) Zie C. R. C. Allberry, *Manichaean Studies*, in *J. theol. Stud.*, 39 (1938) 340. De leer zelf werd, met behulp van de nieuwe bronnen, gereconstrueerd door H. J. Polotsky, art. *Manichäismus*, in *Pauly-Wissowas R.E.*, Suppl. 6 (1935) 240-71. Vgl. J. Vergote, *De Leer van Mani*, in *Uitzicht*, 3 (1942) 225-36.

[3]) Vgl. P. Peeters, in *Analecta Bollandiana*, 56 (1938) 397-401.

den engel daartoe het bevel ontvangen had begon hij zijne leer te prediken [4]). Hij begon zijne zending in Indië en kwam eerst naar zijn vaderland, Babylonië, terug na den dood van koning Ardasjir. Dezes opvolger, Sjâpûr I, erkende openlijk de nieuwe leer in 242. Mani moet dus op korten tijd in de machtige gnostische secten, in Zuid-Babylonië gevestigd, talrijke volgelingen gewonnen hebben. Deze officieele erkenning krijgt een politieke beteekenis wanneer wij bedenken, dat Mani in den *comitatus* of legerstaf van Sapor opgenomen werd en zelf zijne leer verkondigde in de landen, waarheen de tochten van den koning hem voerden [5]).

Naar de andere landen stuurde Mani zijne zendelingen. Volgens het Perzisch fragment *M*2 werd het Manichæisme, waarschijnlijk reeds tusschen 244 en 260, in Egypte door een zekeren Addas gepredikt. Als eerste Manichæische missionarissen in Egypte meldt de overlevering nog Pappos en Thomas [6]). De *Acta Archelai,* een uit het Grieksch vertaald werk uit de vierde eeuw dat als zijn auteur een zekeren Hegemonius vermeldt, en Epiphanius wiens *Panarion* ofte „Huisapotheek" tegen alle ketterijen de inlichtingen nopens het Manichæisme aan de Acta ontleent, noemen als voorlooper van deze leer in Egypte Skythianos [7]). Deze Saraceensche koopman, rijk geworden door den handel met Indië, verlaat zijn land om het Manichæisme grondig te leeren kennen in een streek, gelegen op de grens van Arabië en Palestina. Hiermede is vermoedelijk Haurân bedoeld, het land ten Oosten van Palestina; het Manichæisme was er in de vierde eeuw zoo machtig, dat de bisschop Titus van Bostra genoodzaakt was een weerlegging dezer ketterij te schrijven. Vervolgens trekt Skythianos met een handelskaravaan naar Egypte langs den weg, die de Roode Zee met den Opper-Nijl verbindt, en werft zijn eerste leerlingen aan te Hypsele, ongeveer zeven kilometer ten Zuiden van Asiût. Het is zeker interessant deze overlevering, niettegenstaande de romaneske gegevens die zij bevat, in verband te brengen met het feit, dat de Koptische handschriften, hoewel in het Fayoem gevonden, niet in het dialect van deze gouw gesteld zijn, maar in het Subachmimisch, de taal die ten Zuiden van Asiût en te Hypsele gesproken werd. Indien kon bewezen worden dat deze werken, voor zooverre zij niet oorspronkelijk Egyptisch zijn, rechtstreeks uit het Syrisch in het Koptisch vertaald werden, dan zou de traditie van de oorspronkelijke verspreiding der leer langs het Zuiden een stevigen grondslag krijgen. Op zichzelf genomen ware dit feit niet zoo merkwaardig. Het Manichæisme, zelf een gnostisch stelsel, dat het dualisme van Goed en Kwaad met uiterste consequentie doorvoert, moest zich in de eerste plaats tot de gnostici wenden. Onze voornaamste gnostische bronnen uit Egypte, de *Pistis Sophia,* de *Boeken van Jeû,* de nog onuitgegeven werken, genaamd het *Evangelie volgens Maria* (Magdalena) en het *Apokryphon van Johannes,* zijn ons in het Sahidisch dialect overgeleverd. Zij bewijzen dus het bestaan van gnostische secten in Opper-Egypte. Men kan zich goed voorstellen, dat de eerste propagandisten der nieuwe leer hunne boeken in het Syrisch medebrachten en ten behoeve der Egyptische gnostici in het Koptisch vertaalden. Vergeten wij ook niet, dat Syrische Manichæische fragmenten in Oxyrhynchos ontdekt zijn geworden; nopens hun ouderdom kan alleen bepaald worden dat zij uit den tijd vóór de vijfde eeuw dateeren [8]). Het voornaamste argument tegen deze hypothese is de traditioneele a-prioristische opvatting, dat in Egypte alleen de Grieken cultureel ontwikkeld waren en dat de Egyp-

[4]) Aldus de Arabische *Fihrist* 49-51 (auteur: An Nadim, VIIIe eeuw). Volgens de *Kephalaia,* p. 14, 32-15, 24 (ed. C. Schmidt-H. J. Polotsky-A. Böhlig) ontving Mani één openbaring, van den Paracleet, toen hij volwassen was.

[5]) *Kephalaia,* p. 15, 33-16, 2.

[6]) *M*2 ed. F. C. Andreas-W. Henning, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan,* II, in *S. B. preuss. Akad. Wiss.,* 1933, p. 301 v. - *Psalmbook,* p. 34, 12-13 (ed. C. R. C. Allberry) en de Grieksche verzakingsformules (*Patr. gr.,* C, 1321-1325 en I, 1461-1472) vermelden naast elkander Pappos en Addas. W. Seston (*L'Egypte manichéenne,* in *Chron. d'Egypte,* 14 (1939) 365) meent, zonder zijne redenen aan te geven, dat dezelfde persoon zijn Iraanschen naam Addas met den in Egypte meer gebruikelijken, Pappos, verwisselde.

[7]) *Acta Archelai,* LXII, ed. Beeson, p. 90 v.; Epiphanius, *Panarion,* LXVI, ed. K. Holl, III, p. 17 v.

[8]) D. S. Margoliouth, *Notes on Syriac Papyrus Fragments from Oxyrhynchus,* in *JEA,* 2 (1915) 214-16. Heruitgave: F. C. Burkitt, *The Religion of the Manichees,* Cambridge, 1925.

tenaren alles door hun tusschenkomst moesten ontvangen [9]). Indien wij in het licht van deze gegevens de Iraansche overlevering beschouwen, dan mogen wij hier wellicht in Alexandrië eerder het eind- dan het uitgangspunt der Manichæische propaganda in Egypte zien. Het reeds vermelde fragment *M*2 geeft de volgende beschrijving:

> „Zij trokken naar het Romeinsche Rijk en hadden talrijke debatten met de (andere) religies. Talrijke Uitverkorenen en auditores werden gewonnen... De Heer (d.i. Mani) zond aan Addas drie geschriften, zijn Evangelie en twee andere werken. Hij beval hem: draag dit niet verder, blijf integendeel ter plaatse gelijk een koopman, die (zijne) schatten uitstalt. Addas legde in deze streken grooten ijver aan den dag, hij stichtte talrijke kloosters, hij won daar vele Uitverkorenen en auditores, hij stelde geschriften op en maakte van de wijsheid een wapen; met behulp van deze geschriften viel hij de (andere) leerstellingen aan en in iederen redetwist werd hij gered (d.w.z. hij had de bovenhand); hij zegevierde tegenover de dogma's en bedwong ze. Hij ging tot in Alexandrië. Hij verkoos den Npš uit voor (zijne) leer. In deze landen bewerkte hij vele bekeeringen en mirakelen. Op deze wijze werd de godsdienst van den Gezant in het Romeinsche Rijk verspreid".

Uit dezen tekst blijkt dat de Manichæische propaganda op zeer vreedzame wijze te werk ging. Zij trachtte door openbare debatten de toehoorders te overtuigen en vestigde in de plaatsen waar zij volgelingen gewonnen had de gemeenschappen met hare hiërarchie van auditores en electi. Denzelfden toestand schilderen de *Acta Archelai,* die het verhaal bevatten van twee dergelijke discussies, door Mani zelf tegen den Christen-bisschop Archelaus gevoerd. W. Seston beschrijft deze debatten in Egypte als volgt:

> „Dans les petites villes de la χώρα, où, bien à l'écart des troubles qui secouaient les autres provinces de l'Empire, on jouissait depuis Gallien d'une complète paix religieuse, on imagine les docteurs disputant dans la cour d'une de ces *domus dei,* comme celle que les fouilles franco-américaines ont découvertes à Doura, sur les bords de l'Euphrate, en présence d'une foule qui prenait parti pour celui qui parlait le mieux; il n'est pas sûr que les prêtres manichéens aient porté en Egypte la robe blanche et la haute tiare qu'on leur verra en Perse ou à Tourfan, en Haute-Asie" [10]).

Daarnaast werd een minder opvallende propaganda gevoerd bij voorkeur door de vrouwen, die de nieuwe leer van huis tot huis verspreiden. Verscheidene voorbeelden uit andere landen waren reeds bekend. In het *Leven van Porphyrius,* bisschop van Gaza, door Marcus den Diaken, wordt verhaald, dat omstreeks 404 een vrouw uit Gaza, Julia genaamd, de leer van Mani in deze stad verspreidde [11]). Hiëronymus vermeldt, dat op het einde der vierde eeuw aan de overzijde der Pyreneeën, bijz. in Lusitanië, vele vrouwen den *Schat van Manichaios,* de werken van Basilides en nog andere gnostische geschriften lazen, door Marcus van Memphis in dit land ingevoerd [12]). De Ambrosiaster, die vermoedelijk te Milaan ten tijde van Ambrosius leefde, betuigt, dat de Manichæen „boeken bezitten met aanstellerige titels, met beuzelachtigen en ongerijmden inhoud", waarvan de leer door de vrouwen aangenomen en op onbezonnen wijze verbreid wordt [13]). Thans is hetzelfde feit voor Egypte bewezen door een zeer belangrijk document, *P. Ryl.* III 469 [14]). Deze Grieksche papyrus moet vol-

[9]) C. R. C. Allberry, *Manich. Stud., t.a.p.,* p. 349 stelt de verspreiding als volgt voor: „some years before the end of the third century Manichaean missionaries came into the delta to preach their new religion, bringing with them their sacred books written in Syriac. These they translated into Greek with the object of gaining converts among the Greek-speaking inhabitants of the important towns. As the menace to orthodoxy grew, measures were taken to combat it, and Mr Roberts's anti-Manichaean letter was composed (d.i. *P. Ryl.* III 469, zie verder). The Manichees now journeyed south and translated their books into Coptic as they came among people who dit not know Greek...".

[10] W. Seston, *t.a.p.,* p. 366.

[11]) Edid. H. Grégoire-M. A. Kugener, p. 66-71.

[12]) *Adv. Vigilant.,* 6; vgl. *In Isaiam* LXIV, 4.

[13]) *In Epist. ad Timot. 2am,* resp. IV, 4 en III, 6.

[14]) C. H. Roberts, *Catalogue of the Greek Papyri in the J. Rylands Library, Manchester.* III. *Theological and Literary Texts,* Manchester, 1938.

gens het oordeel van den uitgever om zijn palæographische kenmerken uit de jaren 275-300 dateeren. Hij bevat een herderlijk schrijven, dat vermoedelijk in de kerk voorgelezen werd om de Christenen tegen de Manichæische propaganda, bijzonder tegen die, welke door de vrouwen gevoerd werd, te waarschuwen. Indien de voorgestelde dateering juist is bewijst deze brief dat de nieuwe religie, zelfs indien zij langs het Zuiden binnengedrongen was, bijna even vlug in de Grieksche als in de Egyptische middens verspreid was [15]). Hij toont verder, dat de Manichæen vooral het huwelijk aanvielen. De eigenaardige formule, reeds door de *Acta Archelai*, door Epiphanius, Cyrillus van Jeruzalem en Titus van Bostra overgeleverd [16]), en door dewelke de electus zich vrijspreekt van de ᶜpijnigingᵓ der natuur, waaraan hij zich door het nutten van het brood zou kunnen plichtig maken, wordt hier als volgt aangehaald: „ik heb u (of het) niet in den oven gelegd; een andere heeft mij dit gebracht; ik heb geen schuld wanneer ik (u?) eet". Door dit citaat wil de schrijver van den brief bewijzen dat de Manichæen de schepping aanbidden; het brengt geen oplossing voor de twistvraag of zij een liturgisch maal bezaten en of zelfs, zooals Allberry onderstelt [17]), de gewone dagelijksche maaltijd der electi een ritueele beteekenis had.

Aan de vrije verspreiding van het Manichæisme werd een einde gesteld door Diocletianus' edict van 31 Maart 297. Dit edict, in den *Codex Gregorianus* bewaard [18]), werd uitgevaardigd als antwoord op een verslag van den proconsul voor Africa, Julianus, betreffende de bedrijvigheid der *maleficii* en der Manichæen. Onder de *maleficii* moeten verstaan worden de toovenaars, astrologen en alchemisten, die luidens het getuigenis van Johannes van Antiochië (*F.H.Gr.*, p. 601 ed. C. Müller) door Diocletianus vervolgd werden en wier kunst, gelijk de Manichæische leer, uit het vijandige Perzische Rijk stamde [19]). Diocletianus brandmerkt in zijn edict hunne drijverijen als een middel, door den erfvijand uitgevonden om in het Romeinsche Rijk verwarring en onrust te stichten. Hij beveelt dat de hoofden der secte, samen met hun boeken, tot den brandstapel moeten veroordeeld worden. Hunne volgelingen, die halsstarig blijven, moeten onthoofd worden, de goederen der veroordeelden geconfisceerd. Ambtenaren, die de secte aankleven, worden tot dwangarbeid in de mijnen veroordeeld en hun bezittingen verbeurd. De echtheid van dit edict, vroeger omstreden, wordt thans door bekende historici van het Late Keizerrijk, zooals A. Stein en O. Seeck, aanvaard. Wellicht zou een criterium voor zijne echtheid kunnen gezocht worden in de variëteit der straffen. Laten wij terloops opmerken, dat de dood op den brandstapel tot in de Middeleeuwen de straf gebleven is van hen, die om godsdienstige redenen als vijanden van den staat beschouwd werden.

Het edict dateert uit het jaar, waarin Diocletianus, na den opstand in Egypte en in Alexandrië neergeslagen te hebben, een grondige bestuurlijke hervorming doorvoerde. De vervolging der Christenen werd door dezen keizer eerst in 304 ingezet. De standvastigheid der talrijke martelaren, hun zucht naar het martyrium, die sommigen er toe aanzette vrijwillig hun geloof vóór de ambtenaren te gaan belijden, zijn het thema geworden van de

[15]) Op grond van het feit, dat het Manichæisme in de oudste Vitae van Pachomius, uit het einde der IVe eeuw, nog niet vermeld wordt heeft P. P(eeters) in zijne bespreking van C. Schmidt-H. J. Polotsky, *Ein Mani-Fund* (in *Anal. Boll.*, 51 (1933) 399) het vermoeden uitgesproken, dat de nieuwe secte, langs de Thebaïs ingevoerd, in dezen tijd nog tot een kleinen kring van geïnitieerden, die Syrisch verstonden, beperkt bleef.

[16]) *Acta Archelai*, p. 16, 14 v.v. (Beeson); Epiphanius, *Panarion*, LXVI, 28, ed. Holl, III, p. 65, 4 v.v.; Titus van Bostra, 60, 38 (de Lagarde).

[17]) C. R. C. Allberry, *Das manichäische Bema-Fest, In Mem. C. Schmidt = Z. neutest. Wiss.*, 37 (1938) 6-8. Het lijkt ons zeer twijfelachtig of W. Seston, *t.a.p.*, p. 368 met recht een zinspeling op de electi ziet in de uitdrukking ἄνθρωποι καλοί voorkomend in een brief dien een man uit Koptos aan zijne vrouw in het Fayoem schrijft: *P. Mich.* III 214-221 (J. G. Winter, *Papyri in the University of Michigan Collection.* III. *Miscellaneous Papyri*, (*Univ. Mich. Stud.*, Human. Ser., 40), Ann Arbor, 1936). Niets laat verder toe te besluiten, dat deze papyrus uit Manichæer-kringen zou stammen.

[18]) *Cod. Gregor.*, I, XIV, tit. iv, n. 4-5 (ed. G. Haenel). Vgl. *Collatio legum mosaicarum et romanarum*, 6, 4, I, p. 157 (ed. Th. Mommsen).

[19]) Hoewel de tooverkunst in Egypte inheemsch was en reeds gedurende het Pharaonisch tijdperk druk beoefend werd stamt de naam ᶜmagieᵓ uit Iran. Zie J. Bidez-F. Cumont, *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, 2 dln., Parijs, 1938.

martelaarsacten, die een belangrijk deel der volksliteratuur van het Christelijk Egypte uitmaken. De Manichæische teksten wijzen op een gansch andere houding. De vierde der Koptische Homilieën, het deel van de *Geschiedenis der Kruisiging*, verhaalt op een zakelijke wijze Mani's gevangenschap, zijn kruisdood en de vervolging der leer onder Bahram I [20]). Nergens wordt de dood der eerste Manichæen noch van die, welke onder de navolgers van Bahram stierven, als voorbeeld ter navolging voorgesteld of propagandistisch verwerkt. De vervolging in Egypte wordt in de Koptische bronnen, voor zooverre thans uitgegeven, niet vermeld, hoewel eventueel slachtoffers ervan voorkomen onder de personen met Egyptischen naam, die in het *Psalmenboek* vereerd worden [21]). Dit laat m.i. toe te besluiten, dat de Manichæen, naast menige leerstellingen, ook den ᶜafkeer voor het getuigenᵓ met de gnostici gemeen hadden [22]), zoodat het voor hen geen kwaad was, in tijd van vervolging de offerspijzen te nutten of andere daden te stellen, die voor de Christenen met het verzaken van hun geloof gelijkstonden. In de Grieksche *Acten der Perzische martelaren Acepsimas, Joseph en Aeithalas*, onder Sapor II, wordt verhaald, dat men aan een gevangen Manichæer een mier bracht en hem beval deze te dooden. Hoewel de Manichæen beweren dat de mier god is en haar vereeren vernietigde deze het insect zonder aarzelen [23]). Gezien de voorgaande beschouwingen wil het ons voorkomen dat dit feit algemeen de houding der Manichæen tegenover de vervolging moet kenschetsen en niet slechts verzonnen werd om de standvastigheid der Christenen beter in het licht te stellen.

Manichæisme en magie werden door de vervolging evenmin als het Christendom uitgeroeid. Het Christendom kwam integendeel zegevierend uit den strijd te voorschijn en veroverde de vrijheid in 313. De vierde eeuw werd, naar onze huidige bronnen te oordeelen, het classieke tijdperk der magie [24]). Het Manichæisme heeft in denzelfden tijd zijn grootsten bloei gekend. De roem en de bedrijvigheid van Aphtonius, het hoofd der Manichæische gemeente in Egypte, waren zoo groot dat Aëtius, bisschop van Antiochië, er niet tegen opzag met hem een redetwist te Alexandrië te komen houden [25]). Onrechtstreeks bewijzen ook de antimanichæische geschriften den invloed der leer gedurende deze eeuw. Omstreeks 300 schreef Alexander van Lycopolis (Asiût) in het Grieksch zijn weerlegging van *De Dogma's der Manichæen*; ongeveer een halve eeuw later liet Serapion van Thmuis, in de Delta, zijn Grieksch tractaat *Tegen de Manichæen* verschijnen. Van het werk van Didymus van Alexandrië, gestorven in 395, zijn slechts enkele fragmenten bewaard. Het is nu zeer waarschijnlijk geworden, dat ook de groote patriarch van Alexandrië, Athanasius, het Manichæisme persoonlijk bestreden heeft. Een paar uitlatingen van hem over de secte waren reeds gekend. In de *Vita Antonii*, 68, wijst Athanasius er op, dat Antonius nooit met de Manichæen sprak tenzij om te trachten hen tot de Kerk terug te brengen [26]); in de *Historia Arianorum ad Monachos*, 59, verhaalt hij dat een Manichæer zich de sympathie van keizer Constantius voor de Arianen ten nutte maakte en tegen de Christenen van Alexandrië een schrikbewind uitoefende om zoodoende te beletten dat zij de bisschoppen van zijn eigen secte zouden vervolgen. L. Th. Lefort heeft treffende argumenten aangevoerd

[20]) Volgens de Oostersche bronnen werd Mani gevild. Is de voorstelling der Koptische bronnen een aanpassing aan het Christendom? Of werd hij inderdaad gekruisigd en werd aan de gebeurtenis een meer Iraansche tint gegeven?

[21]) Vgl. W. Grossouw, in dit *Jaarb.*, 6 (1939) 64.

[22]) Vgl. P. Hendrix, *De Alexandrijnsche haeresiarch Basilides*, Diss. Leiden, Amsterdam, 1926, p. 42 v.

[23]) H. Delehaye, *Les versions grecques des actes des martyrs persans sous Sapor*, in *Patr. or.*, II, 1907, bl. 511; vgl. bl. 544. Het détail van de goddelijke mier schijnt alleen hier voor te komen. Is dit niet een Christelijke verklaring van het algemeen verbod, dieren te dooden omdat dit een ᶜpijnigingᵓ der natuur was?

[24]) S. Eitrem, *Aus „Papyrologie und Religionsgeschichte". Die magischen Papyri*, in W. Otto-L. Wenger, *Papyri und Altertumswissenschaft*, (*Münchener Beiträge z. Pap.-Forsch.*, 19), München, 1934, p. 249. Vgl. J. Maurice, *La terreur de la magie au IVe siècle*, in *Rev. historique de Droit franc.*, IVe Sér., 6 (1927) 108-20.

25) Philostorgius, *Hist. eccl.*; III, 15, ed. J. Bidez, bl. 46 v.

[26]) *Vita Antonii*, 68. Een letterlijke Latijnsche vertaling van een prae-Evagriaansche recensie werd ontdekt en uitgegeven door G. Garitte, *Un témoin important de la vie de S. Antoine par S. Athanase*, (*Inst. hist. belge de Rome. Et. de Philol., d'Archéol. et d'Hist. anc.*, 3), Brussel-Rome, 1939.

om te bewijzen, dat een brief *De Virginitate*, vroeger aan Clemens van Rome toegeschreven, het werk van Athanasius zou kunnen zijn, door hemzelf oorspronkelijk in het Koptisch geschreven [27]). Een deel van dezen brief is gewijd aan de weerlegging van een zekeren Hiëracas, die het huwelijk als slecht en zondig aanvalt. Er kan geen twijfel bestaan, dat deze Hiëracas dezelfde persoon is, dien Epiphanius voorstelt als een Manichæer, wiens ideeën talrijke monniken beïnvloed hebben [28]). Het is bovendien gebleken, dat de Egyptische Christenen zich niet vergenoegd hebben met de geschriften, die hun eigen landgenooten vervaardigden; zij hebben ook de werken van vreemde schrijvers in hun strijd tegen de ketterij gebruikt. Bewaarde fragmenten bewijzen, dat de VIe Catechese van Cyrillus van Jeruzalem bij hen in Koptische vertaling in omloop was [29]). En een ander Koptisch fragment bevat, naast de meeningen van onbekende haeresiologen over de Manichæische leer der zielsverhuizing, een citaat dat aan de *Acta Archelai* of aan Epiphanius' *Panarion*, LXVI, ontleend is [30]). Volgens het getuigenis van Eutychius waren ten tijde van het eerste concilie van Constantinopel, het tweede oecumenische, (381) de meeste Egyptische metropoliten en bisschoppen, alsook talrijke eremijten, aanhangers van Mani. Timotheos, de patriarch van Alexandrië, schreef hun voor 's Zondags vleesch te eten om zoodoende de Manichæen te ontdekken. Dezen waren immers in twee secten verdeeld, de Sadikini, die hoegenaamd geen dierlijk voedsel gebruikten, en de Samakini, die visch aten daar zij dezen niet als geslacht dier aanzagen [31]).

Het hooger geciteerde Perzisch fragment M^2 stelt een nieuw, belangrijk probleem door de vermelding van de talrijke מאניסטאן, *mânistân*, door Addas in Egypte gesticht. Dit woord is afgeleid van מאן, 'verblijven, wonen'; de uitgevers vertalen het echter niet door 'woning' maar door 'klooster'. Daar de eerste verspreiding van Mani's leer in Egypte met groote waarschijnlijkheid tusschen de jaren 244 en 260 geplaatst wordt zou in dit geval moeten aangenomen, dat er lang vóór het Christelijke een Manichæisch kloosterleven ontstaan was. Volgens de huidige chronologie van het oudste Christelijke monnikendom is Antonius, omstreeks 250 geboren, tusschen 270-275 kluizenaar geworden. Het duurde tot 305 voordat andere eremijten zich in zijne nabijheid kwamen vestigen en een eerste soort van monnikengemeenschap, op het huidige Lavra-systeem gelijkend, ontstond. Het georganiseerde kloosterleven, het coenobitisme, werd eerst na 317 door Pachomius ingevoerd. Indien *mânistân* werkelijk op een klooster doelt wordt daardoor de vraag opgeworpen of het Christelijk monnikendom niet door het Manichæisme geïnspireerd werd. Gezien Mani's vroege betrekkingen met Indië zou hier de schakel kunnen liggen voor de door sommigen onderstelde afhankelijkheid van het Christelijk kloosterleven tegenover het Boeddhistische. In Centraal-Azië hebben er inderdaad Manichæische kloosters bestaan, die met deze laatste een zekere verwantschap vertoonen. Klimt hun oorsprong op tot de tijden van de eerste verspreiding der leer of onderstelt het Perzisch fragment ten onrechte een zoo hoogen ouderdom?

Hoewel de plaats ontbreekt om deze vraag hier grondig te behandelen mogen haar toch enkele beschouwingen gewijd worden. Onder de getuigenissen aangaande het Westersch Manichæisme wordt slechts eenmaal gewag gemaakt van het ontstaan van een soort klooster. Augustinus vermeldt dat, omstreeks 382, een zekere Constantius verscheidene

[27]) L. Th. Lefort, *Le „de Virginitate" de S. Clément ou de S. Athanase?* in *Muséon*, 40 (1927) 249-64; *S. Athanase sur la Virginité, ibid.*, 42 (1929) 197-274; *Une citation copte de la Pseudo-clémentine „de Virginitate"*, in *Bull. Inst. fr. Archéol. or.*, 30 (1930) 509-11; *Athanase, Ambroise et Chenoute „sur la Virginité"*, in *Muséon*, 48 (1935) 55-73.

[28]) *Panarion*, LXVII, 1, ed. Holl, III, p. 132 v.

[29]) Uitgegeven door F. Bilabel, *Über die Begründer des Manichäismus*, (*Veröffentl. aus den badischen Papyrussammlungen*, III), Heidelberg, 1924, en geïdentificeerd door C. Schmidt, in *OLZ*, 28 (1925) 378 v.

[30]) H. J. Polotsky, *Koptische Zitate aus den Acta Archelai*, in *Muséon*, 45 (1932) 18-20.

[31]) Eutychius, *Annales*, *Patr. gr.*, CXI, 1023 v. Waarschijnlijk is hier Timotheus, patriarch 396-402, bedoeld, aangezien deze onmiddellijk na het Concilie van Constantinopel vermeld wordt (Zie J. Maspero-A. Fortescue-G. Wiet, *Hist. d. Patriarches d'Alexandrie*). W. Seston, *t.a.p.*, bl. 371, spreekt, zonder verdere bewijzen te geven, van een patriarch uit de VIe eeuw.

Uitverkorenen uit de streek van Milaan in zijne woning verzamelde en hen er toe aanzette gezamenlijk de door Mani voorgeschreven levenswijze te beoefenen; een Brief van den Meester diende als regel voor het nieuwe klooster [32]). Zooals bekend, onderscheiden de Manichæen zich in twee klassen: de Uitverkorenen of electi en de auditores of katechumenen. Tot de tweede klasse behooren diegenen, die de volmaaktheid nog niet bereikt hebben. Hoofdzaak voor hen is het belijden der leer en de zorg voor de electi. Overigens leven zij in de wereld, huwen, hebben kinderen, drinken wijn en eten vleesch. Wanneer de auditor sterft gaat zijne ziel telkens in een ander lichaam tot zij in dit van een Uitverkorene terechtkomt. De Uitverkorenen zijn de volmaakte Manichæen, die stipt volgens den regel leven. Zij vermijden alles, wat aan het Licht in den mensch en in de wereld schade kan berokkenen, in de eerste plaats de vleeschelijke lust, het gebruik van vleesch en wijn. Zelfs hun vegetarisch voedsel mogen zij zich niet zelf verschaffen want het plukken van vruchten of het uittrekken van planten is een 'pijniging' der natuur, die schadelijk is voor het Licht. Zij verzaken volledig de wereld en leven alleen voor de Kerk; zij moeten de armoede beoefenen en mogen niet meer bezitten dan voedsel voor een dag en kleeding voor een jaar. Voor hun levensonderhoud hangen zij volledig van de auditores af. Hoewel de stichting van het klooster te Milaan door Augustinus als een alleenstaand feit geschetst wordt, hoewel de Uitverkorenen als taak hebben rond te reizen om de leer te prediken, toch is het denkbaar dat zij reeds vroeg gemeenschappen vormden; dit moest hunne verzorging door de auditores vergemakkelijken en het stipte naleven van Mani's levensregel bevorderen. In vergelijking hiermede is de levenswijze der Christelijke monniken zoo verschillend, dat nauwelijks van afhankelijkheid sprake kan zijn. Een harer voornaamste kenmerken is de stelregel, dat een ieder zelf door handenarbeid in zijn levensonderhoud moet voorzien. Hierdoor verschijnen de Pachomiaansche kloosters als de rechtstreeksche voortzetting der kluizenaarsgemeenschappen en wordt ook de thesis van de zelfstandige ontwikkeling van het Christelijk monnikendom, zooals dit in de bronnen geschilderd wordt, kracht bijgezet [33]). Dank zij dezen stelregel speelden de Christelijke kloosters een belangrijke economische rol. Tengevolge van de algemeene ontreddering, veroorzaakt door het Romeinsch wanbestuur, waren op vele plaatsen de bevloeiingskanalen verzand, de akkers onvruchtbaar geworden en heele dorpen verlaten. Met de goedkoope arbeidskrachten, waarover zij beschikten, konden de kloosters de braakliggende gronden bewerken, verlaten dorpen weer tot bloei en het heele land tot een betrekkelijken welstand brengen. Hiertegen steekt schril af de levenswijze der Manichæische Uitverkorenen, die in alles van de zorgen der auditores afhangen en wier ideaal is de ondergang van de wereld. Voor hen immers is het bestaan zelf van de wereld een kwaad, een verderfelijke vermenging van het Licht met de Materie, die zoo spoedig mogelijk ongedaan moet worden gemaakt, opdat het Licht voor eeuwig vrij worde.

Langs de eene zijde de strijd tegen het kwaad in den mensch zelf, doch verbonden met vruchtbaar, opbouwend werk, langs den anderen kant een volstrekt negatieve levenshouding, vijandigheid tegenover den mensch en de schepping. Tusschen beide heeft de Egyptenaar zich voor de eerste, de gezondere levensopvatting, uitgesproken. Terwijl het Christelijke monnikendom een merkwaardigen bloei tegemoet gaat, kwijnt het Manichæisme in Egypte snel weg. Ten tijde van de Arabische verovering, in 641, schijnt het uitgestorven te zijn. De Islamische schrijvers, die met belangstelling de nog bestaande secten in Mesopotamië bespreken, zouden het zeker ook hier niet voorbijgegaan zijn. De onderdrukking waaraan het Manichæisme vanwege de Kerk blootstond zou hem wellicht niet meer geschaad hebben dan Diocletianus' vervolging; maar tegen een machtigen, jeugdigen mededinger bleek het minder bestand. In dezen zin mogen wij wel met W. Seston in het Christelijk monnikendom een der hoofdoorzaken zien van de vlugge en volledige uitroeiing van Mani's leer in het Nijlland [34]).

Tielt, 18 Juli 1942

J. VERGOTE

[32]) Augustinus, *De moribus Manichaeorum*, 74; vgl. *Contra Faust.*, v, 5.

[33]) J. Vergote, *Egypte als bakermat van het Christelijk monnikendom*, in *Nieuwe theol. Stud.*, 24 (1941) 162-80.

[34]) W. Seston, *t.a.p.*, p. 370 v.

ALGEMEENE WERKEN OVER HET OUDE NABURIGE OOSTEN

EEN VISIONAIRE BESCHRIJVING VAN DE GESCHIEDENIS VAN HET OUDE OOSTEN

B. Hrozný, *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens*. Praag, 1943. Zweite, neubearbeitete und ergänzte Auflage. (4°, 260 blz., 1 plt., 2 krt. en 133 afb.)
Zie uitslaande kaart n° 1.

Het is moeilijk over dit werk een beoordeeling te geven in den gewonen zin des woords; dit kon reeds blijken uit de recensies, die aan den eersten druk (*Die älteste Geschichte Vorderasiens*, 1940) waren gewijd. Jozef Janssen heeft deze reeds opgesomd in het supplement van Jaarbericht deel II, blz. 761. Vooral de sindsdien overleden W. Otto heeft gemeend zich in een uitvoerige bespreking, een afzonderlijk nummer van de SBAW (1941/II, 5), tegen dit werk te moeten verzetten onder beroep op de spreuk, dat de waarheid hem bevriender was dan Plato. Sindsdien verscheen de tweede druk en de critische historie zoekt naaar een tweeden Otto. Want uit principieel oogpunt gezien, heeft Hrozný niets teruggenomen, maar is hij verder gegaan op den ingeslagen weg, niet alleen in den letterlijken zin (dit blijkt uit de toevoeging *und Indiens*), maar ook de methode van werken is dezelfde gebleven.

Dit is ook te verklaren, want hier hebben wij met een wijze van geschiedschrijven te maken, die als kunst moet worden gezien en niet in de eerste plaats als wetenschap. Dit is een symptoom van een ouden strijd, die nog steeds op een beslissing wacht. De kunstenaar-historicus staat hier tegenover den historicus-criticus. De laatste neemt soms uit principieele redenen geen beslissingen, ja wijst zelfs de mogelijkheid tot onderzoek af. Als een geleerde als Joh. Friedrich tegenover de Hethietische hiëroglyphen staat, ziet hij daar uitsluitend een werken met onbekenden, wijkt dus terug; maar op het gebied van het Churrietisch weet hij, met bekenden en onbekenden kunnende werken, wel een weg. Hrozný echter schrikt in het eerste geval niet terug. Hij zit niet gevangen in een systeem; de stem der critiek heeft niet altijd vat op hem; hij raakt het onbekende met zijn vingers aan, gebruikt instrumenten, die door het critisch denken van de hand worden gewezen, en bereikt toch een resultaat; de zoo gewonnen resultaten schikt hij in een verband, dat hij visionair ziet. Zijn schildering van de praehistorie en het verloop van de gebeurtenissen tusschen 2700 en 1200 v. Chr. is dus in hooge mate subjectief; hij waarschuwt ook zijn lezers er voor door toe te geven, dat zijn stellingen gewoonlijk veronderstellingen zijn. Voor de critische philologen heeft een etymologie van de namen Europa en Azië, als zouden zij afgeleid zijn de eerste van een stam ʿrb binnengaan, de tweede van een stam (*w*)*ṣ*ʾ, uitgaan, afgedaan (uitgaan is de opgang van de zon, dus het Oosten, het binnengaan de ondergang, dus het Westen). Men zie hiervoor L. de Brauw, *Europa en de Stier*. Diss. Amsterdam 1943. (JEOL II, 346). Hrozný geeft deze echter zonder meer. Gelijkheid van klank van namen of bestanddeelen van namen is voor hem een bewijs van identiteit. Men breke niet zonder meer den staf over zulk een methode. Het is of Hrozný hier met een Oosterschen inslag bij zijn geestelijk functioneeren werkt. Ook de Oosterling, zoowel die uit het verleden als die uit het heden, aanvaardt identiteit van klank als meer dan toeval; slechts een critisch inzicht heeft ons deze werkwijze doen verwerpen. Men kan het vergelijken met den Bedoeïen, die lacht als hij den Westerling met instrumenten ziet loopen bij het zoeken naar water in een dorre streek, terwijl hij zelf door het wrijven van de handen tegen elkaar het water vindt.

Plaats, tijd en handeling zijn de elementen die het tooneelstuk bepalen, zij zijn ook de elementen die de geschiedenis beheerschen. In zake den tijd, dus de opeenvolging der

handelingen, brengt dit boek weinig nieuws, het probleem, dat alles beheerscht in deze is de Ḫammurabi-dynastie en hierin sluit Hrozný zich aan bij de resultaten van de afgeloopen jaren (zie Jrb. II, blz. 682 en dit Jrb. blz. 138). Maar de ʿzwaarteʾ van dit boek, waardoor het niet te licht zal worden bevonden, ligt in de behandeling van plaats en personagiën. Daarbij is hij niet te werk gegaan zooals historici als Otto, die de resultaten van anderer onderzoekingen in een systeem brengen. Dit kan met smaak en inzicht gebeuren: J. de Keyzer heeft dit gedaan in zijn boekje *Beschavingsgeschiedenis van het Oude Oosten*, 1941, en met zulk een resultaat, dat in 1943 de tweede druk reeds noodig was (*Magistra vitae*, Geschiedenis van de Beschaving, n°. 1, Brussel-Leuven); dit kan óók onoordeelkundig geschieden, zooals de vertalers en bewerkers van een van Breasted's werken hebben gedaan (*Opkomst en ondergang der antieke cultuur*, deel I en II, 's-Gravenhage, 1941). Neen, hier hebben we een werk, dat voor een groot deel rust op persoonlijke praestaties van den schrijver zelf. De oudste beschavingen van Voor-Indië — die van Mohensjo-Daro en Harappa — en die van Creta en Mycene heeft hij als een intrinsiek onderdeel in het geheel der oude geschiedenis ondergebracht. Dit strekt hem nog meer tot eer, daar hij als eerste in een sluitend geheel in transcriptie en vertaling zoowel de inscripties van het Indische Oosten als die van het Cretische Westen weet te geven. Voegt men daar nog bij Hrozný's vertalingen van het Hethietisch hiëroglyphenschrift uit de overgangsperiode van tweede en eerste millennium dan ziet men, dat hij met een aantal gegevens werkt, die opzet en inhoud van het boek doen afwijken van soortgelijke werken van zijn voorgangers: Maspero, Meyer en Moret. Op de uitslaande kaart n°. 1, in kleuren in het boek zelf gegeven, voor Nederland bewerkt als aanhangsel in dit Jaarbericht, vindt men het geographisch terrein, dat Hrozný's wereldgebeuren omvat. Maar zelfs deze kaart is nog niet ruim genoeg voor het geheel, dat de auteur overziet. De neolithische cultuur in het gebied van den Hoang-Ho in de Chineesche provincie Hou-nan, zich uitend in analogie van motief in de ceramiek door bemiddeling van de Tochariers, dient er nog te worden bijgetrokken.

De spelers: Het merkwaardige is wel dat Arabië als bakermat der volken, *cradle of the nations*, in Hrozný's voorstelling heeft moeten plaats maken voor Centraal Azië als wieg der menschheid. Aan de hand van Fig. 6 in dit *Jrb*, als uitslaande kaart in Hrozný's werk opgenomen, geven wij een korte samenvatting van Hrozný's opvatting van den oorsprong der volken en hun tochten door West Azië.

1) **Indo-Europeanen** (—): Hun stamland ligt in het gebied tusschen de Irtysj in Turkestan en de Dnjestr in Zuid-Rusland. In het Oeralgebergte splitsen zich bij den bovenloop van de Amoe Darja a) de Tochariërs in Koesjana Tochariërs (bovenloop van Indus) en Kuesaan-Tochariërs (bij Toerfan).
b) De Ariërs gaan langs den Westelijken oever van de Caspische zee over den Caucasus, splitsen zich in twee groepen: 1) de Indiërs, 2) de Meden en Perzen, terwijl een zijtak van deze eersten, de Mitanni, naar het Westen trekken, en als zijtak van Meden en Perzen de Coemmoechieten (vgl. Commagene) in Syrië terechtkomen.
c) De Hethieten gaan door den Caucasus bij de Zwarte Zee, splitsen zich in Nesieten, hiëroglyphische Hethieten en Luwiërs. De proto-Indiërs van Mohendsjo Daro en Harappa zijn een volk gemengd uit hiëroglyphische Hethieten, Churrieten en andere Altaïsche elementen. Langs een langen weg trekken zij van Klein Azië naar hun nieuwe vaderland, de aan hen verwante Cretensers gingen echter naar het Westen.
d) Tenslotte trokken de Grieken door Bessarabië en de Boekowina den Balkan binnen.
2) **Caspische** (ook wel Cassietische) en andere volken (- - -). Hieronder vallen in de eerste plaats de Sumeriërs uit het Altaigebergte, zij vallen echter in groepen uiteen, nl. de Sumeriers uit de a) Obaid-periode en die uit de b) Urukperiode. Ten Westen van Amoe-Darja en ten Z.O. van de Caspische zee lag het land van oorsprong der c) Elamieten en d) Cassieten, e) Lulubi en f) Gutæers, g) Subaræers en h) Churrieten (zg. Chanibalgat) en dat van de i) Chatti, die in ons spraakgebruik hun naam aan de Hethieten zouden afstaan. Ook de j) Canaäneers vallen in deze groep; hun stamland ligt ten Z. van den Oostelijken Caucasus.

3) **Hamieten** (.........) Hun stamland zou ook in den Caucasus liggen; door Syrië trekken zij langs de kust van de Middellandsche Zee naar de delta van den Nijl, om zich te splitsen in Libyers en Coesjieten.

4) Ook de **Semietische** volken (·-·-·-) hebben volgens HROZNÝ hun stamland noordelijker, en wel ten Zuiden van de Oostelijke helft van den Caucasus. In Armenië takten de 1) Accadiërs zich af. De groep, die verder naar Syrië trok, splitste zich in 2) Noordelijke Arabieren,

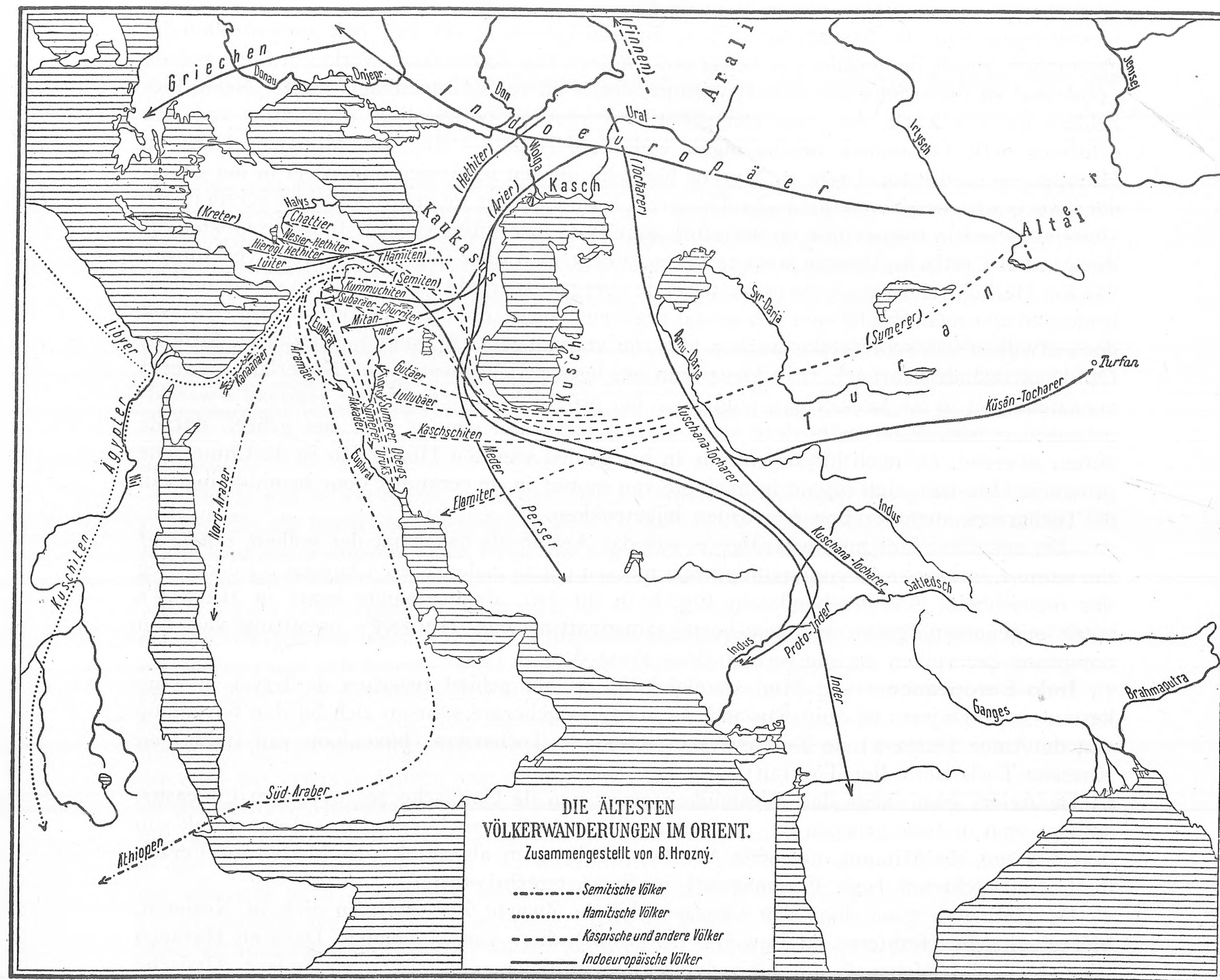

Fig. 6

die door het Transjordaansche gebied naar de westkust van het Arabische schiereiland trokken, en 3) Zuidelijke Arabieren, die langs oost- en zuidkust gingen en gedeeltelijk overstaken naar Afrika en als Ethiopen bekend zijn geworden, terwijl tenslotte de 4) Arameërs in Babylonië terecht kwamen.

Na met tijd, plaats en spelers in kennis gekomen te zijn, is het nu tijd om zich met het spel zelf bezig te houden. Dit kunnen wij het eenvoudigst doen door den inhoud zooals die door HROZNÝ zonder indeeling in hoofdstukken wordt gegeven, nader in een geraamte te brengen.

I — De *plaats* (9), *de bronnen* (14) en de *chronologie* (17) van de geschiedenis van het Oude Voor-Azië.
II — De *ontwakende menschheid*: steenen en aeneolithische tijdperken in Palestina (21); praehistorie van Euphraat en Tigris-gebied: Halâf en Obaid perioden (32); Uruk- en Djemdet-Nasr perioden; Sumer, Accad en Egypte in hun eerste contact (57).
III — *Indeeling der volken,* Caucasus, Hamito-Semieten en Caspiërs (60); de oorsprong der Sumeriërs en de oudste volksverhuizing.
IV — De oudste Sumero-accadische dynastiën tot Ṣargon van Accad (2900-2400) (70); van Sargon tot Hammurabi (2400-1750) (83); Sumero-accadische beschaving (105).
V — Hethietische en Subareesche volken; inval van Indo-Europeesche stammen in Voor-Azië (121), hun geschiedenis (141) en beschaving (162).
VI — Oudste geschiedenis van Indië (poging tot ontcijfering der Proto-Indische opschriften) (184).
VII — Cretensisch probleem en zijn vermoedelijke oplossing (231).
VIII — Een Indo-Europeesch front in het Noorden, in Syrië en Assyrië.
IX — Ex Oriente Lux.

Evenals de eerste druk zal ook de tweede verouderen. De schrijver zelf is sindsdien al weer verder gegaan, sedert hij zich aan de ontcijfering der Cretensische hiëroglyphen gewaagd heeft. Met den trotschen ondertitel *Hic incipit historia Cretae, Graeciaeque antiquissima* publiceert hij in *Archiv Orientální* („zur Zeit" *Archivum orientale pragense* geheeten) XIV, 1943, 1-117. *Kretas und Vorgriechenlands Inschriften, Geschichte und Kultur* I. Op blz. 108 en 109 behandelt hij daar de bekende *Aḫḫijavâ*; zonder meer vindt hij deze in een inscriptie terug als *A-ḫi(u)-ja-va,* identificeert ze met de Ἀχαιοί, veronderstelt voor de etymologie van den naam een verband met *aḫu* broeder, beschouwt ze als een ᶜbroederschap', gevormd uit alle mogelijke rassen en localiseert ze in Mycene. Men ziet het: de romantiek is nog niet uit de geschiedenis en haar beoefening.

In de door ons als VIII en IX genummerde afdeeling komt HROZNÝ nog eens terug op bepaalde problemen, nl. het optreden van de Indo-Europeanen, en de reden waarom nog steeds ieder modern geslacht zijn oogen naar het Oosten richt als het zich een waardige plaats wil verzekeren in de rij der beschaafde volken. Het is de moeite waarde op deze beide vraagstukken nog even in te gaan.

Als J. BELOCH in zijn inleiding tot zijn Grieksche Geschiedenis schrijft dat de prestatie van het Grieksche volk niet zoo uitzonderlijk is geweest als men wel beweert, en dat ieder Indogermaansch volk in dezelfde omstandigheden gelijke prestaties zou hebben geleverd, dan wordt de Grieksche beschaving van tijd en omstandigheden afhankelijk gemaakt; van een *miracle grec* kan dan in geenen deele sprake zijn. Welnu, drie millennia achter elkaar hebben Indo-Europeesche volken contact gehad met de beschavingen van Nijl- en Tweestroomendal; tal van keeren hebben de veroveraarsvolken zich geassimileerd; tal van keeren hebben ze zich ook een min of meer zelfstandige cultuur geschapen. Hethieten, en Meden en Perzen zijn in dit opzicht het verst gegaan, maar niet de vestingwerken der eerst-, en niet de paleizen der laatstgenoemden, maar pyramide en tempeltoren, Israël en Jerusalem bepalen de waarde der Oudoostersche beschaving.

De Grieken zijn ook als veroveraars van dat Naburige Oosten opgetreden, maar eerst in een tijd toen zij een eigen beschaving hadden opgebouwd uit Oudoostersch materiaal, dat op zijn beurt bevruchtend werkte. Het gewapende conflict was dus secundair; Alexanders tocht naar Azië te beschouwen als een voortzetting van den Perzischen oorlog van anderhalve eeuw terug, was slechts een camouflage van overmoedige veroveraarsdrift met behulp van een ideologie, met historische feiten geadstrueerd.

Niet aan de Grieken als Indo-Europeesch volk, maar aan de Grieken als individueel volk komt dus de eer toe de grondleggers te zijn van een moderne beschaving die haar denk- en gevoelswaarden schiep naar Grieksch model, die aan haar kunstgevoel de maatstaven van Hellas aanlegde, en die haar godsdienst en godsdienstig bewustzijn aan Israël had te danken.

Het gaat dus niet aan van een Indo-Europeesch *front* te spreken; dat veronderstelt het in één verband zetten van groepen met een bepaald doel onder een centrale leiding.

Zoo is er veel tegen HROZNÝ's schildering in te brengen, veel zal men waardeeren. Hij ziet alles vanuit een groote hoogte; dit heeft zijn voordeelen, b.v. als hij Assyrië en Babylonië toch als een grootere eenheid ziet. Assyrië is dan niet de antagonist van het Zuiden, maar wat het van den beginne aan is geweest, de kampioen van de Semietische beschaving: Babylon in het Noorden beschermend tegen de Indo-Europeesche horden, die zich de vruchten van wetenschap en handel, in Mesopotamië verzameld, zonder meer eigen wilden maken, en toch de innerlijke ontwikkeling niet hadden om die zelf te blijven voortkweeken. Veel ziet hij ook uit die hoogte verkeerd. Als hij b.v. den naam van Israël's god wil afleiden van of verband wil laten houden met een Proto-Indischen godsnaam Jajasj (blz. 209), dan zal men deze in zijn panorama getrokken lijn moeilijk kunnen of willen waardeeren. Maar een panorama geschapen te hebben van den Indus tot den Eurotas en den Nijl, blijft zijn onvergankelijke verdienste en hoe veel retouches ook latere geschiedschrijvers zullen moeten aanbrengen, het vergezicht door HORZNÝ ontsluierd, zal in de komende decennia de geschiedschrijving blijven beheerschen.

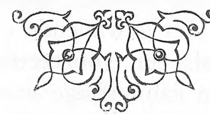
Addendum

Joseph WIESNER, *Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer*: I *Das östliche Mittelmeer,* Sammlung Göschen Bnd 1145. (Mit einer Textabbildung und 7 Tafeln, 178 blz.); II *Das westliche Mittelmeer,* Sammlung Göschen Bnd 1150. (Mit 3 Textabbildungen und 7 Tafeln, 132 blz.). Berlijn, 1943.

Is HROZNÝ philoloog en historicus, WIESNER is archæoloog. Terecht acht hij den tijd nog niet rijp voor een „Vor- und Früh g e s c h i c h t e der Mittelmeerländer"; vandaar zijn voorzichtige titelkeuze. Uitmuntend is de indeeling (en de onderverdeeling) van de verschillende tijdperken, als daar zijn: Oud-steen-, Jong-steen-, Vroeg-metaal, Brons- en Vroeg-ijzertijdperk. Een goed trefwoordenregister vergemakkelijkt het gebruik van dit op het eerste gezicht niet bepaald overzichtelijke werk. Belangrijk is vooral het hoofdstuk over „die Zeit der grossen Wanderung" (Vroeg-ijzertijdperk, vanaf ca 1200 v. Chr."). Men vindt hier veel materiaal bijeen (o.m. over de raadselachtige 'Zeevolkeren'), dat elders slechts verspreid en dus moeilijk te vinden is.

WIESNER's werk is Duitsch van den ouden stempel: betrouwbaar, gedegen, maar — ook dat moet gezegd — niet aanlokkelijk. Men verslindt deze Göschendeeltjes niet als het boek van HROZNÝ, dat ons ondanks alle „Hrozný-isme", of misschien wel juist daardoor, een frisschen kijk doet behouden op de prae- en protohistorie van het oude Nabije Oosten in haar geheel. Misschien geldt ook hier, dat romantiek en taaie wetenschap elkaar op passende wijze aanvullen.

L e i d e n, 2 Mei 1944 — B. A. VAN PROOSDIJ

VOOR-AZIATISCHE PHILOLOGIE

VIJF EN TWINTIG JAAR HEBREEUWSCHE LEXICOGRAFIE

A — LEXICOGRAFISCHE STUDIES

In 1915 verscheen de 16de, door F. BUHL herziene en opnieuw bewerkte uitgave van GESENIUS' *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch,* nog steeds het meest gebruikte Hebreeuwsche woordenboek. In 1921 en 1931 verschenen er onveranderde herdrukken van terwijl een volkomen nieuwe uitgave wordt voorbereid door L. KÖHLER te Zürich, die hiermede reeds jaren bezig is [1]). Intusschen is een groot aantal afzonderlijke bijdragen tot het Hebreeuwsch lexicon verschenen, maar in geen tot dusver verschenen woordenboek of studie zijn deze alle verzameld. Er is dus een groote leemte ontstaan, een leemte die niet is aangevuld door het aan het eind van dit artikel te bespreken lexicon van ZORELL, en die ieder, die zich met de studie van den Hebreeuwschen tekst van het Oude Testament bezig houdt, steeds in sterker mate ondervindt.

Het woordenboek van GESENIUS-BUHL voldeed bij zijn laatste verschijnen al niet aan alle te stellen eischen. Deze laatste zijn geformuleerd o.a. door Friedrich DELITZSCH in zijn *Philologische Forderungen an die hebräische Lexicographie* (= MVÆG XX, 5; Leipzig 1917). H. S. NYBERG heeft er zich later in groote lijnen bij aangesloten en zelfs gezegd, dat DELITZSCH in zijn aangehaald werk het probleem der lexicographische behandeling van het Hebreeuwsch „mit klassischer Klarheit" heeft geformuleerd [2]). DELITZSCH was in zijn kritiek op de pas verschenen uitgave van Gesenius-Buhl zeer scherp en verweet aan dit woordenboek o.a., dat het het aantal wortels onnoodig had vergroot door het aannemen van nevenvormen (blz. 6), dat het de nauwkeurige bepaling van de beteekenis van een stam of woord moeilijk had gemaakt door het opgeven van té veel synonymen (blz. 11), en dat het verkeerde beteekenissen naast de juiste had geplaatst (blz. 12). Als algemeen beginsel stelde DELITZSCH terecht voorop, dat men ieder (bijbelsch) Hebreeuwsch woord eerst en vooral uit het Oude Testament moet trachten te verklaren (blz. 16). Hij misprees het, dat men de beteekenis der Hebreeuwsche woorden té spoedig en té vaak bij andere Semietische talen ging zoeken; speciaal het Arabisch werd volgens hem op die wijze misbruikt. Dit heeft er toe geleid dat men aan Hebreeuwsche woorden een beteekenis of ontwikkeling in beteekenis heeft toegekend, die zij nooit gehad hebben. Ook meende hij, dat Gesenius-Buhl vaak méér homonyme wortels heeft aangenomen dan noodig is, terwijl omgekeerd sommige echte homonymen in één artikel zijn saamgevat. Om deze en andere redenen zou Gesenius-Buhl onder vele opzichten zelfs aan een aantal minimum-eischen niet voldoen (blz. 29, 34, 35).

Jaren na den dood van DELITZSCH heeft H. S. NYBERG stelling genomen t.o.v. het probleem der Hebreeuwsche lexicographie, het eerst in een voordracht te Bonn (1934), later in een artikel der ZAW (52, 1934, 241-254), ten slotte in het bekende, bovenvermelde, geschrift *Studien zum Hoseabuche.* In het laatstgenoemde beweert hij zelfs, dat de Hebreeuwsche lexicografie „immer noch in den Kinderschuhen steckt, insofern als nächstliegende Aufgaben von prinzipieller Tragweite noch nicht methodisch richtig gestellt oder verarbeitet worden sind" (blz. 15). Op de eerste plaats, zegt hij, kunnen er nog nieuwe resultaten bereikt worden door interne interpretatie van den oud-testamentischen woordenschat; voorts is het (poëtisch) parallelisme nog lang niet genoeg uitgebuit als hulpmiddel der lexicografie; ten slotte echter is men, gezien den betrekkelijk geringen omvang van het Oude Testament, aangewezen op vergelijkingsmateriaal uit andere Semietische talen.

[1]) Volgens een persoonlijk schrijven van 17.9.42 ligt het manuscript hiervan reeds voor de helft klaar voor den drukker.

[2]) Cf. *Studien zum Hoseabuche,* Uppsala 1935, blz. 15[1].

Bij dit laatste kent NYBERG aan het Arabisch grooter waarde toe dan eertijds DELITZSCH, getuige o.a. den woordindex (blz. 136-143), waarin men vele Arabische woorden vindt, met behulp waarvan NYBERG soms de beteekenis van Hebreeuwsche woorden meent ontsluierd te hebben.

In 1926 schreef A. ALLGEIER een artikel *Neuere Methoden der Wortforschung und die alttestamentliche Exegese* (BZ 17, 1926, 201-224), waarin het, met vermelding van den arbeid van DELITZSCH, heet „dass die biblische Wortforschung dringend der Nachprüfung und Erweiterung bedarf" (blz. 223). Hij meent, en tracht door voorbeelden aan te toonen: 1 — dat de methoden van woordonderzoek, die den laatsten tijd vooral door F. KLUGE e.a. op het gebied der Indo-Europeesche taalkunde zijn gebruikt, met vrucht ook op het Hebreeuwsch kunnen worden toegepast, en 2 — dat de „von mittelalterlichen Rabbinen begonnene, in der Neuzeit von H. S. Reimarus, S. Pappenheim, S. D. Luzatto u.a. gepflegte, später seltsamerweise vernachlässigte biblisch-hebräische Synonymik mit den Mitteln der heutigen Sprachwissenschaft auszubauen" is (blz. 223-224). Eerst moet men den begripsinhoud van een woord vaststellen, vervolgens den nevenzin (resp. de nevenzinnen), en ten slotte de gevoelswaarde of den stemmingsinhoud (blz. 203-204). Een 'Bedeutungslehnwort' wisselt gemakkelijk van beteekenis bij overname in een andere taal.

Enkele der door ALLGEIER en NYBERG geformuleerde beginselen vindt men terug in de wel kleine, maar toch belangrijke studie van J. L. PALACHE *Over beteekenisverandering der woorden in het Hebreeuwsch (Semietisch) en andere talen* (Amsterdam 1939, Overdruk uit *Bijdragen en mededeelingen van het genootschap voor de Joodsche wetenschap in Nederland* VI; 40 blz.). Al handelt deze studie ook allereerst over de *verandering* van beteekenis der woorden, zij is toch tevens een bijdrage tot de lexicografie (vgl. wat schr. zegt op blz. 39), doordat zij wijst op de wetten der algemeene en der Semietische semantiek of semasiologie en deze terecht als een hulpmiddel beschouwt voor den Hebreeuwschen philoloog. Wanneer men de werken van Ed. KÖNIG leest, krijgt men den indruk, dat deze auteur de opvatting is toegedaan, dat de ontwikkeling in beteekenis der woorden hoofdzakelijk langs rationeelen, dus bewusten, in allerlei kategorieën nauwkeurig in te deelen weg is gegaan; PALACHE stelt daar met recht tegenover, dat deze ontwikkeling zoowel bewust als onbewust tot stand komt (blz. 5) en dat er geen wetten voor zijn op te stellen, die bindend en voor alle gevallen geldend zijn.

Een auteur, die veel studies heeft gepubliceerd op het gebied der Hebreeuwsche lexicografie en die ook herhaaldelijk en in allerlei tijdschriften zijn beginselen en methodes heeft uiteengezet (men zou haast zeggen: er propaganda voor heeft gemaakt), is G. R. DRIVER. Gelijk DELITZSCH, NYBERG en verschillende anderen, trekt hij te velde tegen het veelvuldig 'verbeteren' van den massoretischen tekst, wanneer daarin woorden en uitdrukkingen voorkomen, welker beteekenis volgens de bestaande woordenboeken niet kan verklaard worden. In een opstel *The modern study of the Hebrew language*, verschenen in het onder leiding van A. S. PEAKES uitgegeven verzamelwerk *The People and the Book*, blz. 73-120 (Oxford 1925) betoogt hij, dat het Hebreeuwsch een gemengde taal is, gedeeltelijk oost-, gedeeltelijk west-Semietisch van afkomst wat betreft den woordenschat en de morphologie (blz. 109). De beteekenis van een aantal Hebreeuwsche woorden kan dan ook verklaard worden uit het Arabisch of uit het Arameesch, minder vaak uit het Accadisch (of het Sumerisch), zelden uit het Ethiopisch (vgl. blz. 81, 87, 90, 97).

Het gemengde karakter der Hebreeuwsche taal wordt ook verdedigd door H. BAUER en P. LEANDER in hun bekende spraakkunst en in artikelen. G. BERGSTRÄSSER heeft het op morphologische gronden bestreden (OLZ 26, 1923, 253-254), maar DRIVER heeft het herhaaldelijk en uitvoerig verdedigd, o.a. in zijn *Problems of the Hebrew verbal system* (1936) en het daarop aansluitend artikel *Problems of Semitic grammar*, (ZDMG 91, 1937, 343-351). D. Winton THOMAS, die DRIVER volgt, spreekt in dit verband van „perhaps the most outstanding achievement of the modern study of the Hebrew" [3]). THOMAS neemt

[3]) In *Record and Revelation*, edited by H. Wh. ROBINSON (Oxford 1938), art. *The language of the Old Testament*, blz. 354.

daarbij ook de (m.i. aanvechtbare) voorstelling van DRIVER over, volgens welke de Hebreeën, toen zij Kanaän binnenrukten, een Arameesch-Arabisch dialect spraken; dit ging een fusie aan met het plaatselijk Kanaänietisch en kwam tevens sterk onder den invloed van het in Kanaän algemeen bekende Accadisch.

In een groot aantal artikelen van de *Journal of Theological Studies* (vanaf 1921) en een aantal andere tijdschriften [4]) heeft DRIVER zijn methoden en opvattingen uiteengezet. Hierbij treedt hij voor een deel in het voetspoor van F. WUTZ, die er in zijn bekende Septuagintstudies o.a. op heeft gewezen, dat de Zeventig soms aan Hebreeuwsche woorden of stammen beteekenissen hebben gegeven, die ze volgens de huidige lexica niet hebben, doch die men wel kan terug vinden in andere Semietische talen, met name in het Arabisch. Daar niet kan worden aangenomen dat de Septuagintvertalers van het Arabisch, het Accadisch, het Ethiopisch, enz. op de hoogte waren, moet men wel besluiten, dat in den tijd dat de LXX tot stand kwam, de resp. Hebreeuwsche woorden nog de beteekenis hadden, die zij eraan toeschrijven [5]). WUTZ is hier niet bij blijven stilstaan, doch heeft aan de hand van zijn bekende transscriptietheorie en met gebruikmaking van stammen uit andere Semietische talen, een groot aantal 'nieuwe' Hebreeuwsche woorden meenen te kunnen reconstrueeren. Het hoeft geen betoog, dat hij in dit laatste veel en veel te ver is gegaan, maar in het eerste schuilt een kern van waarheid, die DRIVER heeft overgenomen en waarvan hij heeft gebruik gemaakt [6]). Het is waar, dat vóór DRIVER en WUTZ reeds velen het Arabisch hebben gebezigd om nieuwe beteekenissen van Hebreeuwsche woorden op te sporen (DELITZSCH heeft er niet voor niets zoo sterk tegen geprotesteerd), maar vaak is dit onsystematisch geschied; DRIVER wil het doen met, waar het kan, den vasten grond der oude vertalingen onder de voeten. Helaas ontkomt ook hij niet aan overdrijvingen en vraagt men zich af of een flink aantal zijner nieuw gewonnen woordbeteekenissen wel ooit bestaan heeft. DRIVER is zich hiervan ook zelf bewust, getuige de kwalificaties, die hij aan de nieuwe beteekenissen geeft: sommige vindt hij zeker, andere alleen maar waarschijnlijk of mogelijk. Zoo nu en dan komt hij op vroegere verklaringen terug om ze te wijzigen. Misgrepen schijnt hij niet zoo erg te vinden, wanneer zij maar kunnen bijdragen tot het illustreeren en doen ingang vinden zijner methode.

In ZAW 55, 1937, 71-72 komt de Assyrioloog W. VON SODEN in het geweer tegen enkele uitlatingen van DRIVER (uit diens *Hebrew Notes*, ZAW 54, 1936, 51-56) en neemt de gelegenheid te baat, hem zijn veelvuldig aannemen van (nieuwe) homonymen, zelfs bij de meest voorkomende Hebreeuwsche woorden, te verwijten (zoo beteekent vlgs DRIVER l.c. *nefeš* niet alleen 'ziel' of 'keel', maar ook 'volheid' en 'wasem'). Om begrijpelijke redenen, aldus VON SODEN, zijn echte homonymen zeer zeldzaam; de bestaande Hebreeuwsche woordenboeken, vooral dat van GESENIUS-BUHL, nemen er veel te veel aan en dienen daarom volkomen te worden herzien. Met deze opmerking heeft VON SODEN een moeilijk en delicaat probleem aangeraakt. Er zijn talen waarin veel homonymen voorkomen, bv het Sumerisch en het Fransch, om er twee te noemen die ver uit elkaar liggen. In het Sumerisch is het echter vanwege de onzekerheid van de uitspraak moeilijk uit te maken of alle schijnbare homonymen het ook in werkelijkheid zijn; in het Fransch zijn de meeste homonymen het in uitspraak, niet in schrijfwijze (vlg. b.v. *cent, sans, sang; sain, saint, sein, ceint, seing*). De laatste soort homonymie is in het Hebreeuwsch mogelijk waar oorspronkelijke Oersemietische medeklinkers zijn samengevallen, die in het Arabisch nog onderscheiden zijn;

[4]) In ZAW 50, 1932, 141-148: *Problems in Proverbs*; 1934, 51-56 *Hebrew notes*; 308-309 *Notes on the text of Lamentations*; 1937, 68-71 *Suggestions and objections*; in JQR 28, 1937/38, 97-129: *Linguistic and textual problems: Jeremiah*; in Biblica 19, 1938, 60-69; 175-187: *Linguistic and textual problems: Ezekiel*; in AJSL 52, 1935/36, 160-170: *Problems in Job*; in JBL 1936, 101-120: *Supposed Arabisms in the Old Testament*.

[5]) Vgl. b.v. zijn artikels in BZ 27, 1926, 1-28: *Alte Hebräische Stämme im Psalmtext der Septuaginta*; BZ 18, 1929, 1-31: *Alte Stämme und Formen, die von G(S) noch bezeugt werden*.

[6]) Hiermee wil niet gezegd zijn, dat DRIVER zeker van WUTZ, dien hij slechts zelden aanhaalt, afhankelijk is; onder sommige opzichten is WUTZ DRIVER echter vóór geweest.

voor het overige krijgt men den indruk, dat de homonymie moet beperkt worden tot de evidente gevallen, die weinig veelvuldig zijn.

Ter illustratie van DRIVER's methoden volge hier kort het een en ander uit zijn artikel *Supposed Arabisms in the Old Testament,* JBL 55, 1936, 101-120.

I — De LXX heeft lezingen, die duidelijk teruggaan op Arabische en Ethiopische stammen, bv. Is. 43 : 12: ὠνείδισα = השמעתיך, vgl. Arab. أسمع = hij smaadde; Dan. 7 : 22: ἐδόθη = מְטָה, vgl. Ethiop. *matawa* = hij gaf (blz. 101-102).

II — Een LXX-vertaling is soms onjuist; kan men echter aantoonen, dat de door den vertaler aangenomen beteekenis van het Hebreeuwsche woord voorkomt in het Arabisch of een andere Semietische taal, dan heeft het woord deze beteekenis zeker gehad, zoo niet op deze plaats dan misschien elders in het Oude Testament. Zoo wordt in Job 15 : 20 מתחולל (verkeerd) vertaald door ἀλαζονεύεται (Symm.), *superbit* (Vulg.), klaarblijkelijk door aan den stam een beteekenis te geven, die toekomt aan het Arab. خال (u) I = *superbus fuit* en خال (i) V, VI = *superbus fuit.* Deze laatste beteekenis, die in Job niet deugt, past echter uitstekend bij מתחולל Sir. 3 : 27 (blz. 102-103).

IV — „There are almost innumerable words in the Old Testament which can be explained only by an appeal to the Arabic dictionary, even though the ancient Vss. may not support such interpretations". Hier wijkt DRIVER geheel af van den door DELITZSCH uitgestippelden weg. Was DELITZSCH te enghartig, DRIVER is veel te ruim van opvatting; de enorme rijkdom van het Arabische lexicon (DRIVER c.s. bedienen zich niet alleen van den klassieken woordenschat, maar ook van DOZY's supplement en zelfs van de modernste gesproken dialecten) kan immers licht op een dwaalspoor leiden en woorden voor verwant doen aanzien, die slechts toevallig op elkaar gelijken (blz. 108-112).

VII — (blz. 119). Somtijds kan een lezing der LXX slechts verklaard worden uit het Perzisch, vgl. Job 41 : 22, waar het Hebreeuwsche תחתיו wordt weergegeven door στρωμνή, vgl. het Perzische تخت (kan hier geen sprake zijn van een vrije weergave door de Septuagint?).

Bij G. R. DRIVER sluit zich nauw aan zijn landgenoot D. Winton THOMAS, die behalve zijn overzicht over de studie van het Hebreeuwsch in H. Wheeler ROBINSON's verzamelwerk *Record and Revelation* (Oxford, 1938), blz. 374-402, verscheidene artikelen heeft gepubliceerd ter verklaring van een aantal Hebreeuwsche woorden [7]). THOMAS volgt daarin dezelfde methode als DRIVER, bij wien hij zich geheel aansluit, maar is voorzichtiger en terughoudender. Als voorbeeld noemen we zijn door DRIVER zeer geprezen studies over den wortel ידע (JTS 35, 1934; 36, 1935). Volgens THOMAS hangt deze in sommige gevallen samen met het Arab. ودع (aldus reeds I. EITAN en D. S. MARGOLIOUTH), in den zin van „being made still or quiet" (vgl. Recht. 16 : 9; Spr. 10 : 9; 14 : 33; Jer. 31 : 19, enz.). Hierbij aansluitend stelt hij voor het bekende דַעַת van Is. 53 : 11 te vertalen door ᶜhumiliationᵓ (JTS 38, 1937, 404-405).

Een ander lexicograaf is I. EITAN. Zijn belangrijkste werk op dit gebied is een, eerst in artikelvorm gepubliceerde, later afzonderlijk uitgegeven monografie *A contribution to biblical lexicography,* New York 1924 (68 blz.). Daarin zegt hij onder meer, zich aansluitend bij DELITZSCH, DRIVER, (NYBERG), en anderen, dat veel passages der H. Schrift ten onrechte als corrupt worden beschouwd, omdat wij de beteekenis der woorden niet kennen. Als middel om deze te achterhalen moet vooral, ondanks het protest van DELITZSCH, het Arabisch worden beschouwd, vanwege zijn zuivere en preciese noteering der medeklinkers, zijn rijken woordenschat en het feit, dat in de nu nog levende taal veel oude wortels zijn bewaard gebleven. Ook het Ethiopisch is van groot belang, o.a. omdat het vaak geen secundaire woordbeteekenissen heeft ontwikkeld doch bij de primaire, dus de oorspronke-

7) Vgl. JTS 32-38, 1931-1937; 1940; ZAW 52, 1934; 55, 1937; 57, 1939; Expository Times 44, 1932/33; 46, 1934/35; 51, 1939/40; Zeitschr. f. Semitistik 10, 1935; Quat. Stat. 1934; 1936. Vgl. ook zijn *The recovery of the ancient Hebrew language,* Cambridge 1939 (43 blz.).

lijke, is blijven staan. Het Assyrisch is van minder nut vanwege de gebrekkige weergave der klanken en het uitvallen van een aantal oorspronkelijke Semietische medeklinkers. Ook de Vulgaat is van waarde en eveneens de Arameesche teksten en de Pešiṭta. Evenmin als DRIVER schrikt EITAN terug voor gewaagde combinaties, maar toch is zijn werk lexicographisch belangrijk genoeg [8]).

Bekend zijn ook de lexicografische studies van P. JOÜON S.J., waarvan er reeds een aantal in Gesenius-Buhl verwerkt zijn. Een groot aantal zijner *Notes de lexicographie hébraïque* is verschenen in een serie opeenvolgende jaargangen van *Biblica* (tot 1941), in *Orientalia* (1932), in de *Mélanges de l'Université de St Joseph à Beyrouth,* terwijl ook zijn commentaren op het Hooglied (Parijs 1909) en Ruth (Rome 1924), en zijn *Grammaire de l'hébreu biblique* (Rome 1923) lexicografisch van belang zijn.

Vooruitloopend op zijn woordenboek heeft L. KÖHLER reeds enkele uitstekende lexicografische studies gepubliceerd. In MGWJ 78, 1934, 1-6 heeft hij uiteengezet hoe zijn nieuwe uitgave van Gesenius er zal uitzien. Behalve technische wijzigingen zal hij trachten de beteekenis der woorden, indien noodig, opnieuw en precieser te bepalen; ook hecht hij groote waarde aan de ᶜKenntnis der Sachenᵓ, die onontbeerlijk is voor de philologie. Daarom zal bv. aan de plantennamen hun wetenschappelijk botanisch equivalent worden toegevoegd en zelfs bestaat het plan, naast het gewone lexicon een zaakwoordenboek uit te geven. Ook zullen de ernstig te overwegen conjecturen worden vermeld. Enkele belangrijke voorproeven van het lexicon zijn gepubliceerd in ZAW 54, 1936; 55, 1937; 58, 1940/41 [9]), terwijl kortere studies elders zijn verschenen. Een groot aantal dezer lexicalia hebben betrekking op de juiste identificatie van planten of dieren. Overtuigend is o.a. de interpretatie van מֶשֶׁךְ = (leeren) zak in Ps. 126 : 6; Job 28, 18 (ZAW 55, 1937, 161-162); het psalmvers vertale men voortaan door:

Weenend gaat men voort, dragend zijn zaadzak;
Juichend keert men terug, dragend zijn schooven.

In JQR 24, 1933/34, 321-330, heeft J. REIDER een belangwekkend artikel gepubliceerd, getiteld *Itbāᶜ in Hebrew and Aramaic.* De in het Arabisch *itbāᶜ* (إتباع) genoemde stijlfiguur wordt door REIDER beschreven als „an imitative pleonasm used for corroborating a certain word" (blz. 321); hij verwijst naar litteratuur [10]) en geeft een aantal voorbeelden uit het Hebreeuwsch, die, indien juist verklaard, een bijdrage vormen tot beter begrip van een aantal teksten. Er zijn volgens hem drie soorten *itbāᶜ*: 1 — het aanvullend alliteratie-element kan een duidelijke en distincte meening hebben, vgl. het Nederlandsche ᶜmet man en muisᵓ, ᶜhij heeft kind noch kraaiᵓ; 2 — het aanvullend element heeft op zichzelf geen zin en wordt slechts gebruikt ter versterking; 3 — het aanvullend element heeft slechts beteekenis door een geforceerde verklaring. Van de twee laatste groepen zijn in het Nederlandsch niet gemakkelijk voorbeelden te vinden, men denke echter aan uitdrukkingen als ᶜtegen heug en meugᵓ, waarbij men voor heug slechts met moeite een beteekenis in het oud-Nederlandsch kan aanwijzen, het Fransche *pêle-mêle,* enz. Als *itbāᶜ* verklaart REIDER uitdrukkingen als במצור ובמצוק (Deut. 28 : 53, 55, 57; Jer. 19 : 9; ᶜin dire siegeᵓ); הכרתי והפלתי; פלני אלמני (אלמני is element zonder beteekenis); תהו ובהו (niet ᶜwoest en ledigᵓ maar ᶜeen vormlooze massaᵓ, בהו is zonder beteekenis), enz. [11])

8) Voor zijn artikelen, waaronder veel kleine, vgl. HUCA 1939, blz. 1-22; JQR 14, 1923/24; REJ 82, 1926; JBL 42, 1923; JAOS 49, 1929; AJSL 52, 1925/26; 54, 1938; 56, 1940.

9) Art. *Hebräische Vokabeln*; voorts zie men nog *Hebräische Etymologien,* JBL 59, 1940; verklaring van twee afzonderlijke termen in ZDPV 61, 1937; OLZ 32, 1929; voor afzonderlijke teksten zie Exp. Times 40 (1928/29); 41, 1929/30; 42, 1930/31; ZAW 44, 1926; 47, 1929.

10) C. BROCKELMANN, *Grundriss* ... II, blz. 462; R. BRÜNNOW in *Orientalische Studien Th. Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag gewidmet,* Giessen 1906, blz. 225 vv.; M. GRÜNERT, *Die Alliteration im Alt-Arabischen* in *Verhandlungen des VII. intern. Orientalisten-Congresses,* Sem. Sect., blz. 189 vv.

11) Voor enkele andere korte lexicografische studies van REIDER zie JQR 30, 1939/40, JBL 39, 1920; 53, 1934; ZAW 53, 1935, 270-277.

In JQR 27, 1936/37, 33-58, in een artikel, getiteld *Studies in Hebrew roots of contrasted meanings,* heeft R. Gordis de aandacht op een ander taalverschijnsel gevestigd. Het is bekend, dat er Arabische woorden zijn die volgens de Arabische taalgeleerden tegengestelde of schijnbaar tegengestelde beteekenissen hebben. Zulke woorden heeten in het Arabisch *ḍidd* (ضِدّ), pl. *aḍdād* (اضداد) [12]. Het was reeds aan sommigen opgevallen, dat zulke, echte of vermeende, *aḍdād* ook in het Hebreeuwsch te vinden zijn; een aantal gevallen was reeds verzameld [13]. Gordis komt nu met 28 nieuwe voorbeelden, niet genoteerd door Nöldeke. De zwakheid van het artikel is gelegen in het feit, dat de schrijver voor sommige woorden formeel contraire beteekenissen aanneemt, zonder zelfs maar een poging te wagen dit verschijnsel te verklaren. Nöldeke heeft de door hem opgesomde *aḍdād* in kategorieën verdeeld in verband met het ontstaan der tegengestelde beteekenissen; zijn lijst sluit met een reeks *Varia,* van welke hij het ontstaan der tegengestelde beteekenissen niet kan verklaren (o.c., blz. 92), doch deze *Varia* behooren tot de weinig belangrijke uitzonderingen. Het is niet aan te nemen, dat een woord zonder eenige bijzondere reden twee tegengestelde beteekenissen verkrijgt. Eén voorbeeld zij uit het, overigens interessante, artikel van Gordis aangehaald (blz. 43-44): de wortel חפש beteekent ʿvrijʾ in II Kon. 15 : 5, in II Chron. 26 : 21 echter ook het tegengestelde (בית חפשית = gevangenis). Is dit juist, dan zou hiermee de verklaring van het moeilijke במתים חפשי uit Ps. 88 : 6 kunnen gegeven zijn [14]).

Een vruchtbaar lexicograaf is ook D. Yellin. Zijn laatste groote studies *Biblical Researches. New interpretations in biblical passages: Isaiah,* Jerusalem, 1937/38; 1939 hebben mij niet ter inzage gestaan. In tijdschriften vindt men nog andere lexicografische artikelen van denzelfden schrijver [15]). Een werk van K. Walter *Hebräische Wortkunde* (Berlin 1931; 216 blz.) stond mij evenmin ter beschikking. Voor lexicografische artikelen van H. Yalon zie men de tijdschriften [16]). De lexicografische artikelen van F. Perles hebben hoofdzakelijk betrekking op het na-bijbelsch Hebreeuwsch en Arameesch [17]). Artikelen van J. Coppens *Notes philologiques sur le texte hébreu de l'Ancien Testament* (Le Muséon 47, 1934; 48, 1935) behandelen geen lexicografische onderwerpen.

Er zou nog een groot aantal afzonderlijke, meest zeer kleine artikeltjes op te sommen zijn, die elk trachten enkele steentjes bij te dragen tot verbetering, resp. uitbreiding van het Hebreeuwsche woordenboek. Er zijn er te veel om in dit bestek te vermelden; men kan er echter een groot aantal van vinden in de jaarlijksche *Elenchi Bibliographici* van Biblica, die ook het belangrijkste hulpmiddel hebben gevormd voor het samenstellen van dit artikel [18]).

B — LEXICA

Sinds Gesenius-Buhl [16], [17], [18] is er natuurlijk een heel aantal Hebreeuwsche woorden-

12) Vgl. de *Kitāb al-aḍdād* van Anbari, uitgegeven door M. Th. Houtsma (Lugduni Bat. 1881).

13) Men vergelijke Th. Nöldeke, *Wörter mit Gegensinn,* in diens *Neue Beiträge zur Sem. Sprachwissenschaft* (Strassburg 1910), blz. 67-101 en de daar opgegeven litteratuur; het nieuwste werk op dit gebied schijnt te zijn het in het Hebr. geschreven en door Gordis aangehaalde *Hiqre Lashon* (Jerusalem, 1935), dat niet te mijner beschikking heeft gestaan, van M. Seidel.

14) Voor andere, korte, lexicografische studies van Gordis vgl. JTS 41, 1940; 35, 1934; JBL 52, 1933. Voor *ḥofšî* vergelijke men nog W. F. Allbright in JPOS 4, 1924; 6, 1926; J. Pedersen in JPOS 6, 1926; V. Christian in OLZ 8, 1925.

15) Vgl. REJ 91, 1932; JPOS 1, 1921; 3, 1923; 6, 1926.

16) Vgl. Tarbiz 6, 1934/35; ZAW 44, 1926; REJ 82, 1926.

17) Zoo behandelt zijn *Lexicalisches Allerlei,* MGWJ 76, 1932, 285-299 slechts één bijbelschen stam (עתר).

18) Aangezien de nieuwe uitgave van Gesenius nog wel eenigen tijd op zich zal laten wachten en het woordenboek van Zorell (vgl. verderop in dit artikel) de moderne lexicografische literatuur voor een groot gedeelte niet met name noemt, ware het wenschelijk op deze litteratuur indices te publiceeren. Schrijver dezes is reeds eenigen tijd aan het verzamelen, maar het werk is tijdroovend; wie is bereid tot medewerking?

boeken verschenen; bijna alle streven zij een practisch, geen wetenschappelijk, doel na en sluiten zich aan bij hun voorgangers. Sinds 1940 is echter bij het Pauselijk Bijbelinstituut te Rome een *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti* aan het verschijnen onder leiding en grootendeels van de hand van F. Zorell S.J., dat méér wil zijn. In een mededeeling op blz. 2 van den omslag der vier tot dusver verschenen afleveringen (אב־מנוחה, 448 blz.; Rome 1940/42) verklaart de auteur, dat het boek allereerst bestemd is voor hen, die in de gewijde studies de Latijnsche taal gebruiken, theologiestudenten dus. Dit neemt echter niet weg, dat in het boek voortdurend rekening is gehouden met de uitkomsten der moderne lexicografie, dat deze op een aantal plaatsen wordt geciteerd en dat ook parallele stammen en uitdrukkingen uit andere Semietische talen worden aangehaald. De twee voornaamste medewerkers zijn M. Hagen S.J., die alle nomina propria heeft verzorgd en tevens de stof heeft geleverd voor andere artikelen, die hij in zijn *Realia Biblica* reeds uitvoeriger had behandeld, en A. Bea S.J., die de lijst der eigennamen later nog eens heeft herzien en *up to date* gebracht. Het overige is van de hand van Zorell zelf.

De technische uitvoering van het werk laat weinig te wenschen over [19]) en ook de inhoud is zorgvuldig bewerkt. Zoo heeft de auteur, om een voorbeeld te noemen, met de meeste wenschen en opmerkingen van Delitzsch rekening gehouden, echter niet met alle. Van de alfabetische volgorde der woorden is bv. niet afgezien ten gunste van die der stammen en hun derivata, en dit kan goed verdedigd worden. De wortel ירט, die slechts tweemaal voorkomt (Num. 22 : 32; Job. 16 : 11), wordt, ondanks het protest van Delitzsch (o.c., blz. 22), ʿprobabiliterʾ in verband gebracht met Arab. ورط II = *praecipitem dedit, praecipitavit,* en dit ligt nog altijd het meest voor de hand. Het Arab. مَاجَ wordt echter door Z. ook nog steeds in verband gebracht met het Hebr. מוג, ofschoon de door Delitzsch daartegen ingebrachte bezwaren juist schijnen; het Arabische woord beteekent immers ʿstroomenʾ, ʿgolvenʾ (van de stroomende golven der zee) en overdrachtelijk ʿafwijken van den rechten wegʾ, maar het Hebreeuwsch kan in Ps. 65 : 11 en Am. 9 : 13 (waar Z. denkt aan het golven van het graan!) deze beteekenis niet hebben. Beter is daarom de zin, dien Delitzsch eraan geeft: ʿweeken, week makenʾ, overdrachtelijk ʿontmoedigd wordenʾ, ʿversagenʾ, misschien zelfs ʿvergaanʾ. Voor het hitp. van דפק (Recht. 19 : 22) stelde Delitzsch terecht de beteekenis ʿtrommelnʾ, ʿsich ergehen in heftigem Klopfenʾ voor (blz. 30); Zorell maakt niet de fout van Gesenius-Buhl, die voor dit hitpaʿel geen afzonderlijken zin aanneemt, maar overdrijft wanneer hij voor מִתְדַּפְּקִים als waarschijnlijke beteekenis aangeeft ʿ*communi impetu se presserunt* contra (על) ianuamʾ.

Van de moderne lexicografische litteratuur, door Z. maar *betrekkelijk* weinig direct geciteerd, worden in het *Lexicon* slechts de meest aannemelijke resultaten opgenomen. Ofschoon het artikel אַהֲבָה wordt gevolgd door een †, ten teeken dat alle plaatsen waar het voorkomt zijn opgesomd, wordt Os. 11 : 4 niet vermeld en evenmin de beteekenis van ʿleerʾ, ʿleeren riemʾ, eraan gegeven door G. R. Driver in JBL 55, 1936, 111. Bij אֶרֶז had vermeld moeten worden L. Köhler, ZAW 55, 1937, 163-165, waar betoogd wordt, dat אֶרֶז niet de *cedrus Libani* is; voor דור in Is. 53 : 8 geeft G. R. Driver aan ʿ*state*ʾ (= ʿtoestandʾ, ʿstatusʾ), niet vermeld door Z.; onder דלף geeft Z. merkwaardigerwijze twee beteekenissen aan, die moeilijk van één werkwoord kunnen zijn (ʿstillavitʾ; ʿmiseriis depressa est [anima]ʾ); hiervoor beter G. R. Driver, die דלף in Ps. 119 : 28 in verband brengt met het Acc. *dalāpu* = ʿslapeloos, oververmoeid zijnʾ (JTS 34, 1933, 384); bij חדד had G. R. Driver, ZAW 52, 1934, 54 kunnen geciteerd worden (חדד heeft den dubbelen zin van ʿscherpʾ en ʿvlugʾ, cf. het Arab. حَرِيف); bij חפא had beter met G. R. Driver (*The People and the Book,* blz. 89) het Accad. *ḫapû* (= ʿuitenʾ) ter vergelijking kunnen worden aangehaald

19 Het vreemdsoortige teeken, dat woorden moet aanduiden die alleen in poëzie, enz. voorkomen (op zich zelf een goed idee!), kan in een volgende uitgave beter door een ander worden vervangen.

dan het Arab. خفأ (= ‘in terram proiecit’), dat er vermoedelijk niets mee te maken heeft; bij בית חפשית had kunnen verwezen worden naar Gordis, JQR 27, 1936/37, 43-44, in plaats van de keuze te laten tusschen ‘domus libertatis’ (a curis muneris regii) en ‘euphemismus’, waar alleen het laatste deel van het alternatief het vermelden waard is; bij ידע had schr., die wel minder belangrijke dingen vernoemt, behooren te verwijzen naar D. W. Thomas JTS 35, 1934, 298-306; 36, 1935, 409-412, die den stam, zooals reeds I. Eitan en D. S. Margoliouth vóór hem gedaan hadden en Driver ná hem, in verband heeft gebracht met het Arab. ودع en er in enkele teksten den zin van ‘was being made still or quiet, submissive, humbled’ aan geeft [20]); לויתן (*leviathan*) leidt Z. nog af van לוה = ‘kronkelen’, men vergelijke echter het mooie artikel van S. Spinner in BZ 23, 1935/36, 147-149, die, naar aanleiding van Ps. 74 : 14, dit woord liever afleidt van לוה = ‘volgen’ en het type van den לויתן ziet in de *pelamys*, een soort tonijn, die in de Zwarte Zee de schepen ‘begeleidde’ en daarom door de ouden wel πομπός genoemd werd (Plinius IX 20 : 5); bij מחמל (Ez. 24 : 21) had met vrucht A. Allgeier, BZ 17, 1926, 207-208 kunnen worden aangehaald, die dit woord door ‘begeerte’ vertaalt (dus niet ‘obiectum sollicitudinis’).

Uit het bovenstaande moet men echter niet besluiten, dat Zorell de moderne lexicografische litteratuur geheel verwaarloosd heeft; het tegendeel blijkt uit vele artikelen, in welke moderne auteurs somtijds uitdrukkelijk worden vermeld of waarin, gelijk vaker het geval is, hun opvattingen worden weergegeven zonder henzelf te noemen. Zoo wordt bv. זֶה in sommige teksten vergeleken met het Arab. ذو, in den zin van ‘bezitter van’ (זה סני in Recht. 5 : 5 = ‘der vom Sinai’, vgl. H. Grimme in ZDMG, 50, 1896, 573); voor ירק II in den zin van ‘albescit’ vergelijke men G. R. Driver in JTS 33, 1931/32, 38; bij חלש wordt een meening van Eitan aangehaald zonder dat deze genoemd wordt (bij Job 14 : 10 en Ex. 17 : 13; vgl. *A contribution to biblical lexicography,* blz. 42-46); bij חֵץ wordt Eitan echter met name vermeld (vgl. o.c., blz. 46-48); bij de 8ste beteekenis van ל wordt verwezen naar de Arabische partikel لَ (= ‘profecto’, sterke bevestiging), vgl. Eitan in HUCA 12-13, 1937-1938, 55.

Een methodische, telkens terugkeerende fout van het *Lexicon* zou men kunnen noemen de breedsprakigheid van een aantal artikelen. Zoo wordt bv. onder יצא een heel aantal objecten waarheen en doelen waarom men kan ‘uitgaan’ vermeld: a) prodiit locuturus; b) ad opus egreditur; c) ad bellum profectus est, enz. (blz. 321 b); dit alles is totaal overbodig, daar in deze gevallen doel of object aan het werkwoord geen andere beteekenis geven. Een woordenboek is nu eenmaal geen thesaurus, zeker niet een woordenboek, dat voor theologie studeerenden, niet voor vakgeleerden, is bedoeld. Een dergelijke opeenhooping kan niet voldoende onderlegden het spoor doen bijster raken.

Op nog enkele andere eigenschappen zij in het kort gewezen. Zorell heeft, en terecht, niet gepoogd van zijn woordenboek een vergelijkend lexicon der Semietische talen te maken; wel geeft hij in transscriptie (oorspronkelijk schrift zou beter geweest zijn) aan het eind van vele artikelen parallele vormen uit andere Semietische talen, maar hierin is hij zeer sober. Op deze wijze wordt, gelijk het behoort, de aandacht van den gebruiker van het begin af gericht op het Hebreeuwsch en niet afgeleid, resp. op een dwaalspoor geleid, door verwante woorden uit andere talen, die vaak een geheel verschillende beteekenis hebben. In een los bijgegeven *Elenchus siglorum et abbreviationum* komen onder de *opera saepius citata* merkwaardiger wijze een aantal minder belangrijke, vaak oudere werken voor, terwijl belangrijke nieuwe ontbreken. Om slechts één voorbeeld te noemen: voor de namen van planten vindt men in deze lijst afkortingen van L. F. Fonck's *Streifzüge* en G. E. Post's

[20]) Het is natuurlijk Zorell's goed recht, deze opvatting niet te aanvaarden (ook mijzelf lijkt ze nog altijd onzeker), maar hij had er melding van moeten maken.

The Flora of Syria, Palestine and Sinai (Beirut 1932), maar niet van I. Löw's groote *Die Flora der Juden* (Wien-Leipzig, 1924-1934). Velen zullen het ook betreuren dat aan het slot van een artikel als bv. לִוִי slechts werken van Kortleitner, van Hoonacker en A. Eberharter als litteratuur vermeld worden.

De volle waarde van een woordenboek leert men slechts door het gebruik kennen. Voor zoover over dat van Zorell nu reeds kan geoordeeld worden is te zeggen, dat het weliswaar nog lang niet volmaakt is en we dus met verlangen uitzien naar Köhler's nieuwen Gesenius, maar tevens dat het de laatste uitgave van Gesenius onder een aantal opzichten overtreft en zich zoodoende onder de bestaande handboeken een eigen, belangrijke, plaats heeft verworven.

Naast het *Lexicon* van Zorell is nog te wijzen op de verschillende drukken, die E. König's *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch* sinds de 1ste uitgave in 1910 heeft gehad (de laatste verscheen te Leipzig, 1936[6-7]). De tekst van den 2-5den druk (de 5de is van 1931, de laatste heb ik niet kunnen inzien, doch deze zal wel weinig of niet verschillen van de voorafgaande) is identiek aan die van den 1sten, behoudens een lijst *Nachträge,* die weinig bijzonders of belangrijks brengen. Delitzsch oordeelde streng over dit woordenboek; het staat volgens hem nog een heel stuk ten achter bij Gesenius-Buhl (vgl. *Philologische Forderungen* ... blz. 37). Dit oordeel is juist; König's methode is te cerebraal en houdt te weinig rekening met de levende werkelijkheid der taal.

De te Berlijn onder leiding van Fr. Baumgärtel verschenen *Einzelwörterbücher zum Alten Testament* (tot nu toe zijn vijf deeltjes verschenen, sommige reeds in 2den druk; de eerste drukken dateeren van 1926-1936) zijn practische woordenboekjes voor beginnelingen op de afzonderlijke boeken van het Oude Testament. E. Ben Yehuda's groote *Thesaurus totius hebraitatis* was in 1939, onder leiding van M. S. Segal, reeds gekomen tot עתרת (Vol. IX; Jerusalem; de vorige deelen zijn te Berlijn verschenen). Wie de titels van de auteurs van andere woordenboeken wil weten, alle zonder speciaal wetenschappelijk belang, zij verwezen naar F. Cantera, *Reseña del estado de las cuestiones: Linguistica,* in het nieuwe, onder auspiciën der Spaansche regeering verschenen, tijdschrift Sefarad I, 1941, 169-177 (zie speciaal blz. 174-177). In hetzelfde artikel wordt ook een greep gedaan uit de lexicografische studiën der laatste jaren. Iets dergelijks kan men ook vinden in J. A. Maynard's *Hebrew studies since 1917,* JSOR 1, 1925, 32-40. Een goed, de belangrijkste punten van het moderne onderzoek der Hebreeuwsche taal samenvattend, artikel is D. Winton Thomas' *The language of the Old Testament,* in het reeds vernoemde verzamelwerk *Record and Revelation* (Oxford 1938), blz. 374-402 (een keuze uit de bibliografie, waar belangrijke studies, o.a. die van Eitan, niet in voorkomen, staat blz. 490-491). Thomas behoort geheel en al tot de school van G. R. Driver, al gaat hij omzichtiger te werk.

Een verdienstelijk overzicht over de verschillende uitgaven van Gesenius' *Wörterbuch* en de daarin tot uiting komende opvattingen is geleverd door E. F. Müller in zijn *The Influence of Gesenius on Hebrew Lexicography* (New York, 1927). In de laatste twaalf bladzijden worden in het kort enkele woordenboeken besproken, die den invloed van Gesenius hebben ondergaan.

Dit artikel zou onvolledig zijn, wanneer niet nog werd gewezen op het volgende. Bij sommige auteurs is een afkeurenswaardig streven waar te nemen, de beteekenis van woorden, speciaal van belangrijke uitdrukkingen, niet langs nuchteren lexicografischen weg te benaderen, maar door een soort intuïtie, een soort aanvoelen, al of niet onder den invloed van bepaalde opvattingen omtrent de mentaliteit der oude, gaarne als geheel ‘primitief’ gedachte Israëlieten. Een voorbeeld hiervan is de dissertatie van K. Hj. Fahlgren *Sᵉdākā, nahestehende und entgegengesetzte Begriffe im Alten Testament* (Uppsala 1932). Hierin beweert de schrijver zonder eenig bewijs o.a. dat de stam שפט *primair* beteekent „die Führung übernehmen und die richtige und deshalb glückliche Entscheidung in kritischen Lagen treffen" (blz. 123); dit zou dan het eerst geschied zijn in den strijd, later ook in twisten,

ᶜgedingen᾽. Op blz. 124 leest men, dat מִשְׁפָּט éérst beteekent ᶜArt und Weise᾽, ᶜCharacteristicum᾽, daarna ᶜgewoonte᾽, ᶜzede᾽ (van een groep), enz. Het woord צְדָקָה zou éérst beteekend hebben ᶜdie Gemeinschaftsnorm und was mit ihr übereinstimmt᾽ (blz. 89), later ᶜGemeinschaftstreue᾽, d.w.z. trouw in en aan de gemeenschap met God, ten slotte ᶜgehoorzaamheid᾽ (aan God). Zulk soort beschouwingen, afgezien nog van de verkeerde beteekenissen die daardoor aan de genoemde termen gegeven worden, zetten de wetten der semantiek en der lexicografie op hun kop. De eenige gezonde basis voor het achterhalen, resp. de juiste ontleding, van begrippen en opvattingen is een juiste en zuivere woordverklaring en niet omgekeerd. Zelfs een auteur als Joh. PEDERSEN ontkomt niet geheel aan de door FAHLGREN zoo sterk ontwikkelde fout. Men vergelijke bv. den volgenden zin, die ter nadere verklaring moet dienen van het woord מִשְׁפָּט: „One constantly "judges" in the daily life, because one must constantly act so as to uphold the covenant, i.e. the whole of the common life of the community. Every thing in which this kind of "judging" manifests itself is called *mishpāt*" (Israel I-II, blz. 349) [21]), of zijn uiteenzettingen in hetzelfde werk over *beräkhā*, ᶜblessing᾽ (blz. 182 vv.), enz. Fout is het ook om met Ges.-Buhl e.a., op grond van een bepaalde exegese en bepaalde cultuurhistorische beschouwingen, aan de uitdrukking גִּבּוֹר חַיִל den zin van ᶜGrundbesitzer, u. deshalb wehrpflichtiger᾽ te geven; ZORELL durft zich van die fout niet geheel los te maken en geeft bij גבור חיל ter keuze (ook dit is fout) de beteekenissen ᶜvir optimus, probus, locuples᾽ aan; PEDERSEN vertaalt het door ᶜman of valour᾽ [22]), hetgeen de oorspronkelijke beteekenis het best benadert [23]).

Het is uit al het bovenstaande duidelijk genoeg, dat men op het gebied der lexicografie niet kan stilstaan bij wat tot dusver is bereikt. Van den anderen kant blijkt het moeilijk te zijn, nieuwe opvattingen en verklaringen algemeen ingang te doen vinden. Dit laatste is in het geheel niet verwonderlijk; velen zullen liever den vertrouwden grond van een oude, gevestigde verklaring onder de voeten willen voelen, dan een sprong te wagen in de ruimte der onzekere vermoedens en theorieën. Bij zeldzame woorden, resp. woordstammen, bij de verklaring waarvan de overlevering weifelt, zal een nieuw voorgestelde beteekenis des te gereeder ingang vinden, wanneer men er frappante parallelen uit andere talen naast kan plaatsen. Men bedenke echter, dat een oude overlevering, eventueel ondersteund door oude vertalingen, óók wanneer ze vast is, nog niet altijd juist is; het is immers heel goed mogelijk dat zij teruggaat op een valsche interpretatie van een oudtijds reeds niet meer voldoende bekend woord. Daarom zijn ook op dit gebied conjecturen geoorloofd en doen de lexicografen goed, nieuwe beteekenissen voor te stellen, die tot beter begrip van den tekst kunnen leiden. De tijd zal dan, voor zoover mogelijk, het kaf wel scheiden van het koren; voor zoover mogelijk, want dat een breede marge van onzekerheid blijft, ligt in den aard der zaak. Heel in het algemeen doet men ook goed, wanneer men de opmerking van DELITZSCH ter harte neemt en de Hebreeuwsche woorden vóór alles tracht te verklaren uit den Hebreeuwschen taalschat zelf en pas als secundair hulpmiddel naar parallelvormen uit andere talen omziet.

Huissen (Gld.), Juni 1943 J. VAN DER PLOEG O.P.

[21]) Voor de beteekenis van שפט en משפט vergelijk mijn artikel *šāpaṭ et mišpāṭ* in Oud-Testamentische Studiën 2, 1943, 144-155.

[22]) *Israel*, III-IV (London-Copenhagen 1940) blz. 46, enz.

[23]) Vgl. mijn artikel *Le sens de gibbôr ḥail* in Vivre et Penser (= Rev. Bibl.) I, 1941, 120-125.

DIE THEODIZEE IN BABYLON UND ISRAEL *)

In seiner Schrift: *Über das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodicee* (1791) gibt Immanuel Kant die folgende Definition des in Frage stehenden Begriffes: „Unter einer Theodicee versteht man die Vertheidigung der höchsten Weisheit des Welturhebers gegen die Anklage, welche die Vernunft aus dem Zweckwidrigen in der Welt gegen jene erhebt" [1]). Damit hat Kant diejenige Form der Theodizee im Auge, welche sich im abendländischen Denken seit der stoischen Philosophie herausgebildet hatte, und wie sie in umfassender Weise von Leibniz dargestellt worden war: in die grosse Harmonie des Kosmos glaubt die menschliche Vernunft Übel, Leid und Unrecht als notwendige Schatten zum Licht des Übrigen einordnen zu können.

Im Blick auf Babylon und Israel muss der Begriff der Theodizee, will man ihn überhaupt beibehalten, in engerer Weise verstanden werden. Dem vorwiegend religiös-kultisch bestimmten Denken des alten Orientes entspricht es, dass die Rechtfertigung Gottes nie zum Gegenstand des Philosophierens geworden, dass diese vielmehr immer eine Frage der Religion geblieben ist. Hinter dem Problem stand nicht, wie später im Abendland, ein abstrakt-spekulatives Interesse, sondern stets ein konkretes Anliegen religiösen Lebens. An der Erfahrungstatsache, dass Fromme leiden, Gottlose aber vom Glück begünstigt sind, erwachte der Zweifel an der göttlichen Gerechtigkeit. Der Versuch, diese Gerechtigkeit trotz der rätselhaften Wirklichkeit zu behaupten, kann als Theodizee bezeichnet werden.

In Babylon wie in Israel wird die Gerechtigkeit Gottes erst in einer relativ späten Epoche des religionsgeschichtlichen Ablaufes zum Problem. In Israel bzw. in Juda sind es die Not der assyrischen Zeit und danach die Verbannung nach Babylon gewesen, welche die Frage nach der Gerechtigkeit in der Weltregierung voll aufbrechen liessen. Verschärft wurde in Juda die Krisis des religiösen Denkens dadurch, dass seit dem 8. Jahrhundert zusammen mit der Lockerung der sozialen Bindungen auch im religiösen Bereich der Einzelne und sein Leben in den Vordergrund traten. Die gerechte Vergeltung von Lohn und Strafe konnte sich nicht mehr auf die Gemeinschaft oder auf die Kette der Generationen verteilen, im Einzelleben mussten vielmehr die Früchte der Frömmigkeit oder der Sünde sichtbar werden. Im Zweistromland war es, soweit wir sehen, die durch die Kassitenherrschaft über das altbabylonische Reich hereingebrochene Katastrophe, welche zum Zweifel an den überlieferten religiösen Vorstellungen führte [2]).

In Babylon und besonders in Israel entwuchs dem Suchen nach Gottes Gerechtigkeit mehr als ein literarischer Versuch. Ein babylonisches Werk mit dem Titel: *Ich will preisen den Herrn der Weisheit* berichtet vom unerklärlichen und unschuldigen Leiden eines Frommen, dem dann durch das unerwartete Eingreifen des Gottes Marduk Genesung und Begnadigung zuteil wird. Ein anderes Werk — der Form nach ein *Zwiegespräch zwischen einem Herrn und einem Sklaven* — gibt einem völligen moralischen Pessimismus Ausdruck: der Herr gibt seinem Diener zu irgend einer Handlung, die ihm begründet erscheint, Befehl. Doch kaum ist das Befehlswort gesprochen, so wird es zurückgenommen; denn ebensoviel Gründe, wie zuvor für seine Verwirklichung zu sprechen schienen, sprechen nun dagegen. Ein weiterer Text, das sog. *Akrostichische Zwiegespräch* soll uns sogleich näher beschäftigen.

In der alttestamentlichen Literatur ist die exilische und nachexilische Geschichtsschreibung beherrscht von der Absicht, die Gerechtigkeit Gottes im Ablauf der Volksgeschichte nachzuweisen. Darzutun, dass Lohn und Strafe in gerechter Weise auf den einzelnen Frommen oder Sünder verteilt sind, ist ein wichtiges Anliegen der Botschaft des

*) Der vorliegende Aufsatz stellt, etwas erweitert und mit Anmerkungen versehen, des Verfassers Habilitationsvorlesung dar, welche am 27.1.1943. in Basel gehalten wurde.

1) Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königl. Preuss. Akad. d. Wissensch., Bd. VIII (Berlin 1912), 255.

2) Vgl. dazu W. v. Soden, ZDMG, NF 14, 1935, 155 ff.

Propheten Hesekiel. Vom gleichen Axiom der strengen Vergeltung von Gut und Böse lebt die in den Sprüchen Salomos aufbewahrte volkstümliche israelitische Lebensweisheit. Seit der Frage des Propheten Jeremia:

> Warum geht es den Gottlosen so gut und leben so
> sicher alle, die treulos handeln? (Jer. 12:1)

fehlt es jedoch nicht an Stimmen, die es offen aussprechen, dass jenes Gesetz der Vergeltung mit der Wirklichkeit nicht übereinstimme. Zeugnisse dafür sind der 49. und 73. Psalm auf der einen, das Buch Hiob und das des Predigers auf der anderen Seite.

Im gegenwärtigen Zusammenhang verzichten wir darauf, anhand der erwähnten Texte ein Gesamtbild vom Problem der Theodizee in Babylon und Israel zu entwerfen. Wir begnügen uns mit einem Ausschnitt aus dem Ganzen, indem wir versuchen, zwei besonders wichtige Texte, das Buch Hiob und das erwähnte *Akrostichische Zwiegespräch* mit einander zu vergleichen.

Was das Buch Hiob anlangt, so hat uns jetzt nur dessen poëtischer Hauptteil, d.h. die Reden Hiobs mit seinen Freunden (Kp. 3-27), Hiobs Schlusswort und seine Herausforderung Gottes (Kp. 29-31) sowie Gottes Antwort (Kp. 38-41) zu beschäftigen. Hier geht es um das Leiden des Unschuldigen im Verhältnis zu Gottes Gerechtigkeit, damit um das Problem der Theodizee.

Mit seinen Freunden anerkennt Hiob den Satz, dass Leiden Sündenstrafe sei:

> Trifft nicht Verderben den Bösewicht
> und Missgeschick die Übeltäter? (31:3)

ruft er aus. Aber gerade dieser Satz lässt Hiob an der göttlichen Gerechtigkeit irre werden; denn er ist sich keiner Sünde bewusst, die als Strafe solches Leiden rechtfertigte, wie es ihn getroffen hat. Gott is ihm zum Feind geworden und hat sein Recht gebeugt. Diese persönliche Anklage erweitert sich dem Dulder zu einer viel allgemeineren: das ihm versagte Recht ist im Geschehen der Welt überhaupt nicht zu finden. Die Erfahrung zeigt, wie oft es dem Frommen schlecht, dem Gottlosen dagegen gut geht; einen Ausgleich bringt allein der alles gleichmachende Tod. Hiob lehnt es ab, um des von den Freunden vertretenen Satzes einer gerechten Vergeltung willen Sünden, deren er sich nicht bewusst ist, anzuerkennen. Die Aussicht auf das dem reuigen Sünder beschiedene Glück, von dem die Freunde reden, vermag ihn nicht zu locken, noch auch schreckt ihn das den Gottlosen bestimmte Los. Sein Recht will Hiob Gott vorlegen, auch wenn ihm dies den Tod bringt.

Mehr als alles Zureden der Freunde bedeutet für Hiob inmitten aller Anfechtung ein heimliches Wissen darum, dass Strafe und Zorn nicht das letzte Wirken Gottes seien [3]). Als Mensch, der teilhat an der geistigen Tradition Israels, bleiben ihm zwei Glaubenssätze bestehen, nämlich, dass Gott der Schöpfer und dass Gerechtigkeit sein Wesen ist. Als Schöpfer der Welt ist und bleibt Gott auch Hiobs Schöpfer. Wie sehr letzterer um diese geheimnisvolle Verbindung weiss, bezeugen die folgenden Worte (10:8 f.):

> Deine Hände haben mich kunstvoll gemacht und gebildet,
> danach hast du dich abgewandt und mich vernichtet.
> Gedenke doch, dass du wie Ton mich gebildet!
> Und zu Staub willst du mich wieder machen?

Im Vertrauen auf jene Gerechtigkeit kann Hiob, wie er es tut, gegen Gott an Gott appellieren (16: 18ff.) und die Hoffnung hegen, dass vielleicht über Tod und Grab hinaus eine Möglichkeit zur Wiederherstellung des Rechtes bestehe (14: 13-17). Mit dieser Hoffnung, die im 19. Kapitel an der berühmten Stelle „Ich weiss, dass mein Erlöser lebt" ihren Höhepunkt erreicht, löst sich die persönliche Seite von des Hiob Problem: e i n m a l wird

3) Vgl. dazu besonders G. Hölscher, *Das Buch Hiob* (1937), 39.

sein Wunsch, Gott schauen und sein Recht vorlegen zu dürfen, verwirklicht werden. Über die allgemeine Frage nach der Gerechtigkeit in Gottes Weltregierung lässt der Dichter am Schlusse der Reden Gott selber das sagen, was der Mensch verstehen und fassen kann. An den Werken der Schöpfung wird die Grösse des Waltens des Schöpfers enthüllt. Es ist eine Grösse, vor welcher der Mensch nur verstummen kann, wie Hiob es tut. Was von den Gesetzen der Schöpfung gilt, gilt auch von denen der göttlichen Gerechtigkeit; auch diese gehen weit über das Mass des Menschen hinaus. Der Norm dieser Gerechtigkeit vermag weder die titanenhafte Anklage des Hiob, noch die allzu kurzatmige Lehre einer mechanischen Vergeltung von Gut und Böse beizukommen.

Eine Theodizee ist damit im Buche Hiob nicht gegeben; denn es ist am Schlusse nicht die menschliche Vernunft, welche Gottes Tun rechtfertigte; Gott weist vielmehr durch sein die Schöpfung deutendes Wort das menschliche Denken in die ihm gebührenden Schranken.

Diesem alttestamentlichen Buch soll nun aus dem Bereiche der Keilschriftliteratur das schon erwähnte *akrostichische Zwiegespräch* zur Seite gestellt werden. Auf diesen Text machte zuerst (1895) Heinrich Zimmern, der um die Erforschung der babylonischen Religion so hoch verdiente ehemalige Leipziger Assyriologe, aufmerksam. Nach wertvollen philologischen Beiträgen, die Erich Ebeling und P. (= E.) Dhorme gaben, verdanken wir der 1936 erschienenen Bearbeitung Benno Landsbergers [4]) die stärkste Förderung im Verständnis des Textes. Durch Landsberger wurde die schon von Dhorme vertretene These, dass es sich um ein Zwiegespräch nach Art des Hiob und nicht um ein Einzelbekenntnis nach Art des Qohelet handle, zur Gewissheit erhoben. Rede und Gegenrede wechseln in 27 Strophen, wobei die 11 Zeilen einer jeden mit einem Buchstaben des folgenden den Namen des Verfassers enthaltenden Satzes beginnen:

> Ich, Schaggil-kēnam-ubbib, der Beschwörer, bin ein Verehrer von Gott und König.

Mit Hilfe dieses Akrostichons liess sich der Gesamtumfang des Werkes sicher angeben, was besonders wichtig ist, da von den 27 Strophen nur 13 ganz erhalten, bzw. nur leicht beschädigt sind; 10 sind lückenhaft auf uns gekommen und 4 fehlen ganz.

Genau die Entstehungszeit des Textes anzugeben, ist heute noch nicht möglich. Aufgrund sprachlicher Indizien kommt als frühester Zeitpunkt die Epoche der Kassitenherrschaft, d.h. die Mitte des 2. vorchristlichen Jahrtausends in Frage. Der Vergleich mit verwandten Werken der babylonischen Literatur — zwei davon wurden eingangs erwähnt — legen für die Entstehung eine noch spätere Epoche nahe.

Das Gespräch setzt ein mit der Klage eines von Leid heimgesuchten Frommen, der seinen erfahrenen Freund um Rat und Trost bittet. Beider bedarf der Leidende zunächst, wie Hiob, wegen äusserer Not. Als letzter der Söhne verlor er früh seine Eltern. Zusammen mit den jüngern Geschwistern scheint er unter Benachteiligung gegenüber dem Erstgeborenen gelitten zu haben. Zu so frühem Missgeschick kommt Unglück im Leben hinzu: nirgends stellt sich Erfolg ein, kein Segen ruht auf seiner Arbeit. In Dürftigkeit und Not muss sich der ehemals Angesehene vor dem Niedrigsten beugen:

> sie rauben meine Ehrenketten, und ich werde erniedrigt
> (ZA 43 S. 55, Jrb. S. 103, 77),
> Auch mir, dem Verkümmerten, sitzt der Emporgekommene auf der Ferse
> (ZA 43 S. 69, Jrb. S. 106, 275),

lautet die Klage. Völlig verlassen ist der Dulder.

> Hilfe und Ermutigung habe ich keinen Augenblick erlebt
> (ZA 43 S. 73, Jrb. S. 106, 290)

4) *Die babylonische Theodizee* (ZA 43, 1936, 32 ff.). Dieser Bearbeitung sind die obigen Angaben, sowie alle im Weiteren gegebenen Zitate entnommen, vgl. auch Jaarbericht EOL Teil I, 102 ff.

kann er am Ende des Dialoges sagen, um damit vor dem Freunde seine Verzweiflung und seine Anklage gegen die Götter zu rechtfertigen.

Seine Not versteht der babylonische Dulder, wieder wie Hiob, als Strafe der Gottheit. Damit wird ihm sein Unglück zur quälenden Frage; denn es trifft ihn Strafe, obwohl er sich keiner Schuld bewusst ist. Der Lohn für die seit frühester Jugend geübte Frömmigkeit ist Mangel und Erniedrigung. Alle seine Opfer und Gebete sind fruchtlos geblieben. Sein persönliches Geschick versteht der Dulder nur als vereinzelten Ausdruck eines viel allgemeineren Gesetzes, das er in folgende Worte fasst:

es gehen den Weg des Glücks, die Gott nicht suchen,
es verarmen und verkümmern, die andächtig beten zur Göttin
(ZA 43 S. 53, Jrb. S. 103, 70 f.).

Die harte Wahrheit, dass Gut und Böse nicht vergolten werden, bestätigt sich dem unglücklichen Denker schon im Leben der Natur, dürfen doch der trotzige Wildesel und der gefrässige Löwe ruhig ihr Wesen treiben, ohne sich um die Götter zu kümmern. Ebenso geht unter den Menschen Macht vor Recht und Frömmigkeit. Hat sich etwa, so wird gefragt, der Emporkömmling durch kostbare Gaben an die Götter ausgezeichnet? Gewiss nicht! Überall herrscht Unrecht; der Mächtige wird emporgehoben und der Arme trotz seiner Unschuld herabgesetzt.

Umsonst wandte sich der Dulder in seiner Enttäuschung gelehrten Studien zu. Die ersehnte Einsicht in das Walten der Gerechtigkeit blieb ihm versagt. So will er, als letztem Ausweg, auf Menschengemeinschaft und Gottesverehrung verzichten, um auf einem unsteten Wanderleben die Gemeinschaft mit den Tieren der mit den Menschen vorzuziehen. Dadurch allein scheint es möglich, von den launischen Wechselfällen des Glückes, welchen die menschliche Gesellschaft stets ausgesetzt ist, unabhängig zu werden.

Eine doppelte Not bedrängt somit den Zweifler: er sucht Auskunft über sein persönliches Unglück, das er mit seiner Frömmigkeit nicht vereinen kann, und er wünscht Rat über die allgemein herrschende Rechtlosigkeit, die keine Spur einer gerechten Weltregierung zeige.

Auf beide Anliegen geht der gelehrte Freund in seinen Antworten ein, indem er sich, je nach den Fragen, bald dem persönlichen und bald dem allgemeinen Problem zuwendet.

Zur persönlichen Not bemerkt der Freund, dass der frühe Tod der Eltern kein Anlass zu solcher Verzweiflung sein dürfe, da das Todesgeschick allgemein und unabwendbar sei. Das weitere Missgeschick, welches dem Unglücklichen begegnet, widerlege die göttliche Gerechtigkeit nicht, da dieser nicht so fromm sei, wie er selber glaube. Als Beweis mangelnder Gottesfurcht gilt — soweit sich dem hier lückenhaften Text Sicheres entnehmen lässt — die Anklage gegen das Weltregiment der Götter.

Hinsichtlich der allgemeinen Frage nach der Vergeltung von Gut und Böse, sucht der Gelehrte darzutun, dass nicht alle Argumente des Zweiflers zurecht bestünden. Schon das Tierleben kenne einen gewissen Ausgleich, so warte auf den Wildesel schliesslich der Pfeil und auf den Löwen die Grube. Ähnliches lehre ein tieferer Blick in das soziale Leben: der gottlose Emporkömmling finde vor der Zeit sein Ende im Feuer als Strafe des Königs; Reichtum und Glück seien so unbeständig, dass der damit Gesegnete nicht zusehr zu beneiden sei. Allen Wechselfällen, wie auch dem Tod gegenüber, gebe es nur ein festes Gut, nämlich Frommigkeit und Gottesverehrung. Daher ist die Rückkehr zur Religion der einzige Rat, den der Gelehrte seinem unglücklichen Freunde gibt. Er kann so raten, da sein eigenes Leben die Früchte der Frömmigkeit zeigt. Trotzdem gibt der in seinem Leben Gesegnete zu, dass es unmöglich sei, alle Rätsel der Weltlenkung zu lösen, da der Ratschluss der Götter den Menschen fern und unergründlich sei. Das irdische Geschehen ist bisweilen so rätselhaft, dass der Gelehrte in einem Punkte seinem Gesprächspartner Recht geben muss: das soziale Unrecht ist mit dem gerechten Walten der Götter nicht in Einklang zu bringen. Hier bleibt nur die Erwägung übrig, dass die Götter den Menschen eben so

geschaffen und ihm verschlagene Rede, Lüge und Unwahrheit zum Geschenk gemacht hätten.

Anerkennung der allerdings oft dunkeln göttlichen Gerechtigkeit, Abkehr von falschem Denken, demutsvolle Frömmigkeit, deren Segen erprobt ist, das wird dem rebellischen Zweifler geraten. Dieser nimmt solchen Ratschlag an und bittet am Schluss seinen Freund um tatkräftige Hilfe. Seine Anklagen, die augenblicklicher Verzweiflung entsprungen, nimmt er zurück. Er hofft auf das Erbarmen der Götter, da er in Wahrheit bisher stets in Stille und Demut gelebt habe.

So endet das Gespräch, im Unterschied zu Hiob, mit der Unterordnung des Zweiflers unter den Rat des frommen Freundes. Die Einigung ist, wie wir hörten, dadurch vorbereitet, dass der Gelehrte in einer wichtigen Frage dem Dulder Recht gibt und sich mit diesem vor der Dunkelheit des göttlichen Ratschlusses beugt. Zu einer Theodizee kommt es wieder nicht. Aber diesmal nicht darum, weil der Mensch vor Gottes Wort verstummen müsste, sondern weil er im Handeln der überlieferten Religionslehre Recht gibt und im Denken die Resignation vor dem rätselhaften Planen der Götter übt.

Beim Rückblick auf das alttestamentliche und das babylonische Werk, ist sogleich eine wichtige Gemeinsamkeit deutlich, nämlich das Ringen um die Lehre einer strengen Vergeltung von Gut und Böse. Hiob sowohl, wie der babylonische Dulder, erfuhren in ihrem persönlichen Geschick, dass ihrer Frömmigkeit der zu erwartende Segen versagt geblieben, dass ihnen statt dessen Unheil wie einem Gottlosen beschieden war. Durch ihr eigenes Erleben werden die beiden Angefochtenen weiter zum Zweifel an der göttlichen Gerechtigkeit überhaupt geführt. Die Gerechtigkeit, die ihnen persönlich versagt ist, finden sie auch im Geschehen der Welt nicht. Der erfahrene Widerspruch zwischen der religiösen Lehre und der Realität des Lebens führt hier wie dort zu schwerer Anklage.

Die Gemeinsamkeit im zugrunde liegenden Problem ist nicht zufällig; denn die volkstümliche Religion Israels und Babylons vertritt den Satz, dass es dem Frommen gut, dem Gottlosen aber schlecht gehe. Im alttestamentlichen Spruchbuch wird immer wieder das eine Thema variiert:

Dem Frommen widerfährt kein Leid,
den Gottlosen aber Unheils die Fülle (12:21).

Gleiches lehrt die babylonische Weisheit [5], wie sie uns in einzelnen Sprichwörtern, in einem Sittenkanon, der die Form von Omina hat, und in manchen Personennamen in Satzform entgegentritt. Für die Sprichwörter diene als Beispiel das Wort:

(Gottes) furcht erzeugt Gutergehen,
Opfer macht das Leben reichlich lang,
auch löst Gebet die Sünde(nschuld) [6].

Für die erwähnten Omina seien Beleg die Sätze:

Wenn er auf Gott achtet, wird ihm Erbarmen zuteil [7],
Wenn er Wohltaten vergilt, wird seine ganze (Person) sich wohlbefinden,
Wenn er Gottes Preis verkündet, wird er sich wohlbefinden [8].

Das Glück des Frommen und die Strafe des Gottlosen verkünden die folgenden Namen: „Wohlbehalten ist der Verehrer des Šamaš" [9], und „Nabû beschämt den Stolzen" [10].

Im Buche Hiob und im babylonischen Zwiegespräch ist aber nicht nur das Grundproblem, nämlich die Bewährung jener Vergeltungslehre in der Wirklichkeit, sondern

5) Vgl. dazu im Allgemeinen W. v. Soden, ZDMG, N. F. 14, 1935, 163 f.
6) H. Zimmern, *Babylonische Hymnen und Gebete*, Zweite Auswahl (Der Alte Orient 13/1, 1911), 29.
7) F. R. Kraus, *Ein Sittenkanon in Omenform* ZA 43, 1936, 95, 71.
8) Kraus, a.a.O., 97, 1 f.
9) J. J. Stamm, *Die akkadische Namengebung* (MVÄG 44, 1939, 240).
10) Stamm, a.a.O., 239.

auch, wie schon angedeutet, das Ergebnis übereinstimmend. In beiden Fällen führt das Irrewerden am Satz der Vergeltung von Gut und Böse zu keiner Theodizee; denn es kommt nicht zu dem Versuch, das Walten Gottes vor dem Forum einer reiferen und einsichtigeren Vernunft zu rechtfertigen. Diese Gemeinsamkeit enthüllt aber zugleich die tiefste Verschiedenheit zwischen dem alttestamentlichen und dem babylonischen Werk. Wir werden daher später auf das damit berührte Problem zurückkommen müssen.

Zu den Unterschieden übergehend versuchen wir, von der Peripherie ausgehend, immer mehr nach dem Zentrum hin vorzustossen.

Die Form beider Schriften scheint zunächst gleichartig zu sein, wenn man nämlich auch das Buch Hiob der im alten Orient, besonders in Ägypten, seit alters gebrauchten philosophischen Weisheitsrede glaubt zuzählen zu dürfen. Dieser Gattung gehört das babylonische Gespräch ohne Zweifel an, das Buch Hiob dagegen, wie wir glauben, nicht. Dieses Buch ist kein Gespräch von Weisen, sondern eine „Rede vor Gericht", hebräisch ein *rīb* (ריב). Hiob ist der Kläger, Gott der Angeklagte, und die Freunde sind die Richter [11]). Diese Auffassung des Hiobdialoges erweist schon vom Formalen her einen Unterschied gegenüber dem babylonischen Gespräch. In der Gerichtsrede des Hiob stehen sich Parteien gegenüber, von denen die eine ihr Recht erhalten, die andere aber unterliegen muss. Vor dem Stuhle des Richters ist es nötig, den einmal begonnenen Kampf bis zum Ende durchzuführen; daher zum Teil die Härte und Unerbittlichkeit, mit der Hiob seine Sache vertritt. Beim akrostichischen Zwiegespräch lässt schon die literarische Form ahnen, dass die Auseinandersetzung in ruhigeren Bahnen verläuft, stehen sich doch Freunde in philosophischer Weisheitsrede gegenüber. Diesen steht der Weg zur Versöhnung jederzeit offen, auch schickt sich für sie das Einhalten eines gewissen Masses.

Ebenfalls noch der Peripherie nahe ist ein anderer Unterschied. Das babylonische Gespräch zeigt einen deutlichen Kulturpessimismus. Jener Dulder wünscht, wie wir hörten, der stets nur enttäuschenden menschlichen Gemeinschaft ganz zu entfliehen, um ein unstetes Wanderleben in der Natur zu führen. Resigniert wendet er sich auch von jeglichem gelehrten Studium ab. Diese Haltung ist verständlich im Blick auf die hochentwickelte Stadtkultur, die das Zweistromland seit alter Zeit kannte. Ein ähnlicher Pessimismus fehlt dem Buche Hiob völlig. Ein Grund mag der sein, dass des alttestamentlichen Dichters Gedanken so sehr dem zentralen religiösen Anliegen galten, dass für Nebenerwägungen kein Raum mehr blieb. Dazu kommt aber gewiss, dass das Alte Testament eine Kulturmüdigkeit wie die erwähnte überhaupt nicht kennt. Allzusehr war in Israel das Bewusstsein lebendig, dass die ihm zu Stadt und Land gewährten Güter Gaben seines Gottes seien. Der prophetischen Kritik unterliegen daher nicht die Kulturgüter an sich, sondern sie werden nur insofern abgelehnt, als sie dem wahren Vertrauen auf Gott ein Hindernis bedeuten. Familie und Sippe sind für den alttestamentlichen Menschen die natürlichen Ordnungen. So ist für Hiob das Alleinsein, dem er wegen seiner Krankheit ausgeliefert wird, höchste Not und nicht, wie für den babylonischen Denker, Ziel der Sehnsucht.

Der Entscheidungsernst des alttestamentlichen Buches im Vergleich mit dem babylonischen zeichnete sich uns schon bei der Erwähnung der literarischen Form ab. Wir finden jenen wieder beim Blick auf die Lage der beiden Dulder. Das Sein Hiobs befindet sich in einer akuten Krise. Schwerste Krankheitsnot hat ihn betroffen, all sein früheres Glück ist zerstört. Der Tod ist nahe. Das Wissen darum gibt Hiobs Kampf um sein Recht die besondere Unerbittlichkeit. Alle Verbindungen nach rückwärts sind abgeschnitten, es bleibt nur noch das eine Ziel, von Gott das gebeugte Recht zurückzuerhalten. Anders im babylonischen Gespräch! Hier findet sich der Dulder nicht in einer sein Leben bedrohenden Not, er steht vielmehr am Ende eines langen Leidensweges. Das Leben hat ihm alle Erwartungen, die er im Hinblick auf seine Frömmigkeit glaubte haben zu dürfen, vereitelt. So

11) Diese Deutung des Dialoges hoffen wir einmal anderwärts genauer begründen zu können. Einstweilen sei auf unsere Ausführungen in der Zeitschrift: „Der Grundriss" 5. Jahrg., Nr. 1 (Zürich, 1943) S. 1 ff. verwiesen. Wichtige Anregungen zu dieser Frage gab L. Köhler, *Die hebräische Rechtsgemeinde* (Zürich, 1931).

sucht der Unglückliche, ohne an die Todesgrenze zu denken, nach einer neuen Lebensmöglichkeit, die fern von allen Ansprüchen und daher fern von allen Enttäuschungen ist. Er wird, auch wenn das ihn bedrängende religiöse Problem ungelöst bleibt, weiter leben können.

Hiobs Anklage gegen Gott übertrifft an Schärfe weit die des babylonischen Dulders. Dies mag mit der verschiedenen Schwere des Unglückes, wie sie soeben angedeutet wurde, zusammenhängen. Aber es genügt nicht, jenen Unterschied allein aus der verschiedenen und für uns nicht weiter erklärbaren Lage abzuleiten. Die verschiedene Härte der Auseinandersetzung hat ihre Hauptursache in der Verschiedenheit der Religion Israels gegenüber der Babylons.

Hiob kann so kämpfen und so anklagen, weil er sich einem bestimmten Gott gegenüber weiss. Es ist der Gott seiner Väter, der seine Macht in der Geschichte des Volkes, in der Schöpfung der Welt und im Erschaffen des einzelnen Menschen kundgetan hat. An diesen Gott wendet sich der Dulder als an ein anzuredendes Du:

> Bin ich denn das Meer oder der Meeresdrache,
> dass du eine Wache wider mich aufstellst? (7: 12),
>
> Habe ich gesündigt, was schadet es dir, du Menschenhüter?
> Warum hast du mich dir zur Zielscheibe gemacht?
> Warum bin ich dir zur Last geworden? (7 : 20).

Nach einem solchen Du suchen wir im babylonischen Zwiegespräch vergeblich. Jener Dulder weiss sich von einer Vielheit von Göttern umgeben, von denen er sich an keinen mit Sicherheit wenden kann. Welcher Gott ist es, der ihm all das Leid sandte? Die Bitte um Erbarmen am Schluss des Gespräches lässt diese Frage offen:

> Hilfe möge mir spenden der Gott, der mich verworfen;
> Erbarmen möge mit mir haben die Göttin, die mir grollte;
> (ZA 43 S. 73, Jrb. S. 106, 295 f.).

So kann es zu keiner persönlichen Anklage, sondern nur zu objektiven Aussagen, entweder über die eigene Not:

> eine Lebenslast ohne Gewinn, ziehe ich an dem Stricke,
> es gibt (mir) Gott statt Reichtum Dürftigkeit
> (ZA 43 S. 53, Jrb. S. 103, 74 f.).

oder über den ungerechten Weltlauf:

> es gehen den Weg des Glücks, die Gott nicht suchen,
> es verarmen und verkümmern, die andächtig beten zur Göttin
> (ZA 43 S. 53, Jrb. S. 103, 70 f.),

kommen.

Aufgrund eigenen Erlebens und aus der Betrachtung des Weltlaufes heraus, klagt Hiob den ihn mit Unglück heimsuchenden Gott der Ungerechtigkeit an. Diese Anklage ist so schwer und bitter, weil Hiob, worauf wir früher hinwiesen, ein verborgenes Wissen um Gottes eigentliche Gerechtigkeit hat. Hinter der ihn angreifenden dunkeln und dämonischen Macht steht für den Leidenden der Gott Israels, der mit dem Volke seinen Bund geschlossen hat, und der im Halten dieses Bundes seine Gerechtigkeit erweist. Schon aus Israels Frühzeit hören wir, dass die Siege des Volkes als Erweise von Gottes Gerechtigkeit verstanden wurden (Richter 5: 11), und die Lieder des Psalters besingen zugleich mit Jahwes Gerechtigkeit seine Schöpfermacht [12]). Die Propheten werden nicht müde, im Auftrage des gerechten Gottes auch von den Menschen Recht und Billigkeit zu fordern. Ein vermeintliches Abweichen von dieser Norm der Gerechtigkeit musste den alttestamentlichen Frommen besonders schwer treffen, zugleich aber konnte das Wissen um jene Norm einen letzten Halt bieten. Ein derartiger letzter Halt fehlt im babylonischen

12) Psalm 36: 6 f.; 33: 5 f.; 97: 6; 103: 6.

Gespräch, gewiss nicht deshalb, weil die babylonische Religion nichts von göttlicher Gerechtigkeit gewusst hätte. Wir finden in ihrem Bereiche hohe und ernste Aussagen über die Götter als Wahrer des Rechtes. Den König Hammurabi haben die Götter, wie es im Prolog seiner Gesetzesstele heisst, berufen:

Gerechtigkeit im Lande sichtbar zu machen,
Den Rechtlosen und Bösen zu vernichten,
Vom Starken den Schwachen nicht entrechten zu lassen [13].

Vor allem Schamasch, der Sonnengott, wird gepriesen als „Herr von Recht und Gerechtigkeit [14]. Aber diese Gerechtigkeit wird nicht sichtbar in der dauernden Geschichtslenkung eines Volkes durch einen Gott. Gerechtsein ist vielmehr das Attribut vieler Götter, das in einzelnen Taten wie Krankenheilung und Gebetserhörung verwirklicht wird [15]. Die einzelne Rechttat eines bestimmten Gottes ist ständig in Gefahr, durch dessen plötzlich auftretenden Zorn, durch Zauber oder durch das dämonische Wirken anderer Gottheiten aufgehoben zu werden. Neben dem Preis göttlicher Gerechtigkeit begegnen daher in der babylonischen Religion viele Aussagen über die Unverständlichkeit des göttlichen Waltens, wie etwa vom Mondgott: „Hervorragender, mächtiger, dessen ferne Gedanken kein Gott ergründet" [16], oder vom Sonnengott: „Gott, dessen Weg niemand kennt" [17]. Von daher ist es begreiflich, dass im babylonischen Gespräch kein Ausblick auf eine der Gegenwart zum Trotz dennoch vorhandene Gerechtigkeit stattfindet. Der fromme Gelehrte kann seinen Freund nur durch den Hinweis auf die relative Gerechtigkeit im Leben der Natur und dem der Menschen trösten, indem er zu bedenken gibt, dass Trotz und Raublust in der Tierwelt, sowie Hochmut unter Menschen ihre Strafe fänden. Der Klage des Zweiflers über die herrschende Rechtlosigkeit wird so ein stets anfechtbarer Satz menschlicher Lebenserfahrung entgegengesetzt.

Ausser dem Vertrauen auf Gottes Gerechtigkeit blieb, wie früher angedeutet, bei Hiob der Glaube an Gott den Schöpfer bestehen. Auch dies ein Festhalten an einem unverlierbaren Besitz alttestamentlicher Religion! Schöpfer der Welt und Schöpfer des Einzelnen ist der gleiche Gott, dessen Wesen im Bund mit seinem Volk enthüllt worden ist. Weil der eine Gott gerecht und Schöpfer ist, vermag der Schöpfungslaube dem Angefochtenen einen Rückhalt zu bieten. Vom Schöpfungswirken der Götter weiss auch die babylonische Religion zu reden, zu erinnern ist an das grosse, die Erschaffung von Göttern, Welt und Menschen darstellende Epos, das nach seinen Anfangsworten „*Enuma eliš* = als droben" *) genannt wird, und an so viele dem Schaffen der Götter geltende Preisworte aus babylonischen Gebeten [18]. Aber es ist nicht ein Gott, der Welt und Menschen geschaffen, sondern es sind mehrere Gottheiten, welche dies getan, und die Traditionen darüber sind verschieden [19]. Nach dem schon genannten Werk von Knut Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta* S. 69, führen 5 verschiedene Götter, nämlich Anu, Ea, Enlil, Tammuz und Marduk, die Bezeichnung „Schöpfer des Alls". Die Erschaffung des Menschen wird von dem erwähnten babylonischen Schöpfungsepos dem Gotte Marduk zugeschrieben, doch kann auch von dem Gotte Ea gesagt werden, dass er die Menschen bilden liess [20], und nach Ausweis der Personennamen ist der Kreis der als Schöpfer wirkenden Götter überhaupt unbeschränkt. Solche Vielfalt musste die Wirkungskraft des Schöpfungsglaubens einschränken. Auch fehlt in Babylon, wie besonders die Gebetsliteratur zeigt, die für die israelitischen Hymnen so charakteristische Verbindung von Schöpfung und Geschichte [21] als Wirkungsbereich Gottes. Daher ist es nicht verwunderlich, dass an der einzigen Stelle innerhalb des akrostichischen Zwiegespräches, bei der auf das göttliche Schöpfungswirken Bezug genommen wird [22], dies nur dazu dient, um die Dunkelheit des menschlichen Seins zu erklären. Verschlagene Rede, Lüge und Unwahrheit, so wird dort gesagt, sind hinzunehmen als Gaben der die Menschen schaffenden Gottheiten. Damit ist eine pessimistische Beurteilung des Schöpfungsgeschehens angetönt, welche in ähnlicher Weise schon die altbabylonische Fassung des Gilgamesch-Epos kennt, in den Worten:

Als die Götter die Menschheit erschufen,
Teilten den Tod sie der Menschheit zu,
Nahmen das Leben für sich in die Hand [23].

Die dem babylonischen Gespräch im Unterschied zum Buche Hiob eigene Resignation scheint sich nach dem Gesagten zum Teil aus einem verschiedenen Wissen um die Gerechtigkeit Gottes und um sein Schöpferwirken zu erklären. Es bleibt zum Schluss noch die Frage, warum es weder im babylonischen Werk noch im Buche Hiob zu einer Theodizee kommt; denn wir meinen, es müsse wiederum aus den beiden Religionen heraus zu verstehen sein, wenn der babylonische Dulder sich demutsvoll dem Rate seines Freundes unterstellt, und wenn Hiob vor einer Gottesrede verstummt. Diese Gottesrede ist vom Dichter sicher nicht nur als wirkungsvolle Krönung seines Werkes gedacht. Sie wurde ohne Zweifel gestaltet aufgrund des Wissens um ein Offenbarungswort Gottes, um ein Wort, das im Bundesschluss, in den Propheten und im Gesetz hörbar geworden ist, und das auch die Werke der Schöpfung zu deuten vermag [24]. Von einem solchen Offenbarungswort weiss die babylonische Religion nichts, obwohl in ihr der Begriff des göttlichen Wortes von grosser Bedeutung ist. Es ist das Wort vieler Götter, dessen Macht vor allem in der Schöpfung wirksam geworden ist [25]. Es schafft Recht [26] und seine Beständigkeit wird gerühmt [27]. Aber dies Wort ist zugleich wieder eine unverständliche [28], bisweilen auch dämonisch wirkende Macht [29]. Der Zusammenhang mit dem Zauberwort wird nie völlig aufgehoben. Ein solches Wort konnte den zweifelnden Dulder nicht von der ihn quälenden Frage befreien. So bleibt denn nur der Rat des lebensklugen Freundes, trotz aller Rätsel an der erprobten Religion festzuhalten. Die Lehre dieser Religion ist, dass in allen Wechselfällen des Geschickes die Frömmigkeit das einzig bleibende Gut sei. Der Zweifler wird damit auf die religiöse Erfahrung einer Jahrhunderte alten Kultreligion gewiesen. Wenn er den Rat des Freundes sogleich annimmt, so zeigt dies, welche Macht die religiöse Tradition auch in späterer Zeit im Zweistromland noch immer behalten hatte. Der Hinweis des Frommen auf die Erfahrung von Generationen enthüllt zugleich ein Ahnen davon, dass die Norm der göttlichen Gerechtigkeit über das Mass der menschlichen Einzelvernunft hinausgeht.

Zu einer Theodizee kommt es weder im babylonischen noch im israelitischen Werk. Der Grund dafür dürfte nunmehr deutlich sein: in Babylon ist es das Vertrauen auf die religiöse Erfahrung von Generationen, in Israel ist es das Hören auf das die Schöpfung deutende Offenbarungswort.

Basel, (Schweiz), Jan. 1943. J. J. STAMM

13) W. Eilers, *Die Gesetzesstele Chammurabis* (Der Alte Orient Bd. 31/3, 4 1932), 12.

14) Tallqvist, *Akkadische Götterepitheta* (Studia Orientalia edidit societas orientalis fennica VII 1938), 47.

15) Vgl. C. J. Mullo Weir, *A Lexicon of Accadian prayers* (1934), 70, s.v. *dânu*.

16) P. Jensen, *Texte zur assyrisch-babylonischen Religion* (Keilinschriftl. Bibliothek Bd. VI/2, 1915), 92, 37.

17) St. Langdon, *Babylonian Penitential Psalms* (1927), 50, 3 f.

18) Vgl. die Zusammenstellung bei W. G. Kunstmann, *Die babylonische Gebetsbeschwörung* (Leipziger semitist. Studien N.F. Bd. II, 1932), 8 ff.

19) Nach einem Bautext Sanheribs (Ebeling, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*² S. 132 f.) wurde in Assyrien der Kampf mit Tiamat nicht dem Marduk, sondern dem Gotte Assur zugeschrieben.

20) Jensen, *Texte zur assyrisch-babylonischen Religion*, 96 f. Z. 23 f.

* Vgl. dit Jaarbericht blz. 145 vlg. [Red.].

21) Vgl. Gunkel-Begrich, *Einleitung in die Psalmen* (1933), 51 ff.

22) ZA 43 S. 71, Jrb. S. 106, 276 ff.

23) Tafel x Kol. III, 3-5, A. Schott, *Das Gilgamesch-Epos* (Reclam 1934), 57 f., vgl. jetzt auch F. M. Th. Böhl, *Het Gilgamesj-Epos* (1941), 72.

24) Vgl. dazu besonders W. Eichrodt, *Vorsehungsglaube und Theodizee im Alten Testament* (Festschrift Otto Procksch 1934, 65 ff.).

25) L. Dürr, *Die Wertung des göttlichen Wortes im Alten Testament und im antiken Orient* (MVÄG 42/1, 1938, 6, 16, 22 ff., 32 ff.

26) P. Jensen, *Texte zur assyrisch-babylonischen Religion*, 94, 6.

27) Dürr, a.a.O., 56 ff.

28) Jensen, a.a.O., 94 f., 8 und 10; 72, 1 ff.; 76 f., 66-71.

29) Jensen, a.a.O., 73, 2; 75, 39 f., 53, 55; 76 f., 73-88.

EEN NEDERLANDSCH OUDTESTAMENTISCHE PERIODIEK

OUDTESTAMENTISCHE STUDIËN, deel I-III, uitgegeven door P. A. H. DE BOER, bij E. J. Brill, Leiden, 1941, 1943, 1943.

Sinds het laatste Jaarbericht uitkwam, verscheen het eerste Nederlandsche tijdschrift, speciaal aan de studie van het O.T. gewijd. Dit verheugende feit danken wij aan de samenwerking van het in 1939 opgerichte *Oudtestamentische Werkgezelschap in Nederland* en de firma Brill. Deze laatste heeft haar groote ervaring op uitgeversgebied, speciaal op het terrein der Orientalia, ten dienste gesteld van het Werkgezelschap en de uitvoering van het tijdschrift op onbekrompen wijze tenuitvoer gelegd. Het O.T.isch Werkgezelschap is een besloten kring van meest jongere Oudtestamentici met eenige oudere mentoren benevens enkele vakgeleerden op de randgebieden rondom het O.T. De redactie ligt in handen van prof. P. A. H. DE BOER. De eerste twee deelen zijn in een der moderne talen geschreven, het derde deel uitsluitend in het Nederlandsch.

Aan de eerste twee deelen is de naam van prof. B. D. EERDMANS onafscheidelijk verbonden. Het eerste is hoofdzakelijk van zijn hand, het tweede werd aan hem, den Nestor van het Gezelschap, bij zijn vijfenzeventigsten verjaardag (24 April 1943) als *Festschrift* opgedragen; het bevat behalve een goed portret ook een beredeneerde bibliografie van EERDMANS' werken.

In het eerste deel toont de Leidsche oud-hoogleeraar zich een echte Psalmkenner, iets wat in zijn vroegere publicaties niet tot uitdrukking kwam. De Psalmenstudies hier gebundeld vormen een commentaar op zeer veel Psalmen en een inleiding op het geheele Psalmboek. Evenals in zijn vroegere werken gaat EERDMANS ook hier volkomen zijn eigen weg, slechts op enkele plaatsen met anderen polemiseerend. Het typische van zijn wetenschappelijke opvatting komt ook in dit deel weer uit. Van zijn verzet tegen de conjecturaal kritiek en zijn handhaving van den Masoretischen tekst getuigen vele vertalingen, met name die van Ps. 118, waarvan hij op grond van de Masoretiesche lezing (vs. 10-12: ik had ze besneden) tot een heel nieuwe exegese komt. De prae-exilische dateering van vee Psalmen wordt verdedigd. Het godsdienst-historisch standpunt van den schrijver komt uit in zijn essay: *On the road to monotheism,* waarin met name de exegese van Ps. 22 opvalt. Kenmerkend voor EERDMANS' werk is de wijze, waarop hij bepaalde formules tracht te zien vanuit haar concreten achtergrond, ook hierdoor komt EERDMANS meermalen tot een heele nieuwe visie van bepaalde termen en zelfs van heele Psalmen (bv. het allereerste opstel waarmee het tijdschrift inzet: *Sojourn in the tent of Jahu,* hier wil de schrijver de formule: verkeeren in de tent van Jhwh, in nieuw licht plaatsen: de geloovigen waren door een of ander voorwerp in den tempel in Jhwh's nabijheid vertegenwoordigd. In *The Chasidim* verdedigt hij de meening, dat deze een bijzondere groep vromen waren, die een plaats innamen tusschen priesters en profeten, en verklaart hij vandaar uit de *ᶜebed-Jhwh*-teksten. De liederen *hammaᶜaloth* blijken uit twee reeksen te bestaan, twee serie-zangen, de eerste voor-, de tweede na-exilisch; de naam beteekent: trappen-zang, omdat de Psalmen onderling samenhangen als treden van een trap. Onder de Psalmen beschouwt EERDMANS sommige als niet-oorspronkelijk, maar als mechanische samenvoeging van stukken psalmencopieën, die als schrijfoefeningen waren gecollationeerd. (Ps. 108, 144; *Thoda-songs and tempelsingers*). De theorie van de Elohimpsalmen (42-83) wordt te licht bevonden. De bundel sluit met een origineele exegese van Ps. 40, 41, 45 en 68. Ook voor wie EERDMANS' standpunt niet deelt, is er uit deze frissche studies zeer veel te leeren. Naar ons gevoelen is EERDMANS wel eens te veel bevreesd voor de erkenning van metaphoren, en is hij te gemakkelijk met de qualificatie ᶜprimitiefᵓ in Israëls religieuze documenten; hieruit vloeien voort zijn opvattingen over verschillende Godsnamen.

Daar wij zeer kort moeten zijn in onze beschouwingen, kunnen wij aan de andere bijdragen slechts weinig plaatsruimte meer afstaan. De beide eerste deelen bevatten twee archæologische opstellen van J. SIMONS: een over Megiddo, een over Sichem. M. DAVID leverde twee rechtshistorische bijdragen: een over den datum van Ruth (exilisch), een over de terminologie van het pandrecht. Exegetische studies zijn, behalve de Psalmenstudies van EERDMANS, bijdragen van Joh. DE GROOT † over Ex. 4 : 24-26, van Th. C. VRIEZEN over Hosea 12 en over de uitdrukking: beeld Gods. H. KROEZE: *die Elihu-Reden im Buche Hiob* en P. A. H. DE BOER: Ps. 8. Historische bijdragen leverden F. DYKEMA, sindsdien overleden: *Le fonds des prophéties d'Amos* en M. A. BEEK: *Relations entre Jérusalem et la diaspora égyptienne.* Semasiologisch zijn de onderzoekingen van B. ALFRINK over de uitdrukking: *šakab ᶜim ᵓabōtan* en J. VAN DER PLOEG: *šapaṭ* en *mišpaṭ*. De redacteur gaf bovendien zelf nog een tekstkritische studie over 1 Sam. 17.

Deze veelzijdigheid demonstreert de samengesteldheid van den kring der medewerkers en de bedoeling van het tijdschrift ten volle. Over het derde deel willen wij iets uitvoeriger handelen.

DE VOORBEDE IN HET OUDE TESTAMENT

Oud-Testamentische Studiën, III, 1943, bevat een monografie van P. A. H. DE BOER: *De Voorbede in het Oude Testament.* Het is een kloek deel van 221 pag., waarin de voorbede naar vele zijden wordt behandeld. Na een overzicht over de litteratuur geeft prof. DE BOER een exegese van de verschillende plaatsen in het O.T., waarin de voorbede voorkomt. Daarna volgt een belangrijk hoofdstuk over de terminologie, en ten slotte eenige samenvattende capita: Vorm en inhoud: de voorbidder en voor wien gebeden wordt; een hoofdstuk over verwante verschijnselen in Israëls en de buiten-Israëlitische godsdiensten; tenslotte een confronteering van voorbede en offerande, die als in vele opzichten parallele verschijnselen worden beschouwd. Enkele belangrijke resultaten, waartoe de schrijver komt, willen wij opsommen. De argumenten, die in de voorbede worden genoemd, zijn nooit aan eigenschappen van den mensch ontleend, maar steeds aan de door God geopenbaarde eigenschappen en daden; ook wanneer voor rechtvaardigen wordt gebeden, is het argument: de gerechtigheid Gods, die in harmonie met de rechtschapenheid dezer menschen staat, en die derhalve de rechtvaardigen niet kan verderven. De schuldbelijdenis heeft, althans oorspronkelijk, geen zelfstandige plaats in de voorbede. De voorbede is een appèl op Gods eigenschappen, zooals die in zijn openbaringsdaden bekend zijn. Daarom bestaat over de verhooring der voorbede doorgaans geen onzekerheid. De inhoud der voorbede is de werkelijkheid Gods, waar de geloovige op vertrouwt. Op grond daarvan meent de schrijver zoover te kunnen gaan de voorbede een machtsspreuk te kunnen noemen in den mond der Godsmannen, zelfs: een verwerkelijking van God, die als zoodanig haar uitwerking heeft (153). Echter erkent hij daarnaast op blz. 156, dat Israëls religie het geloof in een macht *ex opere operato* uitsluit, en daarom een mechanische verzoeningshandeling niet toelaat. Als voorbidders treden op èn hemelsche figuren èn onder de menschen de charismatische leiders van het volk Israël: profeet, priester of koning; het zijn de menschen, die „deel hebben aan het leven der godheid" en als zoodanig onderscheiden zijn van de gewone geloovigen. Toch zijn zij niet anders dan JHWH's knechten, die in innige relatie leven met God. „De knecht Gods bezit door zijn goddelijke roeping het vermogen der voorbede. Hij spreekt de gedachten Gods uit en door deze uit te spreken, maakt hij haar werkelijkheid. De voorbidder spreekt de machtsspreuk uit als priesterlijk profeet van zijn God" (198). Zoo komt prof. DE BOER er toe de voorbede te definieeren als godsdienstige magie: het verwerkelijken van JHWH op grond van diens openbaring.

Dit zijn de hoofdlijnen, die loopen door het boek. Onnoodig is het te zeggen, dat er nog vele andere zaken worden aangeraakt, zooals de verhouding van profeet en priester, van profeten en valsche profeten, van offer, magie, macht van het woord en vooral van terminologie.

De aard der studie is eenerzijds exegetisch, anderzijds in hoofdzaak godsdienstphaenomenologisch, niet godsdiensthistorisch. De schrijver tracht het verschijnsel der voorbede in verband met andere phaenomena van de Israëlitische religie zijn plaats te geven. Hij heeft de algemeene trekken naar voren willen brengen; ondanks den litterair-exegetischen opzet, is er niet de volledige aandacht voor de bijzondere trekken, die tot een meer historische uitwerking zou hebben geleid. De auteur probeert alles op één formule te brengen en doet daardoor

niet altijd even veel recht aan zijn gegevens. Wij willen dit straks op één punt aantoonen. De oorzaak ligt o.i. daarin, dat de gegevens uit verschillende O.T.ische geschriften te veel op één lijn zijn komen te liggen. Er is geen onderscheid gemaakt in de verschillende bronnen, waaruit de schrijver de gegevens put; de Jahwistische, Deuteronomistische, profetische, liturgische, priesterlijke gegevens, de gegevens ontleend aan wijsheidsboeken, vroegere en latere historische litteratuur, liggen alle op één lijn. Daardoor is voor een historische ontwikkeling geen, of nauwelijks plaats. Door het alles dringen op één formule zijn hier en daar oneffenheden ontstaan, die bij een historische behandeling waren vermeden. Wat het phaenomenologische raam betreft, waarin de schrijver zijn gegevens plaatst, kunnen wij telkens opmerken, hoe hij hierin staat onder invloed van prof. KRISTENSEN.

Wat betreft de oneffenheden, waarop wij doelden, eenige opmerkingen. Naar ons gevoel is er eenige tegenstrijdigheid, wanneer de schrijver eenerzijds de voorbede formuleert als appèl op God, als vertrouwensuitspraak, en anderzijds als machtsspreuk; evenzoo als hij eenerzijds ontkent de mechanische kracht der voorbede, anderzijds deze definieert als godsdienstige magie; op blz. 153 zegt de auteur, dat over de verhooring der voorbede *doorgaans* (cursiveering van ondergeteekende) geen onzekerheid bestaat, maar op een volgende blz. meent hij te mogen vaststellen, dat evenals bij het mystieke gebed bij de voorbede in het O.T. bede en verhooring samenvallen.

De schrijver gaat o.i. te ver door de ʿantiekeʾ gedachte over het woord e.d. zonder meer aan Israël toe te schrijven. JHWH kan zelfs berouw hebben over een gesproken woord (Amos 7 e.a.); Hij beschikt volkomen eigenmachtig over Zijn woord, ook over de voorbede (Jeremia 14 : I v.). Prof. DE BOER komt daardoor in de lijn van de magie van de gedachte dat het uitspreken van het gebedswoord de verwerkelijking ervan is, zelfs de verwerkelijking Gods is. Deze laatste formuleering, die wij door het geheele boek aantreffen, is o.i. geheel on-Israëlietisch. In het O.T. zijn de dienaar Gods en God nooit zóó één, dat zij niet twee blijven. God blijft souverein ook over de voorbede en den voorbidder. Wij hebben wel bezwaren tegen de exegese van sommige capita, zoals Gen. 18 v. en Jer. 14 v. Om bij de laatste te blijven: prof. DE BOER heeft o.i. ten onrechte het bijzondere karakter van deze capita, die niet behooren tot de oorspronkelijke profetische stukken, maar tot Jeremia's *Confessiones*, niet onderkend. Jeremia leert hierin niet alleen de onherroepelijkheid van het oordeel, maar ook JHWH's volstrekte souvereiniteit over de voorbede zelf inzien.

Aan dit feit gaat m.i. de schrijver, op grond van zijn phaenomenologische voorstellingen te veel voorbij; bij een meer bewegelijke historische behandeling zou er voor meer dan één belichting van de voorbede meer plaats zijn geweest.

De voorbede is te veel geplaatst in de priesterlijke sfeer, terwijl in Israëls religie met haar persoonlijk karakter van JHWH en van de menschelijke vroomheid veel meer mogelijkheden zijn dan die van de priesterlijke verhouding tot God.

Wat de schrijver ons gegeven heeft, is de bestudeering zeer waard, maar wij hopen, dat hij er nog eens toe komen zal als aanvulling van deze phaenomenologische studie een historische behandeling der voorbede te geven.

Groningen, 16 April 1944 TH. C. VRIEZEN

ARAMAICA

Het valt moeilijk een juist beeld te krijgen van den huidigen stand van zaken in de bestudeering der Arameesche letterkunde. Wat de landen betreft waar studiën verschijnen over dit deel der wetenschap is er een verschuiving te constateeren. Het continent van ons werelddeel gunt den onderzoeker, al zou hij lust en kracht tot contemplatief werk bezitten, weinig of geen gelegenheid tot vruchtbaren arbeid, en wel allerminst dien onderzoeker, die zijn hart aan Arameesche en verwante letteren verpand heeft. De Scandinavische landen vertoonen nog de meeste productiviteit. *E septentrionibus lux*! Engeland en Amerika

zagen zich verrijkt met menig kundig beoefenaar der Arameesche letterkunde. Of het in die deelen der wereld mogelijk gebleven is te studeeren — wij kunnen het slechts hopen. En Nederland? De droeve toestand waarin ons land verkeert kan geen verontschuldiging genoemd worden voor de geringe belangstelling, die dit deel der wetenschap te onzent ondervindt, daar ook de jaren voor dezen oorlog slechts sporadische teekenen vertoonen eener zelfstandige bestudeering van het Arameesch. In Franz ROSENTHAL's uitnemend overzicht van de bestudeering sinds Nöldeke, door mij in JEOL 7, 1940, blz. 399-402 besproken, ontbreekt terecht ons land bijna geheel.

Wanneer onze cultuur de huidige ernstige poging tot zelfmoord zou overleven — een poging die de beoefening van het Arameesch wel zeer ernstig verminkt — zou een grootere belangstelling voor dit breede terrein van onderzoek dan wij het tot dusverre kennen aan onze universiteiten zeer gewenscht zijn. De Arameesche letterkunde immers is niet alleen uit philologisch, ook uit cultureel en godsdienstig oogpunt belangrijk te noemen. Met name de bijbelwetenschap, maar ook onze kennis van de eerste eeuwen onzer jaartelling kan verrijkt worden door een stelselmatige bestudeering van het Arameesch.

Ik leg den nadruk op stelselmatig, daar het terrein van onderzoek zoo breed en moeilijk begaanbaar is, dat een methodische vorming en een deskundige samenwerking en werkverdeeling in dezen noodzakelijk zijn. Het moet mogelijk zijn dat althans aan een onzer universiteiten straks de hoogleeraar in het Hebreeuwsch en Arameesch een werkgroep van studenten vormt die zich *in aramaicis* bekwaamt. Aan deze werkgroep verleene de nieuwtestamenticus, eventueel de oudtestamenticus, zijn medewerking. Naast de *rabbinica* dienen de *versiones antiquae* en de apocryphe en pseudepigraphische litteratuur in deze werkgroep bestudeerd te worden.

In dit bericht worden enkele belangrijke studiën van den laatsten tijd besproken. De vrijheid van den vogel *mergus*, mijn deel, reikt ook voor de samenstelling van dit artikel niet zoo ver als ik zou wenschen.

Een leerling van J. GOETTSBERGER uit München, V. HAMP, schreef een dissertatie over de vertaling van den godsnaam in de Arameesche vertalingen van het O.T. door *memra*, woord, van Jhwh: *Der Begriff „Wort" in den aramäischen Bibelübersetzungen, ein exegetischer Beitrag zur Hypostasen-frage und zur Geschichte der Logos-spekulationen* München, 1938.

In de inleiding spreekt hij over den aard van de *targumim* (vertalingen, Tgg in 't vervolg) en over de frequentie van *memra dᵉ Jhwh*. Het blijkt dat de uitdrukking, die slechts in de Tgg voorkomt, in stereotiepe zegswijzen doorgaans in alle Tgg gelijkelijk gebezigd wordt; dat Tg Jer I haar het vaakst bezigt en met Tg Jer II veel willekeuriger en vrijer is dan Onkelos' vertaling; dat genoemde twee Tgg historische en eschatologische uitweidingen kennen, waarin *dibura* naast *memra* voorkomt; en dat jonge Tgg ook nog den term *bat ḳōl* kennen. In het eerste deel van zijn werk geeft HAMP een overzicht van de *memra*-plaatsen. Het eerste hoofdstuk somt de plaatsen op waar *memra* met een werkwoord voor spreken gebruikt wordt, waarbij ten aanzien van den genealogischen samenhang op het fragmentarisch karakter van vele gegevens en op het gebrek aan een systeem bij de toepassing der vertaling *memra* gewezen wordt. Het tweede hoofdstuk noemt de regelmatig met *memra* omschreven uitdrukkingen, zweren bij; berouw hebben; besluiten; mond (bevel), oogen, hand, enz. van Jhwh; vriendschappelijke en vijandelijke betrekkingen met Jhwh; „Ik ben met u"; „tusschen mij en u". Het derde hoofdstuk de uitdrukkingen waarbij een onregelmatig en zeldzaam gebruik der uitdrukking gemaakt wordt, Jhwh als helper; voorvechter, enz. De conclusie uit dit deel is de conclusie van het geheel der studie: het gebruik der uitdrukking *memra dᵉ Jhwh* is afhankelijk van den uitwendigen vorm en de bewoording van stereotiepe wendingen en gaat niet terug op theologisch-philosophische speculatiën. Deze conclusie wordt in het vervolg van het boek nader geadstrueerd.

In deel II sluit HAMP zich aan bij degenen die ontkennen dat er een gesloten systeem bij het gebruik van *memra* bestaat, waarvoor hij overtuigende bewijsplaatsen aanvoert. Met

BILLERBECK, (*Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch,* IV Bde, München, 1922-1928, vooral II, blz. 302 sq.), G. F. MOORE (vooral diens *Judaism in the first centuries of the Christian Era,* 3 Vol., Cambridge, 1927-1930) e.a. richt hij zich tegen de meening dat de Tgg anthropomorphismen consequent vermijden. MOORE heeft terecht F. WEBER, W. BOUSSET-H. GRESSMANN, W. STAERK e.a. verweten dat zij de Tgg niet geheel kennen en slechts naar afwijkingen zoeken, waardoor zij tot hypothesen komen als overdreven beklemtoning van de transcendentie God's. De omschrijving met *memra* heeft een exegetische, verklarende oorzaak, is „eine kurze Auslegung und kleine Korrektur des Textes", bestemd voor onontwikkelde gebruikers. Deze oorzaak verklaart tevens de onregelmatigheid en het stereotiepe karakter. Ook subjectieve gevoelens der vertalers kunnen een rol spelen. HAMP constateert — hetgeen een zeker systeem nadert — dat vaste uitdrukkingen een regelmatig gebruik der uitdrukking vertoonen; dat *ʾimra* schematisch door *memra* vertaald wordt en dat *memra* zeer vaak voorkomt in de gevallen waarin de naam Jhwh een praepositie heeft. Hierbij komt de practisch theologische zijde, dat de betrekkingen tot Jhwh reëel worden in de betrekkingen tot diens openbaring, tot de tora en haar uitleg. Dit laatste toont een zekere transcendentie van het godsbegrip: de mensch richt zich tot het geopenbaarde woord God's. Overigens sluit HAMP zijn onderzoek in dit deel met MOORE's korte definitie: It is a phenomenon of translation not a creature of speculation (MOORE, *Intermediaries in Jewish Theology,* art. in the Havard Theol. Rev. XV, 1922).

In het derde deel poogt HAMP den inhoud van het begrip *memra* te bepalen. Etymologisch beteekent het: woord, uitdrukking. Het komt in alle Tgg regelmatig voor in een zelfden zin als *ʾimra* en *ʾemer* (*maʾamar*). De woorden *milleta* en *pitgama* komen niet in de eigenaardige omschrijving en verbinding met Jhwh voor. *debura* komt alleen in de jongere midraš-gedeelten voor en is geen aanduiding van de godheid. *Memra* nu beteekent volgens HAMP steeds woord, en verklaart den godsnaam door het woord van den God te noemen. In de gevallen dat de term voor uitdrukkingen staat als *ḳol* (stem), *ịaḏ* (hand), *ruaḥ* (adem, geest) van Jhwh, is hij een verduidelijking die tevens anthropomorphismen vermijdt. Jhwh's openbaring, de wet, is een grijpbare werkelijkheid voor den eenvoudigen geloovige. Duistere anthropomorphismen worden vermeden en door dit klare gebruik van het Woord geeft de vertaler een tegenwicht tegen de heidensche speculaties met het begrip woord. *Memra,* besluit HAMP, is een gewoon appellativum, „an ein hypostatisches Memrawesen dachte niemand", zelfs in de gevallen dat *memra* staat voor *bi, beḵa* en *ʿelau̯* is er van geen oorspronkelijk pronominaal gebruik sprake. Jes. 36 : 10 is een sprekend voorbeeld. De masoretische tekst luidt: „... ben ik soms zonder Jhwh opgetrokken ...?" De Arameesche vertaling luidt: „... ben ik soms zonder de *memra* van Jhwh opgetrokken?" Als *memra* slechts een omschrijving van Jhwh zou zijn, ware niets verduidelijkt. *Memra* beteekent echter: het woord, het bevel, de opdracht, en hiermede krijgt de Hebreeuwsche tekst zijn verklaring.

S. MAYBAUM (*Die Anthropomorphien und Anthropopathien bei Onkelos und den späteren* (!) *Targumim,* Breslau, 1870) en ook MOORE achten de beteekenis van *memra* zelfs beperkt tot bevel. Bevel is echter in het Arameesch *ʾemra* en de Hebreeuwsche uitdrukkingen voor bevel worden in de Tgg nimmer door *memra* vertaald.

Zij die de hypostase-opvatting aanhangen willen de beteekenis: scheppingswoord verabsoluteeren. Er is echter geen directe weg van *memra* naar de logosleer van Philo of Johannes, noch naar de Joodsch-Helleensche ʿwoordʾ-demiurgen of naar de ʿPaulijnscheʾ Christushypostase. „Nicht inhaltliche Spekulationen, sondern schematische und exegetische Übersetzungsregeln bestimmen die Wahl des aram. Ausdruckes", blz. 107.

In de tweede honderd bladzijden van zijn boek poogt HAMP zijn resultaat in verbinding te brengen met het geheel van het vraagstuk: hypostatische tusschenwezens. De Schrijver gevoelt zelf dat zijn studie op blz. 107 haar eind vond blijkens de uitlating op blz. 113 „Nun gehört zwar die eingehende Behandlung jeder einzeln „Hypostase" nicht mehr in den Rahmen einer Arbeit, die an sich nur vom Worte Jahves in den Tgn handelt...". Ik betreur het dat hij zich heeft laten verleiden tot een breede behandeling van het groote

onderwerp, waartoe zijn zeer voortreffelijke détailstudie onvoldoenden grond biedt. Dat er in dit deel van zijn werk veel juiste dingen staan is nu niet — of slechts ten deele — het resultaat van zijn zelfstandige bewerking der teksten, maar van de keus van betrouwbare autoriteiten als MOORE en BILLERBECK.

HAMP constateert dat de definities, die van hypostase gegeven zijn, zeer vaag blijven. Wat er als hypostase in de Joodsche religie uitziet — de heilige geest, de wijsheid, de tora, de *šeḵina,* de heerlijkheid God's — acht hij werkelijkheden zonder een persoonlijk bestaan, paraphrastic expressions, interpretative paraphrases (MOORE). Ten slotte bespreekt de Schrijver de plaats van *memra* in de godsdienstgeschiedenis. In dit gedeelte, dat veel herhaling uit de eerste helft der studie brengt, krijgen we een goede inleiding in (de) litteratuur over dit onderwerp, geen nieuwe gezichtspunten.

Het is HAMP's groote verdienste een omgrensd deel van het uitgebreide en ingewikkelde onderwerp: de godsvoorstelling in de litteratuur vlak na de O.T.ische periode, uitgekozen en aan de hand der teksten behandeld te hebben. Hier volgen nog enkele critische opmerkingen.

De litteratuurlijst, blz. XIII-XX, is zeer uitvoerig, al mis ik er détailstudies in, die op grond van Tg onderzoek een oordeel over een bepaalden Tg bevatten. Ik denk o.a. aan S. R. DRIVER's *Notes on the Hebrew Text of the Books of Samuel,* Oxford, 1890, ^{2}1913. Ook is nog te noemen S. LINDER *Studien till Gamla Testamentets föreställningar om anden,* Uppsala, 1926.

In de gevallen waarin veel substantiva bijeen staan, spreekt HAMP van tautologieën, die aanwijzen dat wij met een jong gedeelte te doen hebben, blz. 5, 16, 15, 86. Hierbij valt de mogelijkheid te overwegen dat deze opeenhoopingen haar oorzaak hebben in de geschiedenis van den tekst. Ik denk aan de wijze waarop in Tg, S en G lezingen ter keuze naast elkander voorkomen, zooals ik in het gedeelte I Sam. I-XVI aantoonde in *Research into the text,* etc., Amsterdam, 1938, p. 16 e.a. „double translation" — waarbij men aan groei van een bepaalden tekst of aan combinatie van lezingen kan denken. HAMP spreekt op blz. 48, noot 1, van stilistische vrijheid en van willekeur, waaraan toegevoegd kan worden: de toevoegingen — verklaringen, verbeteringen, opmerkingen pro memorie e.d. — uit de geschiedenis van den tekst of van de mondelinge traditie.

Op blz. 14 put HAMP een argument voor den ouderdom van Tgg uit de overeenstemming in vaste uitdrukkingen. De mogelijkheid van harmonisatie laat hij onvermeld. Het komt mij voor dat het volgende een argument is voor den ouderdom van *memra*: *memra de Jhwh* komt in de midrašim niet voor. Wel echter in de uit de midrašim in de Tgg opgenomen uitweidingen, the midrashic parts of the Tgg. Dit duidt er op dat *memra* een eigen gevoelswaarde bezeten heeft, die aansluit bij die der heilige teksten. De uitwas der latere tijden kan dit niet meer veranderen.

De zakelijke rangschikking bij verba, blz. 10-17 levert weinig specifieks op. De term staat op zich zelf, hetgeen de inconsequentie in het gebruik bewijst.

Bij de conclusie op blz. 64 is de opmerking over de grootste oorspronkelijkheid bij het meest regelmatige gebruik en bij de algemeene toepassing niet uit het voorafgaande af te leiden. Deze opmerking stamt uit de inleiding, blz. 5, waar de opmerking staat dat de oudste vertalingen, G en S, zich trots varianten principieel aan den grondtekst houden.

Blz. 74 regel 3 „in Gefolge der religionsgeschichtlichen Schule" is te beperkt en daardoor onbillijk. Lees: „*einer* rel.gesch. Schule". Ten aanzien van hetgeen over מן קדם gezegd wordt, blz. 80-87 is te verwijzen naar mijn *Research,* etc., blz. 12, 21, over S. blz. 24, waar voornamelijk op het taalkundig karakter der vertaling gewezen wordt (tegen DRIVER *o.c.*). Wanneer HAMP kan beweren, dat niemand aan een hypostase bij *memra* dacht, blz. 99, is zijn derde reden (zelfde blz.) „tegenwicht tegen heidensche woord-speculaties" overbodig. Hierbij is het volmaakt geïsoleerde gebruik van *memra* te veel uit het oog verloren.

In het tweede gedeelte van het boek moet HAMP tot veel onbewezen uitspraken komen. Ten aanzien van O. en N.T. en t.a.v. de godsdiensten, die hij ter vergelijking aanhaalt. Wat het O.T. betreft licht ik er een uit, blz. 119, noot 1, waar hij over de streng mono-

theïstische oudtestamentische theologie spreekt. Deze materie kan niet zoo even en passant behandeld worden! Het vraagstuk van de pluriformiteit van God's wereld, de verschillen bij antiek en modern gebruik van woorden als persoonlijkheid God's, monotheïsme wijzen er op dat wij hier met een apodictisch zinnetje geen genoegen kunnen nemen. Ik kan wat het O.T. betreft hier verwijzen naar mijn *De Voorbede in het O.T.* (OTS III), Leiden, 1943. Het slot van de samenvatting, blz. 204-205, reikt buiten het voorafgaande en bezit daarmede in dit verband een niet passend karakter.

Na HAMP's boeiende en grootendeels belangrijke studie verschenen over deze materie, zoo ver mij bekend, de volgende boeken: R. ASTING, *Die Verkündigung des Wortes im Urchristentum,* Stuttgart, 1939; N. JOHANSSON *Parakletoi, Vorstellungen von Fürsprechern für die Menschen vor Gott in der alttestamentlichen Religion, im Spätjudentum und Urchristentum,* Lund, 1940, 65-178, waarin de apocryphe en pseudepigraphische gegevens over de voorbede naast die uit Midraš en Talmud behandeld worden. In verband met HAMP's boek is interessant de passage over den heiligen Geest als voorspreker, die over 3 Henoch (metatron!) e.a. De bezwaren die HAMP tegen een te groote persoonlijke zelfstandigheid van 'tusschenwezens' ontwikkeld of herhaald heeft, gelden ten deele tegen JOHANSSON's opvattingen. Ook echter bezwaren van het O.T. uit, waarbij ik hier boven even stil stond. Overigens een zeer belangwekkende studie, zie OTS III *o.c.* H. ODEBERG *Fragen von Metatron, Schekina und Memra,* Bulletin de la Société Royale des Lettres de Lund 1941/42 II, Lund, 1942.

Een leerling van den voor het Arameesch zoo bekwamen hoogleeraar H. ODEBERG, E. SJÖBERG — die ook onder leiding van G. KITTEL gewerkt heeft — schreef *Gott und die Sünder im palästinischen Judentum nach dem Zeugnis der Tannaiten und der apokryphisch-pseudepigraphischen Literatur,* Stuttgart, 1939 (BWANT IV 27). SJÖBERG is nieuwtestamenticus en beoogt met zijn studie een bijdrage te leveren voor onze kennis van den Joodschen achtergrond van Jesus' boodschap en van de oudste christelijke verkondiging. Methodisch juist wenscht hij, voor met vergelijking begonnen wordt, de Joodsche opvattingen op zich zelf te onderzoeken. Het werk van BILLERBECK e.a. heeft aangetoond dat wij in de *rabbinica* materiaal bezitten, dat voor de bestudeering van den N.T.ischen tijd gebruikt mag worden. Hij beperkt zich tot de uitspraken der Tannaïten, niet alleen omdat dit een begrenzing voor de uitgebreide stof medebrengt, ook om zoo te pogen den oudsten vorm van het rabbinisme te vatten. Het eerste deel van SJÖBERG's boek behandelt het tannaïtisch materiaal onder de hoofden: de verhouding van God tot het zondige Israël, tot de heidenen, tot den Israëliet als individu; de bekeering, *t^e^šuba,* en de zoenmiddelen. Hij begint met op twee hoofdmomenten in het Joodsche godsbeeld te wijzen: gerechtigheid (vergeldingsidée) en barmhartigheid. Doordat er geen reflectie bestaat over de verhouding van deze uiteenloopende begrippen, is er geen éénheid in de uitspraken over God's bemoeienissen met menschen. Men kan slechts constateeren dat het goede — loon voor de vervulling der wet — veel grooter geacht wordt dan het kwade — straf voor de overtreding der wet. A. MARMORSTEIN, door J. BONSIRVEN hierin gevolgd, heeft betoogd dat Philo met diens vastknoopen van de eigenschap barmhartigheid aan den naam θεός, ᵓelohim en van de eigenschap gerechtigheid aan den naam κύριος, *Jhwh,* het oud rabbijnsche standpunt heeft getroffen. SJÖBERG sluit zich aan bij degenen die de verbinding precies andersom leggen.

SJÖBERG wijst in zijn behandeling op de twee hoofdmomenten. Belangrijk zijn zijn uiteenzettingen over de loon-gedachte, hoofdstuk IV. De uitdrukking בזכות אבות: „wegens de verdiensten der vaderen" wordt met MOORE vertaald door „for the sake of ...", dus als een versleten term. SJÖBERG wijst op de parallellen בשביל en בעבור, maar tevens op het feit dat בזכות steeds een positieven zin bezit, vgl. ook: בשביל זכות וג׳, waarbij זכות de beteekenis van een substantivum behoudt. Bij den term „wegens uw naam" wijst SJÖBERG op den wil God's om eigen eer te beschermen. Een zeer belangrijk gedeelte van het boek

is dat wat over *t^e^šuba* gaat, hoofdstukken IX e.v., waarin WEBER, BOUSSET-GRESSMANN e.a. bestreden worden. De Schrijver sluit zich nauw aan bij MOORE en C. H. DIETRICH (*Die Umkehr (Bekehrung und Busse) im Alten Testament und im Judentum bei besonderer Berücksichtigung der neutestamentlichen Zeit,* Stuttgart, 1936).

In zijn conclusie heet het dat de twee uiteenloopende eigenschappen God's elkander wederkeerig verzachten. Er is echter geen regel voor de onderlinge verhouding der eigenschappen, ergo hunner uitwerkingen. Het typisch Joodsche zou zijn dat beide zijden gelijkgerechtigd kunnen gelden. De Joodsche religie, aldus de Schrijver, blijft geheel gericht op de vervulling van den goddelijken wil. Dit maakt dat het vervullen van de wet Gode welgevallig is en den mensch Gode waardig maken kan. Ook zijn er plaatsen, waarin God's barmhartigheid uitkomt, die zonder verdienste der menschen geschonken wordt.

Na de behandeling der apocryphe en pseudepigraphische gegevens luidt de slotconclusie dat het rabbinisme geen versteening in zake de religie genoemd mag worden. Het rabbinisme vertoont meer nuanceering en afwijking bij de consequente vergeldingsleer dan de apocryphe en pseudepigraphische gegevens.

SJÖBERG heeft een belangrijk boek geschreven. Zijn werk is een uitstekende inleiding, ook in de litteratuur, te noemen, waardoor wij in aanraking met zeer belangrijke theologische gedachten uit de eerste eeuwen onzer jaartelling komen. Een behandeling van een détailonderwerp heeft m.i. de voorkeur, daar een opzet als deze een beginneling — en dat blijft men gezien de *mer à boire rabbinica* zeer lang! — noodzaakt vooral met gegevens uit de tweede hand te werken. SJÖBERG heeft zelf de plaatsen in de teksten geverifieerd en las ook zelf een moeilijken tekst als Genesis rabba, maar blijft door de grootheid van zijn onderwerp afhankelijk van het werk van hen, die door een langdurigen omgang met de teksten recht van spreken hebben: MOORE, BILLERBECK, BÜCHLER en eenige anderen. Nieuwe argumenten vinden wij zelden. Wel moet gezegd worden dat de Schrijver blijkens de keus van zijn autoriteiten reeds ver gevorderd is op den weg om tot zelfstandig werk te geraken. Daardoor is zijn boek een belofte.

Bij hoofdstuk IV mis ik een O.T.ischen achtergrond. De verhouding van God's gerechtigheid en 's menschen rechtvaardigheid — zie mijn *Voorbede o.c.* — leidt tot een andere meening. De rechtvaardigheid van een Abraham of Job is geen verdienste op zich zelf. De tegenstelling gerechtigheid en belofte blijkt dan geen tegenstelling te zijn. Dit hangt met een interne pluriformiteit van het godsbeeld samen. De gerechtigheid is geen juridische maar een religieuze term. Zoo is m.i. de passage over de zelfinteresse God's ook op een verkeerd spoor. De zelfhandhaving God's staat niet „ganz unabhängig", blz. 70, naast de vergelding en de liefde God's.

Ook de gedachten over het offer, hoofdstuk VI, behoeven naar het mij voorkomt een correctie. Eveneens de conclusie, blz. 184-190, waarin het gelijkgerechtigd zijn der beide hoofdmomenten typisch Joodsch genoemd wordt. Alle godservaring, die den samenhang van het *mysterium tremendum èt fascinosum* kent, zal dit type vertoonen.

J. WINTER schonk ons een letterlijke, bijna slaafs-letterlijke, vertaling van *Sifra,* halakische midraš bij Leviticus, Breslau, 1938, een voortzetting van A. WÜNSCHE's verdienstelijken arbeid.

Over de Syrische vertaling schreven C. PETERS *Pešitto-Psalter,* Muséon LII 1939, F. ZIMMERMANN *The text of Psalms in the Peschitta,* JTS, 41, 1940. Over *aramaeismen bij Paulus,* W. C. VAN UNNIK in Vox Theologica XIV, 6, 1943, terwijl het *Theol. Wörterbuch zum N.T.* in zijn jongst verschenen afleveringen voortgegaan is ook gegevens uit de *rabbinica* te verwerken. De Arameesche, Syrische en Grieksche vertalingen van I Sam. 17 werden door mij in OTS I Leiden 1942 blz. 79-103 behandeld.

Last not least H. ODEBERG's *The Aramaic Portions of Bereshit rabba with Grammar of Galilaean Aramaic,* Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. I. Bd 36 Nr. 3 en 4, Lund,

1939. Het eerste deel bevat den tekst met op de tegenoverliggende pagina de transscriptie. ODEBERG gebruikte voornamelijk THEODOR-ALBECK's critische uitgave, Berlijn 1931-1936. Dit deel is uiterst geschikt voor studenten, die met de groote uitgave alleen vrij veel moeiten hebben. Op blz. 161-165 van deel II wordt een analyse van Gen. rabba par. 1-9 gegeven, met verwijzingen naar de grammatica, die deel II vult. Men kan zich afvragen of de transcriptie niet vervangen had kunnen worden door de (een) vocalisatie van den tekst. Maar voor beginners is zij zeer bruikbaar en een vocalisatie levert in druk vaak onduidelijkheden en fouten op. De transcriptie is voor zoo ver ik haar naging correct en consequent.

De grammatica zal den aramaïsten nog meer reden tot vreugde geven. ODEBERG's methode is: beschrijvende grammaire. M.a.w. hij perst de gegevens niet in een bestaand keurslijf (vaak geleend uit een indogermaansche garderobe!), maar onderkent de dienende functie die ἡ γραμματικὴ τέχνη bezit. Voor zijn beredeneerde beschrijving van den vorm der taal maakt hij gebruik van Arabische grammaticale termen, evenals o.a. M. SCHLESINGER deed in zijn *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*, Leipzig, 1928 — een werk dat ODEBERG wonderlijkerwijze in zijn litteratuuropgave niet vermeldt —. De grammatica van ODEBERG is eerste klas werk. „All *exempla* and passages referred to in the grammar are collected by me directly from the sources," blz. 177. Vooral de „Notes on Syntax", blz. 76-152 zijn voorziening in een behoefte. Zij zijn „the first attempt ever made towards a Syntax of Galilaean Aramaic" schrijft ODEBERG zelf, blz. 177. Dit is wat boud gesproken, maar de Schrijver heeft in zoo verre gelijk dat zij de eerst *gepubliceerde* poging zijn. Zij ODEBERG's poging, die m.i. groote verdiensten bezit, voor P. KAHLE en Wm. B. STEPHENSON een herinnering aan een belofte en voor degenen die A. J. WENSINCK's materiaalverzameling bestudeeren een aansporing!

Te velde, Februari 1944 P. A. H. DE BOER

UGARITICA

Ter nagedachtenis aan Prof. Dr. Johannes DE GROOT

I Grepen uit de *rās eš-šamrā*-litteratuur van 1940-1943.

Al heeft de oorlog een einde gemaakt aan de gebruikelijke jaarlijkse opgravingen van de 'Mission de Ras Shamra', wat hij niet heeft kunnen stuiten, is de nog steeds wassende stroom van *rās šamrā*-litteratuur. Die litteratuur heeft sinds 1929 een zodanige omvang bereikt, dat het wel haast niet meer overdreven is, te zeggen, dat deze jongste tak der Assyriologie is uitgegroeid tot een zelfstandige wetenschap, die der Ugaritologie.

Het is mijn bedoeling om in dit opstel te wijzen op de belangrijkste publicaties van de laatste jaren. Daarmede wordt meteen de achterstand van de Jaarberichten ten opzichte van *rās šamrā* ingehaald. Want al kan men het verschijnen van 'Mededeelingen en Verhandelingen n° 6 van Ex Oriente Lux' [1]) wat *rās šamrā* betreft beschouwen als een soort van compensatie voor het ontbreken van een in de Jaarberichten 2 t/m 7 gebruikelijk litteratuur-overzicht van het Oude Testament, de aard van het daarin geboden informatieve overzicht bracht met zich mede, dat op de litteratuur van de laatste jaren niet in den brede, of liever niet breder kon worden ingegaan dan op de litteratuur van de daaraan vooraf gaande jaren.

Met temeer graagte maak ik van de mij geboden plaatsruimte gebruik, omdat daardoor tevens gelegenheid bestaat om op enkele onjuistheden in MVEOL n° 6 te wijzen, en dit

[1]) J. P. LETTINGA (1942), *rās eš-šamrā* en *mīnet el-beiḍā*', Overzichten van de geschiedenis en de opgravingen in het Nabije Oosten I (= MVEOL n° 6), Leiden. — Hier zij gewezen op de volgende storende drukfouten, die zijn blijven staan: blz. 2 rgl. 9 v.b. lees: *ǧebel el-aqra*ᶜ; blz. 22 rgl. 21 v.b. lees: Hfdst. IV; rgl. 28/29 v.b. en rgl. 1 v.o. lees: S XV (1934); blz. 25 laatste alinea hoort onder afd. Akkadisch.

als geheel aan te vullen. Het laatste is wel de voornaamste reden, waarom in het Jaarbericht een rubriek Ugaritica wordt geopend.

Reeds was met de redactie van het Jaarbericht overeengekomen, dat als eerste artikel in deze serie een opstel zou verschijnen onder de titel *Classification of the Texts from rās eš-šamrā (Ugarit)*, toen in het ZDMG 96, 1942, 507-539 een artikel van O. EISSFELDT verscheen over *Bestand und Benennung der Ras Schamra-Texte*. Dit artikel kwam merkwaardigerwijze zelfs tot in bijzonderheden met onze opzet overeen en maakte daardoor bedoeld opstel overbodig. — Wij verheugen er ons over, dat niemand minder dan Prof. EISSFELDT, een algemeen erkende autoriteit op het gebied van *ras šamrā*, ons thans een alleszins bruikbaar 'Zitierungsschema' voor de *rās šamrā*-teksten heeft geschonken. Dat daaraan grote behoefte bestond, hoeft voor insiders wel geen betoog. Werd voor de teksten, die tot en met eind 1935 gepubliceerd waren, algemeen gebruik gemaakt van BAUER's handzame uitgave in de serie *Lietzmann's Kleine Texte* [2]), voor de na die datum gepubliceerde teksten, waardoor het totaal der gevonden teksten intussen meer dan verdubbeld is, bestond geen algemeen aanvaard notatie-systeem. Een ieder handelde in deze naar eigen inzicht, met het gevolg dat er verschillende systemen ontstonden. Dit veroorzaakte niet alleen moeilijkheden, maar werkte ook verwarring in de hand. Daaraan heeft Prof. EISSFELDT thans een einde gemaakt. In het kort komt zijn systeem hier op neer. Wat betreft de teksten in alphabetisch spijkerschrift, de (grote) hymnisch-epische teksten worden aangeduid met een of meer Latijnse hoofdletters (de *sigla* van VIROLLEAUD [3])) en de overige kleine teksten met Arabische cijfers. Een zelfde systeem dus als gebruikelijk voor de notatie der bijbelhandschriften: voor de Majuskels Latijnse hoofdletters en voor de Minuskels Arabische cijfers. Onder de 144 kleine teksten vallen ook de Ḫurrietische teksten en de *Akkadische* teksten in Ugarietische transcriptie [4]). Dit en de omstandigheid dat de optellingen van sommige Ugarietische teksten in het Akkadisch geschreven zijn, geeft EISSFELDT aan achter het betreffende Arabische cijfer van de tekst; bv. 7 Ḫurr, 92Akk. tr., 101Opt. Akk. De veel minder talrijke Sumerisch-Akkadische en Egyptische teksten uit *rās šamrā* worden uitsluitend met Arabische cijfers aangeduid. Hethietische en 'Cyprische' teksten zijn nog niet gevonden. Het heeft vooralsnog geen zin om de enkele inscripties in deze talen van een cijfer te voorzien. — Wij vertrouwen, dat dit 'Zitierungsschema' algemene ingang vinden zal en spreken tevens de hoop uit, dat het Prof. EISSFELDT spoedig gegeven worde aanvullingslijsten te kunnen publiceren.

Na de bespreking van dit 'archief-technische' artikel, wenden wij ons tot de grammatica van het alphabetische spijkerschrift of Ugarietisch.

C. H. GORDON bezorgde ons als eerste een proeve daarvan in zijn *Ugaritic Grammar*. The Present Status of the Linguistic Study of the Semitic Alphabetic Texts from Ras Shamra, Analecta Orientalia 20 (1940). Deze grammatica bevat een zorgvuldige klank- en vormleer van 'the second oldest known Semitic language', 'in phonetic structure and vocabulary more primitive than Accadian, the oldest recorded Semitic tongue', zoals GORDON zegt. Van veel belang is het goede vocabularium, waarin echter nog niet de helft van de totale *copia verborum* is verwerkt. Waarmede wij maar zeggen willen, dat er aan een volledige woordenlijst alsnog dringend behoefte blijft bestaan [5]).

In aansluiting op zijn grammatica publiceert GORDON in Orientalia XII, 1943, 31-75 een artikel over *The poetic Literature of Ugarit*, dat naar hij schrijft „is designed to serve as a chrestomathy as well as a survey of Ugaritic poetry". Hij wil dit tweeledig doel bereiken

[2]) H. BAUER (1936), *Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Schamra*, Lietzmann's Kleine Texte n° 168, Berlin.

[3]) Deze worden m.i. terecht ook aangehouden, wanneer zij door later onderzoek minder juist zijn gebleken. Zo bv. I-IV D (= Danel), terwijl op grond van het opschrift *l aqht* (d.i. 'behorende tot de cyclus van *aqht*') I-IV *Aqht* juister zou zijn.

[4]) Cf. de in MVEOL n° 6, blz. 24, schuilgaande hoogst belangrijke studie van E. DHORME (1940), *Textes accadiens transcrits en écriture alphabétique de Ras Shamra*, RA 37, 83-96.

[5]) Uitvoerige besprekingen van deze grammatica zijn o.m. te vinden in Biblica 22, 1941, 216-223 (J. AISTLEITNER), OLZ 44, 1941, 289-291 (O. EISSFELDT) en Orientalia XI, 1942, 171-179 (Fr. ROSENTHAL).

door het geven van díe passages uit de *rās šamrā*-teksten, waarover in de loop der jaren een zekere eenstemmigheid van opvatting is ontstaan. Het artikel bevat in nauwkeurige transcriptie en zorgvuldige vertaling capita selecta uit de vijf grote hymnisch-epische teksten: het gedicht van de lieflijke en schone goden, de mythe van Baᶜal en Aleyan Baᶜal, waaronder ook de zgn. ᶜAnat-mythe ressorteert, de Nikkal-hymne, de legende van *Krt* (cf. infra) en de legende van Danel. Door korte opmerkingen tussen de tekstgedeelten, waarin veelal in enkele woorden de (vermoedelijke) inhoud van de niet opgenomen moeilijke passages wordt medegedeeld, is elk van deze mythen en legenden tot een afgerond en verstaanbaar geheel geworden. Altijd natuurlijk voor zover zulks thans reeds mogelijk is.

C. Brockelmann heeft in aansluiting op Gordon's pionierswerk de syntaxis van het Ugarietisch besproken in zijn artikel *Zur Syntax der Sprache von Ugarit,* Orientalia x, 1941, 223-240. Deze bijdrage is van te meer belang, daar Gordon ons in zijn *Ugaritic Grammar* praktisch geen syntaxis geeft.

Een Deense dissertatie behandelt op voorbeeldige wijze het verbum in het Ugarietisch: E. Hammershaimb (1941), *Das Verbum im Dialekt von Ras Schamra.* Eine morphologische und syntaktische Untersuchung des Verbums in den alphabetischen Keilschrifttexten aus dem alten Ugarit. Hammershaimb blijft, in tegenstelling tot Gordon (wiens grammatica hij eerst na afsluiting van zijn manuscript in handen kreeg) niet aan de oppervlakte, maar houdt zich bezig met principiële kwesties en brengt het onderzoek daardoor belangrijk verder. Het verbum blijkt in morphologisch en syntaktisch opzicht inderdaad nauw verwant te zijn aan het West-Semietisch. Hammershaimb rekent het Ugarietisch evenals het Hebreeuws tot de Kanaänietische groep. De verschilpunten tussen deze talen berusten hoofdzakelijk op de ouderdom van het Ugarietisch, dat hij daarom kenschetst als Oud-Hebreeuws, of liever Oud-Kanaänietisch.

Van veel belang achten wij ook J. Friedrich, *Kleinigkeiten zur ugaritischen Grammatik,* Orientalia xii, 1943, 1-22. Zijn opmerkingen hebben voornamelijk betrekking op de schrift- en klankleer. In het bijzonder gaat hij in op de kwestie der drie ᶜalefᵓ-tekens in het Ugarietisch. Friedrich bestrijdt de opvatting (van H. L. Ginsberg, Gordon, Hammershaimb, e.a.), als zouden deze tekens bestaan uit de gemeenschappelijke consonant ᵓ plus respectievelijk de vocalen *a, i* (*e*) en *u,* zodat ze er in het Hebreeuws als volgt zouden uitzien: אַ, אִ, אֻ (en אֵ). Ware dat het geval geweest, zo zegt hij, dan had(den) de uitvinder(s) van het *rās šamrā*-alphabet, één ᶜvokallosesᵓ teken gekozen. Uit het feit, dat zij echter drie ᶜvokalhaltigeᵓ en van elkaar volkomen verschillende tekens gebruikten, leidt hij af, dat deze drie ᶜalefᵓ-tekens zonder meer vocalen aanduiden. Hij omschrijft ze dan ook bewust door *a, i* (*e*) en *u* en spreekt van ᶜvocaalᵓ-tekens. Talloze voorbeelden uit de teksten (blz. 17-22) staven dit theoretisch betoog.

Hoewel er ook bij Friedrich's opvatting nog allerlei moeilijkheden blijven — wat hij onomwonden toegeeft —, menen wij toch dat hij in principe gelijk heeft. Eerst het zgn. Phoenicische alphabet was een zuiver consonantenschrift. Ook wij kunnen ons derhalve niet voorstellen, dat het *rās šamrā*-alphabet jonger is, dan het Phoenicische. Een terugvallen van het zuivere consonantenschrift in gedeeltelijk syllabisch schrift laat zich toch moeilijk denken. Wij onderschrijven dan ook Friedrich's uitspraak: „Vielmehr dürfte die Ugaritische Schrift entweder die Vorstufe oder wenigstens eine ältere Abzweigung der Buchstabenschrift sein, deren Inkonsequenzen in der jüngeren und deshalb volkommeneren Buchstabenschrift überwunden sind" (blz. 16). Cf. MVEOL n° 6, blz. 35 v.v.

Valt er dus op het gebied van de grammatica goede vooruitgang te melden [6]), dit neemt niet weg, dat de kennis van het Ugarietisch nauwelijks de kinderschoenen is ontwassen. Trouwens Gordon, Brockelmann, Hammershaimb en Friedrich leggen daar ieder voor zich de volle nadruk op. Nog altijd is Ginsberg's uitspraak van kracht: „even the most

[6]) R. Dussaud deelt in het ᶜwoord vooraf ᵓ van de tweede druk (1941) van zijn *Découvertes de Ras Shamra* (blz. 9) mede, dat Mej. Andrée Herdner (Paris) eveneens een Ugarietische grammatica voorbereidt.

up-to-date exegesis is still very defective, and the more excellent it is, the more conscious it is of its deficiency" [7]).

Een voorbeeld van degelijke philologische tekstbehandeling is Johs. Pedersen, *Die Krt Legende,* Berytus vi, 1941, 63-105. De lezing ervan wekte herinneringen aan K. Galling, *In der Werkstatt des Hephaistos von Ugarit,* OLZ 39, 1936, 593-597.

Wij willen aan de hand van deze en enkele andere studies wat nader ingaan op I K (= *Krt*), een *rās šamrā*-tekst die al dadelijk na zijn ontdekking, maar vooral de laatste jaren in het middelpunt der belangstelling staat.

Voorop ga een analyse van deze tekst naar Pedersen.

Na een lacune (rgl. 1-8), begint deze tekst met een bevel van El aan zijn zoon *Krt* (8-21a). El spoort hem aan om de woonplaats en het geslacht te gronde te richten van haar, die zijn vrouw zal worden. *Krt* is blijkbaar zeer onder de indruk van dit bevel, want hij barst in luid snikken uit (21b-31a). Ja, hij doorweekt zijn bed met tranen (cf. Psalm 6:7). Al wenend valt hij eindelijk in een onrustige slaap (31b-41).

Opeens bevindt hij zich op het dak (wel de plaats van het heiligdom), waar El hem in een droom verschijnt. — Dan volgt een lacune (42-58).

De regels 59-153 bevatten een beschrijving van het droomgezicht, waarin El zijn zoon een ᶜblijde boodschapᵓ [8]) brengt. Hij belooft *Krt* namelijk een vrouw en stelt hem daardoor een nakomelingschap in het vooruitzicht. *Krt* moet (met het oog op de hardvochtigheid van zijn aanstaanden schoonvader?) de (hernieuwde?) vraag om het meisje met krijgsgeweld kracht bijzetten. Tot in bijzonderheden openbaart El zijn zoon, wat hij alzo te doen en te beleven krijgt.

De regels 156-306 bevatten een verslag van deze gebeurtenissen, dat op enkele uitzonderingen na woordelijk overeenkomt met El's voorspellingen aan *Krt* in de boven vermelde droom. Alleen staat hier natuurlijk alles in de derde en niet in de tweede persoon. Het geheel is een karakteristiek Oosterse vorm van litteratuur. Pedersen wijst op Exodus 25 v.v. en 36 v.v., waar de voorschriften over en de vervaardiging van de tabernakel met bijna dezelfde woorden worden weergegeven.

Na een tocht van zeven dagen komt *Krt* in *Udm,* het land van zijn aanstaanden schoonvader *Pbl.*

De tocht naar *Udm* wordt tussen de derde en vierde dagreis onderbroken voor een bezoek aan ᶜhetᵓ heiligdom van Ašerat der Tyriërs en Elat der Sidoniërs (twee namen of aspecten van de vrouw van El, de moeder der goden), waar *Krt* een gelofte doet. Dit ᶜuitstapjeᵓ (197-206) vindt blijkbaar plaats op *Krt*'s eigen initiatief. In de droom rept El er tenminste met geen woord van.

In *Udm* legert *Krt* zich met zijn machtig heir om de hoofdstad of residentie (?) van koning *Pbl,* die eerst na zeven dagen acht geeft op zijn dieren (stieren, ezels, ossen en jachthonden (?)), die het dreigende gevaar het eerst bemerkten. *Pbl* zendt zijn boden naar *Krt,* die hem zilver, goud, paarden en nog meer geschenken aanbieden. Maar *Krt* laat de boden weten, dat het hem daar niet om begonnen is. Hij komt om *Pbl*'s eerstgeborene, om zijn dochter *Mšt ḥry* [9]). Want — en dan herhaalt hij El's ᶜblijde boodschapᵓ — hem zal een zoon geboren worden!

Met de mededeling, dat de boden zich met dit antwoord naar *Pbl* begaven, eindigt het verhaal op tablet I K.

Bovenstaande analyse wijkt — het zal de nauwkeurige lezer zijn opgevallen — op verschillende punten af van die, welke te vinden is in MVEOL n° 6, blz. 30. Vooral wat

[7]) JPOS xvi, 1936, 49.

[8]) Hier wijs ik op het voor mij niet toegankelijke artikel van S. Mowinckel (1939), *Den eldeste forekomst av begrepet „evangelium",* in Norsk Teologisk Tidsskrift 40, 205-207. Mowinckel heeft daar het oog op *bšrt* (I K : 36, 297; ook I D : 86 en II AB, v : 89) van het verbum *bšr,* met obj.: ᶜeen blijde boodschap verkondigenᵓ; cf. Hebr. בשר, Arab. بشر, Ass. *bussūru,* [*basāru*] II1, verkondigen, een boodschap brengen.

[9]) d.i. waarschijnlijk ᶜedele dochterᵓ. *mšt,* lett. ᶜmeisjeᵓ, hier wellicht ᶜdochterᵓ, daar in I* AB, v: 22 *mš* zoon schijnt te betekenen. *ḥry* hangt misschien samen met het Arab. حرّ, Hebr. חֹר, ᶜedel, vrijgeborenᵓ.

betreft de beginregels. Daarbij hebben wij niet, zoals AISTLEITNER [10]) meende, te doen met een beschrijving van het leed dat *Krt* overkomen is, maar met een bevel van El. VIROLLEAUD, HAMMERSHAIMB [11]) en ook PEDERSEN zien in de werkwoordsvormen van de regels 8-21^{a} wel terecht imperativi. In de regels 21^{b}-25 herhaalt *Krt* dat bevel voor zichzelf en barst daarbij in tranen uit.

Gaan wij thans over tot de bespreking van een aantal kwesties in verband met deze *rās šamrā*-legende.

Evenals ALBRIGHT [12]), AISTLEITNER [13]) en DE LANGHE [14]), vindt ook PEDERSEN in de tekst geen gronden om aan te nemen, dat er in de *Krt*-legende sprake is van p r a e-I s r a ë l i e t i s c h e s t a m m e n als Zabulon (Zebulon) en Ašer. *zblnm* (I K: 17), wel pluralis met tussengevoegde *n* van *zbl* (I K: 186), vertaalt Pedersen door ᶜjongelingen᾿. Hij maakt dit op uit het verband. In I K : 98 = 186 worden nl. drie categorieën van ᶜzwakken᾿ opgenoemd: de weduwe, *zbl* en de blinde. Niet onwaarschijnlijk moet men daar vooral denken aan den jongeling, die nog niet geschikt is voor de strijd.

aṯr in I K : 94 = 182 vat PEDERSEN met ALBRIGHT [15]) op als verbum, parallel met *hlk*, gaan. Met AISTLEITNER [16]) zouden wij hier liever denken aan het Arab. ᾿*aṯir*, voortreffelijk, uitnemend. *aṯr* zou dan het oppositum zijn van *ḫšš* in regel 92 = 180, dat zowel door AISTLEITNER [17]) als door PEDERSEN in verband wordt gebracht met het Arab. *ḫasīs*, een aanduiding van het ᶜgemene᾿ volk [18]).

Eén van de hoofdpunten uit de discussie over de *Krt*-legende is wel de vraag naar de b e t e k e n i s v a n h e t w o o r d *t r ḫ*.

VIROLLEAUD zag in dit woord de eigennaam Teraḫ en bouwde mede op grond van dit ᶜtekstgegeven᾿ de hypothese op, dat de legende van *Krt* het verslag vormt van de strijd die er in de Nègèb (cf. infra) gevoerd zou zijn tussen de voorvaderen der Israëlieten (vergelijk de vermeende prae-Israëlietische stammen Zabulon en Ašer) en de Phoeniciërs, respectievelijk onder aanvoering van Teraḫ, die hij voor een maangod houdt en tevens identificeert (sic!) met den vader van Abraham (cf. Gen. 11 : 24 v.), — en *Krt*, die, naar hij aanvankelijk meende, een koning der Sidoniërs was [19]). Het was DUSSAUD, die deze *hypothèse négébite des origines cananéennes* behoudens enkele wijzigingen heeft overgenomen en haar populariseerde [20]).

GORDON [21]) en na hem ALBRIGHT [22]), GASTER [23]), DE LANGHE [24]), HAMMERSHAIMB [25]) en nu ook PEDERSEN brengen *trḫ* echter in verband met het Akkad. *tirḫātu* van de stam *raḫū*. En zonder twijfel terecht.

[10]) J. AISTLEITNER (1938), *Die Keret-Legende* (= Deutsch-sprachiger Auszug aus der Zeitschrift Theologica 1938), 1.

[11]) HAMMERSHAIMB (1941), 48.

[12]) W. F. ALBRIGHT (1936), *New Canaanite Historical and Mythological Data,* BASOR 63, 27 note 15, 29 note 37.

[13]) AISTLEITNER (1938), 6, 7 (aant. op rgl. 17, 94 en 98).

[14]) R. DE LANGHE (1939), *Les Textes de Ras Shamra-Ugarit et leurs apports à l'histoire des origines israélites,* Louvain, 76-82.

[15]) ALBRICHT (1936), 29 note 37.

[16]) AISTLEITNER (1938), 3, 7 (aant. op rgl. 94).

[17]) AISTLEITNER (1938), 3, 7 (aant. op rgl. 92).

[18]) De regels 180-183a luiden dan:
(180) *hlk.l alpm. ḫšš*
(181) *wl.rbt.km yr*
(182) *aṯr.ṯn.ṯn.hlk*
(183a) *aṯr. ṯlṯ*
Het ᶜgemene᾿ volk ging bij duizenden,
ja, bij tienduizenden gelijk visbroedsel.
De ᶜuitgelezen mannen᾿ gingen twee aan twee,
gedrieën gingen de ᶜuitgelezenen᾿.

[19]) Ch. VIROLLEAUD (1936), *La légende de Kérèt, roi des Sidoniens* (I), Mission de Ras Shamra, Tome II, Paris, 7 sqq. — Intussen heeft VIROLLEAUD de titel ᶜkoning der Sidoniërs᾿ herroepen. Deze berustte op een foutieve lezing; cf. Mélanges ... Dussaud, Tome II (1939), 755.

[20]) Nog in de tweede druk (1941) van zijn *Découvertes de Ras Shamra,* 160-162. Cf. ook zijn voordracht op het laatste Orientalisten-congres, *Actes du XXe Congrès international des Orientalistes,* Louvain 1940, 258-262. Controvers: ALBRIGHT's lezing op dit congres, *Actes ...,* 253-256.

[21]) C. H. GORDON (1937), *A marriage of the Gods in Canaanite mythology,* BASOR 65, 29-33; vooral 31 en id. (1938), *Trḫ, Ṯn and Nkr in the Ras Shamra Tablets,* JBL 57, 407-410.

[22]) W. F. ALBRIGHT (1938), *Was the Patriarch Terah a Canaanite Moongod?,* BASOR 71, 35-40.

[23]) OLZ 42, 1939, 274.

[24]) DE LANGHE (1939), 71 sqq.

[25]) HAMMERSHAIMB (1941), 29 vlg.

De radix *trḫ* komt in het Ugarietisch voor en betekent: ᶜeen vrouw verkrijgen door het betalen van de bruidprijs᾿ [26]) en het daarvan afgeleide substantivum *trḫ* in de betekenis van ᶜbruidsprijs᾿.

mtrḫt (een participium) uit I K: 13 en de parallele uitdrukking *aṯt trḫ* uit I K: 14 betekenen dan ook stellig ᶜbruid᾿ (cf. Akkad. *marḫītu*) en ᶜechtgenote᾿ (cf. *bᶜl trḫ*, ᶜechtgenoot᾿).

In I K: 100^{b} = 189 vertale men *w ysi* (189 *w ybl*)*.trḫ.ḥdṯ* door: „en hij bracht een nieuwe bruidsprijs"; GASTER [27]) heeft gewezen op de volkomen analoge uitdrukking *abālu tirḫāta* in de *el-ᶜamārna*-brieven (Knudtzon 1948; 2714; 2924).

Nu vestigt PEDERSEN er de nadruk op, dat het gebruik van *trḫ* in I K enigszins vreemd is, aangezien het verwerven van de bruid hier gepaard gaat met strijd en vernietiging van haar familie en het Ugarietisch bovendien het woord *mhr* (Hebr. *mohar*) kent; cf. NK (= Nikkal-hymne): 19. Hij denkt dan ook, dat *trḫ* wat de betekenis aangaat niet overeenkomt met het Bab. *tirḫātu*, maar eerder met het Akkad. *nudunnū*, de gift aan de bruid, waarvan sprake is in de Codex Ḫammurapi §§ 171-172, terwijl hij ook nog wijst op Gen. 24 : 53.

Mijns inziens getuigt het gebruik van *trḫ* in I K voor de stelling van M. DAVID, dat *tirḫātu* niet als koopsom moet worden opgevat, maar veeleer diende tot financiële bescherming of verzorging van de vrouw [28]). Moge het onze Leidse rechtshistoricus spoedig gegeven worden, het woord in dit verband nader te onderzoeken.

Naast de ᶜgodennaam᾿ Teraḫ menen VIROLLEAUD en DUSSAUD in I K ook d e n a m e n d e r g o d i n n e n S i n (sic!) e n N i n - g a l te lezen. Zij zouden vrouwen van Teraḫ zijn en haar namen zouden in het Ugarietisch verbasterd zijn tot Šin en Nikkal. Van verschillende zijden is er echter op gewezen, dat *ṯn* in I K: 101 = 190 onmogelijk kan samenhangen met den god Šin, aangezien er dan een *š* had moeten staan in plaats van een *ṯ*. Bovendien is Sin een manlijke godheid. — Dat *nkr* (I K: 102 = 191), volgens VIROLLEAUD gelijk aan *nkl* (NK : 17, 32, 33, 37), identiek is met N i n - g a l (Akkad. Nikkal) is evenmin waarschijnlijk. GASTER [29]) vat deze woorden op als nomina en vergelijkt *ṯn* met het Hebr. שֵׁנִי, ᶜtweede᾿ en *nkr* met het Hebr. נָכְרִי, ᶜvreemd᾿. Zich aansluitend bij GASTER's opvatting leidt HAMMERSHAIMB [30]) uit het feit, dat er sprake is van een *nieuwe* bruidsprijs af, dat *Krt* reeds gehuwd is, maar nu ᶜzijn vrouw over wil doen aan *een ander* (*ṯn*), zijn geliefde aan een vreemde (*nkr*)᾿! Terecht merkt PEDERSEN op dat een zó ᶜvlotte᾿ vertaling in de tekst onvoldoende grond vindt. In verband met die *nieuwe* bruidsprijs veronderstelt GORDON [31]), dat *Krt* reeds een bruidsprijs heeft betaald, maar nu met een nieuwe komt, omdat *Pbl* zijn dochter om niet bekende redenen weigert af te staan. Gezien de lacune's is deze veronderstelling echter gedoemd hypothese te blijven. Hoe dit ook zij, veeleer hebben wij in de vormen *ṯn* en *nkr* te doen met infinitivi [32]). Vandaar dat de namen Šin en Nikkal niet in onze analyse van de tekst te vinden zijn.

Dan nog iets over de g e o g r a p h i s c h e a c h t e r g r o n d van deze tekst. In hoofdzaak bestaan er twee hypothesen: de ᶜZuidelijke᾿ of Negebietische en de ᶜNoordelijke᾿ hypothese.

VIROLLEAUD, DUSSAUD, e.a. localiseren de geographische namen uit I K (en andere *rās šamrā*-teksten) in de Nègèb, het ᶜZuiderland᾿, een steppengebied in en ten Zuiden van Palestina.

DE VAUX, EISSFELDT, DE LANGHE, BARTON, e.a. daarentegen zoeken de aardrijks-

[26]) GORDON (1940), 110, n° 872 en HAMMERSHAIMB (1941), 30. Cf. I K: 13, 14, 100^{b}, 189; NK: 18, 26.

[27]) OLZ 42, 1939, 275.

[28]) M. DAVID (1934), *Vorm en wezen van de huwelijkssluiting naar de Oud-Oostersche rechtsopvatting,* Leiden, vooral blz. 16 v.

[29]) OLZ 42, 1939, 275.

[30]) HAMMERSHAIMB (1941), 30.

[31]) Orientalia XII 1943, 57.

[32]) Zo ALBRIGHT (1938), 39; DE LANGHE (1939), 312 en ook PEDERSEN. — Hier zij opgemerkt, dat *nkl* in NK ongetwijfeld een aanduiding is van de godin Nikkal (Sum. N i n - g a l); cf. Kn. TALLQVIST (1938), *Akk. Götterepitheta,* 403.

kundige namen in Zuid-Syrië of Noord-Palestina. ALBRIGHT [33]) denkt zelfs aan Mesopotamië (*pbl* = Babel?) of nog verder Oostwaarts.

De cardinale vraag bij dit alles is: wat moet men verstaan onder de in I K voorkomende begrippen *ngb* en *udm*. — VIROLLEAUD denkt bij het eerste (I K: 85a, 86 = 176a, 177) aan de Nègèb, wat ook het best past bij zijn opvatting van de tekst.

ALBRIGHT, DE LANGHE en EISSFELDT menen echter, dat *ngb* hier voorkomt in de oorspronkelijke betekenis van ᶜhet Zuidenᵓ. DE LANGHE [34]) zoekt het op grond van een Egyptische tekst en gegevens uit het Oude Testament (vergelijking van Ezech. 17 : 1-10, 22-24 met Ezech. 21 : 1-5) in de omgeving van de Libanon, terwijl O. EISSFELDT in zijn artikel *Zum geographischen Horizont der Ras Schamra-Texte*, ZDMG 94, 1940, 59-85, van mening is, dat *ngb* hier slaat op het ᶜZuidenᵓ van het uit ruim 90 steden of dorpen bestaande koninkrijk Ugarit. *Krt* zou koning van Noord-Ugarit zijn geweest en voor zijn expeditie ook het leger van Zuid-Ugarit te hulp hebben geroepen.

Het is echter zeer de vraag of *ngb* hier wel een landschap aanduidt. AISTLEITNER en PEDERSEN brengen het woord in verband met de Arab. radix *ngb*, waarmede de betekenis ᶜedelᵓ verbonden is. PEDERSEN vertaalt I K : 85a = 176a *ᶜdn.ngb* door ᶜedele uitrustingᵓ of ᶜuitrusting der edelenᵓ (bij *ᶜdn* denkt hij aan een derivatum uit het Arab. *ᶜdd*) en *ṣbi.ngb* in I K: 86 = 177 door ᶜheerscharen van edelenᵓ, i.p.v. ᶜleger uit de Nègèb of het Zuidenᵓ. Dit is ook hierom waarschijnlijker, omdat in de volgende regels de gewonere soldaten worden genoemd. Vandaar dat ook het woord *ngb* niet in onze analyse voorkomt.

Er blijft dan nog *udm*, of liever *udm rbt* en *udm šrrt* [35]) in I K: 108b, 109 = 210b, 211.

VIROLLEAUD denkt hier in verband met de Nègèb aan Edom (Ass. *udummu*). DUSSAUD ziet in ᶜGroot-Edomᵓ het Westelijk van de Araba (*el-ᶜaraba*) liggende Edom, terwijl *udm šrrt* hetzelfde zou zijn als *ᵓeš-šerāᵓ*, het Oostelijke bergland [36]).

DE VAUX [37]) leest in I K : 108b-114a (= 210-217) de namen *udm*, *šrn*, *sᶜt*, *ḥ̱tb*, *šebt* en *mmlat*, die hij identificeert met steden ten Westen van het meer van Tiberias [38]). *udm* is volgens hem *ḫirbet ᵓed-dāmije*, *šrn* Šārōn en *sᶜt es-saᶜd*. En men moet toegeven, dat een zekere overeenkomst tussen deze namen niet valt te ontkennen, al komt het geheel ons toch gekunsteld voor. EISSFELDT [39]), die *šrrt* in navolging van AISTLEITNER [40]) in verband brengt met het Arab. *ṯarra*, vertaalt: ᶜhet grote Edomᵓ, ᶜhet waterrijke Edomᵓ (synoniem) en zoekt dit *udm* in *el-biqāᶜ*, de slenk tussen de Libanon en de Antilibanon. Zijn reconstructie van *Krt*'s reis is wel de nauwkeurigste. Als meest waarschijnlijke route neemt hij aan: Ugarit-Tripolis (het tegenwoordige *ṭarābulus* met de havenplaats *ᵓel-minā*, waar zich naar EISSFELDT onderstelt ᶜhetᵓ heiligdom van Ašerat/Elat bevond) — en dan over de Libanon naar *el-biqāᶜ*. Terecht zegt PEDERSEN (blz. 93): „Man darf wohl sagen, dass die Längen der Strecken vor allem für seine Bestimmung von *ᵓudm* entscheidend sind". Maar, zo vervolgt hij: „Es ist aber fraglich, ob man so viel Gewicht auf die erwähnten Zahlen legen darf". M.i. terecht vermoedt hij, dat wij hier te doen hebben met een sterk gestileerde wijze van spreken, die met de aard van het hele verhaal overeenstemt. Hij vervolgt (blz. 93): „Wir dürfen nicht vergessen, dass wir keinen geschichtlichen Bericht vor uns haben, sondern eine Sage von der Gründung des Königsgeschlechts. Es ist nicht berechtigt, hier mit genauen Zahlen und Messungen zu rechnen".

33) ALBRIGHT (1936), 29 sqq.

34) DE LANGHE (1939), 63 sqq.

35) cf. het Chicago-prisma van Sanherib: III 41 *ālu ṣi-du-un-nu rabūᵘ ālu ṣi-du-un-nu ṣiḫru*; LUCKENBILL (1924), *Annals of Sennacherib*, 29; cf. ook Jozua 11 : 8; 19 : 28.

36) R. DUSSAUD (1941), *Découvertes de Ras Shamra*², 78 v.

37) RB 46, 1937, 362-372.

38) In dit verband wijzen wij er op, dat G. A. BARTON (1940) in zijn opstel *Danel, a Pre-Israelite hero of Galilee*, Mémorial Lagrange, 29-37 de regel I D: 147 *yqbr.nn.b mdgt.b k n r t* (i.p.v. *knkn*, zo VIROLLEAUD) leest als: 'he buried them in the fishing-place (from the root *dûg* or *dîg*; cf. Jer. XVI, 16 and Isa. XIX, 8) in K i n n e r e t h'. Onder dit Kinnereth verstaat hij de stad aan het meer van Tiberias, het huidige *tell el-ᶜorēme*. Deze lezing is mogelijk, maar ernstige tekstbeschadiging belet een definitieve uitspraak.

39) Men vergelijke over dit onderwerp: A. VAN DEURSEN, *Uz, het land van Job*, Comptes Rendus du Congrès international de Géographie, Amsterdam 1938, Tome II, Section IV, 203-205.

40) AISTLEITNER (1938), 7.

Het is bovendien al te speculatief, om evenals voor Zuid-Palestina ook voor Zuid-Syrië (event. Noord-Palestina) een Nègèb en een land Edom aan te nemen. Vandaar zijn conclusie (blz. 93): „Ich betrachte es deshalb als richtig, in *ᵓudm* Edom zu sehen, weil dies ein historisch bedeutsames Land ist".

Voor deze stelling pleiten de (zeer spaarzame) physisch-geographische tekstgegevens. In de regels 192-194 (= 103b-105a) heet het toch (vert. PEDERSEN): „Wie Heuschrecken sollt Ihr euch auf der Steppe (*šd*) niederlassen, wie Grashüpfer am Rande der Wüste (*pᵓt mdbr*)". Dit kan noch van *el-biqāᶜ*, noch van het landschap ten Westen van het meer van Tiberias gezegd worden. Van belang zijn ook de regels 210-217 (= 108b-114a). PEDERSEN vertaalt: „Er kommt nach dem grossen *ᵓudm* und dem kleinen *ᵓudm*. Er weilt in den Städten von *sᵓarnᵓa*, in den Ortschaften von *sᶜt*. Auf dem Felde sammelt man Holz, und auf den Tennen sucht man Getreide [*sᶜt*, Getreide oder Stroh, weil es auf den Dreschtennen gesucht wird], am Brunnen schöpft man Wasser, und an der Quelle macht man voll". (Ter verklaring van deze passage diene nog, dat El zijn zoon *Krt* in de droom heeft verspeld, dat dit alles hem een ᶜtekenᵓ (Hebr. *ᵓōt*) zou zijn; cf. Gen. 24 en 1 Sam. 10 : 2-7).

Op grond van deze regels is het waarschijnlijk, dat met *udm* een land en geen stad is bedoeld. Men vergelijke hierboven de mening van DUSSAUD. Hoewel de gegevens niet zo ᶜsprekendᵓ zijn als bv. in het boek Job, dat ook in de landstreek van de Araba en de gebieden ter weerszijden daarvan thuishoort [39]), menen wij met PEDERSEN, dat het inderdaad waarschijnlijk is, dat het bekende Edom in de legende van *Krt* een rol speelt, „*a b e r nur als das ferne Ziel des Zuges des ugaritischen Urkönigs*. Geschichtliche Lokalnamen, die wir nicht mehr identifizieren können, kommen in Verbindung mit Edom vor. Aber *von neuen geschichtlichen Ereignissen erfahren wir nichts, auch nicht über den Negeb*, der überhaupt kaum erwähnt ist" (blz. 104).

Ziehier het belangrijke resultaat van PEDERSEN's niet minder belangrijke studie.

Tenslotte, de h o o f d i n h o u d van deze *legende* is het veiligstellen door nakomelingschap van de dynastie, waarvan *Krt*, wellicht de eerste koning van Ugarit, de stichter is.

Uit dit meesterwerk van PEDERSEN blijkt, wat een streng philologische methode, gepaard met een scherp ᶜexegetisch gewetenᵓ, vermag.

Met verlangen zien wij uit naar verdere *rās šamrā*-studies van zijn hand.

Ch. VIROLLEAUD (1939) gaf in zijn opstel *La légende du roi Kérèt, d'après de nouveaux documents* (Mélanges syriens offerts à M. René Dussaud, II, 755-762) een analyse van III en II K. Waarschijnlijk spelen deze teksten in of in de omgeving van Ugarit. In II K, 1: 6, 7 wordt *bᶜl ṣpn*, Baᶜal Ṣāfōn, ᶜheer van het Noordenᵓ (Mons Casius, *ğebel el-aqraᶜ*) genoemd.

Het zwaar beschadigde kleitablet III K handelt over het huwelijk van *Krt* met *Mšt ḥry*, al wordt de laatste in deze tekst niet met name genoemd. El belooft zijn zoon ᶜzeven, ja acht zonenᵓ, en elk van deze kinderen moet, wanneer het de leeftijd van zeven jaar bereikt heeft ᶜgewijdᵓ worden. Het verbum dat hier gebruikt wordt is *ndr* (Hebr. נדר of נזר; Arab. نذر). Hoewel het geïsoleerd staat en een meer nauwkeurige vertaling helaas niet mogelijk is, oppert VIROLLEAUD de gedachte, dat het hier gaat over een soort nazireërschap. A priori is dit niet onmogelijk, maar wij doen goed voorlopig de nodige reserve in acht te nemen [41]).

Aan het einde van de tekst staat nog, dat *Krt* zijn vrouw opdracht geeft een feestmaal te bereiden (ter gelegenheid van het huwelijk?). Wanneer de voorbereidingen daartoe getroffen zijn, wordt de ᶜfamilieᵓ (?) uitgenodigd, echter niet alleen om te eten en te drinken, maar ook om *Krt* een offer te brengen.

41) Hier zij gewezen op het art. Ναζαρηνός, Ναζωραῖος van H. H. SCHAEDER in *Gerh. Kittel's Theol. Wörterb. zum N.T.*, IV, 879-884. Hij toont o.m. aan, dat de verbinding van Ναζωραῖος (Matth. 2 : 23) met Hebr. נֵצֶר onwaarschijnlijk is en dat met Ναζωραῖος eerder ναζιραῖος is bedoeld (zo reeds Tertullianus, *Adversus Marcionem* IV 8), dat verband kan houden met Hebr. *nāzīr*.

Onder de titel *Le roi Kéret et son fils* heeft VIROLLEAUD in Syria XXII, 1941, 105-136; 197-217 een begin gemaakt met de publicatie van II K. Ook daarvan geeft hij in het eerder bedoelde opstel een analyse. Cf. MVEOL n° 6, blz. 31. Opmerking verdient nog, dat O. EISSFELDT (ZDMG 96, 1942, 35-38) de legende van *Krt* in haar geheel kenschetst als een epos, dat zich ondanks alle verschil van inhoud laat vergelijken met het Gilgameš-epos.

Een zeer goede verhandeling over *rās šamrā* en het Oude Testament biedt W. BAUMGARTNER: *Ras Schamra und das Alte Testament*, I, (ter inleiding een knap oriënterend artikel over algemene vraagstukken in verband *rās šamrā*), Theol. Rundschau 12, 1940, 163-188; II (de eigenlijke zeer breedvoerige behandeling van het onderwerp: *rās šamrā* en het O. T.), id. 13, 1941, 1-20; 85-102; 157-183. Ongetwijfeld het beste wat er tot dusver over dit gevaarvolle thema is geschreven. De artikelen getuigen van grote kennis, belezenheid en ... voorzichtigheid. Met zulke oriënterende artikelen zijn onze O. T.ici gebaat. Van harte ter bestudering aanbevolen.

Aan het einde van dit artikel vermelden wij het magistrale opstel van den naar menselijke berekening ontijdig gestorven Professor Dr Johannes DE GROOT: *De godsdienst van Ras sjamra (Oegarit)* in Van der Leeuw e.a., *De Godsdiensten der Wereld*, I, 261-272.

Hij was het, die als eerste in ons land de aandacht op *rās šamrā* vestigde door zijn ook nu nog lezenswaardige artikelen *De oorsprong van het Phoenicische letterschrift bij het licht van nieuwe gegevens* en *Ontcijfering en inhoud van de onlangs ontdekte spijkerschrifttabletten van Ras Sjamra in Syrië* in de Mei- en Nov.-aflevering van Nieuwe Theol. Studiën 14 (1931).

Van hoeveel belang hij de opgravingen te *rās šamrā* voor den O.T.icus achtte, blijkt uit zijn pakkende intree-rede te Utrecht: *Exegese* (1936, blz. 9 v.). Wat hij daar zeide, bracht hij in praktijk in zijn sublieme commentaren op I en II Samuël (Tekst en Uitleg, 1934 en 1935), waarin de betreffende gegevens uit *rās šamrā* zijn verwerkt.

Dan herinneren wij aan zijn voortreffelijk opstel in Jaarbericht n° 3, 1935, 97-99: *Ras Šamra en het oude Palestina.*

Was het toevallig dat Dr J. H. KROEZE, die ook zijn leerling was, als eerste Nederlander in zijn dissertatie [42]) een *rās šamrā*-tekst bewerkte?

Zoals reeds is opgemerkt (JEOL I, blz. 282) werd zijn werken in deze richting de laatste jaren bemoeilijkt door de dubbele taak, die hij in Utrecht te vervullen had. Desondanks bleef hij aandacht vragen voor dit zo belangrijke onderwerp. Wij denken hier aan zijn meestal korte maar veelzeggende boekaankondigingen in de laatste jaargangen van Nieuwe Theol. Studiën.

Wel op zijn instigatie gaf de RU te Utrecht in 1939 als onderwerp voor een prijsvraag op: „de cultuur van Ras-Sjamra en die van Israël: overeenkomst, verschil, samenhang (?)" [43]).

Zijn opstel over de godsdienst van Ugarit is helaas het laatste. Het behoort tot het beste wat hij over ons onderwerp schreef.

Wij gedenken hem met weemoed.

Op ons rust de taak om zijn arbeid voort te zetten, steunend op wat hij ons aan blijvende waarden schonk.

Aerdenhout, Augustus 1943 JAN P. LETTINGA

[42]) J. H. KROEZE (1937), *Genesis veertien*, diss. VU-A'dam, Hilversum; cf. Hfdst. XI: *Genesis 14 en de vondsten te Ras Sjamra.*

[43]) Op deze prijsvraag is geen antwoord binnengekomen.

DE HETTIETISCHE LINGUÏSTIEK *)

KLANK- EN VORMLEER

INLEIDING. Zonder de ontdekking van het Hettietisch en het Tochaarsch zou de Indogermaansche taalwetenschap waarschijnlijk thans reeds aardig op weg zijn in een detailstudie te verstarren, welke, hoe belangwekkend op zichzelf ook, aan het gezamenlijke beeld van het Indogermaansch, zooals dit na honderd jaar taalvergelijkend onderzoek is komen vast te staan, vrijwel nog slechts onbeduidende wijzigingen zou kunnen aanbrengen. Vooral het Hettietisch, waarvan de oudste teksten tot het begin van het tweede millennium voor Chr. opklimmen, dwingt ons herhaaldelijk gevestigde opvattingen te herzien en stelt bovendien nieuwe problemen, welker oplossing de linguïstiek dringend ter hand moet nemen. Zoo heeft het Hettietische taalmateriaal in de eerste plaats op het glottogonisch onderzoek der laatste jaren bevruchtend gewerkt. Hierbij is het slechts van bijkomstig belang, dat de naam 'Hettietisch' (evenals 'Tochaarsch') feitelijk onjuist is. Het is namelijk komen vast te staan, dat wat in de teksten *ḫattili* 'Hettietisch' heet de inheemsche niet-Idg. taal, het zg. Protochattisch is, terwijl het Idg. 'Hettietisch' *nāšili* of *nešumnili* 'Nesietisch' genoemd wordt. Om wille van de duidelijkheid is het evenwel wenschelijk den doopnaam 'Hettietisch', welke in de wetenschap algemeen is ingeburgerd, te behouden.

Na de geniale ontcijfering van de taal door den Tsjechischen geleerde B. Hrozný, hebben vooral Duitsche geleerden de philologische ontginning van het aanzienlijke Hettietische materiaal ondernomen [1]). Dat het Hettietisch thans, nauwelijks dertig jaar na zijn ontcijfering, met een bewonderenswaardige zekerheid gelezen en verstaan wordt, is men hoofdzakelijk aan geleerden als Ehelolf, Sommer, Friedrich, Götze en Forrer verschuldigd. Op het gebied van de vormleer is het teruggewonnen taalbeeld zoo volmaakt, dat latere opzoekingen hoogstens nog geringe leemten zullen kunnen aanvullen. Minder goed bekend is de zinsleer, welke nog menige fijne nuanceering verborgen houdt.

Het is de bedoeling van dit bericht in een bondig overzicht van de voornaamste kenmerken der klank- en vormleer op het uitzonderlijk belang van het Hettietisch voor de indogermanistiek te wijzen. Tevens verkrijgt de Nederlandsche lezer hierdoor een inzicht in de vakkundige literatuur der laatste jaren (sinds 1936). Belangstellenden in de taal verwijzen we naar de voortreffelijke beschrijvende spraakkunst van Friedrich, *Hethitisches Elementarbuch. I. Teil. Kurzgefasste Grammatik*, Heidelberg 1940 [2]), welke als eerste in een reeks handboeken over het Hettietisch verscheen. In afwachting dat Friedrichs tekstboeken in spijkerschrift en transcriptie (met woordenlijst) verschijnen, heeft de lezer beschikking over de Hettietische bloemlezingen (in spijkerschrift en transcriptie) van Sturte-

*) Bijzonderste afkortingen:

Friedrich = J. Fr., *Hethitisches Elementarbuch. I Teil. Kurzgefasste Grammatik* (Indogermanische Bibliothek), Heidelberg 1940.

HAB = F. Sommer-A. Falkenstein, *Die Hethitisch-akkadische Bilingue des Ḫattušili I. (Labarna II.)* (Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Abt., NF 16), München 1938.

Hendriksen = H H., *Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie* (D. Kgl. Danske Videnskab. Selskab., Hist.-filol. Medd. XXVIII, 2), København 1941.

Hett. ḫ = Schrijver, *De Hettitische ḫ. Een bijdrage tot de studie van het Indo-Europeesche vocalisme* (Bibliothèque du Muséon, 5), Leuven 1937.

Hitt. = H. Pedersen, *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen* (zelfde reeks als Hendriksen, XXV, 2), København 1938.

Mél. Boisacq = Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, t. V (Mélanges Emile Boisacq), Brussel 1937.

Mél. Cumont = zelfde reeks, t. IV (Mélanges Franz Cumont), Brussel 1936.

Orig. = E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen, I,* Parijs 1935.

Voor de tijdschriften bezigen we de gebruikelijke aan alle vakgenooten bekende afkortingen. Vermelden we slechts de in den vreemde minder bekende:

BTPG = *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis* (= *Revue belge de Philologie et d'Histoire),* Brussel.

REIE = *Revue des Etudes indo-européennes,* Boekarest.

1) Zie voor de ontcijferingsgeschiedenis *Hett. ḫ,* 1-7.

2) Besproken in dit *Jaarbericht,* nr. 8 (1942), 658-60.

vant-Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia 1935, en Delaporte, *Textes hittites...*, Parijs 1932. Delaporte publiceerde bovendien een voor haar tijd zeer verdienstelijke descriptieve grammatica, *Eléments de la grammaire hittite*, Parijs 1929, en een syllabarium. Voor verdere belangstelling zij hier verwezen naar de voorbeeldige Hettietische tekstuitgaven in de *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft*, Leipzig (van de hand van Götze en Friedrich) en in de *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* (door Sommer verzorgd). Deze uitgaven met vertaling en commentaar maken een zelfstandige studie van de taal mogelijk. Van het voor het meerendeel te Berlijn bewaarde spijkerschriftmateriaal is reeds een aanzienlijk deel in de *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (KBo), Leipzig 1916-23, en in de *Keilschrift-Urkunden aus Boghazköi* (KUB), Berlin 1921 e. vv., in den oorspronkelijken spijkerschrifttekst gepubliceerd. Een belangrijk hulpmiddel bij de studie is Sturtevants *A Hittite Glossary...*, Philadelphia 1940, waarvan reeds drie uitgaven zijn verschenen. Een voortreffelijk overzicht van den stand der Hettietische en aanverwante wetenschappen biedt Friedrichs *Hethitisch und „Kleinasiatische" Sprachen* (Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft, II T., V Bd., Lfg. I), Berlijn-Leipzig 1931.

Voor het linguïstisch onderzoek van de taal heeft zich vooral de Amerikaansche taalgeleerde Sturtevant met zijn *A Comparative Grammar of the Hittite Language*, Philadelphia 1933, verdienstelijk gemaakt. Een zeer belangrijk boek is ook Pedersens *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen*, København 1938. Zooals reeds uit den titel blijkt, beoogt Pedersen allereerst de juiste plaats van het Hettietisch ten overstaan van de overige Idg. talen te bepalen. Deze vraag toch houdt sinds jaren de aandacht der linguïsten bezig. De opvatting, als zou het Hettietisch slechts zijdelings en tamelijk verwijderd met het Indogermaansch verwant zijn, is door Sturtevant en de Amerikaansche School graag gepropageerd [3]). Hierbij rekent men dan met een Indo-Hettietische taaleenheid, welke het Indogermaansch (d.i. de reconstructievorm der tien bekende Idg. taalgroepen) en het Hettietisch omspant. Petersen (*Language* 1933, 12-34) wil een nauwe verwantschap tusschen het Hettietisch en het Tochaarsch bewijzen en de Fransche geleerde Cuny (*RHA* 1933-34, 199-220) aarzelt niet deze Hettietisch-Tochaarsche taalgroep als overgangsgroep tusschen het Indogermaansch en het Semietisch te beschouwen. Vooral deze laatste opvatting toont, in haar krasse formuleering, welke draagwijdte het probleem der Hettietische taalverwantschap heeft. Het is dan ook zeer te waardeeren wanneer een geleerde als Pedersen dit vraagstuk van dichtbij gaat beschouwen en de Hettietische taalfeiten één voor één aan die uit de andere Idg. taalgroepen toetst. Na Pedersens grondig onderzoek is het niet langer aan twijfel onderworpen, dat het Hettietisch naast de reeds bekende tien Idg. taalgroepen weliswaar een eigen plaats als elfde taal (naast het Tochaarsch als twaalfde) inneemt, maar dat niets de hypothese van een zijdelingsche verwantschap in den geest van Sturtevants ʿIndo-Hittiteʾ wettigt. Den juisten verwantschapsgraad van het Hettietisch ten aanzien van de overige Idg. talen onderzoekt Bonfante (*BTPG* 1939, 381-92) [4]). De Italiaansche geleerde komt tot de vaststelling, dat het Hettietisch in de eerste plaats met het Grieksch en slechts in geringe mate met het Italo-Keltisch verwant is. Met het oog op de mediopassieve *r*-uitgangen heeft deze opvatting weinig aantrekkelijks. Ofschoon op een vrij aanzienlijk aantal isoglossen steunend, hebben Bonfantes gevolgtrekkingen slechts een zeer betrekkelijke waarde. Niet alle bestaande isoglossen zijn behandeld (zoo bv. de negatieve, d.w.z. deze betrekking hebbend op ontbrekende taalkenmerken); vaak omvat een isoglosse een ruimer gebied dan door Bonfante is aangeduid. Ten slotte moet de vergelijking met minder bekende Idg. talen noodzakelijk onvolledig zijn. Tusschen het Hettietisch en enkele Kleinaziatische talen (Lykisch, Lydisch en Phrygisch) blijkt een op het eerste gezicht opvallende verwantschap te bestaan (zie *Hitt.*, 191-2); de uit deze talen met zekerheid gekende vormen en woorden zijn evenwel te zeldzaam, dan dat men hierop een vaststaand oordeel zou kunnen vestigen. Men zal goed doen hier verdere gegevens af te wachten. Dezelfde terughoudendheid is geraden tegenover het jongere Beeldschrifthettietisch, dat blijkens de totaal afwijkende interpretatie van Hrozný en Meriggi, voor de taalvergelijking vooralsnog geen bruikbaar materiaal kan opleveren [5]). De verwantschap met het Spijkerschrifthettietisch is volgens deze beide geleerden niet zeer eng. Vooral is te betreuren, dat de ontcijfering van het Luwisch nog steeds in de kinderschoenen steekt. De Luwiërs zijn het oudste Idg. ʿHerrenvolkʾ, dat omstreeks 2500 voor Chr. Klein-Azië binnendringt. Hun taal is met het Hettietisch nauw verwant. Het Hettietisch zelf laat zich diachronisch in een Oudhettietisch (de taal van het Oude Rijk, 1900-1650) en een Nieuwhettietisch (deze van het Nieuwe Rijk, ± 1450-1200) [6]) indeelen. Het Oudhettietisch is in enkele later herschreven teksten bewaard. Het taalkundig verschil ten aanzien van het Nieuwhettietisch is slechts gering, zooals uit enkele voorbeelden verder zal blijken.

Als oudst betuigde Idg. taal moet het Hettietisch begrijpelijkerwijze een archaïstisch uitzicht vertoonen. Maar anderzijds is het even duidelijk, dat deze vroegtijdig van het Idg. kernland afgescheiden taal in een taalkundig vreemde omgeving sneller ging evolueeren en vreemde taalbestanddeelen in zich opnam. Archaïsme en vergevorderde taalevolutie zijn de twee tegenstrijdige kenmerken, welke het Hettietisch zijn eigenaardig uitzicht verleenen. Terwijl de vormleer in de hoofdzaak Idg. is gebleven, is de woordenschat voor een aanzienlijk deel van vreemden oorsprong. Het aantal leenwoorden is vooral zoo hoog, omdat vele teksten een godsdienstigen inhoud vertoonen en de Hettieten juist op dit gebied zeer sterk den invloed van de Aziaansche en Semietische beschaving hebben ondergaan. Een overzicht van de Idg. bestanddeelen in den woordenschat hebben we *Hett. ḫ*, 323-30, gegeven. In de geschriften van Sturtevant en Pedersen vindt men veel meer etymologieën, maar deze zijn niet altijd overtuigend of zelfs beslist onjuist. Zoo om slechts één voorbeeld uit *Hitt.* aan te halen, is het ten eenenmale uitgesloten, dat Hett. *šagāi-*ʿvoorteekenʾ met Lat. *sagax* (blz. 39) en Hett. *šakk-* ʿwetenʾ met Got. *sehv* ʿzagʾ (blz. 81) zouden verwant zijn. Deze etymologie is voor een deel afkomstig van Benveniste (*BSL* 1932, 140-1), die zoowel *šagāi-* als *šakk-* tot Lat. *sagip* rekent en voor de beteekenis van *šagāi-* naar Lat. *sagus* ʿwaarzeggendʾ verwijst. De beteekenis ʿomenʾ voor *šagāi-* is evenwel aan Akk. *ittu* ʿomenʾ naast *idū* ʿwetenʾ (dat als ideographische spelling met *šakk-* alterneert) ontleend [7]). Het is duidelijk, dat de etymologie moet uitgaan van de beteekenis ʿwetenʾ. Met den semantischen invloed van het Akkadisch op het Hettietisch is door al te voorbarige etymologisten lang niet altijd in voldoende mate rekening gehouden.

KLANKLEER. De dubbele eigenschap van archaïsme en taalevolutie treedt in alle onderdeelen van de spraakkunst duidelijk naar voren. Allereerst in de klankleer, waar het samenvallen van stemhebbende en stemlooze medeklinkers in één rij stemlooze consonanten (ten deele nog door het teeken van de stemhebbende aangeduid) bepaald nieuw, het behoud van de laryngaalconsonant daarentegen duidelijk archaïstisch is. Het samenvallen van stemhebbende en stemlooze medeklinkers moet evenwel zoo begrepen worden, dat de oorspronkelijke tegenstelling stemhebbend-stemloos door een nieuwe tegenstelling zacht-hard (orthographisch zooals in het Hurrietisch en vermoedelijk onder Hurrietischen invloed door

3) Laatstelijk Sturtevant, *Language* 1939, 11-9, in antwoord op Pedersen. De Amerikanen Kroeber en Chrétien, welke den juisten verwantschapsgraad der Idg. talen door een statistisch onderzoek van isoglossen willen bepalen, zijn bij de toepassing van hun methode op het Hettietisch (*Language* 1939, 69-71), tot de vaststelling gekomen, dat deze taal nauwer met bepaalde Idg. talen (vooral met het Keltisch en het Armenisch) zou verwant zijn, dan deze talen zelf onderling verwant zijn. Deze onverwachte gevolgtrekking zou worden verklaard door het feit, dat het Hettietisch slechts zijdelings met het Idg. verwant is, waarom de statistische methode op deze taal niet toepasselijk is. Hierin zien Kroeber en Chrétien een bewijs voor de gegrondheid van Sturtevants Indo-Hettietische hypothese.

4) Met verwijzing naar vroegere publicaties over dit onderwerp.

5) Vgl. Friedrich, *Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift* (Welt als Geschichte, Sonderheft 3), Stuttgart 1939.

6) Voor een overzicht van de Hettietische geschiedenis zie Kampman, *Schets der Hethietische geschiedenis en beschaving* in dit *Jaarbericht* nrs. 3-6.

7) Zie reeds *Hett. ḫ*, 205.

enkele resp. dubbele consonantspelling onderscheiden) vervangen wordt. Het verschil tusschen de beide consonantrijen blijft derhalve phonologisch gehandhaafd, alleen de eigenschap, welke phonologisch „relevant" is, is een andere. Anderzijds bestaat er een niet gering aantal woorden, welke uitsluitend met het teeken der stemhebbende of dit der stemlooze, geheel in overeenstemming met de Idg. etymologie, gespeld worden: *genu* 'knie' (onder invloed van Akk. *berku* ook 'penis'): Idg. *ĝen*, *ki-* 'liggen': Idg. *ḱei*, enz. Deze gevallen dienen als spellingrelicten in een uiteraard behoudsgezinde spelling te worden verstaan [8]. Ook de Hettieten hadden blijkbaar een 'lastige spelling', welke bij de levende uitspraak ten achteren stond.

Het archaïsme van de Hettietische klankleer blijkt o.m. uit de aanwezigheid van een klankgroep *zt* (d.i. *tst*) voor Idg. *t* + *t*, uit het bewaren der Idg. consonantgroepen, waarnaast gevallen van assimilatie betrekkelijk zeldzaam zijn, uit het behoud der Idg. eindlettergreep, maar vooral uit het voortleven in Hett. *ḫ* van twee overal elders in het Indogermaansch verdwenen laryngaalconsonanten. Aan het bewaren van dit phoneem ontleent het Hettietisch zijn hoofdzakelijk belang voor de indogermanistiek. Het Hettietisch toch brengt een schitterende bevestiging van de gegrondheid van de leer van F. de Saussure en H. Møller met betrekking tot de (vermoedelijk laryngale) phonemen, welke oorspronkelijk in het Indogermaansch hebben bestaan en wier aanwezigheid nog ten deele uit de vocaalkleur blijkt. Den Deenschen geleerde Møller komt de uitzonderlijke verdienste toe Hett. *ḫ* allereerst met de „phonemen" van de Saussure (Møllers laryngaalconsonanten) te hebben vereenzelvigd [9]). Merkwaardig genoeg is deze bijzonderheid zelfs aan zijn landgenooten Pedersen en Hendriksen onbekend.

Zooals bekend is *h* in het Indogermaansch nergens oorspronkelijk maar steeds secundair uit een anderen klank (gutturaal, *s*, enz.) ontwikkeld. Begrijpelijkerwijze heeft men allereerst beproefd Hett. *ḫ* naar het voorbeeld van Idg. *h* uit een gutturaal, *s*, enz. af te leiden [10]), tot wanneer Cuny en Kuryłowicz onafhankelijk van elkaar (en vermoedelijk ook van Møller) Hett. *ḫ* met de 'phonemen' van de Saussure, in twee gelijktijdig in de *Symbolae grammaticae in honorem J. von Rozwadowski*, Kraków 1927 (94, 95-104), verschenen artikels hebben vereenzelvigd. Deze vereenzelviging is voor voorstanders van het vocaalsysteem van de Saussure en Møller zoo vanzelfsprekend, dat schrijver dezes, zonder kennis van zijn voorgangers, in 1934 tot dezelfde identificatie heeft besloten. Aan dit en aanverwante problemen heeft schrijver zijn doctoraal proefschrift *Hett. ḫ* (Leuven 1937) gewijd. Inmiddels is deze opvatting, krachtens Meillet „l'une des plus fécondes idées qui depuis longtemps soient apparues dans la grammaire comparée des langues indo-européennes" (*BSL* 1929, 60), nagenoeg tot gemeengoed der hedendaagsche indogermanistiek geworden, in de eerste plaats dank zij de geschriften van Kuryłowicz (*Etudes indoeuropéennes, I*, Kraków 1935) en Benveniste (*Orig.*), welke na onze eerste brochure over dit onderwerp (1935) zijn verschenen. Benveniste is de ontwerper van een '*Esquisse d'une théorie de la racine*' (*Orig.*, 147-73), welke evenwel voor het meerendeel aan Cuny en Møller is ontleend [11]), ten overstaan van welke geleerden Benveniste zich hoofdzakelijk slechts door een

8) Volgens Sturtevant (*Language* 1940, 82) zou het Hettietisch toch de oorspronkelijke stemhebbende en stemlooze medeklinkers van het Indogermaansch, in de schrijfwijze door enkele resp. dubbele spelling onderscheiden, hebben bewaard. Het samenvallen van de teekens voor stemhebbende en stemlooze zou aan een primitieve Akkadische spelling zijn ontleend, welke de teekens voor *p/b*, *t/d*, enz. nog zonder onderscheid bezigde. Het bestaan van spellingrelicten als *ki-*, *genu*, enz. maakt deze opvatting evenwel zeer onwaarschijnlijk. Het veralgemeenen in de transcriptie van de stemlooze consonant ook bij woorden, welke algemeen met stemhebbende worden geschreven, is principieel onjuist, gezien hierdoor een belangrijk spellingrelict kan worden uitgewischt.

9) Zie *Hett. ḫ*, 290; op grond van een onjuist voorbeeld!

10) Een overzicht van de pogingen tot 1936 biedt *Hett. ḫ*, 58-68.

11) Zie ons artikel *Le ḫ hittite et les phonèmes laryngaux en indo-européen* (*L'Antiquité classique* 1943, 103-10).

nieuwe terminologie onderscheidt. Pedersen, welke destijds Hett. *ḫ* uit Idg. *gh*, *g*, *k* afleidde (zie *Hett. ḫ*, 64-5), verdedigt in *Hitt.*, 176-86, de alleszins merkwaardige opvatting, als zou *ḫ* tegelijk uit een *š*-klank, berustend op de palatalisatie van *ke* en *pe* als *kja* en *pja*, en uit een oorspronkelijke Idg. laryngaalconsonant *H* zijn ontwikkeld. Pedersen acht het voorshands nog voorbarig bepaalde regels betreffende de vertegenwoordiging van de Idg. laryngaalconsonanten in het Hettietisch aan te wijzen. Het is duidelijk, dat deze opzettelijk vaag geformuleerde polygenetische verklaring de deur wijd open zet voor willekeur. Een korte bespreking van Pedersens theorie hebben we *RHA* 1938, 139-40, gegeven. Pedersens losse aanmerkingen zijn dóór zijn landgenoot Hendriksen tot een samenhangend systeem verwerkt, dat slechts in de bijkomstigheden, met name in de behandeling van het woordmidden, van Pedersen afwijkt. Hendriksens *Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie*, København 1941, bevatten dan ook slechts weinig nieuws. In aansluiting met zijn meester houdt Hendriksen voor, dat zoowel $ə_1$, als $ə_2$ in het Hettietisch in één zelfde woord ten deele *ḫ* worden en in bepaalde gevallen wegvallen (o.m. in den nultrap, waar vocalisch *ə* Hett. *a* wordt, enz.). Verder aanvaardt Hendriksen Pedersens afleiding van *ḫ* uit een *k*- of *p*-klank. Hendriksens klankregels worden maar al te vaak door uitzonderingen gekruist, welke dan als leenwoord of analogische nieuwvorming moeten worden weggepraat. Voorts zijn de etymologieën, waarop Hendriksen zijn bewijsvoering schraagt, vaak niet steekhoudend. Bovendien is een polygenetische verklaring, indien ze de taak van den etymologist verlicht, op zichzelf reeds minder overtuigend. Hendriksen evenmin als Pedersen verklaart waarom *ḫ* nu eens uit een *k*- of *p*-klank, dan weer uit een oorspronkelijke laryngaalconsonant ontwikkeld is. Men ontsnapt moeilijk aan den indruk, dat beide geleerden te veel etymologieën op hun vork nemen en juist daarom de klankwetten zoo soepel nemen. De eerste vereischte voor een deugdelijke klankwet, namelijk haar wetmatigheid, is in beider geschriften allerminst voorhanden [12]). Sturtevant, welke aanvankelijk *ḫ* uit Idg. *bh* afleidde (zie *Hett. ḫ*, 67), is thans ook voorstander van de opvatting, volgens dewelke *ḫ* een oorspronkelijke Idg. laryngaalconsonant is (*Language* 1938, 104-11; 1939, 150-4; 1940, 81-7, 273-84). Zijn opvatting sluit nauw aan bij deze van zijn landgenoot Sapir (*Language* 1938, 269-74).

Bestreden wordt de laryngaaltheorie practisch nog maar alleen door Petersen, die in Hett. *ḫ* de internhettietische ontwikkeling ziet van een laryngaalocclusief, welke in het Indogermaansch zonder phoneemwaarde aanwezig was (*JAOS* 1939, 175-99). Tegen deze verklaring gelden nagenoeg dezelfde bezwaren als tegen een vroegere, waarover uitvoerig in *Hett. ḫ*, 236-44, gehandeld is. Wanneer *ḫ* niet oorspronkelijk is, dan is de nauwe samenhang tusschen *ḫ* en de Idg. vocaalkleur onbegrijpelijk. Voorts is de aanwezigheid van *ḫ* voor medeklinkers tegenstrijdig met Petersens verklaring. Ook deze geleerde maakt blijkbaar misbruik van de analogie om hinderlijke uitzonderingen te verklaren.

Het valt buiten het bestek van dit korte bericht het *ḫ*-probleem en de jongste literatuur dienaangaande in de bijzonderheden te bespreken. Belangstellenden verwijzen we naar *RHA* 1938, 132-41, en het in de voetnota [11]) vermelde artikel. Hier zij slechts algemeen opgemerkt, dat met betrekking tot Hett. *ḫ* en de Idg. laryngaalmedeklinkers alleen een principieele overeenstemming onder de linguïsten is bereikt. Men is het eens, dat Hett. *ḫ* aan de 'phonemen' van de Saussure beantwoordt; aantal en invloed der laryngaalconsonanten zijn nog steeds het voorwerp van taaie discussies, waarbij menig auteur soms achtereenvolgens zeer uiteenloopende standpunten inneemt (zoo vooral Sturtevant en Kuryłowicz). *Revue de Phonétique* 1912, 101-32, heeft Cuny in een heldere synthese van de leer van de Saussure en Møller het aantal laryngalen theoretisch op drie bepaald, waarvan naar onze opvatting $ə_2$ en $ə_3$ in Hett. *ḫ* (in het woordmidden -*ḫḫ*- resp. -*ḫ*-) voortleven. Aan een voorafgaande of volgende *e* : *ò* verleenen $ə_2$ en $ə_3$ de vocaalkleur *á* resp. *ó*, waardoor de ablaut in de *á*- en *ó*-rijen uitgewischt wordt. Overal elders in het Indogermaansch zijn $ə_2$ en $ə_3$ met

12) Zie onze bespreking van Hendriksen, *OLZ* 46, 1943, 270-2.

ə$_1$ (dat de vocaalkleur *e* : *ò* ongewijzigd laat) samengevallen. Een soortgelijke ontwikkeling in het Akkadisch ten overstaan van de overige Semietische talen laat toe de phonetische natuur van de Hettietische en Idg. „phonemen" eenigszins te benaderen. Voor de bijzonderheden zij hier naar *Hett. ḫ*, 229 e.vv. verwezen. De onzekerheid betreffende het aantal laryngaalconsonanten spruit hoofdzakelijk voort uit het al of niet aanvaarden van een fundamenteele *ó* naast ablaut-*ò* in het Indogermaansch. De opvatting van Kuryłowicz (aanvaard door Benveniste en Pedersen), volgens dewelke de laryngaalconsonant een voorafgaande tenuis beïnvloedt, treden we niet toe (*Hett. ḫ*, 299-302). Hendriksen laat deze kwestie onbesproken.

Na wat voorafgaat is het duidelijk, dat elke verklaring der Idg. vocaalverhoudingen, in het licht der phonemenleer van de Saussure-Møller, rekening moet houden met het Hettietisch. Glottogonische bespiegelingen, welke van hun Hettietische vertrekbasis zijn afgesneden, loopen gevaar in een niemandsland te verdolen, wegens het ontbreken van een tastbaar bewijs en een controle, welke hoofdzakelijk in het Hettietisch gevonden worden. Het is zeer te betreuren, dat de phonemenleer voor enkele vergallopeerde linguïsten een aanleiding voor wat goedkoope woordchirurgie is geworden.

Vormleer. Na de klankleer bespreken we enkele kenmerkende bijzonderheden in de vormleer, welke de opvatting illustreeren, dat ook hier oud en nieuw naast en door mekaar loopen.

Zoo treft het onmiddellijk, dat het Hettietisch ondanks zijn hoogen ouderdom geen vrouwelijk taalkundig geslacht kent. Wel bestaat een formans *-šara-*, dat vrwl. uit mnl. persoonsnamen vormt en vermoedelijk van protochattischen oorsprong is. Voor het overige onderscheidt het Hettietisch nog slechts een genus commune voor namen van levende wezens en als levend gedachte zaaknamen naast een genus neutrum voor zaaknamen. Meillet (*BSL* 1931, 1-28) ziet hierin de rechtstreeksche voortzetting van een oorspronkelijken Idg. genustoestand, die op een onderscheid tusschen levend en levenloos gebaseerd was en in de Idg. randtalen langer dan in de kerntalen is blijven voortbestaan. De vorming van het vrwl. taalkundig geslacht, formeel tegenover het mnl. gekenmerkt, is een later verschijnsel, dat in de randtalen minder krachtig dan in de kerntalen en in het Hettietisch heelemaal niet heeft gewerkt. Zoo aanziet Meillet het vrwl. genus voor minder ontwikkeld in het Latijn (randtaal) dan in het Grieksch (kerntaal), terwijl hij het Hett. genus commune zonder onderscheid van mnl. en vrwl. voor oorspronkelijk houdt. Tegen deze opvatting heeft Pedersen (*Hitt.*, 14-9) met recht belangrijke bezwaren geopperd, met name dat het vrwl. genus in het Latijn allerminst minder levenskrachtig dan in de kerntalen is, terwijl anderzijds onmiskenbare sporen op de vroegere aanwezigheid van een vrwl. taalkundig geslacht in het Hettietisch terugwijzen. Ofschoon Pedersens bewijsvoering in de bijzonderheden niet steeds overtuigt, is het niettemin zoo goed als zeker, dat het mnl. en vrwl. genus in het Hettietisch in een genus commune zijn samengevallen. Men denkt hierbij onwillekeurig aan een gelijkaardig verschijnsel in de genusontwikkeling van het hedendaagsche Nederlandsch benoorden den Moerdijk, al verschilt het Nederlandsche genussyncretisme in andere opzichten weer opmerkelijk van het Hettietische (o.m. door het voortbestaan van een vrwl. genus personale in het ‹Hollandsch›, in de pronominale aanduiding, enz.). Anderzijds vertoont het genus neutrum in het Hettietisch een duidelijk verloop maar het genus commune, waarbij de nominatiefuitgang *-š* (g.c.) in de plaats van *-n* of nul (g.n.) treedt. Het Hettietisch was derhalve blijkbaar op weg een genuslooze taal te worden. In hoeverre deze ontwikkeling zuiver Hettietisch of mede aan den invloed van naburige genuslooze talen toe te schrijven is, hoeven we hier niet te onderzoeken. Het genusprobleem in het Hettietisch kan trouwens slechts in de groote lijnen worden aangegeven, zoolang niet een systematisch onderzoek naar de pronominale aanduiding is ondernomen.

De Hett. nominaalflexie verraadt onmiskenbaar een verregaande ontwikkeling in de

taal. Zoo zijn de dualiscategorie [13]) en de vocatief, welke nog ten deele in het veel jongere Tochaarsch bestaan, verdwenen; de locatief is met den datief in één naamval samengevallen; de meervoudsvorming beschikt nog slechts in drie der zes naamvallen over een van het enkelvoud formeel verschillenden vorm, terwijl de uitgang pl. nom. in sterke mate onstandvastig is; het adjectief kent geen trappen van vergelijking meer, enz.

Het enkelvoud onderscheidt zes naamvallen: nominatief, accusatief, genitief, instrumentalis, ablatief, locatief-datief. De uitgangen zijn dezelfde voor de geheele nominaalflexie, wat ongetwijfeld op veralgemeening van bepaalde uitgangen, in casu deze der thematische *a*-stammen (Idg. *-o-*), berust.

De uitgangen voor het enkelvoud zijn:
nom. g.c. *-aš,-š*; acc. g.c. *-an,-n*; nom.-acc. g.n. *-an,* nul (bij consonantstammen); gen. *-aš* (zelden *-an, -uš, -š*); instr. *-it* (*-ta*); abl. *-az* (*-za*); dat.-loc. *-i, -a* (zelden *-ai*), nul.

In den nominatief zijn oorspronkelijk *s*-looze vormen door *s*-vormen (Hett. *-aš*: Idg. *-os*), ontleend aan de thematische *a*-flexie (Idg. *-o-*), vervangen. Den acc.uitg. g.c. *-an* rekenen we tot de *a*-flexie (= Idg. *-om*) eerder dan tot de *ā*- of consonantische verbuiging (Idg. *-am, -m̥,* Pedersen, *Hitt.*, 21). De regelmatige ontwikkeling Idg. *-om* > Hett. *-un* (o.m. in den acc. g.c. van het pronomen en den uitg. praet. sg. 1 van het werkwoord) is in de nominaalflexie door den invloed der uitgangen *-aš* en *-az* gestuit; systeemdwang verklaart lichtelijk waarom *-om* hier *-an* werd. Pedersens verklaring is trouwens op den uitg. nom.-acc. g.n. *-an* (= Idg. *-om*) niet toepasselijk. De gen.uitg. *-aš* is vermoedelijk aan de consonantische flexie (= Idg. *-os*) ontleend. Voor een vroegere verklaring van Pedersen zie *Hett. ḫ*, 211-2. Een zeldzame gen.uitg. *-an* verschijnt in het Oudhettietisch zoowel in het enkelvoud als in het meervoud [14]). Deze uitgang beantwoordt aan Idg. *-om* (*KZ* 1938, 274-5). Zijn gebruik in het enkelvoud is analogisch naar *-aš*, dat in het meervoud is binnengedrongen. De Oudhettietische uitg. *-uš* beantwoordt aan Idg. *-eus* (Skr. *-os*) (*Arch. Or.* 1938, 299). Minder waarschijnlijk is *-uš* uit *-uwaš* gecontraheerd. Een gen. *-iš* (= Idg. *-eis*) is niet waarschijnlijk (zie *HAB*, 157^2).

Den instr.uitg. *-it* (schrijfvariante *-ta*, Friedrich, § 66) verklaart Pedersen (*Hitt.*, 22) na Sturtevant uit den abl.uitg. in Lat. *facilumed*. De instr.beteekenis zou derhalve uit een oorspronkelijke ablativale, welke nog sporadisch bewaard blijft, ontleend zijn. Eerst na het tot stand komen van den abl.uitg. *-az* zou de *it*-uitg. uitsluitend den instr. zijn gaan aanduiden. Hiertegen valt op te merken, dat de *az*-uitg. in enkele gevallen ook instr.beteekenis heeft. Het is derhalve waarschijnlijk, dat *-it* en *-az* even oorspronkelijk zijn. Bovendien wijst het gebruik van *-it* in het meervoud eerder op een secundairen oorsprong, die voor het eveneens numerusindifferente *-az* vaststaat. Ten slotte heeft *-it* met *-az* gemeen, dat beide uitgangen in bijwoorden voorkomen; voor *-az* is dit gebruik zelfs oorspronkelijk. Op de overeenkomst tusschen *-it* en Kaukasische uitgangen is reeds herhaaldelijk gewezen. We kunnen ons over deze kwestie geen eigen oordeel vormen.

De abl.uitg. *-az* wordt *-az* na vocaal, *-za* na consonant gespeld; analogisch ontmoet men *-za* ook na een klinker. Niet zelden wordt *-anza* gespeld, met een secundaire *n* (Friedrich, § 33). Met betrekking tot dezen uitgang zijn de opvattingen zeer verdeeld. *Hitt.*, 25, beschouwt Pedersen (ten deele in navolging van Sturtevant) *-z* als een adverbialen uitgang uit Idg. *-ts*, nultrap van *-tos* (Lat. *intus*); blz. 227, evenwel verwerpt Pedersen deze verklaring en aanziet *-az* als een oorspronkelijke postpositie, welke met een praeverbium *zi-* verwant zou zijn. *Tocharisch* ... (København 1941), 50, heeft Pedersen deze verklaring verder uitgewerkt en Hett. *-za* rechtstreeks met den Tochaarschen gen.uitg. B *-(n)tse* [14a]) vergeleken. Schrijver dezes heeft onafhankelijk van Pedersen de verwantschap van de

13) *ḫašša ḫanzašša* ‹kleinzoon en achterkleinzoon› is geen dualis (Pedersen, *Hitt.*, 34, in navolging van Sturtevant), maar een asyndetische groep van twee (onzijdige!) substantieven zooals *annaš attaš* ‹moeder en vader, ouders›. Behalve in den nom.-acc. heeft *ḫašša ḫanzašša* regelmatig flexie in beide bestanddeelen. Niet overtuigend over deze uitdrukking Mezger, *Language* 1939, 188-9.

14) Door Pedersen (*Hitt.*, 32, 193-4) (zelfs tegen Sommer in) ontkend.

14a) Pedersen *-tse*.

Hett. en Toch. uitgangen kunnen vaststellen; zijn verklaring verschilt evenwel aanmerkelijk van deze van Pedersen. Deze toch beperkt er zich toe de verwantschap van beide uitgangen vast te stellen, zonder de internhettietische of interntochaarsche ontwikkeling ervan na te gaan. De vergelijking van Hett. *-za* met een praeverbium *zi-* is waardeloos, gezien dit praeverbium niet bestaat. Vooral merkwaardig is, dat Pedersen met betrekking tot Toch. B *-(n)tse* de voor de hand liggende verklaring van dezen uitgang uit het formans der bezittelijke adjectieven B *-tse*: A *-ts*: Idg. *-i̯o-* niet vermeldt. Idg. *-i̯o-* leeft voort in Oudhett. *-zija-*, Laathett. *-zi-* (naar analogie der adj. op *-i-*, gen. *-ijaš* [15])), dat adjectieven uit bijwoorden vormt: *šarazzi-* ˹bovenste˺ van *šara* ˹boven˺ (vgl. Got. *framaþeis* ˹vreemd˺ van *fram* ˹van...weg˺). Evenals Toch. B *-(n)tse* [15a]) uit een adjectiefformans *-tse*, zoo is Hett. *-az, -za, -anza* uit een adjectiefsuffix *-zi(ja)-* (vermoedelijk over adverbia op *-(a)(n)za* zooals *andurza* ˹binnen˺ heen) ontwikkeld. Dit vermoeden wordt nagenoeg tot zekerheid verheven door den abl.vorm op *-zi* (naast *-zija*, d.i. *-z* + encl. *-a*) in de pronominale verbuiging: *kēzzi, kuēzzi* naast *kēz, kuēz*. Semantisch is de abl.beteekenis in het Hettietisch tegenover de gen.waarde in het Tochaarsch geen onoverkomenlijk bezwaar, gezien abl. en gen. ook elders in het Indogermaansch nauw samenhangen en de oorspronkelijke gen.waarde van den *z*-uitgang wellicht nog in den gen.uitg. pl. der pronominaalflexie *-enzan* voortleeft. De oorsprong van dezen uitgang is duister. Volgens Benveniste (*Festschrift für H. Hirt*, II, Heidelberg 1936, 232) is *-enzan* met den Luwischen pl.uitg. *-nzi* (bedoeld is *-nza*!) en met den Toch. pl.uitg. A *-nt* verwant. Deze verklaring is onjuist, gezien Toch. A *-nt* het Idg. praedesinentieele bestanddeel *-nt-* is, dat na het verdwijnen van den Idg. uitgang (in casu *-ā* of *-ə*) zelf als uitgang werd aangevoeld. Pedersens verklaring (*Hitt.*, 57) overtuigt evenmin. Daar blijkens de *umna*-afleiding *kwenzumna-* ˹van waar afkomstig˺ de gen.uitg. eigenlijk *-nz* is en *n* ook in den abl.uitg. vaak secundair optreedt, is het vermoeden, dat de abl.uitg. *-az* met den pronom gen.uitg. pl.*-nz* verwant is, stellig niet uit de lucht gegrepen. Misschien verklaart deze bijzonderheid, waarom juist bij het pronomen de abl. sg. soms op *-zi* eindigt, vermoedelijk ter onderscheiding met den gen. pl. Secundair is de gen. pl. met *-an* (= Idg.*-om*) verlengd, indien niet *n* in *-nza-n* volgens Friedrich, § 38 te verklaren is. Als abl.uitg. is Hett. *-az* in de plaats van *-aš* (= Idg. *-os*) getreden. Enkele Oudhettietische abl.vormen op *-aš* i.p.v. *-az* (*šaštaš, Wanzatarruwaš*) zijn evenwel als spelfouten (bij een dictee) te beschouwen.

De onhoudbaarheid van Sturtevants verklaring van Hett. *-az* uit Idg. *-ts* blijkt vooral uit de afwezigheid van een schrijfwijze *-za-ša* voor *-z* + encl. *-a*, in de plaats waarvan *-zi-ja* gespeld wordt. Indien Hett. *-z* = Idg. *-ts*, dan zou men evenals in *irmalan-za-ša* voor *irmalants* + *-a*, ook hier *-za-ša* verwachten. Evenals de uitg. praes. sg. 3 *-zi* berust de abl.-uitg. *-az* op assibilatie van *tj*. De afleiding uit Idg. *-i̯o-*, Hett. *-zi(ja)-*, Toch. B *-(n)tse* vertoont derhalve een hoogen graad van waarschijnlijkheid. Als oorspronkelijk adjectiefformans is Hett. *-az* zooals zijn Tochaarsche verwante numerusindifferent. Het Tochaarsch heeft verwante uitgangen in den gen. pl. der beide talen.

Volgens Pedersen (*Hitt.*, 27) berust de loc.-dat.uitg. *-i* op Idg. *-ei* of *-oi* (der *o*-st.) of op *-i* (der consonantst.). Daarnaast bestaan vormen op *-a* met zuiver lokale waarde, bij voorkeur in het Oudhettietisch. Bovendien kent het Oudhettietisch een dat.-loc. op *-ai*, waarin Pedersen ten onrechte een jonge combinatie van *-a* en *-i* ziet. Volgens Sturtevant beantwoordt *-ai* aan Idg. *-oi*, terwijl *-a* dezelfde uitgang is met verlies van het *i*-bestanddeel der diphthong. Het is niet uitgesloten, dat ook *-i* op reductie van *-ai* berust.

Met betrekking tot het meervoud vertoont het Hettietisch een vergevorderden taaltoestand. De uitgangen zijn:

nom. g.c. *-eš* (*-uš, -aš*); acc. g.c. *-uš*; nom.-acc. g.n. *-a, -i*, nul; gen., dat-loc. *-aš*.

De uitgangen *-uš* en *-aš* worden bovendien in den nom. gebruikt. De voor deze uitgangen voorgestelde verklaringen bij Pedersen (*Hitt.*, 28), gedeeltelijk in navolging van Sturtevant (*-eš* uit Idg. *-es* of *ei̯es*, *-uš* uit Idg. *-ons*, *-aš* uit den dualisuitg. *-ōs*, dit in

15) Zie *HAB*, 158.

15a) *-(n)* in *-(n)tse* is de obliquus-*n*, aan dewelke *-tse* treedt.

navolging van Benveniste), zijn niet veel meer dan een vermoeden. Veeleer is *-aš* de gen.-uitg. sg., welke in het meervoud is gebruikt (vgl. Toch. A *-is* sg. en pl.).

Duister zijn de nom.-acc. g.n. uitg. *-a* en *-i*. De afleiding van *-a* uit Idg. *-ā* is wegens het ontbreken van Idg. collectiefstammen op *-ā* in het Hettietisch onwaarschijnlijk (zie *Hett. ḫ*, 224-6 [16]). Met de waarde van een nom.-acc. pl. g.n. gebruikt het Hettietisch substantieven zonder uitgang, maar met vocaalrekking in de laatste lettergreep: *widār*, pl. van *wātar* ˹water˺. Deze vormen zijn duidelijk Idg. (Sommer, *HAB*, 97). Daarnaast bezit het Hettietisch onzijdige meervoudsvormen, welke formeel niet van het enkelvoud verschillen: o.m. *pir* ˹huis, huizen˺.

Daar het Idg. woordeinde in het Hettietisch behouden blijft, bewaart deze taal de indeeling in nominaalklassen zeer getrouw. De Hett. beantwoording der Idg. *ā*-stammen ontbreekt. Theoretisch is *-aḫ* te verwachten. Zie hierover laatstelijk Sturtevant, *Language* 1938, 239-47 [17]); Pedersen en Hendriksen rekenen met de vroegere aanwezigheid van een aan *-ā* beantwoordend suffix in het Hettietisch, dat *ḫ* regelmatig aan het woordeinde zou verloren hebben.

Met betrekking tot de *i*- en *u*-stammen hebben we *Arch. Or.* 10, 1938, 295-307, erop gewezen, dat naast nom. en acc. op *-iš, -in* resp. *-aiš, -ain* de oblieke naamvallen op *-aja-* resp. *-ija-* worden gevormd. Van *šuppi-* ˹rein˺ en *zaḫḫai-* ˹veldslag˺ zijn aldus betuigd: nom. *šuppiš*, acc. *šuppin* naast gen. *šuppajaš*, abl. *šuppajaz(a)*, dat.-loc. *šuppai* [18]).
nom. *zaḫḫais*, acc. *zaḫḫain* naast gen. *zaḫḫijaš*, abl. *zaḫḫijaz(a)*, dat.-loc. *zaḫḫija* [19]).
Blijkens Gr. *πόλις, πόλιν* naast **πόληϝος*, **πόληϝι* en **ἠχώι* **ἠχών* naast **ἠχόJος*, **ἠχόJι* is deze ablaut vermoedelijk Idg. Hiermee parallel zijn de Hett. *u*-stammen met nom. *-uš*, acc.*-un* tegenover gen. *-awaš*, abl. *-awaz*, dat.-loc. *-awi*. Van deze flexivische eigenaardigheid geven Pedersen (*Hitt.*, 38-40) en Hendriksen, 65-6, een afwijkende verklaring; beiden zien in de *ai*-stammen afleidingen uit oorspronkelijke Idg. *ā*-stammen. *BTPG* 1939, 388, vergelijkt Bonfante, zonder kennis van ons artikel in *Arch. Or.*, de Hett. *ai*-stammen met Gr. **ἠχώι*.

Naast de flexie met ablaut worden de *i*- en *u*-stammen ook zonder ablaut verbogen: gen. *-ijaš, -uwaš*; abl. *-ijaz, uwaz*; enz. In het Nieuwhettietisch volgen vooral de substantieven met genus neutrum deze verbuiging. Sommer (*HAB*, 197[2]) merkt evenwel uitdrukkelijk op, dat de verdeeling der praedesinentieele bestanddeelen *-aw-* en *-w-* over de adjectief- resp. substantiefflexie in het Nieuwhettietisch niet oorspronkelijk is. In het Oudhettietisch is deze flexivische tegenstelling niet aanwezig. Benvenistes breedopgezette hypothese (*Orig.*, 52-70), volgens dewelke de Hett. verdeeling den oorspronkelijken Idg. toestand bewaart, is derhalve ongegrond en wordt uitdrukkelijk door het Oudhettietisch tegengesproken (zie *Arch. Or.* 10, 1938, 296-8).

Als bewijs van het archaïstische taalaspect van het Hettietisch moge vooral de groote verspreiding van de *r/n*-flexie in deze taal gelden (zie de voorbeelden bij Friedrich, §§ 85-9).

Voor de vorming van nomina agentis bezigt het Hettietisch naast een formans *-tara-*, dat aan Idg. *-tōr* beantwoordt, een formans *-talla-*, dat met Oudsl. *-telʹь* verwant is (voor een Armenische verwante zie Bonfante, *BTPG* 1938, 383). Ook het Hett. suffix der abstracta *-šti-* herinnert zeer levendig aan Oudsl. *-stь* (vgl. bv. Hett. *dalugašti-*) „lengte" en Oudsl. *dlъgostь* „id.".

De Hettietische pronominaalflexie vertoont meer nog dan de Tochaarsche een sterk geevolueerd taalkarakter. Zoo ontbreekt de in de Idg. talen zoo verspreide demonstratiefstam *so-*: *to-* [20]), met uitzondering van enkele *ši*-vormen (in de oblieke naamvallen). Als demonstrativum bezigt het Hettietisch *apā-* (gij- en hij-deixis), dat aan Lyk. *ebe* herinnert,

16) Hett. *parna* dat steeds als voorbeeld voor een collectiefstam wordt aangehaald (o.m. door Pedersen en Hendriksen, met de vertaling „Häuser") is de dat.-loc. van *pir*. Andere dat-loc-vormen zijn *parni* en *pir*.

17) Niet overtuigend.

18) Analogisch zijn: instr. *šuppit*, abl. *šuppijaz*, dat.-loc. *šuppi*.

19) Analogisch is: acc. *zaḫḫin* (zeldzaam).

20) Omgekeerde opvatting bij Sturtevant (*Language* 1939, 11-9), in antwoord op Pedersen. Niet overtuigend.

en *kā-* (ik-deixis), dat een Hett. nieuwvorming is van het Idg. *k̑*-pronomen (uit een deictisch partikel; zie *Hitt.*, 50).

Voor 'ander' gebruikt het Hettietisch in de plaats van een bijna overal elders betuigde afleiding van den wortel *al* een adjectief *t/damāi-*, dat Pedersen (*Hitt.*, 51-4) op grond van een uiterst gewaagde semantische ontwikkeling uit Gr. δῆμος 'volk' wil afleiden. Eigen aan het Hettietisch en het Tochaarsch is een pronom.stam *m-*, welke elders in de Idg. talen slechts onzekere sporen heeft nagelaten (*Hitt.*, 71-2). Voor het reflexivum gebruikt het Hettietisch een partikel *-za* (*-z, -zan*) (voor alle personen sg. en pl.), hetwelk Pedersen (*Hitt.*, 76) niet overtuigend uit het encl. pronomen sg. 2 *-ta* 'jou' afleidt.

Alleen het vragend en betrekkelijk (g.c. *kuiš*, g.n. *kuit*) alsook het persoonlijk voornaamwoord (sg. 1 nom. *uk*, acc. *ammuk*; 2 nom. *zik*, acc. *tuk*, enz.) vertoonen een onmiskenbaar Idg. karakter.

Met betrekking tot de pronominaalflexie valt vooral de afwijkende gen.sg. op *-ēl* aan te stippen: *ammēl, tuēl*, enz. Pedersen (*Hitt.*, 55) vergelijkt dezen uitgang terecht met het Idg. possessiefformans *-l* (o.m. in Lat *erilis*). In den dat.-loc., gedeeltelijk ook in den instr. verschijnt een verlengde stam op *-ēda(n)-*, waarvan de oorsprong niet te achterhalen is. De acc.sg. g.c. *-un* (= Idg. *-om*) bewaart de oorspronkelijke vocaalkleur tegenover *-an* in de nominaalflexie. Een zeldzame analogische vorm is *apān* i.p.v. regelmatig *apūn*. In de verbuiging van het persoonlijk voornaamwoord onderscheidt alleen het Oudhettietisch tusschen nom. en acc. In het Nieuwhettietisch worden de oorspronkelijke acc.vormen ook in den nom. gebruikt (en omgekeerd de nom. ten deele in den dat.-loc.). Deze ontwikkeling heeft bekende parallellen in de Romaansche talen. De nom.pl. g.c. Oudhett. *kē, apē* bewaren den Idg. pronominalen uitg. *-oi*. Het Nieuwhettietisch gebruikt i.p.v. *kē, apē* de acc.vormen *kūš, apūš*. Merkwaardige contaminatievormen zijn *kēuš, kuēuš*. Voor den gen. pl. *-enzan* zie hooger blz. 132 I.p.v. *-enzan* bezigt het Nieuwhettietisch den gen.-uitg.sg. *-ēl*: *šumēl* i.p.v. *šumenzan*.

Het Hettietisch bezit een enclitisch persoonlijk en bezittelijk voornaamwoord. Het encl. pers. vnwd. *-a-* smelt met de partikels voor 'en' *nu, ta* en *šu* tot *na-, ta-* en *ša-* (beide laatste Oudhett.) samen. Ten onrechte vergelijkt Sturtevant *ša-* en *ta-* met het Idg. demonstrativum *so-*: (zie voetnota [20])).

De met een encl. poss. pronomen samengestelde substantieven hebben aanvankelijk volle flexie in de beide bestanddeelen. Deze toestand is algemeen in het Oudhettietisch bewaard: *attiši* 'aan zijn vader', *ḫalugatallattin* (<*-antin*) 'uwen bode'. Het Nieuwhettietisch volstaat in den regel met flexie van het laatste bestanddeel, terwijl het substantief onveranderlijk in den nom. staat: *attaštin* 'mijnen, resp. uwen vader'.

Het Hettietisch kent twee verbaalwijzen: actief en mediopassief. Het mediopassief wordt deels actief, deels passief gebruikt; in vele gevallen beantwoordt zijn beteekenis aan deze van een deponens (zie Friedrich, §§ 197, 266-8). Het werkwoord onderscheidt een praesens en een praeteritum alsook een imperatief (sg. 1 voluntatief). De nominale vormen van het werkwoord zijn het verbaalnomen (infinitief, verbaaladjectief, supina) en een participium. Door combinatie van het participium resp. het supinum op *-wan* met de hulpwerkwoorden *eš-* 'zijn', *ḫark-* 'hebben' en *dāi-* 'stellen', *dā-* 'nemen' [21]), *tija-* 'komen' ontstaan periphrastische verbaalvormen, welke het Hettietisch een uitgesproken modern uitzicht verleenen (zie Friedrich, §§ 200-2).

De Hett. verbuiging omvat twee reeksen uitgangen, welke in het praes. sg. act. onderscheidenlijk zijn:

I. *mi*-klas: 1. *-mi* (Luwisch *-wi*?), 2. *-ši*, 3. *-zi* (Luwisch *-ti*).
II. *ḫi*-klas: 1. *-ḫi*, 2. *-ti*, 3. *-i*.

De meervoudsuitgangen zijn voor beide reeksen identisch: 1. *-weni*, 2. *-teni*, 3. *-anzi* (Luwisch *-anti*).

21) Ten onrechte door Pedersen ontkend, welke *dāi-* (in verbinding met het supinum) tot een slechts in de etymologie bestaand ww. *dā-* (uit Idg. *sthā*) rekent (*Hitt.*, 112).

De gangbare meening leidt met Sturtevant en Kuryłowicz het Hett. *ḫi*-praes. uit het Idg. perfectum af. Tegen onze verklaring (*Mél. Cumont*, 551-73), volgens dewelke de *ḫi*-uitg. met de Idg. zg. thematische uitgangen samenhangen, hebben Sturtevant-Bechtel (*Language* 1938, 10-9) bezwaren geopperd, welke ons evenwel niet nopen ons standpunt op te geven, vooral nu Pedersen (*Hitt.*, 80-1) onze verklaring ten deele toetreedt. Deze geleerde rekent met een dubbelen oorsprong uit het Idg. perfectum en uit de thematische uitgangen. Als bewijskrachtig voor den perfectumoorsprong aanziet Pedersen (na Sturtevant) den ablaut in *šakki*: *šekteni* (*Hitt.*, 81, 111) en den uitg. sg. 2 *-ti* (ib., 87). Feitelijk is geen van beide bewijsgronden steekhoudend. Zooals we *Mél. Cumont*, 568-71, hebben aangetoond, is *-ti* analogisch op *-ta* (uitg. praet. sg. 2 en 3) gevormd. Het parallelisme tusschen *-ti* en *-ta* (ook buiten de *ḫi*-flexie om) is te volmaakt, dan dat men *-ti* als zelfstandigen vorm naast *-ta* zou kunnen beschouwen. In de praes.vormen *šekweni, šekteni* naast *šagḫaḫi, šakti, šakki* is *e* tegenover *a* in de wortellettergreep geenszins de voortzetting van een Idg. ablauttype Got. *saw* : *sēwup*, maar berust veeleer op vocaalharmonie. Trouwens het Oudhettietisch vertoont in het meervoud zooals in het enkelvoud de vocaal *a* der wortellettergreep: pl. 2. *šakteni*, 3. *šakanzi* (indien 'zij weten'). Naast deze vormen zijn Nieuwhett. *šekteni, šekkanzi* duidelijk secundair (zie Sommer, *HAB*, 101, 148[5]). De tegenstelling *a* (sg.) : *e* (pl.) is derhalve niet oorspronkelijk, wat aan Sturtevants en Pedersens bewijsvoering haar gegrondheid ontneemt.

Voor de verklaring der *ḫi*-uitg. als Idg. thematische uitgangen verwijzen we naar *Mél. Cumont*, 533 e.v.. Met betrekking tot de Idg. thematische vocaal brengt het Hettietisch, zooals we *Mél. Boisacq*, 207-18, hebben aangetoond, een schitterende bevestiging van de opvatting van Meillet, krachtens dewelke aanvankelijk slechts een thematische vocaal *o* (sg. 1, pl. 1 en 3) heeft bestaan, terwijl de later door een thematische vocaal *e* gekenmerkte vormen athematisch waren. Met het paradigma Lat. *fero, ferimus, ferunt*: *fers, fert, fertis* stemt dit van Hett. *šaggaḫḫi, šekkanzi*: *šakti* (*šekti*), *šakki, šakteni* (*šekteni*) en *šippandaḫḫi, šipandanzi*: *šip(p)anti* (anal. *šipandai*), enz. overeen. Dezelfde verklaring is toepasselijk op de verbaalstammen met ablaut *ai*: *ija* en *au*: *uwa* (*Mél. Boisacq*, 213-5). Voor een andere verklaring hiervan zie Pedersen (*Hitt.*, 112-5) en Hendriksen (63-4, 76-80). Het voortbestaan van deze flexivische eigenaardigheid in het Hettietisch en het Latijn vindt zijn verklaring in beider randtaalkarakter.

Dat de verdeeling der *mi-* en *ḫi*-uitgangen in het Hettietisch niet steeds met de tegenstelling tusschen athematische en thematische verbaalvorming in het Indogermaansch samenvalt, berust vermoedelijk op secundaire ontwikkeling in het Hettietisch. Minder waarschijnlijk bewaart het Hettietisch hier overal den oorspronkelijken toestand (zoo Pedersen, *Hitt.*, 82-3). Een interessant glottogonisch vermoeden, waarvan de gegrondheid evenwel niet kan worden nagegaan, is Pedersens opvatting (*Hitt.*, 83-5), volgens dewelke de *ḫi*-uitg. oorspronkelijk intransitief zouden zijn (derhalve met den *s*-loozen nom. samenhangend), de *mi*-uitg. daarentegen transitief (derhalve met den nom. op *-s* samenhangend). In *Mél. Boisacq*, 215-6, hebben we beproefd de tegenstelling tusschen *mi-* (athematische) en *ḫi*-(thematische)uitgangen als imperfectief tegenover perfectief te verklaren. Bevestigd wordt dit vermoeden door het samengaan in het Keltisch van de athematische *imm*-uitg. (Idg.-*mi*) met de absolute (imperfectieve) en van de thematische *u*-uitg. (Idg.-*ō*) met de conjuncte (perfectieve) verbaalvormen.

De juiste oorsprong der pl.uitg. *-weni* en *-teni* is moeilijk te achterhalen; pl. 3. *-anzi* beantwoordt aan Idg.-*onti*.

De praet.uitgangen verschillen in het enkelvoud naar gelang de *mi-* en de *ḫi*-klas:

I. *mi*-klas: 1. *-un, -nun*; 2. *-š, -t, -ta*; 3. *-t, -ta*.
II. *ḫi*-klas: 1. *-ḫun*; 2. *-š, -t, -šta*; 3. *-š* (Oudhett.), *-ta, -šta*.

In het meervoud zijn de uitgangen gemeenschappelijk: 1. *-wen*, 2. *-ten*, 3. *-ir*.

De uitg. sg. 1. *-un* is Idg. *-om*. Daarentegen vergelijken Meillet (*Revue des études arméniennes* 1930, 182-3) en Benveniste (*Festschrift für H. Hirt*, II, 230) dezen uitgang ten onrechte met een *u*-bestanddeel, dat in het Latijnsche en Sanskritische perfectum en

zelfs in het Tochaarsche praeteritum heet te verschijnen (Lat. *novi*; Sanskr. *jajñau*; Toch. A *-wā*, B *-wa*, sg. 1) [22]).

Voor de verklaring der uitg. sg. 2 en 3 en parallele vormen in het Oudslavisch verwijzen we naar *Mél. Cumont*, 560-7. Pedersen (*Hitt.*, 93) scheidt Hett. *-e/iš-* van *-es-* in Lat. *egisti* en leidt *-e/iš-* niet waarschijnlijk uit een praes.suffix *-eš-* af.

De uitg. pl. 3. *-ir* beantwoordt aan de *r*-uitgangen in het Latijn en het Tochaarsch [23]).

De imperatiefuitgangen zijn in het enkelvoud:

I. *mi*-klas: 1. *-(a)llu*; 2. *-t*, nul, (*-i*); 3. *-du*.
II. *ḫi*-klas: 1. *-allu*; 2. *-i*, nul; 3. *-u*.

In het meervoud voor beide klassen: 2.*-ten* (Luwisch *-tan*), 3. *-andu*.

Hett. *-t* beantwoordt aan Idg. *-dhi* (vgl. Hett. *it* en Gr. ἴθι); *-du* beantwoordt aan Oudind. *-tu* (vgl. Hett. *ešdu* en Sanskr. *astu*); *-u* der *ḫi*-flexie is analogisch op *-du* naar *-a*: *-ta*. Voor *-i* zie *Mél. Cumont*, 557-8. In de *mi*-klas is *-i* analogisch naar de *ḫi*-klas, zooals uit het samengaan van *-i* met andere aan de *ḫi*-flexie analogisch ontleende uitgangen (praes. sg. 2. *-ti*, praet. sg. 2 en 3 *-ta*) blijkt: *kuen(n)i* naast *kuenti*, *linki* (*li(n)k*) naast *li(n)kta*, *lāi* (imp.) naast *lāi* (praes. sg. 3).

De voluntatiefuitg. *-(a)llu* is door Pedersen (*Toch.*, 217) te recht met de Idg. verbaaladjectieven op *-l* vergeleken; Pedersens verklaring behoeft evenwel van de zijde van het Tochaarsch een belangrijke aanvulling. De Hett. vorm stemt overeen met het Toch. eerste verbaaladj., dat de beteekenis heeft van een noodzakelijkheidsadj. (tegenover het tweede verbaaladj. met de beteekenis van een mogelijkheidsadj. of verleden deelwoord). De verklaring van Hett. *-lu* bij Benveniste (*Orig.*, 48-9) als bijvorm van *-ru* is derhalve onjuist.

Pl. 2. *-ten* is aan het praet. indic. ontleend.

De mediale uitgangen zijn met uitzondering van den 3den p.sg. aan beide klassen gemeen: sg. 1. *-ḫaḫari*, *-ḫa(ri)*; 2. *-ta(ti)*; pl. 1. *-wašta(ti)*; 2. *-duma(ri)* (Luwisch *-d(u)-wari*); 3. *-anta(ri)*. De uitg. sg. 3. is *-ta(ri)* voor de *mi-* en *-a(ri)* voor de *ḫi*-klas.

In het praeteritum is het partikel *-ti* (Oudhett.) of *-t* (Nieuwhett.) verplichtend, in het praesens *-ri* (zelden ook *-ti*) facultatief (zooals het *r*-partikel in het Phrygisch). Het Hettietisch maakt derhalve van *-r* nagenoeg hetzelfde gebruik als het Tochaarsch en het Iersche deponens (zie Pedersen, *Hitt.*, 103-4) [24]).

Voor de verklaring der mediale uitgangen zie Pedersen (*Hitt.*, 100-5) alsook *Mél. Cumont*, 554, 560 e. v.v. De uitg. sg. 3 *-a* naast *-ta* beantwoordt aan Sanskr. *aduha* (Idg. *-o* naast *-to*), indien niet volgens *Mél. Cumont*, 571-3, te beoordeelen.

Het Luwisch bezigt de 'mediale' uitgangen in het activum: sg. 1. *-ḫa*, 3. *-ta*; pl. *-nta*.

De imperatiefuitgangen sg. 1. *-ḫa(ḫa)ru*, sg. 3. *-taru* (*mi*-kl.) en *-aru* (*ḫi*-kl.), pl. 3. *-antaru* beantwoorden aan de praes.uitgangen met *-ru* in de plaats van *-ri*, analogisch naar *-du*, *-andu* enz. De uitg. sg. 2 *-ḫuti* is duister (*-ḫ* + *u* + *ti*?); pl. 2 *-dumat(i)* is aan het praet. indic. ontleend.

De Idg. verbaalklassen zijn in het Hettietisch over het algemeen goed bewaard. De causatieve beteekenis der nasaalafleidingen op *-nu-* is volgens Kuryłowicz Idg.; de *na*-werkwoorden beantwoorden aan Idg. *ne/o*-formaties; deze op *-ā(i)-* aan Idg. *-o̯ie/o-* en zijn derhalve parallel met deze op *-ija-*: Idg. *-i̯e/o-* (*BTPG* 1938, 887-94). De werkwoorden op *-ški/a-* hebben iteratief-duratieve waarde en niet uitsluitend iteratieve (Pedersen, *Hitt.*, 132). Zooals in het Tochaarsch dient het Idg. *ske/o*-formans bij de vorming van duratieve uit perfectieve verbaalstammen. Voor de bijzonderheden verwijzen we naar *REIE* 1938, 89-101.

Aan nominale vormen bezit het Hett. werkwoord infinitivi (eigenlijk verbaalnomina) op *-war* (waarvan de gen. op *-waš* als verbaaladjectief fungeert) en op *-anna* (dat.-loc. van een verbaalnomen op *-atar*), een supinum op *-wan* en *-wanzi* en een participium op *-ant-*. Het

22) Op het Tochaarsch is deze verklaring evenmin toepasselijk.

23) De Toch. B-vorm *sākṣāre* bij Pedersen (*Hitt.*, 99) bestaat niet; *aurtsesākṣāre* staat voor: *aurtsesa akṣāre* „meldden breedvoerig".

24) Een Toch. B-uitg. sg. 2 *-tərə* bestaat evenwel niet!

Hett. verbaalnomen op *-war* wordt sinds Marstrander vrij algemeen met de Toch. verbaalnomina op *-r* vergeleken. Voor den gen. *-waš* van *-war* en het verbaalnomen op *-atar*, gen. *-annaš* zie Benveniste, *Orig.* 119, 103 e. vv. Het deelwoord op *-ant-* heeft deels actieve, deels passieve beteekenis naar gelang het werkwoord zelf passieve of actieve beteekenis heeft (Friedrich, § 283). Deze omgekeerde diathese is niet oorspronkelijk (Pedersen, *Hitt.*, 148-9; tegenover Benveniste, *Orig.*, 126).

Minder dan in het nomen, pronomen en verbum komt het Idg. taalkarakter in de indeclinabilia tot uitdrukking. Het meerendeel der praeverbia (syntaktisch vaak niet van postposities te onderscheiden) en der partikels heeft geen overtuigende Idg. etymologie. Een archaïstisch uitzicht vertoonen de praeverbia, welke (in het Nieuw- meer nog dan in het Oudhettietisch) de beteekenis van het werkwoord wijzigen, waarvoor ze onmiddellijk en als zelfstandig woord staan. Met het werkwoord vergroeid zijn de praeverbia *u-*, *we-* (beweging naar den spreker toe, D. *her*) en *pe-* (beweging van den spreker weg, D. *hin*). Zelfstandig is *pe* in *pe ḫark-*. Vooral kenmerkend voor het Hettietisch zijn de inleidende partikels *nu*, *šu*, *ta* 'en' (beide laatste Oudhett.), *-za* (reflexief), *-kan* en *-šan*. Laatstvermelde partikels geven een lokale bepaling van de door het werkwoord uitgedrukte handeling.

Vorenstaande aanmerkingen hebben het belang van het Hettietisch voor de Idg. linguïstiek voldoende in het licht gesteld. Geen taalkundige mag bij de behandeling van phonetische of morphologische problemen in het Indogermaansch de Hettietische taalfeiten uit den weg gaan. Uiteraard zijn de gegevens, welke het meer dan twee duizend jaar jongere Tochaarsch verstrekt, voor de vaststelling der oorspronkelijke Idg. verhoudingen van veel minder belang. Hierover evenwel uitvoeriger in een bijdrage voor het volgende *Jaarbericht*.

Antwerpen, 19 Oogst 1942

Walter Couvreur
Bevoegdverklaarde Navorscher
van het B.N.F.W.O.

CHRONOLOGIE DER ASSYRISCH-BABYLONISCHE KONINGEN

Het berekenen naar tijd is iets eigen aan den mensch, daar tijd niets anders is dan „het aftellen eener beweging naar het voor en na" [1]). Het is het aftellen eener beweging volgens de plaatselijke opeenvolging der deelen dier beweging. Daar nu de plaats, waarin de stoffelijke dingen zich bewegen, een continue quantiteit is, die in het oneindige deelbaar is, is ook de beweging continue en bijgevolg is de tijd, die er de maat van is, een continue maatstaf. Deze continue maatstaf zou den mensch weinig dienst bewijzen, als hij niet in staat was, daarin gelijke eenheden af te bakenen, die hem als vaste maatstaf van het gebeuren dienen konden.

Al spoedig nam de mensch waar, dat de opeenvolging van dag en nacht regelmatig en gelijkmatig was, al kon hij ook de oorzaak daarvan nog niet doorzien. Zoo werd een dag en nacht hem tot maatstaf, die hij 'dag' noemde. Verder nam hij waar, dat na een zeker aantal dagen, dezelfde maanphase terugkeerde, waardoor hij door het samenvoegen van een bepaald aantal dagen tot een grootere eenheid kwam, die hij 'maand' noemde, naar de maan, die deze eenheid aangaf. Zijn waarneming ging echter al spoedig verder en zoo bemerkte hij, dat na een bepaald aantal maanden en dagen de zon een zelfden stand aan den hemel innam ten opzichte van de plaats, waar hij zich bevond. Dit was het voor- of najaars-aequinoxium, naar gelang de zon verder verwijderd of dichter bij was. Zoo ontstond een nog grootere tijdseenheid, het jaar, waarin hij het gebeuren in de wereld kon plaatsen.

Door deze ontdekking was de mensch in staat een jaartelling of tijdrekening in te

1) Aristoteles, *Physic.* 220 a 25.

voeren. Deze is niets anders, dan een ononderbroken reeks bij een bepaald tijdstip beginnende reeks van jaren, die van dit tijdstip af geteld worden. Als uitgangspunt koos men daarvoor een opvallende gebeurtenis. De eerste sporen ontdekken wij hiervan bij de Sumeriërs, lang nadat het gebruik van het schrift in zwang was. Het systeem der Sumeriërs was, dat men het jaar niet bepaalde door de gewichtige gebeurtenis van dat jaar zelf, maar van het voorafgaande jaar [2]. De formule: „Jaar, waarin dit of dat plaats greep" beteekent derhalve in werkelijkheid: „Eerste jaar, sedert deze gebeurtenis plaats greep" [3]. Dit systeem werd door de Akkadiërs overgenomen en eerst met de komst van de Kassieten ontstond de gewoonte, de jaren te rekenen volgens den tijd, dat een koning regeerde.

Bij de Assyriërs was het van den oudsten tijd af de gewoonte om het jaar te bepalen naar den naam van een bepaalden persoon, die de functie van het eponymaat uitoefende. De persoon en de periode, waarin hij in dienst was, werd *limu* genoemd. Naar het ambt was het jaar ˹limujaar˺ geheeten, hetgeen we het best met een eponymaatsjaar kunnen wedergeven.

Zoowel van de jaardata der Sumeriërs en Akkadiërs als van de regeeringen der koningen en de Assyrische eponymen bestaan lijsten. Daar deze echter niet volledig zijn, is het tot nog toe niet mogelijk geweest een vaste, doorloopende chronologie op te stellen, hoewel men er voortdurend aan gewerkt heeft. Om echter het historisch gebeuren in de oudheid in Mesopotamië in een vast kader te rangschikken, is het van het hoogste belang een vaste, doorloopende chronologie op te stellen.

Ondanks vele andere moeilijkheden heeft zich het probleem vooral geconcentreerd rond de eerste dynastie van Babylon, waarvan Hammurabi de glansrijkste vertegenwoordiger was. Dit blijkt uit de vele chronologische studies der laatste jaren [4].

Volgens Ungnad en Sidney Smith regeerden de eerste dynastie van Babylon en die van de Kassieten eenigen tijd gelijktijdig en wel van het negende jaar van Šamšuiluna af, waarvan de formule luidt: „Jaar, waarin koning Šamšuiluna het leger der Kassieten" waarschijnlijk volgens den vollen vorm „versloeg". Dit veronderstelt een inval der Kassieten; volgens Sidney Smith „de eenige, vermeld in welk document ook" [5]. Deze zou waarschijnlijk tot resultaat gehad hebben de verovering der oostelijke provincies. Door de bestudeering der zoogenaamde Venustafel komen Ungnad en Smith tot de conclusie, dat het eerste jaar van Ammiṣaduqa valt in 1646 (Sidney Smith) en 1645 (Ungnad). Sidersky ving aan zonder het vooropgezette idee, dat het negende jaar van Šamšuiluna het begin van de Kassieten dynastie was en plaatste enkel door het bestudeeren der Venustafel het eerste jaar van Ammisaduqa 56 jaar vroeger [6]. Thureau-Dangin geraakt door het onderzoeken der historische gegevens tot de gevolgtrekking, dat „tegenover geen van beide oplossingen een zeker historisch getuigen is te plaatsen. Het kernpunt van het probleem is de positie van de dynastie der Kassieten in verhouding tot de eerste dynastie van Babylon. De twee dynastieën sluiten een parallel gaan in gedurende eenigen tijd, waarvan de duur verschilt volgens de aangenomen oplossing. Hierin is, volgens mijn idee, de voornaamste zwakheid gelegen, die aan beide stellingen gemeenschappelijk is. Men wordt er toe gedrongen, haar respectievelijke juistheid slechts te kunnen waardeeren door de min of meer waarschijnlijkheid, die de relatieve positie van beide dynastieën, die er aan vastzit, aanbiedt. De positie, waartoe Sidney Smith en Ungnad gebracht zijn om aan het begin van de dynastie der Kassieten met betrekking tot de eerste Babylonische dynastie te geven, stuit op

2) R. A. 3, 1893, 143.

3) F. Thureau-Dangin, *La Chronologie de la première dynastie babylonienne*; Académie des inscriptions et belles lettres, Tome XLIII 2e partie 1940, p. 230.

4) Sidney Smith, *Alalakh and chronology*, London 1939. Hij stelt Hammurabi 1792-1750. D. Sidersky, *Nouvelle étude sur la chronologie de la dynastie Hammurapienne*, R. A. 37, 1940, 46-54. Hammurabi regeerde van 1848-1806; A. Ungnad, *Die Venustafeln und das neunte Jahr Samsuilunas*, MAOG XIII, 1940, Hammurabi regeerde 1791-1749; W. F. Albright, *The chronology of Western Asia*, BASOR 77. 1940. 25 Hammurabi 1802-1760. Tegen al deze neemt F. Thureau-Dangin stelling in *La chronologie de la première dynastie babylonienne*; Académie des inscriptions et belles lettres, Tome XLIII 2e partie, 1940, 229-258.

5) Sidney Smith, a.w., 24.

6) Thureau-Dangin, a.w., 232.

historische onwaarschijnlijkheden, die, naar ik meen, voldoende zijn om de oplossing, die zij voorstellen, op zijde te schuiven. Dit is niet het geval met betrekking tot de oplossing van Sidersky. Het zou echter zeker te ver gaan er uit af te leiden, dat ze historisch waarschijnlijk is, hoewel mogelijk. Onze onvoldoende documentatie veroorlooft nauwelijks verder dan deze conclusie te gaan." [7]. Er bestaat echter een document, dat in verband met al het andere historische materiaal, dat ter onzer beschikking staat, de oplossing kan geven en ons tot een vaststaande, doorloopende chronologie kan brengen. Dit document is de Assyrische koningslijst uit Khorsabad. De voorzijde er van is gepubliceerd door A. Poebel [8], maar is door de tijdsomstandigheden voor ons niet toegankelijk. De voor ons doel gewichtiger keerzijde wacht nog op publicatie. In de gegeven omstandigheden zullen we moeten nagaan hoever we, met het ons heden ter beschikking staande materiaal, tot een zekere, vaststaande, doorloopende chronologie kunnen geraken.

Om tot een vaststaande, doorloopende chronologie te komen moeten we uitgaan van een voor iedereen onomstootelijk vaststaand punt. Dit plechtanker vinden we in een eponymenkroniek, waar het volgende staat opgeteekend: „In het eponymaat van Pur-Šagale, gouverneur van Guzana, opstand in Assyrië. In Simanu was er een zonsverduistering." [9]. Deze zonsverduistering kan astronomisch worden vastgesteld op 15 Juni 763 volgens onze Gregoriaansche tijdrekening. De gronden, waarop dit feit is vastgesteld zijn nooit in twijfel getrokken, zoodat het eponymaatsjaar van Pur-Šagale in 763 v. Chr. voor ons een vaststaande datum en hechte basis vormt voor het berekenen der Assyrische jaartelling. Van hieruit kunnen we nu met behulp der eponymenlijsten een absolute chronologie opstellen voor het tijdperk er voor en er na.

Van deze eponymenlijsten bezitten we verschillende fragmenten uit de bibliotheek van Assurbanipal uit Kujunjik en uit Assur. Met behulp hiervan kunnen we tot een vaste jaartelling geraken tot 911, het eerste jaar van Adad-nirari II, zoon van Assur-dān II [10].

Naast de eponymenlijsten zijn ook de Assyrische koningslijsten een groote hulp. De groote koningslijst uit het museum van Stamboel [11] bevat de koningen van Assyrië van Puzur-Aššur I af tot Tukulti-Apal-ešarra, Tiglatpileser II. De tekst is geschreven onder Aššur-dān II, den vader van Adad-nirari II. Omtrent den duur van de regeering van Aššur-dān II bezitten we geen enkel vaststaand gegeven, noch uit de koningslijsten, noch uit de eponymenlijsten. We moeten derhalve naar een ander middel omzien om dezen hiaat te overbruggen.

Het Bavian-inschrift van Senacherib levert ons een gegeven, dat waarschijnlijk van dienst kan zijn om over deze moeilijkheid heen te komen. In dit inschrift lezen we: „Adad en Šala, de goden van Ekallâte, die Marduk-nādin-aḫḫi, koning van Akkad, ten tijde van Tiglatpileser, koning van Aššur genomen en weggevoerd had naar Babylon, heb ik 418 jaar later naar Babylon meegenomen en ze te Ekallâte op hun plaats teruggebracht" [12]. De verovering van Babylon, die Senacherib in staat stelde de beelden van Ekallâte te bemachtigen, is die van 689. De nederlaag van Tiglatpileser I vond derhalve plaats in 689 + 418 = 1107, als het getal van Senacherib tenminste exact is [13]. Het begin van de regeering van Tiglatpileser I moet derhalve minstens op 1107 maar waarschijnlijker vroeger geplaatst worden.

Marduk-nādin-aḫḫi was in het tiende jaar van zijn regeering, toen hij de Overwinning op Tiglatpileser I behaalde, zooals blijkt uit een schenking van een stuk grond aan een der strijders [14]. Hij begon derhalve te regeeren in 1116. We moeten echter een middel zoeken om te zien, of we het beginjaar van Tiglatpileser kunnen vaststellen. Hij regeerde, volgens de groote Assyrische koningslijst, 27 jaren en zijn zoon Enurta-apal-ekur II regeerde

7) Thureau-Dangin, a.w., 258.

8) Journal of near east studies I.

9) K 51 Rev. 7.

10) A. Ungnad, *Eponymen*, Reallexikon der Assyriologie Bd II E.

11) Essad Nassouhi, *Grande liste des rois d'Assyrie*, AFO 4, 1927, 1 vlg.

12) Bavianinschrift 48-50.

13) Thureau-Dangin, a.w., 252-253.

14) III R 43

ABSOLUTE CHRONOLOGIE	RELATIEVE CHRONOLOGIE				
	el-Obaid periode **Uruk periode** **Djemdet Nasr periode** **Lagasj periode**				
2389			**Kisj IV** 7 k.		
			(1) Puzur-Sin } 31 j.		
2363			(2) Ur-Zababa }		
		Uruk III 1 k., 25 j.			
		Lugalzaggisi			
2358	Einde Lagaš periode		**Agade periode** 11 k., 181 j.	**Kisj IV** (vervolg)	
			(1) Sargon	k. 3-7, 66 j.	
2338			Sargon		
2278-44			(4) Naram-Sin		
2243			(5) Šar-kali-šarri	Šalal van Guti	
2216			142ste jaar van Agade =	begin **Gutium** 21 k., 125 j.	
			39 jaar parallel met	Gutim	
		Uruk IV 5 k., 30 j.			
2177			Einde Agade periode		
2165	**Ur III** 5 k., 112 j.				
	(1) Ur-nammu				
2093		**Uruk V** 1 k., 7 j.			
		Utu-ḫegal		(21) Tirqam	
2091		Utu-ḫegal	maakt	einde aan dyn. van Gutium	
2087	(2) Šulgi				
2085	Šulgi verslaat	Utu-ḫegal			
2010		**Isin I**	**Larsa** 14 k., 263 j.		**Assyrië**
1993	Einde Ur III				(1) *Puzur-Aššur*
1880				**Babylon I** 11 k.	
				(1) Šumuabum } 102 j.	(3) Ilušuma
1778-36				(6) Ḫammurabi }	(18) Šamši Adad I 33 j.
				Ḫammurabi 10de j.	
1747			Einde Larsa door	Ḫammurabi 31ste j.	641 j. voor Aššur-dan I
1735				(7) Šamšuiluna	(19) Išme-Dagan I
1727	**Zeeland** *op zijn vroegst*		**Cassieten** geslagen	door Šamšuiluna 9de j.	
	368 j. (?), dus tot 1355,	**Hani**	(1) Gandaš } 38 j.		(33) *Išme-Dagan II*
1696	*minstens een eeuw te*	*Kaštiliašu*	(2) *Agum* }	(8) Abiešuḫ	(34) Šamši-Adad II
1691	*laat*	Kaštiliašu =	(3) Kaštiliaš		
1685			Cassieten geslagen	door Abiešuḫ	
1594				(11) Šamšditana, geslagen	
				door Hethieten	
				Einde Babylon I	
	(12) *Eagamil*				
	Einde Zeeland door		(12) *Kaštiliaš III*		
	Ulamburiaš	=	(13) *Ulamburiaš*		
1183					(58) Enurta-apal-ekur
1172					(59) Aššur-dan I 36 j.
1151			Einde Cassieten		60 j. vóór Tiglathpilexr I
1150				**Isin II**	641 j. na Šamši-Adad I
				(1) Marduk-šapik-zeri 16 j.	
					(60) Enurta-tukulti-Aššur
1134				(2) Enlil-nādin-šumi 6 j.	12 m. over 2 j.
1131					(61) Mutakkil-Nušku
1130-13					(62) Aššur-reš-iši
1128				(3) Nabukadnezar I	
1116				(5) Marduk-nādin-aḫe	
1112-					(63) Tiglatpileser I
1086				10de j. Marduk-nadin-aḫe	val van Ekallate
1079-78					(64) Enurta-apal-ekur II
1018				Einde Isin II	
					(75) Tiglatpileser II
					(76) Aššurdan II
					(77) Adadnirari II
15 VI 763					zonsverduistering
689				Babylon ingenomen door	(90) Sanḫerib

Cursiefgedrukte namen onzeker in het chronologisch verband. k. = koning(en), j. = ja(a)r(en)

De cijfers tusschen () geven de volgorde in de opvolging in een bepaalde dynastie aan.

2 jaren. Volgens Thorkild JACOBSEN[15]) was, naar de koningslijst van Khorsabad, 1113 het laatste jaar van Aššur-reš-iši, den vader van Tiglatpileser I, zoodat deze regeerde van 1112-1086. Volgens dezelfde bron regeerde Aššur-reš-iši I 18 jaren en ving dus aan in 1130. Zijn vader was Mutakkil-Nušku. Het getal van diens regeeringsjaren is in de groote koningslijst van Aššur weggebroken, zoodat we hier wederom voor een hiaat staan. Hij was de zoon van Aššur-dān I. Deze regeerde 36 jaren. Mutakkil-Nušku volgde echter niet direct zijn vader op. Tusschen beide regeerde nog Enurta-tukulti-Aššur. Hij was geen zoon van Aššur-dān. Hoe hij aan de regeering kwam is onbekend. Hij regeerde maar 12 maanden volgens de koningslijst van Khorsabad over twee jaren verdeeld[16]). We kunnen dus voor hem één jaar aangeven.

We staan voor een hiaat met betrekking tot den regeeringstijd van Mutakkil-Nušku. Deze hiaat moet overbrugd worden. Uit de synchronistische kroniek VAT 10281[17]) weten we, dat Aššur-reš-iši reeds gestreden heeft tegen Enurta-nādin-šumâti, die in de koningslijsten gewoonlijk Enurta-nādin-šumi wordt genoemd. Deze is de vader van Nabuchodonosor I tegen wien Aššur-reš-iši de vijandelijkheden heeft voortgezet. Nabuchodonosor I kan derhalve niet aan de regeering gekomen zijn voor 1130, maar pas daarna. Nemen we nu aan, dat Aššur-reš-iši de vijandelijkheden tegen Enurta-nādin-šumi begon in diens laatste of waarschijnlijk in diens voorlaatste jaar, dan regeerden beide vorsten een of twee jaren gelijktijdig. Enurta-nādin-šumi regeerde volgens de Babylonische koningslijst A zes jaren, zoodat hij in 1134 aan de regeering kwam. Zijn vader Marduk-šapik-zeri regeerde volgens dezelfde koningslijst 17 jaren[18]), zoodat deze begon te regeeren in 1151. Hier hebben we weder een vast punt met slechts een kleine kans van dwaling van een of twee jaren en dan nog wel, dat we te hoog gedateerd hebben. Marduk-šapik-zeri was de eerste vorst van de tweede dynastie van Isin. Deze werd voorafgegaan door de dynastie der Kassieten met een regeering van 576 jaren, zoodat de eerste vorst van deze dynastie begon te regeeren in 1151 + 576 = 1727.

Het begin van de dynastie der Kassieten kan met uitzondering van een of twee jaren niet vroeger of later geplaatst worden. Het wordt steeds duidelijker, dat de Kassieten eenigen tijd gelijktijdig met de eerste dynastie van Babylon hebben geregeerd. De moeilijkheid is echter onder welken vorst valt het begin van de Kassietendynastie. Het is zeker, dat de Kassieten voor het einde van de eerste dynastie van Babylon, voor de verovering er van door de Hethieten tijdens Šamšu-ditana nooit in Babylon zelf of de onmiddellijk aangrenzende provincies hebben geregeerd. Er bestaat slechts één Nieuw-Babylonische copie[19]) van een inschrift, waarin Gandaš, de eerste koning van de dynastie der Kassieten, spreekt in den eersten persoon over de verovering van Babylon. Het maakt echter den indruk niet een authenthiek maar een fictief inschrift te zijn[20]). In deze categorie is het heel gewoon, dat de koning zich in den eersten persoon uitdrukt[21]). Verondersteld echter, dat het inschrift echt is, dan volgt hier nog niet uit, dat Gandaš koning van Babylon zelf moet geweest zijn om zich koning van Babylon te noemen. Reeds als hij een groot stuk van het gebied in zijn bezit had, kon hij zich den titel van koning van Babylon aanmatigen met de persoonlijke overtuiging, dat hij dit vroeger of later verwerven zou. Bovendien blijkt uit het inschrift nergens, dat de stad zelf bedoeld is. Ware dit het geval geweest, dan zou zeker, wat geheel normaal is, het determinatief er aan toegevoegd zijn. Dit is echter niet noodig, als alleen maar het gebied bedoeld wordt[22]). Het is echter zeer twijfelachtig, dat het een echt inschrift van Gandaš is en we kunnen in een kwestie van chronologie alleen maar uit zekere vaststaande feiten redeneeren. We kunnen dit inschrift bij-

15) Thorkild JACOBSEN, *The Sumerian Kinglist*, 194. F. THUREAU-DANGIN, a.w., 253.

16) Koningslijst van Khorsabad, Rev. I 31. WEIDNER AFO 13, 1940, 111 noot 12.

17) E. F. WEIDNER, *Ein neuer Assyrisch-babylonischer Synchronismus.* AFO 4, 1927, 213 vlg.

18) CT XXXIV pl. 25

19) Br. M 84-2-11, 178: H. WINCKLER, *Untersuchungen zur altorientalischen Geschichte*, Leipzig, 1889, 34 en 156.

20) THUREAU-DANGIN, a.w., 256.

21) H. G. GÜTERBOCK, Z. A. 42, 1934, 1 vgl.

22) Sidney SMITH, *Alalakh and chronology*, 21 vlg.

gevolg niet aanvoeren als bewijsgrond voor of tegen bepaalde stelling alvorens eerst het karakter van dit inschrift onaantastbaar te hebben vastgesteld.

UNGNAD en Sidney SMITH plaatsen den aanvang van de dynastie der Kassieten in het negende jaar van Šamšuiluna, dat naar den inval der Kassieten genoemd wordt. De formule luidt: „Jaar, waarin Šamšuiluna, de koning, het leger der Kassieten" waarschijnlijk „versloeg" aan te vullen. Wat ook de zin er van moge zijn, een vaststaand feit is, dat hier de Kassieten in het Babylonische gebied optreden. Dit is de eerste maal, dat de Kassieten vermeld worden. Ook al heeft Šamšuiluna ze verslagen, wil dit nog niet zeggen, dat zij geen vasten voet in het Babylonische gebied hebben verkregen. Er volgt alleen uit, dat hij hun opmarsch tot staan heeft gebracht en Gandaš kon uit het feit, dat Šamšuiluna hem niet uit het Babylonische gebied kon verdrijven de conclusie trekken, dat hij het geheele gebied van zulk een zwakken vorst gemakkelijk kon veroveren en noemde zich reeds bij usurpatie koning van Babylon. Het blijft echter een vraag of de eerste koningen zich werkelijk zoo genoemd hebben. THUREAU-DANGIN zegt, dat de Kassieten van het oosten moeten gekomen zijn en toont aan, dat ten tijde van Šamšuiluna in het gebied van Ašnunna en in het zuiden geen spoor van de Kassieten te bespeuren valt, waaruit hij concludeert, dat zij derhalve ten tijde van Šamšuiluna niet in het Babylonische gebied waren [23]). Dat de Kassieten niet in het oosten en zuiden van het land waren bewijst echter nog niet, dat zij niet in het noord-oosten, in het gebied boven Ašnunna, gevestigd waren. De jaarformule van het negende jaar van Šamšuiluna bewijst echter, dat de Kassieten er wel waren opgetreden. Het vervolg van de geschiedenis zal ook leeren, dat we ze hier werkelijk te zoeken hebben.

THUREAU-DANGIN bewijst, dat minstens tot het drie en dertigste jaar van Šamšuiluna het gebied van Mari en Tirqa in het district van Ḫana nog in diens macht waren [24]). Het is juist in dit gebied, dat de oudste sporen van de Kassieten aangetroffen zijn. De dynastie van Ḫana bevat onder de leden van West-Semietischen oorsprong een vorst met zuiver Kassietischen naam, nml. Kaštiliašu. Deze Kaštiliašu kan niet dan op het einde van de regeering van Šamšuiluna of het begin van die van Abiesuḫ geregeerd hebben. THUREAU-DANGIN zegt, dat niets ons dwingt om te denken, dat deze Kassietische vorst op den troon van Ḫana verband hield met den inval der Kassieten in het achtste jaar van Šamšuiluna [25]). Deze Kassietische vorst kan echter niet uit de lucht zijn komen vallen. Zijn aanwezigheid op den troon van Ḫana wijst er op, dat daar een groep Kassieten was, waarop hij steunen kon en die machtig genoeg was om hem op den troon te handhaven. Bovendien blijkt uit een jaarformule uit het begin van de regeering van Abiesuḫ, dat deze weer tegen de Kassieten moest optreden. De formule luidt hetzelfde als die van Šamšuiluna: „Jaar, waarin Abiesuḫ, de koning, het leger der Kassieten (versloeg)" [26]). De Kassieten waren derhalve weder in opmarsch ten tijde van Abiesuḫ en het noorden van Mesopotamië ging voor dezen vorst verloren. Het gebied Ḫana ging in Kassietische handen over. Zij waren echter nog niet sterk genoeg om Babylon en de omliggende provincies te nemen. Hun opmarsch werd gestuit door Abiesuḫ. Volgens de opvatting van Sidney SMITH zou Kaštiliašu tot de regeerende Kassietische familie behooren [27]) en zoodoende, toen hij Ḫana veroverd had, er koning geworden zijn. Dit is zeer waarschijnlijk, daar we hetzelfde zien gebeuren met Ulamburiaš, den dertienden koning van deze dynastie. Deze versloeg Eagamil, den laatsten koning van het Zeeland, en werd koning daarvan gedurende de regeering van zijn broeder, totdat hij koning van Babylon werd. Hetzelfde kan zich hier met Kaštilašu hebben voorgedaan. Mogelijk heeft hij het gebied van Ḫana veroverd en werd koning daarvan onder Agum I. Toen deze gestorven was werd hij koning over het geheele door de Kassieten bezette gebied. Kaštiliaš was de derde koning. Gandaš de eerste koning en zijn opvolger Agum

[23]) THUREAU-DANGIN, a.w., 234-250.
[24]) THUREAU-DANGIN, a.w., 250.
[25]) THUREAU-DANGIN, a.w., 252.
[26]) De formule komt voor op een onuitgegeven tablet, geciteerd door JOHNS, PSBA, 1910, 273. Het tafeltje werd gevonden in een verzameling, die loopt van het jaar 27 van Šamšuiluna tot de eerste jaren van Abiesuḫ.
[27]) Sidney SMITH, *Alalakh and chronology*, 23.

regeerden samen 38 jaren. Wanneer we nu 38 jaren aftrekken van het negende jaar van Šamšuiluna af, dan komen we in het negende jaar van Abiesuḫ, het jaar waarin Kaštiliaš koning werd over het geheel. Daarvoor was hij koning van Ḫana, zoodat de verovering van Ḫana in de eerste jaren van Abiesuḫ heeft plaats gehad. Er bestaat derhalve geen enkele reden om het eerste optreden van de Kassieten niet te laten plaats grijpen van het negende jaar van Šamšuiluna af, terwijl er in het tegendeel alle feiten, waarover we beschikken, heen wijzen. Als we derhalve de Kassieten-dynastie beginnen te rekenen van het negende jaar van Šamšuiluna, dan wil dat niet zeggen, dat deze dynastie toen reeds over Babylon regeerde, maar dat de eerste koning van de dynastie der Kassieten, die later over Babylon heerschte, voor het eerst in dat jaar van Šamšuiluna optrad. De feiten, die THUREAU-DANGIN aanvoert, bewijzen niets tegen het bestaan van de dynastie der Kassieten, die bevestigd wordt door de jaarformule van het negende jaar van Šamšuiluna en uit het begin van de regeering van Abiesuḫ. Zij bewijzen alleen, dat deze dynastie op een bepaalden tijd nog niet over verschillende deelen van Babylonië regeerde, hetgeen iedereen zal toegeven. Dit neemt echter niet weg, dat de dynastie der Kassieten van het negende jaar van Šamšuiluna af aanwezig was, zooals in het zuiden een dynastie van het Zeeland ontstond, die gelijktijdig over een deel van Babylonië regeerde met de eerste dynastie van Babylon, zonder echter koningen van Babylon te zijn.

Ten slotte brengt THUREAU-DANGIN nog een moeilijkheid naar voren uit den duur van de dynastie van het Zeeland. Deze dynastie regeerde volgens de koningslijst A [28]) 368 jaren. Op zijn vroegst kon zij aan de regeering gekomen zijn in het negende jaar van Šamšuiluna, zoodat zij eindigde in 1355. De laatste koning werd onttroond door Ulamburiaš, den dertienden koning van de dynastie der Kassieten. Nu is het onmogelijk, dat Ulumburiaš eerst in 1355 aan het bewind kwam. Dit is minstens een eeuw te laat. De chronologie van de dynastie van het Zeeland heeft tot nu toe geen groote geloofwaardigheid gehad. Zij draagt het kenmerk van onwaarschijnlijkheid. De zesde, zevende en achtste koning, die elkander van vader op zoon opvolgen, zouden samen 133 jaren geregeerd hebben. THUREAU-DANGIN [29]) heeft vroeger voorgesteld een regeering tusschen den zesden en den zevenden koning in te lasschen. Dit is in overeenstemming met de koningslijst Ass. 14616o. Hierdoor wordt de regeeringstijd voor iederen vorst 30 tot 31 jaren. Al is de lengte van dezen regeeringstijd niet onwaarschijnlijk, zij blijft in ieder geval abnormaal [30]). Hoe het ook zij, deze dynastie kan geen moeilijkheden geven voor een vaste en doorloopende chronologie, daar zij niet in de groote doorloopende lijn een rol speelt, maar er parallel mede gaat, daar zij gedeeltelijk gelijktijdig is met de eerste dynastie van Babylon en gedeeltelijk met die van de Kassieten.

Door de dynastie der Kassieten in het negende jaar van Šamšuiluna te laten aanvangen stooten we op minder moeilijkheden, dan wanneer we de chronologie van SIDERSKY volgen, die alleen op astronomische gegevens gebaseerd is, daar volkomen rekening wordt gehouden met alle historische gegevens. Door van een zeker historisch vaststaand feit uit te gaan komen we derhalve met benutting van vaststaande historische gegevens tot een conclusie, die lijnrecht staat tegenover die van THUREAU-DANGIN [31]).

Daar de dynastie der Kassieten een aanvang nam in het negende jaar van Šamšuiluna, viel diens eerste jaar in 1735 en regeerde zijn vader Ḫammurabi van 1778-1736. Hier kan, zooals we boven hebben aangetoond, slechts een kleine afwijking in zitten van eenige jaren. Het verschilt slechts een tiental jaren met de uitkomst van UNGNAD-Sidney SMITH. De uiteindelijke definitieve oplossing kan slechts gegeven worden door de publicatie van de koningslijst van Khorsabad in verband met al het overige historische materiaal. Wat ook de definitieve uitkomst moge zijn, het aanvangsjaar van de regeering van Ḫammurabi kan

[28]) C. T. XXXVI, pl. 25.
[29]) R.A. 24, 1927, 182.
[30]) THUREAU-DANGIN, a.w., 257-258.
[31]) THUREAU-DANGIN, a.w., 254, regel 4 van onderen.

niet veel hooger liggen dan 1792 en niet veel lager dan 1778, zoodat we hierin een voorloopig zekere basis voor de chronologie bezitten.

Van het begin van de eerste dynastie van Babylon af, het eerste jaar van Šumuabu, tot het eerste jaar van Ḫammurabi zijn 102 jaren verstreken, zoodat het eerste jaar van de regeering van Šumuabu viel in 1778 + 102 = 1880. We bezitten een middel om deze data te toetsen aan de gegevens van de bouwinschriften. Nu geven deze laatste gewoonlijk niet het regeeringsjaar van den vorst, waarin hij dit of dat gebouw bouwde of herstelde. Het geeft echter soms aan, dat een gebouw sedert het door dezen of dien vorst gebouwd was zooveel jaren bestaan had eer een andere vorst het opnieuw bouwde. Op die manier verkrijgen we een gegeven, dat van jaar x in de regeering van vorst N tot het jaar y in het jaar van vorst NN zooveel jaren verloopen zijn. Daardoor kunnen we den regeeringstijd van een bepaalden koning benaderen.

In een prisma inschrift van Tiglatpileser I [32]) wordt vermeld, dat de Anu-Adad tempel in Aššur, dien Šamši-Adad, zoon van Išme-Dagan gebouwd had, na 641 jaren bouwvallig was geworden. Aššur-dān I, zoon van Enurta-apal-ekur, sloopte dezen tempel, maar bouwde hem niet op. 60 jaar later begon Tiglatpileser er den bouw van. Tusschen jaar x van Šamši-Adad en jaar y van Tiglatpileser I liggen derhalve 701 jaren. Tiglatpileser I regeerde van 1112-1086. Tellen we 701 jaren daarbij dan komen we ergens tusschen 1813-1786, waarschijnlijk dichter bij 1786, daar Šamši-Adad een tijdgenoot was van Ḫammurabi [33]). Hij leefde waarschijnlijk nog in het tiende jaar van Ḫammurabi. Dit blijkt uit een juridisch document, dat gedateerd is uit het tiende jaar van Ḫammurabi, waarin de partijen zweren bij Šamaš, Ḫammurabi en Šamši-Adad [34]). Šamši-Adad I regeerde 33 jaren. In het inschrift van Tiglatpileser I wordt hij genoemd een zoon van Išme-dagan. Wat echter den tijd betreft slaat het beter op Šamši-Adad I, vader van Išme-Dagan. Van Šumuabu tot Ḫammurabi is de regeeringsduur bekend. Het is een tijdperk van 102 jaren, zoodat we een zekeren datum van Šumuabu verkrijgen.

De eerste dynastie van Babylon regeerde nog eenigen tijd gelijktijdig met die van Larsa. Eerst in zijn een-en-dertigste regeeringsjaar maakte Ḫammurabi daar een einde aan in 1747. De dynastie van Larsa bestond 14 koningen met een regeeringstijd van 263 jaren, zoodat zij een aanvang nam in 1747 + 263 = 2010. De dynastie van Isin ving gelijktijdig aan. Deze twee dynastieën regeerden nog 17 jaren gelijktijdig met de derde dynastie van Ur, die bestond uit vijf koningen met een gezamenlijken regeeringstijd van 112 jaren. Als we nu van deze 112 jaren de 17 jaren aftrekken, die zij gelijktijdig regeerden, dan blijven nog 95 jaren over en begon de derde dynastie te regeeren in 2010 + 95 = 2105.

Ur-Nammu, de eerste koning van de derde dynastie van Ur, was eerst gouverneur van Ur onder Utuḫegal [35]), den eenigen koning van de vijfde dynastie van Uruk met een regeering van 7 jaren, 2 maanden en 9 dagen. Utuḫegal was de bevrijder van Mesopotamië van de Guti, wier laatsten koning Tirqan hij versloeg. Volgens een kroniek uit Aššur [36]) nam Šulgi, de zoon van Ur-Nammu, de regeering van Utuḫegal over. Dit schijnt gebeurd te zijn in de eerste drie jaren van zijn regeering, zoodat we het kunnen stellen in 2085. Šulgi begon te regeeren in 2087, zoodat Utuḫegal begon te regeeren in 2093.

Utuḫegal versloeg volgens dezelfde kroniek de dynastie van Guti. Dit gebeurde ook niet onmiddellijk bij zijn troonsbestijging, maar waarschijnlijk in het eerste of tweede jaar, zoodat we het einde van de dynastie van Guti kunnen plaatsen in 2091. Deze dynastie tegeerde 125 jaren en 40 dagen. Zij ving derhalve aan in 2216.

De dynastie van Guti regeerde gedeeltelijk gelijktijdig met de voorafgaande van Agade. Zij begon waarschijnlijk te regeeren in den tijd van verwarring, toen men niet wist wie koning was en wie niet. Dit valt na Šar-kāli-šarri, omdat Šalal van Guti, die een tijdgenoot van Šar-kāli-šarri was, waarschijnlijk voor den eersten officieelen koning van Guti te

32) I R. 15. VII 60-71.
33) R. A. 34, 1937, 135 vlg. Syria 19, 1939, 112 vlg.
34) BE VI, I n°. 26.
35) L. LEGRAIN, *The stela of the flying angels*, MJ 1927, 75 vlg.
36) Assur, 13055 w. ZA 42, 1934, 47 vlg.

plaatsen is [37]). De dynastie van Guti begon hoogst waarschijnlijk te regeeren in het 142ste jaar van de dynastie van Agade. Deze bestond uit 11 koningen en regeerde 181 jaren, zoodat deze beide dynastieën 39 jaren gelijktijdig aan het bewind waren. Sargon van Agade, de stichter van deze dynastie, begon derhalve te regeeren in 2216 + 142 = 2358. Gedurende het laatste gedeelte van de Agade dynastie regeerde in het zuiden de vierde dynastie van Uruk met vijf koningen en 30 regeeringsjaren. Zij was derhalve ook gelijktijdig met de dynastie van Guti.

Sargon van Agade was volgens de historische legende, die zeer waarschijnlijk op historische documenten terug ging [38]), de schenker van Ur-Zababa, zoon van Puzur-Sin, Ur-Zababa was de tweede koning van de vierde dynastie van Kiš. Sargon noemt zich gewoonlijk koning van Kiš en een enkele maal koning van Agade, een nieuwe stad door hem gesticht. Hij schijnt onmiddellijk na zijn vorst Ur-Zababa het bewind in handen genomen te hebben, zoodat de vierde dynastie van Kiš gedeeltelijk gelijktijdig is met die van Agade. De twee eerste koningen van de vierde dynastie van Kiš regeerden 31 jaren. De eerste kwam derhalve aan het bewind in 2358 + 31 = 2389.

Sargon van Agade maakte een einde aan de derde dynastie van Uruk, die bestond uit één koning, Lugalzaggisi, die 25 jaren regeerde. Hij regeerde een twintigtal jaren gelijktijdig met Sargon, zoodat hij begon te regeeren in ongeveer 2363. Hiermede staan we op de grens van de Lagaš- en Agadeperiode.

Uit het feit, dat Sargon begon te regeeren in 2358, volgt, dat Naram-Sin, de vierde vorst van Agade, regeerde van 2278-2244. Deze vorst werd vroeger geplaatst rond 3700, daarna rond 3300, toen daalde hij af op 2567-2520 en komt nu we meer zekere gegevens bezitten en een vaste doorloopende chronologie kunnen opstellen op bovengenoemde jaartallen. Hieruit blijkt, hoe voorzichtig men moet zijn met hooge getallen in de oudheid. Voortdurend moeten degenen, die een voorliefde hebben om alles zoo hoog mogelijk te dateeren, en er zijn er talrijken, er van terug komen en alles veel lager plaatsen.

Doordat de Agadeperiode begint in rond 2358, moet ook de Lagaš-Djemdet Nasr-Uruk-Ubeidperiode vroeger gedateerd worden. Ook voor de dateering van deze periode, waarvoor we geen vaste schriftelijke chronologische gegevens bezitten, moeten we voorzichtig zijn ze niet al te hoog te plaatsen. Zooals de ondervinding voor latere perioden leert, duren ze gewoonlijk korter dan men oorspronkelijk vermoedde. Het is daardom de vraag, of het begin van de Ubeidperiode valt vóór het jaar 3000 dan wel, wat waarschijnlijk meer met de realiteit overeenstemt, beneden de 3000 moet gehouden worden.

4 Maart 1944 P. VAN DER MEER

HET BABYLONISCHE LIED VAN DE WERELDSCHEPPING EN DE WERELDORDE

DE EERSTE ZANG

Deze publicatie heeft een voorloopig karakter. De zeven zangen van het epos, dat door de Babyloniërs naar de beginwoorden van den eersten zang met den naam *Enuma eliš* („toen boven") werd aangeduid, behooren tot de best bekende, maar tevens moeilijkste voortbrengselen der Akkadische letterkunde. Zij zijn gesteld in het hymnisch-episch dialect, dat wij eerst door de monographie van W. VON SODEN beter hebben leeren kennen. Bij een volledige vertaling van dit beroemde dichtwerk, die in het Nederlandsch tot nog toe ontbreekt, zouden taalkundige toelichtingen en verwijzingen, voor de vakgenooten bedoeld, niet mogen ontbreken. Hiervan hebben wij hier afgezien. Wie de onderstaande vertaling verge-

37) A. UNGNAD, AFO 13, 1939-41, 146 noot 12.
38) H. G. GÜTERBOCK, *Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200*, ZA 42, 1934, 1-91.

lijkt met de beste in de wereldtalen — met de Engelsche van St. LANGDON (1923), de Duitsche van E. EBELING (1926) en van B. LANDSBERGER (1922), de Fransche van R. LABAT (1935) — zal zoowel tusschen deze vertalingen onderling alsook van de onze afwijkingen vinden, die wij hier zullen toelichten noch verantwoorden. Wij willen ons beperken tot de toelichtingen, die onmisbaar zijn voor wie een vreemdeling is in de Babylonische mythologie.

In afwijking van de meeste der genoemde vertalingen hebben wij gepoogd het origineele rhythme na te bootsen. Dit rhythme heeft (evenals in de Oud-Germaansche poëzie, in tegenstelling met de klassieke metriek) tot grondslag een versregel, die bestaat uit de samenvoeging van twee heiften, in elk waarvan twee beklemtoonde lettergrepen worden aangetroffen. In elken versregel zijn er dus vier (slechts bij uitzondering vijf) klemtonen. Door deze accenten wordt de structuur van het vers bepaald, terwijl het aantal der onbeklemtoonde lettergrepen (weer in tegenstelling met de klassieke metriek) van geen belang is. Evenwel mag dit aantal niet te groot zijn, daar anders de rhythmische indruk verloren zou gaan. Het mag over 't algemeen een drietal lettergrepen niet overschrijden; de plaats van deze syllaben kan wisselen ten opzichte van de geaccentueerde heffingen.

In principe vertoont het Scheppings-epos meer het dalende (trochaeïsch-dactylische) en het Gilgamesj-epos meer het opklimmende (jambisch-anapaestische) rhythme. Een eigenaardigheid, die in het Gilgamesj-epos ontbreekt, maar in het scheppings-epos evenals in de Hebreeuwsche poëzie sterk naar voren komt, is het parallelisme, waarbij van twee op elkaar volgende versregels de tweede telkens de gedachte van de eerste variëert. Dit verschijnsel hebben wij in onze vertaling aangeduid door de tweede regels telkens te laten inspringen. Ook de strophische indeeling in coupletten is stellig aanwezig, al wordt die in het origineele spijkerschrift hier niet uitdrukkelijk aangeduid. Elk couplet behelst over het algemeen tien versregels. Dat het rijm in de oude poëzie ontbreekt, mag als bekend worden verondersteld.

Deze versmaat, waarbij de verzen worden ingedeeld in voeten, saamgesteld uit syllaben met en zonder accent, evenwel zonder het kwantiteitsprincipe der klassieke metriek, is ook in de Nederlandsche poëzie gebruikelijk. Daarom verdient het geen aanbeveling, het Babylonische dichtwerk bij de nabootsing naar klassiek voorbeeld willekeurig te willen verfraaien. Het gevaar van het beruchte knittelvers, waarvoor eveneens vier heffingen karakteristiek zijn, wordt in de meeste gevallen ondervangen door het vrijere rhythme en vooral door het ontbreken van het rijm. Wellicht zou het voor onzen, aan de klassieke metriek geschoolden, smaak aantrekkelijker zijn, de vier heffingen telkens te vervangen door vijf, of wel — in principieele afwijking van het origineel — den hexameter (of liefst dan het distichon) toe te passen. Door een zoodanige anachronistische verfraaiing en vervorming zouden de lezers of hoorders echter juist het belangrijkste moeten missen: het rhythme en den klank van het origineel.

De moeilijkheden van een vertaling worden door velen onderschat. Een poëtische tekst mag, als men de hoogste eischen stelt, slechts rhythmisch worden vertaald, en wel in hetzelfde rhythme als dat van het origineel. Met opzet beroep ik mij hier op het oordeel van een der oudste en meest vooraanstaande medewerkers aan de nieuwe vertaling van het Oude Testament, Dr F. DIJKEMA, een geleerde, wiens onverwacht overlijden op 3 Maart l.l. door velen ook in den kring van ons *Gezelschap E.O.L.* werd betreurd. In het *Nieuw Theol. Tijdschrift* (28, 1939, blz. 137 vv.) schreef wijlen Dr DIJKEMA een verhandeling over *Psalmvertaling,* waarvan ik het slot met instemming aanhaal: „Men kan, door zich niet om 't metrum te bekommeren, wellicht een schooner en vloeiender vertaling verkrijgen. Maar 't door de dichters toegepaste metrum is zeker geen toevalligheid of bijkomstigheid geweest. Het vormde voor hen een werkelijk bestanddeel van hun poëzie. En daarom is het, dunkt mij, geboden om daarmede bij de vertaling rekening te houden". In aansluiting daaraan mag ik wellicht een volzin aanhalen uit de inleiding tot mijn vertaling en verklaring der

Psalmen, waarvan twee deeltjes in de serie *Tekst en Uitleg* gereed zijn en — naar ik hoop — spoedig in druk zullen mogen verschijnen: „Wie heden de taak van een psalmvertaling aandurft, moet zich eerst de moeite getroosten, den Hebreeuwschen tekst te accentueeren, de klemtonen te tellen, de versregels door caesuren te verdeelen en zich van alle afwijkingen van de regelmaat rekenschap te geven".

Natuurlijk is dit slechts het voorbereidende werk; de moeilijkste taak begint daarna. Evenwel zou ik de tegenwerping, dat slechts een dichter een dichtwerk volgens deze eischen in zijn eigen taal zou kunnen overbrengen, terwijl wij taalgeleerden meestal geen dichters zijn, in dezen algemeenen vorm niet willen laten gelden. Want een groot dichter zou vermoedelijk niet geneigd zijn, zich in die mate door den uiterlijken vorm van den grondtekst te laten binden en zich in zijn vrijheid te laten belemmeren.

Men zou het kunnen betreuren, dat menig geleerde, vooral onder de oudere generatie, nog steeds aarzelt, de juistheid van deze postulaten te erkennen. Dit geldt ook van een zoo belangrijke en actueele taak als die der Bijbelvertaling. Weliswaar zal heden niemand meer (met *de Leidsche vertaling van het Oude Testament,* deel I, 1899, blz. 13) durven beweren, dat het Hebreeuwsche gedicht de maat evenmin zou kennen als het rijm. Nog steeds echter meenen velen, ondanks de boven vermelde aansporing van wijlen Dr F. DIJKEMA, dat het rhythme in de vertaling goeddeels zijn eigenaardig karakter zou moeten verliezen. Men verwaarloost het oorspronkelijke rhythme; men meent, er geen rekening mee te moeten houden en er zich niet eens rekenschap van te moeten geven. En „zooals de ouden zongen, piepen de jongen". Zij zingen en tjilpen wel mooi, maar elk vogeltje zingt slechts zooals hetzelf gebekt is en helaas niet in de door den grondtekst voorgeschreven maat.

Nu is deze aarzeling op het terrein der Oud-Hebreeuwsche poëzie om een bepaalde reden begrijpelijk. Als ik heden terugdenk aan het college over de Hebreeuwsche metriek van den grooten Eduard SIEVERS, dat mij vele jaren geleden voor het eerst iets deed beseffen van de rhythmische schoonheid der Hebreeuwsche psalmen, dan moet ik de eenzijdigheid van dezen pionier erkennen. Het Hebreeuwsch, met zijn klemtonen op de laatste lettergrepen, kan onder de moderne talen wellicht het best met het Fransch worden vergeleken. Het heeft dan ook, evenals het Fransch, geen zuiver accentueerend, maar een meer golvend rhythme, dat aan het natuurlijke taalrhythme de gelegenheid laat om zich aan de eischen van den versbouw aan te passen, zonder daarmede geheel samen te vallen (vgl. het artikel over *Romaansche metriek* in WINKLER PRINS, deel 12, blz. 103).

Dit bezwaar geldt echter niet van de Babylonische metriek, die met haar sterk ontwikkeld drukaccent, evenals de Germaansche, als zuiver accentueerend mag worden beschouwd. Daarom moet men bij de studie van de in dit opzicht eenvoudiger Akkadische verskunst uitgaan. Hier staat het onderzoek pas in het allereerste begin. Wie een onderwerp zoekt voor een proefschrift, vindt hier van zijn gading. De bedoeling van dit artikel is dan ook in de eerste plaats, de belangstelling voor deze dingen te wekken.

Enkele voorstellen, om de eerste helft van de onderstaande vertaling naar de eischen van onzen smaak te verfraaien, zijn te danken aan het dichterlijke talent van Mej. M. VERSTIJNEN. Natuurlijk moest daarbij steeds opnieuw worden beseft, dat de mogelijkheid van een vertaling volgens het oorspronkelijke rhythme beperkt wordt door de woordenkeus, die van haar kant in geen geval te ver van het origineel mag afwijken. Waar het rhythme met de taalkundige nauwkeurigheid in botsing dreigt te komen, heeft deze den voorrang. Van minder belang is het feit, dat het niet mocht gelukken, het bij voorkeur klimmende (jambisch-anapaestische) rhythme van de vertaling te vervangen door het bij voorkeur dalende (trochaeïsch-dactylische) rhythme van het origineel. Dit punt is daarom van weinig belang, omdat zoowel het origineel alsook de vertaling in dit opzicht niet consequent zijn, en vooral daarom, omdat het bij het accentueerende rhythme immers niet aankomt op den voorslag, maar op het aantal der klemtonen.

De tekst, die aan onze rhythmische vertaling ten grondslag werd gelegd, is over 't algemeen die in het werk van R. Labat, *Le poème babylonien de la création* (Parijs, 1935), op enkele uitzonderingen (b.v. in vs. 68) en aanvullingen na. Belangrijke aanvullende fragmenten zijn sindsdien slechts van den zesden en zevenden zang voor den dag gekomen. Dat de namen *Lachmu, Lachamu* en *Ansjar,* die in de fragmenten uit Assur in de plaats staan van de namen *Éa, Damkina* en *Marduk,* in een doorloopende vertaling weer door de oorspronkelijke benamingen moeten worden vervangen, spreekt voor den kenner vanzelf.

Het epos begint met de Theogonie, het ontstaan van de goden. Het denkbeeld, dat het water de oorsprong is van alle dingen, lag in de alluviale vlakte bij de uitmonding der rivieren voor de hand. De eerste goden zijn dus watergoden. Het oudste godenpaar bestaat uit *Apsū,* den god van de lagune bij de Perzische golf en van al het rivier- en bronwater, en uit *Tiámat* (met den klemtoon op de tweede syllabe), de godin van het zoutwater en van de zee. Van de beide volgende paren werden *Lachmu* en *Láchamu* later als zeemonsters voorgesteld, terwijl *Ansjar* en *Kisjar* slechts theologische abstracties voor de boven- en benedenwereld schijnen te zijn en dus reeds den overgang vormen tot de hemelsche goden.

Van deze is *Anu* de oudste, de eigenlijke god van den hemel. Naast Anu wordt hier nog slechts diens zoon *Éa,* de god der wijsheid en der bezweringskunde (de vader van den verlossergod Marduk) met name vermeld. Deze god Éa draagt den bijnaam *Nudímmud,* d.w.z. 'de verwekker van het niet-geschapene'. Van de oudere goden werd *Ansjar* door de Assyriërs later met hun god *Assur* vereenzelvigd, die daardoor voor ouder en eerbiedwaardiger moest worden verklaard dan al de Babylonische goden. In Assyrische afschriften werden in het vervolg van het epos zelfs de namen der Babylonische goden *Éa, Damkina* en *Marduk* door *Lachmu, Lachamu* en *Ansjar* (of „Assur") vervangen. De vertaling luidt:

Toen boven de hemel nog niet was genoemd,
Vasteland beneden geen naam had,
En *Apsu*, de oeroude afgrond, de oorsprong der goden,
En Vrouwe *Tiámat*, de zee, die baarde hen allen,
Hunne wateren nog met elkander vermengden,
Geen rietland bijeen was, geen polder te zien,
Toen geen enkel der goden was tot aanzijn geroepen
Noch zijn naam had verkregen, en geen lot was bepaald,
Toen vormden zich goden daar in de diepte,
Lachmu en *Láchamu* ontstonden
En kregen hun naam.

Nog eer zij den wasdom hadden bereikt,
Hun meerd'ren zich vormden, *Ansjar* en *Kisjar*.
De dagen verstreken, jaar voor en jaar na —
Toen kwam *Anu*, hun zoon, die zijn vaderen op zij streeft,
De eerstling van Ansjar, die hèm aan zich gelijk maakt;
En Anu verwekte zijn evenbeeld *Éa*.
Nudímmud, zijn vaderen ver overtreffend,
Verstandig, vol wijsheid, geweldig van kracht,
Veel sterker dan Ansjar, zijns vaders verwekker,
Had zijns gelijke niet bij zijn goddelijke broêrs.

Nu beginnen het leven en de beweging. De jonge goden hinderen de oude in hun rust, door in hun scheppingsdrang het oerwater om te woelen. *Tiámat* (de oceaan) blijft aanvankelijk onverstoorbaar. *Apsū* (het zoetwater) wordt er dieper door geraakt en zoekt hulp bij zijn vizier of adjudant *Mummu*. Deze *Mummu* wordt hier (anders dan in vs. 4, waar hetzelfde woord eenvoudig „vrouwe" beteekent) als het kwade en satanische principe voorgesteld, terwijl deze naam later ook het goddelijke vernuft kon beteekenen.

De goddelijke broeders spanden samen,
Tiámat te jagen, haar te vangen in 't net.
Zij poogden haar binnenste troebel te maken
Met luid geraas in het hemelsch Paleis.
Niet minder weerklonk hun rumoer in den Afgrond;
Doch *Tiámat* bleef rustig bij hun lawaai.
Hun manier van doen echter hinderde *Apsu*;
Hun gedrag was niet goed, zij waren vermetel.
Apsu, de oorsprong der groote goden,
Ontbood toen zijn afgezant *Mummu* en sprak:

„O Mummu, vizier, die de vreugd' van mijn hart is,
Komaan, tot Tiámat willen we gaan!"
Zij gingen en lieten zich neer voor Tiámat
En beraadden zich over de goden, hun kroost.
Hardop begon Apsu te spreken
En verklaarde ronduit aan Tiámat:
„Hun optreden doet mij overlast aan;
Rusteloos overdag vat ik 's nachts zelfs geen slaap.
Laat ons hen verdelgen, hun werken te niet doen,
Zoodat rust wordt hersteld en den slaap wij hervatten!"

Tiámat weigert haar eigen nakomelingen aan te vallen. *Mummu* echter weet *Apsū* tot verzet op te stoken en doet hem een snood plan aan de hand. Dit plan wordt aan de hemelsche goden verraden. De goden zijn radeloos; de sluwe god *Éa* is de ęenige, die de vijanden in hun zwakke zijde weet aan te tasten. Door middel van een bezwering bedwelmt hij *Apsū* en weet hij daarna ook *Mummu* van zijn kracht te berooven en in kluisters te slaan:

Zoodra *Tiámat* dit had vernomen,
Ontstak zij in drift; zij schold haar gemaal,
Schreide bitter en wond zich in eenzaamheid op,
Nam het kwalijk en trok het zich aan:
„Wat? Zouden wij onze schepselen verdelgen?
Al mishaagt hun bedrijf ons, laat ons dragen het mild!"
Maar *Mummu* gaf Apsu tot antwoord een raad,
Zijn listige raad was slecht en ongunstig:
„Doe te niet, o vader, dit snoode bedrijf,
Dan rust gij en slaapt gij bij dag en bij nacht!"

Toen Apsu dit hoorde, klaarde op zijn gelaat,
Daar het kwade hij voorhad met de goden, zijn zoons.
Om den hals van Mummu sloeg hij de armen,
Die zat op zijn schoot, terwijl hij hem kuste.
Maar al wat zij samen heim'lijk bedachten,
Verried men straks aan de goden, hun kroost.
De goden liepen weeklagende rond,
Of verstomden en zaten verslagen ter neer.
Maar *Éa*, de opperste wijze, verstandige, kloeke,
Die alles merkt, vond uit hunne zwakte.

Hij smeedde en vormde allerhande gedaanten,
Uiterst kunstig hij maakte zijn reine bezwering,
Richtte die tot het water om het te belezen,
Goot slaap op hem uit, tot bedwelmd hij lag neer.
Nadat hij Apsu had doen ontsluimeren,
Werd op smaad'lijke wijze Mummu ontmand:
Zijn zenuw doorsneed hij, van zijn kroon hem beroovend,
Ontrukt' hem zijn glans en tooid' er zichzelf mee.
Aldus kluisterde en versloeg hij Apsu,
Hij sloot Mummu op en deed hem geweld aan.

Van nu af is het zoetwater (*Apsû*) aan zijn overwinnaar Éa onderworpen, en wordt ook het vernuft (*Mummu*) aan dezen god dienstbaar. Aldus wordt *Éa*, hoewel behoorende tot den kring der hemelsche goden, tot een watergod en tevens tot den ‘goddelijken bedrieger’. Hij vestigt zijn heiligdom op *Apsû*: bedoeld is daarmede de tempeltoren van de stad *Eridu*, die op een eilandje bij den oever van de lagune was gelegen. In dit heiligdom bevond zich het vertrek, waarin de ritueelen van de godenbruiloft en van de lotsbepaling plaats hebben gehad, die van nu af jaarlijks bij gelegenheid van het nieuwjaarsfeest werden herhaald.

In dit geheimzinnige vertrek nu wordt de god *Marduk* verwekt, die in ons epos de rol van den heiland en verlosser vervult. Hij wordt voorgesteld als een reus, reeds van het begin af volwassen, bovendien als een tweelings-godheid of *Janus*-figuur. Dit moet worden verklaard door het feit, dat in zijn cultus feitelijk twee goden zijn saamgesmolten. Het ‘zonnekalf’ *Marduk*, de god van de voorjaarszon, die in Babylon thuis hoort, werd saamgesmolten met *Asaru*, den zoon van *Éa*, die aanvankelijk in Eridu werd vereerd.

Hij plaatste zijn zetel op Apsu, den Afgrond,
Sloeg de hand aan Mummu, hield hem in bedwang.
Nadat Éa zijn haters had bedwelmd en verslagen
En de zege behaald had over zijn vijand,
Te zijnen paleize zich ter rust had begeven
En dit „Apsu" genoemd en tot tempel gewijd had,
Sloeg hij het vertrek van zijn bruiloft daar op,

Tot feestelijk verblijf met Damkina, zijn vrouw.
In die cel der lotsbedeeling, kamer der ontwerpen,
Werd de beste en wijste der goden verwekt.

Gevormd werd *Marduk* in de diepte van Apsu,
In de heilige diepte werd Marduk gevormd.
Ea, zijn vader was zijn verwekker,
Zijn moeder Damkina droeg hem in haar schoot.
Hij werd aan de borst van godinnen gezoogd,
De min, die hem voedde, deed ontzaglijk hem worden,
Van gestalte weeld'rig, met fonkelende oogen,
Manlijk van groei en manbaar als kind reeds.
Toen hem Éa, zijn vader en verwekker aanschouwde,
Werd hij blij en verheugd en van vreugde vervuld.

Ter volmaking maakt' hij zijn godheid tweevoudig.
Hij werd zeer verheven, overtrof hen in alles.
Zijn maten, zij waren ongeloofelijk kunstig,
Niet te begrijpen, het oog verblindend.
Hij had twee paar oogen en twee paar ooren,
Als hij de lip bewoog, spatte er vuur uit;
Om te hooren groeiden hem twee paar ooren,
En met evenveel oogen bespeurde hij alles —
Een reus aan gestalte, hoog boven de goden,
Een reus aan groei, met geweldige leden!

Marduk, hoewel zoon van Éa, wordt als de jonge zonnegod voorgesteld, de *Sol invictus*. De tekst is in de volgende strophen niet volledig bewaard gebleven; de versregels 104 v., 107, 109, 118—127 zijn in 't begin geschonden. De aanvullingen, die door kleineren druk zijn aangeduid, kunnen als vrij zeker worden beschouwd.

De wereldorde is een stap nader bij het doel gevorderd. Ten gevolge van de overwinning, door *Éa* op *Apsû* behaald, is het zoetwater van de bronnen en rivieren en van de geregelde overstrooming aan den chaotischen toestand ontworsteld en bij den Kosmos (de geordende wereld) ingedeeld. Nu begint de strijd tegen de zee met haar gedrochten als de eigenlijke vertegenwoordigers van den chaos. In dezen strijd tegen het water zijn het vuur en de winden de helpers der hemelsche goden. Hartstochtelijk bezweren de zeegoden hun moeder *Tiâmat*, dezen beslissenden strijd te aanvaarden.

Wat was dat voor kind? Wat was dat voor kind?
Een kind van de zon, van de hemelsche zon!
Uitnemend sterk, bekleed met den glans van tien goden;
Met zijn schittering bedekt hem het goddelijk mysterie.
Hem tot hulp schiep Anu een viertal winden,
Den Draak te bedwingen, den sterkste der bende,

En zond die naar het moeras, om Tiámat te krenken:
Gekrenkt en onrustig was zij voortdurend.
Haar makkers echter wonden zich op
En bedachten in hun hart, het kwade te doen.

Dus richtten deze broeders het woord tot Tiámat:

„Toen men Apsū, uw echtgenoot, heeft gedood,
Hebt gij hem niet geholpen, maar zijt gij kalm blijven zitten.
Thans heeft hij een vreeselijk wapen gesmeed —
Als ùw hart is doorboord, krijgen wij ook geen rust.
Prent u in het lot van uw echtgenoot Apsū
En van den gevangen Mummu — thans zit gij alleen.
Dus wordt het tijd, dat gij haastig u opmaakt;
Wij zijn thans in nood, hebt gij ons niet lief?

Wij bezwijken, het licht onzer oogen begeeft ons;
Val hem aan zonder ophouden, opdat wij kunnen rusten!
Maak u op tot den strijd en neem op hen wraak,
Verstrooi hen en geef hen prijs aan den wind!"
Op het woord van haar goden antwoordde Tiámat:
„Goeden raad gaaft gij; laten wij stormwinden maken,
De goden wegvagen uit het hemelsch paleis,
Den vijand verslaan en de goden weerstaan!"
Zij zonderden zich af en trokken Tiámat te hulp,
Toornig, vol haast, rusteloos bij dag en bij nacht.

Nu roept Tiámat elf paar ‘helpers’ in het leven. Als men de in vs. 133 en 136 vermelde gedrochten bij die van vs. 140—143 telt, worden juist elf verschillende soorten zeemonsters genoemd. Blijkens vs. 145 krijgt elk monster een (vrouwelijken) partner; vandaar de meervoudsvormen in de genoemde verzen. Het twaalfde paar zijn *Kingu* en *Tiámat* in eigen persoon.

Deze *Kingu* is de Babylonische *Lucifer*: de tegenspeler van den god *Marduk* in de onderwereld en in elk opzicht zijn tegendeel. De wereldheerschappij en de lotsbepaling (met behulp van teerlingen, die met de *Urim* en *Tummim* kunnen worden vergeleken) komen naar de meening van onzen dichter in werkelijkheid aan *Marduk* toe en geenszins aan dezen duivelschen *Kingu*.

Zij brengen den strijd aan, razen en tieren,
Zij scholen samen, om twist te zaaien.
De Moeder der Diepte, die alles formeerde,
Voorzag hen van onverwinnelijke wapens, baarde reuzenslangen,
Scherp van tanden, om niemand te sparen,
Wier lichaam zij vulde met vergif in plaats van met bloed.

Zeedraken bekleedde zij met verschrikking,
Maakte rijk hen aan glans en gelijk aan de goden.
Wie hen aanschouwden, werden stijf van de schrik;
Als zij steigerend aanstormden, kon niemand hen weren.

Zij schiep de zeeslang, den draak en het monster,
Den reusachtigen leeuw, dollen hond, den schorpioenreus,
De geweldige stormen, den vischmensch, den draakvisch,
Met onmeedogende wapens, zonder vrees voor den strijd.
Hare machtspreuken waren onweerstaanbaar van kracht;
Bovendien schiep zij nog elf andere gelijk deze.
Onder de goden, haar kroost, die zich rondom haar schaarden,
Verhief zij *Kingu* en maakte hem groot in hun midden,
Aan de spits der troepen te staan en aan te voeren het leger,
Het zwaard in de schermutseling bij den aanval te trekken.

Het hoogste opperbevel in den strijd
Droeg zij aan hem op, plaatste hem op het kussen:
„Met een bezwering heb ik u onder de goden verhoogd,
Het bewind over al de goden vertrouw ik u toe.
Verheven zijt gij, mijn gemaal, gij alleen;
Men verheffe u namen boven al die der goden der Diepte."
Zij gaf hem de teerlingen, hechtte die aan zijn borst:
„Gij dan, onwankelbaar zij uw bevel;
Het woord uit uw mond worde vervuld."

Met de lotsbepaling is een orakel verbonden, dat in opzettelijk geheimzinnige termen is gesteld. Toegesproken zijn de watergoden; voorspeld wordt de overwinning van deze watergoden over de goden van het (hemelsche) vuur. Het water, hoewel soepel en meegaand van aard, bluscht het vuur en overwint zelfs den sterkste:

Aldus dan bepaalde Kingu
Het lot voor de goden, zijn kinderen,
Toen hij, ten hoogste verheven,
Was bekleed met de opperste godheid:
„Het woord, uit uw mond uitgaande,
Zal blusschen de kracht van het vuur;
Want wie meegaand is in den strijd,
Zal gewillig maken den sterkste."

Ondanks dit geheimzinnige orakel is het, zooals uit de volgende zangen blijkt, niet deze duivelsche *Kingu* met zijn zeemonsters, die in den strijd van het water tegen het vuur de overwinning zal behalen. De overwinnaar is de jonge zonnegod M a r d u k, aan wien de lotsbepaling door de hemelsche goden wordt toevertrouwd en die na zijn overwinning de wereldorde instelt.

L e i d e n, 6 Maart 1944

F. M. TH. BÖHL

HET VERTALEN VAN DE ACCADISCHE RELIGIEUZE TERMINOLOGIE

Wanneer het in een der Babylonische psalmen heet: vergeef zijn zonde, dan zal hij Uw lof zingen [1]), dan worden daar het begin en het einde van een langen weg aangegeven. Aan den eenen kant staat de zonde en het verlangen van deze te worden verlost, aan den anderen kant de dankbaarheid, zich uitende in een lofzang. Het punt van uitgang is reeds nauwkeurig verkend; VAN SELMS' dissertatie [2]) geeft het nauwkeurig gerangschikte materiaal; evenwel leert het resultaat van deze studie ons ook, hoe moeilijk het is de Accadische termen in een taal uit een andere taalfamilie, door een volk met een andere levens- en wereldbeschouwing, weer te geven. Zeker, wij spreken van zonde, vergrijp, overtreding, misdaad en schuld, maar geen van deze uitdrukkingen komt volkomen overeen met het Babylonisch-Assyrische idioom. VAN SELMS kan dan ook van al deze termen slechts een omschrijving geven en niet een vertaling, om de in iederen term verborgen nuance duidelijk te maken. Nu kunnen wij evenwel met die woorden niet doen, zooals wij met het woord *tabu* hebben gedaan, nl. ze overnemen in den Nederlandschen woordenschat: daarvoor zijn de verschillen met onze begrippen weer te gering. Dat laatste geldt bovendien ook voor de verschillende uitdrukkingen onderling: ze worden ook synoniem en door elkaar gebruikt.

Deze opmerking geldt misschien in nog hoogere mate van de *stepping stones* of tusschenstations, die tusschen zonde en loflied liggen. Deze zijn: berouw, verlangen naar verzoening, het zoeken van deze, gebed, voorspraak, verhooring, enz. Gaat het wel aan, al deze begrippen uit ons religieus leven zonder meer voor het vertalen van termen in een andere religie over te brengen? Het poneeren van de eigen geaardheid van iedere cultuur zou huiverig maken tot een identificatie van begrippen te komen, en min of meer leiden tot een te groote differentiatie, die het algemeen menschelijke buiten beschouwing dreigt te laten. Juist dit algemeen menschelijke — stel dat men mag aannemen, dat de mensch algemeene eigenschappen overhoudt, los van tijd, plaats en omstandigheden — pleit voor een opvatting, zooals die voor enkele jaren is weergegeven door den heer J. M. HONDIUS [3]), als zou er van ⌜archetypen⌝ in de psychologie van den mensch sprake kunnen zijn. Hij neemt dus een term uit de palæografie over; evenals een bepaald aantal handschriften op één bepaald manuscript teruggaat, zoo gaan ook bepaalde religieuze uitingen bij de verschillende volken terug op een algemeene basis; de verschillen zijn dan te danken of te wijten aan afzonderlijke ontwikkeling of aan de eigen geaardheid, die een volk of een cultuur heeft ondergaan. Zeer kort samenvattend heeft HONDIUS later nog eens de archetypen gedefinieerd als oerbeelden, die de menschen evenals de instincten hebben begeleid vanaf den oudsten tijd, dien wij geschiedkundig kunnen benaderen [4]). Hoewel tegen deze *definitie* uit religieus oogpunt wel het een en ander is in te brengen, blijft de *term* zelf bruikbaar in de godsdienstwetenschap en is hij tevens een geruststelling bij het vertalen van de religieuze termen. Evenals bij de leer van de erfzonde, zou men dus een eenheid voor den oorsprong van religieuze phasen en sentimenten mogen veronderstellen, die men voelt bij de trilogie: zonde, genade, verzoening. Van het standpunt van het aanwezig zijn van bepaalde archetypen uitgaande, kan men, zonder zich uit philologisch oogpunt al te bezwaard te voelen, de religieuze terminologie van de eene taal in de andere overbrengen. Men houde echter in het oog, dat de associaties van gedachten en gevoelens in iedere taal, iedere groep van talen en iedere beschaving verschillend zijn. Wat bovenal te doen is, is dus na te gaan hoe een bepaalde archetype zich heeft ontwikkeld, welke woordenkeus er voor is gevonden en op welke scène uit het dagelijksch leven of op welke gevoelsvoorstelling die woordenkeus teruggaat.

Het onderzoek en het rangschikken der termen zal dus tweeledig moeten zijn. Eenerzijds zal men de synoniemen bij elkaar moeten brengen, bv. die voor toornig zijn, bidden, en hun nuanceeringen trachten na te gaan. Anderzijds zal men moeten onderzoeken of in

1) E. EBELING, KAR 161, Az. 17/18, St. LANGDON, OCT VI (1927), blz. 55.

2) A. VAN SELMS, *De Babylonische termini voor zonde,* diss. Utrecht, Wageningen, 1932.

3) J. M. HONDIUS, *Psychologie en Christendom,* Deventer, 1940.

4) *Cultureel Indië* V, 1943, 156.

het spraakgebruik, waaraan deze termen zijn ontleend, een lijn kan worden getrokken, die de verschillende groepen onderling verbindt, doordat verschillende termen op een zelfde zienswijze teruggaan en zoo een voortzetting van het gekozen beeld vormen. Wij willen dit laatste met een voorbeeld duidelijk maken.

Zonde is een soort beleediging, die tot gevolg heeft, dat tusschen den zondaar en de beleedigde partij het contact wordt verbroken. Men kan ook in ons spraakgebruik van een kwetsen (*laedere*) spreken; aan deze Latijnsche terminologie ontleenen wij de termen *laedens* voor zondaar en *laesus* voor beleedigde partij.

Eén van de middelen, waardoor de *laesus* zijn gevoel van gekwetstheid en toorn kan laten blijken, is het afwenden van het hoofd of nek: hij wil den *laedens* niet meer zien. Tevens geeft hij daardoor zijn minachting te kennen. Wij vinden daarvoor in het Accadisch de termen *kišādam s(š)abāšu* en *kišādam nadû* [5]), den nek „afwenden" en den nek „werpen" (vgl. het Nederlandsch „het hoofd in den nek werpen"). De parallele uitdrukking voor verzoenen is dan ook „den nek terug doen keeren" (*kišādam turru* en *kišādam suḫḫuru*). Samen vinden we deze uitdrukkingen in één regel: *tirri kišādki ša taddia* afwisselend met *tirri kišādka ša tasbusu elia,* wend den hals terug, dien gij van mij af hebt gegooid [6]).

Maar voordat deze bede kan worden geuit en wordt vervuld, moet er meer zijn gebeurd. Zoeken wij nu, of de religieuze terminologie, die ons ter beschikking staat, ons in staat stelt de scene, die begon met het niet willen zien van den *laedens,* verder op te bouwen.

Leggen wij een drietal passages naast elkaar:

Voor U (nl. Adad) heb ik post gevat (*nzz*); nadat ik U al zoekend had gevonden (*š"*), heb ik mij neder gebogen (*kms*) [7]);

En nu, Marduk, groote heer, en Erua, groote bruid, ik heb tot U geroepen (*šs'*), ik heb mij tot U gewend (*sḫr*), ik heb U gezocht (*š"*), ik heb de franje van Uw kleed gegrepen (*sisikta ṣbt*), ik heb mij voor U neer gebogen [8]);

O Gula, groote meesteres, barmhartige moeder, wonende in den reinen hemel! ik heb tot U geroepen (*šs'*); meesteres, sta stil (*nzz*) en luister dan naar mij; ik heb U gezocht (*š"*); mij tot U gewend (*sḫr*), evenals (ik) de franje van het kleed van mijn god en mijn godin (grijp), (zoo) grijp ik die van Uw kleed [9]).

De opeenvolgende handelingen van den kant van den zondaar of smeeker (*laedens*) zijn dus: (1e) het zoeken (*š"*) van den *laesus*; (2e) het om diens persoon heen draaien (*sḫr*) om hem te benaderen; (3e) het roepen (*šs'*); (4e) het grijpen van de franje van het kleed; (5e) het zich ter aarde werpen.

Maar na het roepen (3) kan de ontwikkeling van de scène ook anders zijn: dan stelt de *laedens* zich op (*nzz*) tegenover (*maḫar*) den *laesus,* zoodat hij in den gezichtshoek van diens blik valt (*ina pāni*; *ina tarṣi*) [10]) en smeekt hij hem, dat hij hem moge aanschouwen (*pls* IV/I) [11]) met het goede oog, zonder hem te betooveren (vandaar de toevoeging van *kēniš* ⌜getrouwelijk⌝). Dit laatste moge nog met een paar citaten worden aangetoond:

Ik heb mij voor U opgesteld, aanvaard nu mijn smeeking, vervul mijn gebed: [12]);

Ik heb U geroepen, ik, Uw gekwelde, afgetobde en door ziekte verzwakte knecht. Kijk (*'mr*) daarom naar mij, Meesteres, aanvaard mijn smeeking: Uw goede oogen (*damqâti ēnâki*)

5) Voorbeelden vindt men verzameld door C. J. M. WEIR in zijn *A Lexicon of Accadian prayers in the rituals of expiation,* Oxford, 1934.

6) WEIR, blz. 362 en 292, KING, *The seven tablets of Creation,* pl. LXXXV vlg. r. 95, P. JENSEN KB VI2, 132: en D. W. MYHRMAN, *Babylonian hymns and prayers* (PBS I 1), 14, PSBA 1912, 77, r. 48.

7) L. W. KING, *Babylonian Magic and Sorcery,* Londen, 1896, No. 21 : 11.

8) EBELING, KAR 26 : 43 vlg.; ZDMG 69, 1915, 97.

9) KING, *Magic* No. 6 : 71.

10) *ina pāni* passim, *ina tarṣi* KB VI2, blz. 140, r. 11 (tijd van Assurbanipal).

11) Dat *pls* IV een bijzondere manier van kijken is, blijkt ook uit Codex Hammurabi § 159, waar het gebruikt wordt van den bruidegom, die naar een andere vrouw ⌜kijkt⌝.

12) KING, *Magic* 21 : 21.

mogen op mij zijn gericht, met Uw lichtend gelaat (*ina bunihi namrūti*) zie mij goed aan (*kēniš naplisinni iāti*), ik let (*upāqa*) op mijn meesteres, mijn ooren zijn op U gespitst [13].

In dit verband verdient ook het werkwoord voor ʿterugkeerenʾ *târu* vermelding, dat de beteekenis van ʿzich verzoenenʾ heeft gekregen. Maar deze beteekenis wordt doorkruisd door een voorstelling uit een latere ontwikkeling. Wanneer men de godheid dagelijks smeekt „keer terug" [14]), dan schuilt hierachter ook de voorstelling, dat het beeld van de betreffende godheid, dat om de een of andere reden was verwijderd, weer op zijn vaste standplaats moet terugkeeren. Ook de verdere primaire terminologie wordt dan op het beeld overgebracht: bv: Ik heb Uw beeld genaderd, [de] franje [van] Uw [kleed] heb ik gevat [15]).

Wie het geluk heeft gehad het gewoel der menigte in de Oostersche sûqs en bazars te aanschouwen, of dichterbij den handel in boeken in de Oudemanhuispoort te Amsterdam of dien in bont en bontwaren op de Brühl te Leipzig waar te nemen, voor hem brengen deze termen in deze orde gerangschikt de vervlogen beelden weer in herinnering. Het spel van het zien en elkaar niet zien, het naderen en weer terugdeinzen, het afbreken van een contact en het weer verzoend met elkaar raken, het toeroepen uit de verte en het aan de jas trekken van dichtbij, het geheel van het spel der polen, die elkaar afstooten en weer aantrekken, — dat alles is slechts een zwak beeld van wat dit in de oudheid zelf moet zijn geweest. Maar het is duidelijk, dat de opeenvolgende phasen en de daar zich afspelende scènes tusschen de twee partijen peet hebben gestaan bij het zoeken van een formuleering voor de gevoelens, die men had bij het zoeken naar vrede met God.

L. W. KING noemde zijn boek dat de šu-il-la teksten bevatte *Babylonian Magic and Sorcery*. Wellicht was deze titel geïnspireerd door het ritueele gedeelte (het slot der teksten), maar het liturgische gedeelte (het grootste) van iederen tekst gaf daartoe geen aanleiding. Voor de ontleding van de psychologie van den Babylonischen godsdienst, voor het nagaan van het religieus besef en voor het navoelen van het religieuze sentiment bevatten deze stukken een rijk en in dat opzicht nog nauwelijks bewerkt materiaal.

Leiden, 10 Mei 1944 — B. A. VAN PROOSDIJ

13) KING, *Seven tablets*, pl. LXXXV, vlg. r. 42, Jensen KB VI2, 130.

14) KB VI2, blz. 82, Rev. r. 63 (tekst uit 103 v. Chr.).

15) K 2999, Rev. 18, OCT VI, blz. 25.

ARCHÆOLOGIE VAN VOORAZIË

EEN OPMERKING OVER HET ʿAJ-PROBLEEM

Gezien het totale ontbreken van nieuwe gegevens omtrent archeologische vondsten in Palestina en omtrent in de buitenwereld misschien nog verschenen publicaties is het wellicht gerechtvaardigd nog eens de aandacht te vestigen op een der vele onopgeloste problemen, die de vóór-oorlogsche opgravingen hebben nagelaten. Deze zijn zoo talrijk, dat men slechts van een *embarras du choix* kan spreken. Indien ik het ʿAj-probleem heb uitgekozen, is de reden daarvan gelegen niet alleen in zijn belangrijkheid voor het intochtsverhaal van het boek Josuë in het algemeen en van de hoofdstukken 7 en 8 in het bizonder, maar ook in de omstandigheid, dat tenminste in één punt mijn oorspronkelijke twijfels allengs hebben plaats gemaakt voor een aan zekerheid grenzende overtuiging, zij het dan ook in de negatieve richting. Het betreft de identificatie van het oud-testamentische ʿAj (of juister: Hâ-ʿAj) met het moderne *et-tell*, die aan den wortel ligt van het hier gerezen conflict tusschen de bevindingen der palestijnsche archeologie en de historische interpretatie der bijbelsche ʿAj-episode.

In het *Jaarbericht* n° 4 van 1936 (blz. 208) schreef dr. A. VAN SELMS, dat aan de identiteit van ʿAj met *et-tell* nog niet getwijfeld was. Ik laat in het midden, of deze bewering zelfs op dat oogenblik geheel overeenkomstig de feiten was. In ieder geval heb ik, na ook zelf in het *Jaarbericht* n° 5 van 1937-1938 (blz. 371) het probleem weer even te hebben aangeraakt, kort daarna dien twijfel geformuleerd in een studie over het onderwerp, waarnaar ik sindsdien in het *Jaarbericht* n° 6 van 1939 (blz. 156) heb verwezen. Het is thans niet mijn bedoeling de heele kwestie opnieuw uiteen te zetten, hetgeen ook weinig zin zou hebben. Ik moge volstaan met een samenvatting en een aanvulling van het destijds gezegde.

Tegen de identificatie van ʿAj met *et-tell* (zie fig. 7 (kaartje)), die, na langdurige fluctuaties vanaf den tijd van Edward Robinson [1]), algemeen is geworden, sinds men (nog vóór de opgravingen van MARQUET-KRAUSE) den ouderdom en de archeologische belangrijkheid van deze ruïne had erkend, pleiten de volgende overwegingen.

1° — De gronden, waarop de identificatie steunt, zijn twijfelachtig. De verschillende teksten leggen opvallend den nadruk op de proximiteit van ʿAj ten opzichte van Bethel. Nu is *et-tell* inderdaad in vogelvlucht slechts ruim twee kilometer van *beïtîn* (Bethel) verwijderd en dit is een geringe afstand. Maar in het concrete, geaccidenteerde terrein, waar de eene plaats vanaf de andere totaal onzichtbaar is, rechtvaardigt hun onderlinge verhouding dien nadruk niet of nauwelijks. Een plaats *ʿim-bethel* (Jos. 7 : 2) of *miṣṣad-bethel* (Jos. 12 : 9) zou men dichter bij *beitîn* gelegen wenschen [2]).

Verder heeft men, vooral in de laatste jaren, steeds geargumenteerd uit de beteekenis van den Arabischen naam *et-tell* als zijnde identiek met dien van het Hebreeuwsche *hâ-ʿaj*, ʿde ruïneʾ. De taalkundige identiteit is niet geheel en al zeker, maar zelfs indien wij ze veronderstellen, wordt het argument veel verzwakt door de omstandigheid, dat *et-tell* een der meest voorkomende, in alle hoeken van Palestina (ook in Transjordanië) gevonden plaatsnamen is, ontstaan doordat een lokaal appellativum tot algemeen gebruikelijke eigennaam is geworden. Een binnen hun onmiddellijken horizon gelegen oude ruïne werd oorspronkelijk door de streek- of dorpsbewoners aangeduid als ʿde ruïneʾ, wat ten tijde van

1) *Biblical Researches in Palestine*, I, 1867, blz. 443 en 574 vlg.

2) *Beth-Awen* van Jos. 7 : 2 is *Bethel*; vgl. Osee 4 : 15; 10 : 5; Am. 5 : 5; Jos. 16 : 2 coll. 18, 12. — R. DUSSAUD heeft in RHR 117, 1937, blz. 125 ss op grond van *ʿim beth-awen* in Jos. 7 : 2 zelfs het insluiten van de eerste *binnen* de muren van de tweede stad bepleit. Afgezien van het feit, dat het door hem veronderstelde reëele en totale onderscheid tusschen *Bethel* en *Beth-awen* erg onwaarschijnlijk is, wordt de kracht van de Hebreeuwsche plaatsbepaling hierdoor overdreven, gelijk gemakkelijk schijnt aan te toonen. Voor de juiste beteekenis zie o.a. Gen. 25 : 11, 35; Recht. 9 : 6, 2 Sm., 6 : 7.

het systematische vastleggen der topografische nomenclatuur van het land bij gebrek aan iets anders een topografische eigennaam is geworden. Het spijt me, dat ik de in den loop der jaren op de kaart ontmoete *et-tell*'s niet heb genoteerd, maar dat ik er een klein tiental van kan terugvinden, is zeker. Het eenige wat van dit argument overblijft, is de waarschijnlijkheid, dat de betreffende plaats reeds in den oud-testamentischen tijd werd aan-

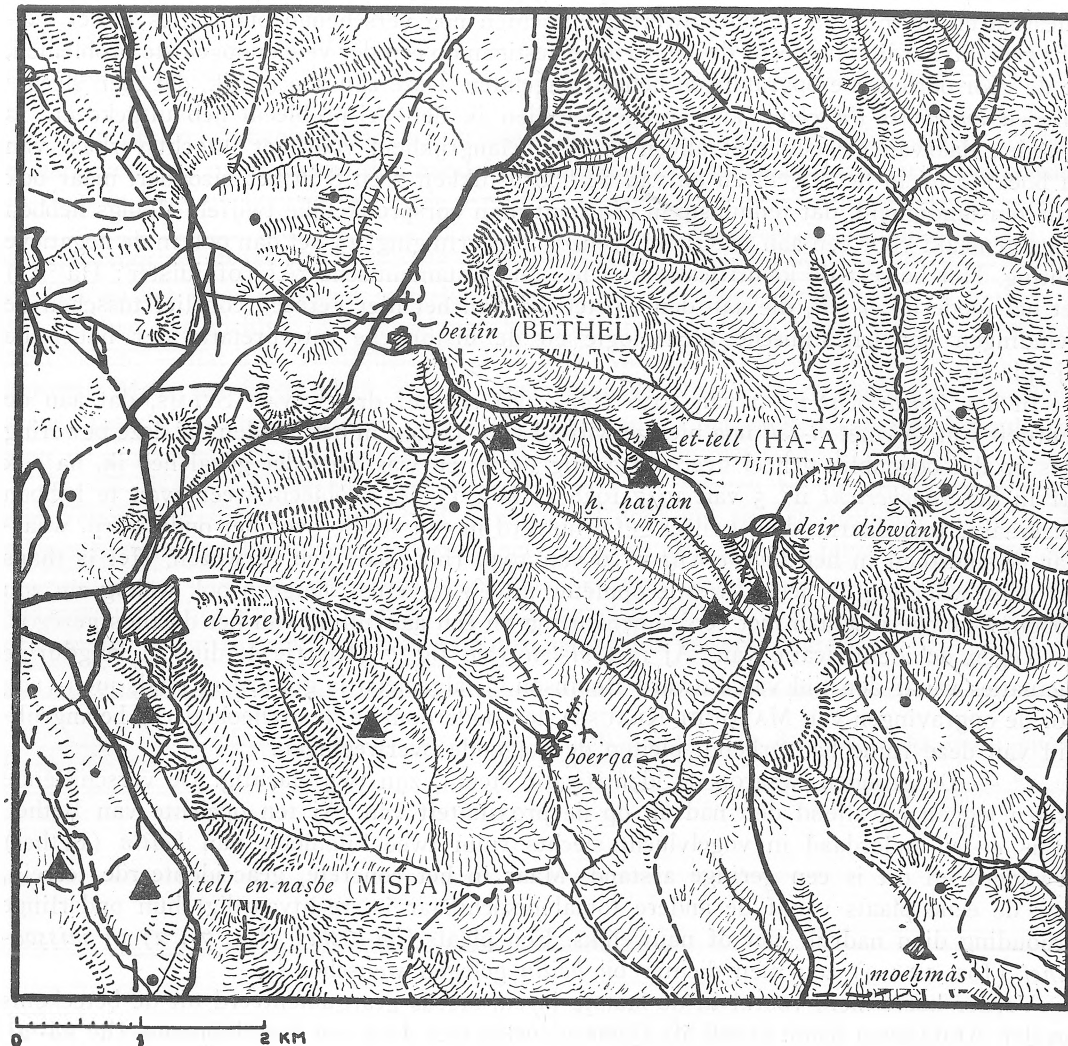

Fig. 7. De omgeving van *beitîn* en *et-tell* J. Meinders des.

geduid als ʿde ruïneʾ (*hâ-ʿaj*) en dus daarvóór een tijdperk van verlatenheid moet hebben doorgemaakt, doch daarna opnieuw bewoond werd, gelijk dit trouwens op vele plaatsen het geval is geweest. Daarom kàn *et-tell* een directe Arabische vertaling zijn van het hebreeuwsche *hâ-ʿaj*, maar een dergelijk verband is niet noodzakelijk en, gezien het groote aantal *et-tell*'s, niet waarschijnlijk [3]).

[3]) Sommigen willen *hâ-ʿaj* nog in de episode Jos. 7-8 als een appellativum beschouwen, maar de schrijver behandelt de benaming als een gewonen topografischen eigennaam en de plaats zelf wordt voorgesteld, op dezelfde manier als Jericho, Bethel en zooveel andere, als een levende stad met muren en poorten en onder het gezag van een eigen koning. Het feit, dat de naam ʿAj steeds het bepaald lidwoord heeft, bewijst geenszins zijn karakter als appellativum, daar zeer veel topografische eigennamen dit artikel hebben.

2° — Uit een even onverdacht als pittoresk incident in de ʿAj-episode, vermeld in Jos. 7 : 3, blijkt zonneklaar, dat ʿAj aan de Israëlietische verkenners een kleine stad leek te zijn, die, in tegenstelling met Jericho door een gedeelte van de Israëlietische legermacht al zou kunnen worden veroverd. Daarentegen heeft de opgraving in *et-tell* het bestaan onthuld van een stad, die behoort tot de grootere steden van het oude Kanaän

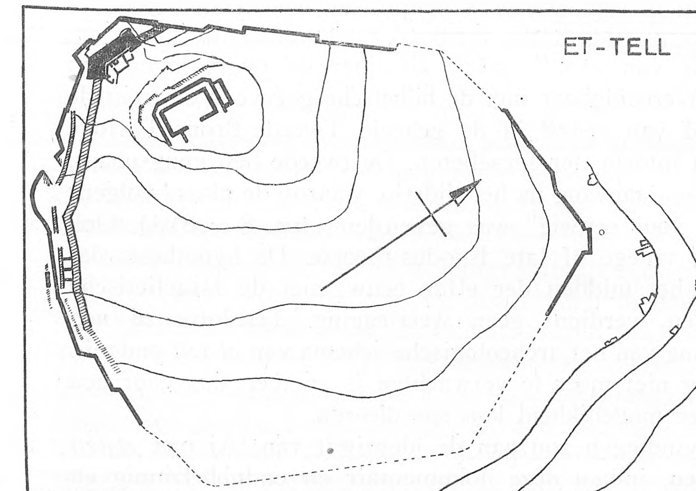

Fig. 8

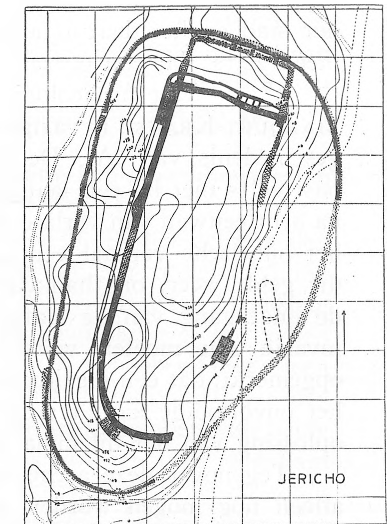

Fig. 9

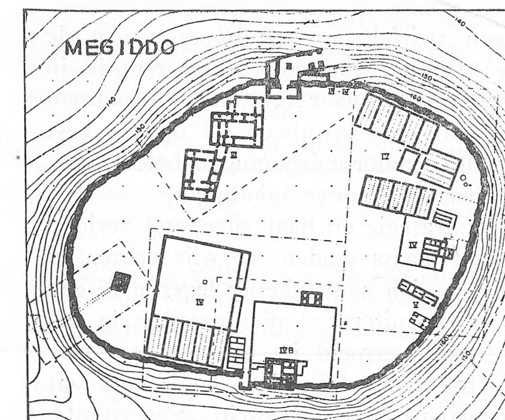

Fig. 10

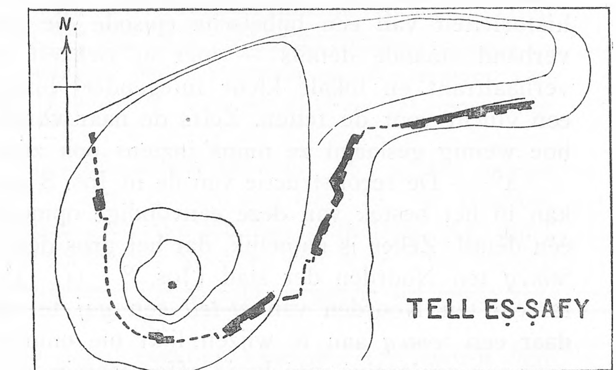

Fig. 11

Diagrammen op identieke schaal van *et-tell*, Jericho, Megiddo en *tell eṣ-ṣâfi* (= Tell eṣ-Ṣafy)

en met name veel grooter was dan Jericho. De opgraving heeft ook doen zien, dat hier, indien de Kananeesche bewoners van dien tijd ook maar met eenig verstand gebruik hebben gemaakt van de overblijfselen der verdedigingswerken uit het Eerste-Brons Tijdvak, een zeer sterke vesting lag, zelfs voor Palestijnsche verhoudingen, waar toch de vestingbouw bizonder ontwikkeld was. Volgens het door VINCENT in de *Revue Biblique* van 1937 (blz. 234) gepubliceerde schema van de omtrekken der ommuurde stad op *et-tell* (fig. 8) hadden de grootste diagonalen hiervan een lengte van ca 350 bij 250 meter. Het is bekend, dat Jericho (fig. 9) in de periode van zijn grootste uitbreiding een ovaalvormig oppervlak had van 367 bij 161 meter, maar tijdens de periode der Israëlietische invasie — in welke dateering ook — slechts ongeveer de helft hiervan. Zelfs het Salomonische Megiddo (ʿMegiddo IVʾ) besloeg slechts een cirkelvormig areaal van circa 200 bij 300 meter (fig. 10). De oude stad op *tell eṣ-ṣâfi*, die toch niet tot de kleinsten behoort, was nog twee hectaren

kleiner (fig. 11) dan de vesting op *et-tell*. Deze beschouwing is op zichzelf een doorslaand argument tegen de identificatie van ᶜAj met *et-tell*, tenzij men Jos. 7 : 3 aldus verstaat, dat de Israëlietische verkenners hun rapport niet baseerden op de van buiten waargenomen grootte der stad, maar op het geconstateerde geringe aantal van haar bewoners („ze zijn maar weinigen"). Hun aanvankelijke nederlaag echter is alleen begrijpelijk, indien het rapport niet steunde op een inspectie binnen de stadsmuren, maar op het uitwendige aspect der stad en het daaruit afgeleide, doch te laag geschatte aantal van haar verdedigers. Ik meen zelfs, dat een oorzaak van die vergissing straks vermoed zal kunnen worden.

3° — Het archeologische schema van *et-tell*, gelijk dit door de opgravingen van MARQUET-KRAUSE is vastgesteld, is onvereenigbaar met de bijbelsche gegevens omtrent de geschiedenis van ᶜAj. De verlatenheid van *et-tell* in de geheele Tweede-Brons Periode past zelfs niet bij een laat gedateerden intocht der Israëlieten. De tweede bewoningsphase, na acht eeuwen van verlatenheid, nam een aanvang na het tijdstip, waarop de plaats volgens het bijbelsche verhaal een „steenhoop voor eeuwig" was geworden (Jos. 8 : 28) [4]). Ook dit geldt weer, onafhankelijk van een vroege of late Exodus-theorie. De hypothese, dat de ondergang van de laatste stad, in het midden der elfde eeuw, met de Israëlietische invasie zou moeten worden verbonden, verdient geen weerlegging. Tenslotte zij nog opgemerkt, dat een ingrijpende herziening van het archeologische schema van *et-tell* ondanks het onvoltooide karakter der opgraving niet meer te verwachten is en men dus voor een oplossing van het dilemma niet op deze mogelijkheid kan speculeeren.

Tegenover deze archeologische bevindingen zou aan de identiteit van ᶜAj met *et-tell* alleen nog mogen worden vastgehouden, indien deze dokumentair en ondubbelzinnig en met uitsluiting van alle andere mogelijkheden bewezen was, en ook dan nog zou men niet verder mogen gaan dan de erkenning van een *impasse*. Daar, zooals boven gezegd, een dergelijk bewijs ontbreekt, zijn we gedwongen terug te komen op de veronderstelde identificatie. In het licht van archeologische ontdekkingen twijfel te gaan opperen aan de historiciteit van een bijbelsche episode die men — afgezien van met tekstcorruptie in verband staande détails — niet in zichzelf kon verwerpen, maar om haar levendigen verhaaltrant en lokale kleur integendeel bizonder placht te vertrouwen, is op z'n best een vlucht voor de feiten. Zelfs de naar voren gebrachte compromispogingen beteekenen, hoe weinig geslaagd ze mijns inziens ook zijn, een meer objectieve houding [5]).

4° — De reconstructie van de in Jos. 8 geschetste strategie en haar succesvol verloop kan in het bestek van deze eenvoudige opmerking geen plaats vinden. Ik wijs echter op één détail. Zeker is namelijk, dat het gros der Israëlieten zich aanvankelijk legerde in een *ᶜemeq* ten Noorden der stad (Jos. 8 : 11, 13). Nu is het uiteraard niet moeilijk in het terrein ten Noorden van *et-tell* een *gaj* te vinden, gelijk vermeld in Jos. 8 : 11, maar daar een *ᶜemeq* aan te wijzen lijkt me onmogelijk. Het overal gebroken landschap laat voor een eenigszins uitgebreid effen terrein, gelijk het woord *ᶜemeq* vereischt, geen ruimte.

De in het voorgaande nagestreefde conclusie is negatief, maar zij kan wellicht aangevuld worden met een positief element, al gaat dit niet verder dan een suggestie, die niet vrij is van bezwaren.

De Israëlieten hebben zich bij hun eerste verkenning misrekend omtrent het aantal manschappen, dat het kleine ᶜAj tegenover hen kon opstellen. Er moet een oorzaak bestaan hebben, die deze misrekening verklaart. Zou deze niet te ontdekken zijn in een samenspannen van Ajjieten en Bethelieten ter verdediging van ᶜAj? In dit verband moet ik,

4) Hiermee wil ik niet zeggen, dat de uitdrukking in absoluut letterlijken zin moet worden opgevat. De archeologische bevinding op *et-tell* echter zou haar het tegenovergestelde laten beteekenen van wat haar woorden inhouden.

5) Het aantal van deze pogingen illustreert het belang van het onderwerp. Zie ALBRIGHT in BASOR nn. 56.57.58; NOTH in PJb 31, 1935, 7 vlg.; LODS in *Mélanges Franz Cumont*, II (*Bruxelles* 1936) blz. 847 vlg.; VINCENT in Revue Biblique 46, 1937, 258 vlg.; R. DUSSAUD in RHR 117, 1937, 125 vlg.

evenals destijds in mijn ᶜBijdragen᾽-studie (blz. 461) opnieuw de aandacht vestigen op de mededeeling van den tekst, dat de Israëlieten op hun schijnvlucht werden achtervolgd zoowel door de mannen van Bethel als door die van ᶜAj (Jos. 8 : 17). Het ontbreken van de Bethelieten in den Griekschen tekst is, gezien het feit dat deze over het algemeen erg vrij is omgesprongen met de hem duistere détails van het verhaal, in het geheel niet van dien aard, dat het de gebruikelijke beoordeeling als onbenullige glosse rechtvaardigt. Al te vaak (voor zoover ik weet, zelfs uitsluitend) heeft men daarbij slechts gedacht aan een uitval van de Bethelieten rechtstreeks uit de stad Bethel en geen rekening gehouden met de mogelijkheid, dat de Bethelieten, samen met de Ajjieten, de muren en poorten van ᶜAj kunnen hebben verdedigd.

Deze weliswaar hypothetische, maar zeer begrijpelijke combinatie kan bovendien gezien worden als een factor van nog meer beteekenis in het ᶜAj-probleem. De positie immers, die voor ᶜAj het best zou voldoen, is er een nog belangrijk dichter bij Bethel gelegen dan *et-tell* ligt ten opzichte van *beitîn*. Men moet dit niet opdrijven tot een vereenzelviging der beide plaatsen, zelfs niet in louter militair opzicht. Zulk een eenheid ligt ten grondslag aan VINCENT's compromispoging, maar vindt in den tekst geen steun. Ze ziet bovendien over het hoofd, dat de beide plaatsen haar eigen, afzonderlijke stadsvorsten hebben (niet alleen Jos. 8, maar ook 12 : 9). Een proximiteit echter, die eenerzijds de individualiteit der beide steden intact laat, maar anderzijds begrijpelijk maakt, dat de manschappen van beide samen een poging deden om bij ᶜAj den indringer den weg te versperren naar den kam van het binnenland, voldoet aan de bijbelsche gegevens omtrent de ruimtelijke verhouding tusschen ᶜAj en Bethel en maakt de episode Jos. 7-8 beter begrijpelijk. Het is waar, dat men daartegen kan inbrengen, dat er in deze veronderstelling weinig of geen plaats zou overblijven voor de positie der hinderlaagtroepen „tusschen Bethel en ᶜAj, ten Westen van ᶜAj" (8 : 9). Hierbij moet ik echter opmerken, dat mij hun plaatsnemen tusschen Bethel en ᶜAj ook in de hypothese *beitîn—et-tell* niet goed begrijpelijk voorkomt. Een troep van eenige sterkte — en die moet men met het oog op 8 : 19 zeker veronderstellen — kon zich mijns inziens onmogelijk ongezien tusschen beide plaatsen legeren zonder van Bethel—*beitîn* gezien en in den rug bedreigd te worden. Van de dubbele plaatsbepaling in 8 : 9 is er trouwens één volmaakt overbodig. Het zou voldoende zijn geweest te zeggen, dat de hinderlaag „ten Westen van ᶜAj" (8 : 13) of „achter de stad" (8 : 4, 14) gelegd werd. Doet dit „tusschen Bethel en ᶜAj" niet wat sterk denken aan Gen. 12 : 8? Hoeveel begrijpelijker zou de ligging der hinderlaagtroepen „ten Westen van Bethel en ᶜAj" zijn! We hadden dan ook geen moeite om de *ᶜemeq* te vinden ten Noorden van beide. Ook Josuë's bevel, dat ze zich „niet te ver van de stad" posteeren (Jos. 8 : 4), krijgt in dit geval zin.

Ten slotte: indien reeds in de ᶜAj-episode ook het geheel van Bethel's weerbare manschap aan de Israëlietische krijgslist is ten offer gevallen (Jos. 8 : 17), wordt dan het zoo vaak als bevreemdend genoteerde ontbreken van een bestorming van Bethel na die van Jericho en ᶜAj ook niet eenigszins begrijpelijk? De listige inneming van Bethel, die in Recht. 1 : 22 vlg. verhaald wordt, is niet alleen met de nederlaag der Bethelieten bij ᶜAj niet in strijd, maar werd eigenlijk eerst hierdoor mogelijk. Toen de Israëlieten voor Bethel's eigen muren verschenen, zal de oppositie daar zoo zwak geweest zijn, dat er geen aanleiding bestond tot een bestorming en totale verwoesting der stad. Wij ontmoeten Bethel dan ook — heel anders dan Jericho en ᶜAj — als een levende stad in de heele verdere geschiedenis. Van de geweldige conflagratie, die ALBRIGHT in *beitîn* als het tastbare gevolg der Israëlietische verovering van Bethel aanwijst, ontbreekt in bijbelsche bronnen ieder spoor, ofschoon men een dergelijke verwoesting vermeld zou verwachten, ingeval ze werkelijk had plaats gehad.

Hiermee echter zouden we, na het ᶜAj-probleem te hebben beschouwd, ongemerkt al overgaan tot het stellen van een Bethel-probleem, namelijk de mijns inziens wel gerechtvaardigde vraag: is het object van ALBRIGHT's miniatuur-opgraving (ᶜminiatuur᾽ zoowel in ruimtelijke uitbreiding als in tijdsduur) in de boomgaarden van *beitîn* inderdaad wel precies het oud-testamentische Bethel, de stad van den Israëlietischen ᶜrijkstempel᾽? Er

de volgende argumenten op: (1) Blijkens haar uniforme karakter is de serie uitgegeven door een krachtig gezag; (2) blijkens haar uitgebreidheid is de serie uitgegeven door een belangrijke mogendheid; (3) de leeuw is het wapen van Lydië, de stier past hier eveneens; (4) de bijzondere dispositie van de protomen is gelijk aan die op Alyattes' munten; (5) blijkens een plaats bij Pollux (III, 87) en, wat belangrijker is, blijkens Atheensche tempelrekeningen [5]) was de Κροίσειος στατήρ van zuiver goud. Dit laatste reeds doet alleen de bedoelde serie munten voor toeschrijving van Croesus in aanmerking komen: het is de eenige serie met gouden munt uit zoo vroegen tijd.

Deze munten van Croesus vormen eigenlijk drie series: twee van goudstukken (een zware en een lichte) en een van zilverstukken [6]). Hiervan zijn de zware serie van het goud en de serie zilver op denzelfden standaard gebracht: de zware gouden stater weegt 10,71 gr, de zilveren 10,56 gr [7]). De verhouding in waarde tusschen gouden en zilveren munt is hier dus afhankelijk van den koers (die ongeveer $13^1/_3$ bedroeg); munten van

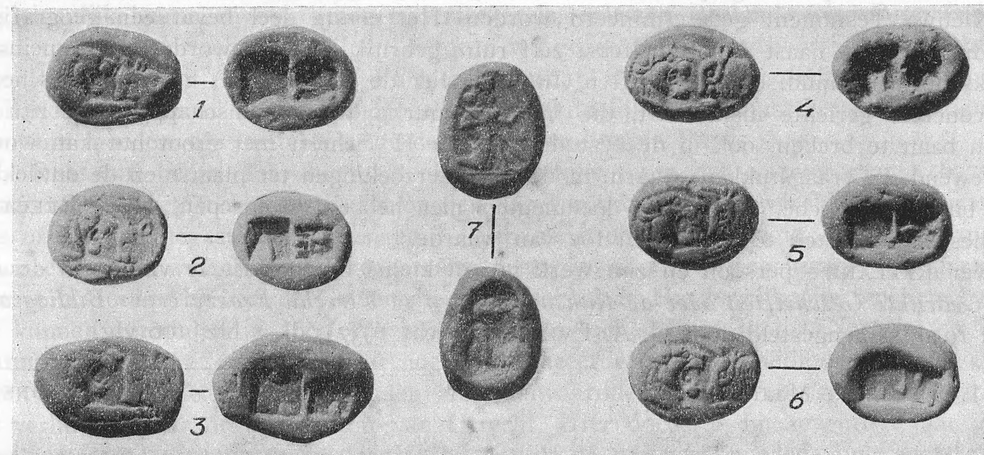

Fig. 12. Afb. 1-6 Kroiseioi; afb. 7 Dareikos Photo Jongkees

1. Croesus, zware gouden stater (Athene); 2. Cyrus (Paktyes), lichte gouden stater (München); 3. Croesus of Cyrus (Paktyes), zilveren stater (Athene); 4. Cyrus of Cambyses, lichte gouden stater (Brussel); 5. id., zilveren hemistater (Athene); 6. idem (handel); 7. Darius, dariek (handel)

zilver zijn dientengevolge slechts moeilijk in goud te herleiden, en omgekeerd. Anders staat het met de verhouding van het goud tot het electrum, dat tot dusver gangbaar ruilmiddel was: de zware gouden stater van 10,71 gr is aan den electrum stater van 14,28 gr in waarde gelijk (goud : zilver = 4 : 3); de zilveren stater was vrijwel gelijk aan $^1/_{12}$ electrum stater, een bestaande denominatie. De lichte serie goudstukken had een stater van 8,05 gr, dus ¾ van dien der zware serie; deze stater was in waarde het tienvoud van den zilveren stater: terwijl de verhouding tusschen den zwaren gouden stater en het zilver berustte op eenheid van gewicht, berust die tusschen den lichten stater en het zilver op eenheid van waarde. Blijkbaar is dus de lichte gouden serie aan het zilver aangepast.

Men heeft het economische genie van Croesus wegens de instelling van een dergelijk

5) A. M. WOODWARD, *JHS* 1914, 282 sq.

6) Alle series zijn op Lydische wijze in 1/3, 1/6, 1/12, enz. verdeeld, hoewel het zilver bovendien nog ½ en ¼ staters kent.

7) Ik volg niet eenig metrologisch systeem, maar baseer mijn cijfers uitsluitend op de werkelijke gewichten der munten (bij K. REGLING, *Klio*, 14, 1914, 109 sq. te vinden) met gebruikmaking van de ˁfrequency-tableˀ. Bij deze gewichten dient men dus nog iets op te tellen om de slijtage goed te maken. Dat de zilveren stater lichter is dan de gouden zal hieraan zijn toe te schrijven, dat bij zilver het muntloon een hooger percentage moest bedragen dan bij goud.

muntstelsel hoogelijk geprezen, niet alleen om de vermelde eigenschappen ervan, maar ook omdat de waarde van den zwaren gouden stater eenerzijds gelijk was aan den electrum stater van 14,28 gr die in de Ionische steden en in Lydië zelf in gebruik was, en omdat anderzijds de lichte stater zich aan scheen te passen aan het gewichtstelsel van het achterland, waar later immers de dariek van hetzelfde gewicht zou worden uitgegeven: de eene standaard zou dan voor het verkeer met het Westen, de andere voor dat met het Oosten bestemd zijn geweest. Terecht zegt echter GIESECKE, dat de beide series goudstukken van Croesus niet naast elkaar denkbaar zijn [8]). Niet omdat, zooals hij meent, het onmogelijk zou wezen, dat in één land twee standaards tegelijk in gebruik konden zijn, — want Griekenland biedt zelfs gevallen waar er drie naast en door elkaar werden gebruikt [9]) —, maar omdat, zooals wij zagen, beide stelsels op geheel andere principes zijn gebaseerd: de eene op eenheid van gewicht, de andere op eenheid van waarde. Hiervan is dat hetwelk ten grondslag ligt aan de lichte serie goudstukken, zeker het minst primitieve. Daar bovendien de zware serie aansluit bij de electrum munten (gouden stater = electrum stater) [10]), de lichte daarentegen niet het minste verband met het electrum vertoont [11]), moet de zware serie de oudste zijn, de lichte de jongste. Omdat verder de lichte serie is aangepast aan den zilveren stater, is ook de serie zilverstukken reeds ten tijde van de zware serie goudstukken uitgegeven.

Maar er is iets waarop men tot dusver nog niet heeft gelet. Wanneer men een aantal munten van Croesus beziet, dan zal men opmerken, dat sommige van goeden Griekschen, of vrijwel Griekschen, stijl zijn, fijn gesneden en met een fraai reliëf (afb. 1-3); andere stukken daarentegen vertoonen een groven, barbaarschen stijl, een slecht reliëf, en zijn ruw van afwerking; bij deze laatste munten zijn de protomen verschrompeld tot kop met poot (afb. 4-6); de afbeeldingen maken deze verschillen duidelijker dan woorden het kunnen. Hier is dus een stilistisch onderscheid dat onze munten in twee groepen doet uiteenvallen: een ˁfijneˀ groep, en een ˁruweˀ groep. Gaan wij na welke denominaties in elk der groepen terechtkomen, dan zien wij het volgende: de zware serie goudstukken is geheel vrij van ˁruweˀ munten; deze is men dus eerst begonnen te slaan na het einde van de zware serie. De lichte serie goudstukken is overwegend ˁfijnˀ, alleen van den stater is een aantal ˁruweˀ stukken bekend. Van de zilverstukken zijn de staters zonder uitzondering ˁfijnˀ, de hemistaters met enkele uitzonderingen ˁruwˀ; voorzoover mij de zeldzame exemplaren der andere denominaties bekend zijn ($^1/_3$ en $^1/_6$), zijn zij ˁfijnˀ. Nu gaat het erom vast te stellen wat de oorzaak is van het verschil in stijl: een verschil in tijd (de ˁruweˀ serie later dan de ˁfijneˀ [12])), of een verschil van muntplaats (de ˁfijneˀ en ˁruweˀ series in verschillende plaatsen geslagen). Identiteit van incusum-stempels bij munten van beide groepen (het eenige strikte bewijs, dat beide groepen uit één Munt gekomen zijn) heb ik met het beperkte materiaal dat thans bereikbaar is niet vermogen te vinden; maar er zijn twee teekenen die toch duidelijk op identiteit van muntplaats wijzen: (1) een klein aantal stukken dat stilistisch den overgang vertegenwoordigt tusschen beide groepen, (2) het feit dat er navolgingen in electrum bestaan, die zeker in Klein-Azië thuis behooren, en ongeveer

8) *Antikes Geldwesen* (1936), 59 n. 2. Het gaat echter niet aan de eerste Κροίσειοι aan Alyattes toe te schrijven; de naam duidt aan, dat volgens de Grieken Croesus deze munt had ingesteld, en de Grieken waren uitstekend in de gelegenheid het te weten. Overigens had Ch. SELTMAN, *Greek Coins* (1933), 61, ook reeds twee perioden onderscheiden. E. S. G. ROBINSON (geciteerd door G. F. HILL in A. U. POPE — Ph. ACKERMAN, *A Survey of Persian Art I* (1938), 397 n. 2) sprak, zooals ik achteraf bemerkte, het vermoeden uit, dat de zware serie aan Croesus, de lichte aan Perzië moet worden toegeschreven; dit vermoeden wordt door het onderhavige onderzoek bevestigd.

9) G. MACDONALD, *Silver Coinage of Crete*, 23.

10) Ook stilistisch sluit deze serie bij het electrum aan: de stempel van een trite van deze serie (HIRSCH, *cat.* XVI, 658; een bijbehoorende stater: *Cat. Ward*, 723) zou door denzelfden graveur gemaakt kunnen zijn als die van een electrum hecte van Croesus' voorganger Alyattes (*Brit. Mus. Cat., Lydia*, pl. I, 7; E. BABELON, *Traité des monnaies*, pl. II, 10).

11) De gouden stater van 8,05 gr zou gelijk zijn aan 10,73 gr electrum; een dergelijke munt bestaat echter niet.

12) De ˁfijneˀ klasse moet de oudste zijn, omdat zij de zware serie insluit.

denzelfden stijl en techniek vertoonen als de ʿruweʾ klasse van Κροίσειοι [13]). Daar deze ʿruweʾ klasse in ieder geval onder de Perzische koningen moet zijn uitgegeven (zooals wij nog zullen zien), zou men een muntplaats buiten Sardes meer in het Oosten: Mesopotamië of Iran, zoeken; dit echter maken niet alleen de vermelde electrum munten onmogelijk, maar ook de gegevens over vondsten [14]). Het verschil tusschen beide klassen van Κροίσειοι is dus chronologisch: de ʿruweʾ klasse is jonger dan de ʿfijneʾ. Wij krijgen dus de volgende perioden:

I — goud: stater 10,71 gr, en fracties;
zilver: stater 10,56 gr, en fracties;
II — goud: stater 8,05 gr, en fracties;
zilver: stater 10,56 gr, en fracties;
III — goud: stater 8,05 gr; geen fracties bekend; ʿruwʾ;
zilver: hemistater 5,35 gr; geen fracties bekend; ʿruwʾ.

Het onderscheid tusschen I en II berust dus op verschil in muntstandaard (alleen voor wat het goud betreft), dat tusschen II en III op verschil in stijl. Tot zoover de Κροίσειοι στατῆρες.

Δαρεικοί, οἱ χρυσοῖ στατῆρες· ἐκλήθησαν δέ, ὥς τινές φασιν, ἀπὸ Δαρείου τοῦ τῶν Περσῶν βασιλέως schrijft Hesychius, hiermede de *communis opinio* der Oudheid vertolkend [15]). Deze verklaring lijkt op het eerste gezicht voor de hand te liggen, maar zij werpt problemen op: Wanneer de Perzen bij de verovering van Lydië de munt van Croesus van nabij hebben leeren kennen, hoe was het dan mogelijk, dat zij pas enkele decenniën later hun eerste eigen munten gingen uitgeven, en deze nog wel in vorm en muntstandaard aan de Lydische aanpasten? Dit bezwaar is ernstig, en men heeft het trachten op te heffen door aan te nemen, dat niet Darius, maar reeds Cyrus begonnen was darieken te slaan [16]). Den naam verklaart men dan zeer aannemelijk door het Oud-Perz. **δārīka* ʿaureusʾ: zooals Herzfeld het het laatste uiteen heeft gezet is OP. *daranya-*, Med. *zaranya-* ʿgoudʾ; de korte vorm Avest. *zari* veronderstelt OP. **δari*, en evenals *ʾrzi*: *ārzīka*, ʿzilverʾ, zoo verhouden zich ook **δari*: **δārīka* [17]). Deze uitleg, die door velen wordt aangehangen [18]), verklaart Δαρεικός dus als een leenwoord uit het Perzisch met de oorspronkelijke beteekenis van ʿgoudstukʾ; het is dan ook inderdaad opmerkelijk, dat alleen de Perzische goudstukken dezen naam dragen, niet de gelijkvormige zilveren sikkels [19]). Maar deze verklaring maakt het nog niet mogelijk de invoering van de munt in Perzië tot Cyrus terug te brengen. Onaangetast is immers blijven staan het feit, dat de Grieken verband legden tusschen Δαρεικός en Δαρεῖος, en dat zij dus blijkbaar de instelling der darieken toeschreven aan Darius [20]). Daar nu deze volksetymologische verklaring reeds bij Herodotus voorkomt,

13) Voor den stier: BABELON, *Traité*, II, 1, nos. 39 en 162; D. HOGARTH, *The Artemisia of Ephesus*, 86, no. 76; A. HESS, *cat. Maart 1935 (Luzern)*, 392. De vorm van het oor der leeuwenkoppen beteekent een terugkeer tot de leeuwenkoppen op het electrum der vorige Lydische koningen.

14) In Iran vermeldt HERZFELD behalve de later te noemen vondst nog één lichten gouden stater uit Ecbatana, waarschijnlijk eveneens uit een stichtingsdepot; overigens komen de munten er niet voor (*Transact. Internat. Num. Congr. 1936*, 415); in Mesopotamië worden zij volgens HERZFELD *ibid.* nog wel eens gevonden, maar S. P. NOE, *Bibliography of Greek Coin Hoards*² (1937) vermeldt geen enkele vondst.

15) Verder Herodotus IV, 166; Pollux III, 87; IX, 84; *Et. Magn. s.v.*

16) De moeilijkheid is ook reeds in de Oudheid gevoeld; sommigen vermoedden dan ook, dat de darieken niet naar den grooten Darius, doch naar een vroegeren koning van dien naam waren genoemd (Harpocratio en Suidas *s.v.*).

17) E. HERZFELD, *Transact.*, 416.

18) De etymologie is afkomstig van A. MEILLET, *Gramm. du Vieux-Perse*¹ (1915), 67; zie verder E. SCHWYZER, *Idg. Forsch.* 49, 1931, 8 sqq.

19) Alleen Plutarchus, die vermoedelijk nooit een dariek gezien had, spreekt van zilveren darieken (*Cimon*, 10).

20) Diod. XVII, 66 spreekt van *τάλαντα χρυσοῦ, χαρακτῆρα Δαρεικὸν ἔχοντα*; hij leidt den naam dus van den beeldenaar af, maar dit is een verklaring achteraf.

legt deze getuigenis groot gewicht in de schaal; ja, gezien de relaties tusschen Grieken en Perzen kan men veilig aannemen, dat de Grieken hun volksetymologie op een reëele fundeering bouwden. De moeilijkheid om de lacune tusschen Croesus en Darius te overbruggen blijft dus ten volle bestaan.

Een andere oplossing die men overwoog [21]) lijkt op het eerste gezicht een noodsprong: sommigen vroegen zich af of Cyrus en Cambyses niet eenvoudig waren doorgegaan met het slaan van Κροίσειοι στατῆρες. Zooals de zaken tot voor kort stonden was dit vermoeden dan ook een slag in de lucht, maar er zijn thans aanwijzingen die deze theorie bevestigen. In 1934 werd onder de stichtingsoorkonden van de *apadana* van Darius te Persepolis (gedateerd in 517/4) een muntdepot aangetroffen, bestaande uit vier gouden staters van Croesus, en vier zilverstukken: van Aegina, Abdera, en van de Cyprische steden Salamis en Soli elk één [22]). Dit waren munten die in het Perzische rijk circuleerden: die van Aegina omdat deze toen de meest verbreide handelsmunten waren [23]), de andere omdat zij binnen het Perzische rijk werden uitgegeven. Het is dus duidelijk, dat in dezen tijd de dariek en de sikkel nog niet bestonden. De goudstukken van Croesus waren van de lichte serie en van het ʿruweʾ type, ja van barbaarsch uiterlijk; of zij met denzelfden stempel zijn geslagen vermag ik uit de afbeelding niet op te maken. Zij behooren dus tot de derde en jongste groep van Κροίσειοι die wij hierboven onderscheidden, en waarschijnlijk in het einde hiervan. Zij verkeeren in voortreffelijken staat en zijn dus kort, of in het geheel niet, in circulatie geweest. Dit maakt het waarschijnlijk, dat zij na de verovering van Lydië, dus door de Perzen, zijn geslagen.

Deze waarschijnlijkheid wordt tot zekerheid door een andere vondst. Bij de laatste campagne in Sardes vonden de Amerikaansche opgravers in de zijde van een grafheuvel een ondiep begraven potje van Lydische makelij, gevuld met dertig gouden Κροίσειοι, blijkbaar een halve mina gouds. Deze vondst is nog altijd niet volledig gepubliceerd, maar de zes beste exemplaren zijn wel afgebeeld [24]). Deze verkeeren in voortreffelijke conditie, en vijf van de zes zijn van identieke stempels (voorzijde en beide incusen) [25]). Dit bewijst, dat de plaats van uitgifte Sardes is geweest, en dat de munten kort voor het verbergen van den schat zijn geslagen. Verder behooren alle dertig staters tot de lichte serie [26]) en, hoewel zij niet meer tot de fijnste munten gerekend mogen worden, toch tot de ʿfijneʾ klasse, dus tot het einde van onze groep II. Nu is het de vraag hoe deze schat gedateerd moet worden. Zonder twijfel hebben wij de keus tusschen slechts twee gebeurtenissen: de inneming van Sardes door Cyrus in 546, en den opstand onder Paktyes kort daarop [27]). SHEAR denkt alleen aan de eerste mogelijkheid, maar dit zal wel zijn omdat hij niet vermoedde, dat dergelijke munten nog na 546 geslagen konden zijn. Uit hetgeen tot dusver van de vondst bekend is geworden is geen gegeven te putten dat ons in staat stelt een keus te doen. Het is dus nog niet komen vast te staan of groep II na 546 valt, maar wel is het door deze vondst zeker geworden, dat groep III door de Perzen is uitgegeven. Wat wij hiermede bereikt hebben stelt ons echter wel in staat tenminste met groote waarschijn-

21) F. LENORMANT, *Monnaies royales de la Lydie* (1876), 30; HEAD, *Coinage of Lydia and Persia* (1877), 23; afgewezen door: BABELON, *Les Perses Achéménides* (1893), p. I, en *Traité* II, 1, p. 240 sq.; P. GARDNER, *Hist. of Ancient Coinage* (1918), 88; G. F. HILL, *Brit. Mus. Cat., Persia*, p. CXXI; J. DE MORGAN, *Manuel de numismatique orientale* (1923), 33; SELTMAN, *Greek Coins*, 62.

22) HERZFELD, *Transact.*, 414, met afbeelding; NOE, *Bibliography*², no. 806.

23) Het is ook mogelijk dat Aeginetische munten in Egypte werden geslagen, zooals later Atheensche.

24) T. L. SHEAR, *Am. Journ. of Arch.* 26, 1922, 397 sq. met afbeelding; NOE, *o.c.*, no. 927.

25) Alleen het stuk links onder in de afbeelding is van andere stempels.

26) Het zwaarste stuk weegt 8,094 gr, wel een bewijs, dat de meestal vermelde normale gewichten van 8,16 (HEAD), 8,17 (BABELON) 8,18 (GIESECKE) te hoog zijn.

27) Cyrus legde het militaire bestuur in handen van den Pers Tabalos, de financiën liet hij aan den Lydiër Paktyes over; deze heeft dus ook het beheer over de munt gevoerd. Paktyes kwam met de Lydiërs en Ioniërs in opstand, waarbij Tabalos in de akropolis van Sardes werd belegerd (Hdt. I, 153 sq).

lijkheid een beslissing te nemen: Croesus' regeering was slechts kort (561-546), en de eerste jaren gingen heen met opvolgingswoelingen; nemen wij dus aan, dat hij 10 à 12 jaren zijn munten heeft kunnen uitgeven. Darius' munthervorming dateert, naar wij nu weten, van na 517/4; onder Perzische heerschappij zijn de Κροίσειοι dus nog een dertig jaar lang geslagen. Wanneer wij nu onze groepen I en II aan Croesus gaven, III aan de Perzen, dan zou een wanverhouding ontstaan: de aantallen bewaarde exemplaren van I en III zullen elkaar niet veel ontloopen, dat van II is beslist geringer. Het is dus uiterst waarschijnlijk, dat alleen groep I aan Croesus toebehoort. De vondst van Sardes, waarin pas geslagen staters uit het einde van groep II voorkwamen, dateert dan uit den tijd van Paktyes' opstand [28]).

Dit geeft ons een beeld van het begin der Perzische muntslag: Croesus gaf goudstukken uit (stater 10,71 gr), die zich aansloten bij de bestaande electrum munten, en zilverstukken (stater 10,56 gr) op denzelfden voet. Na de verovering van Sardes zette Cyrus den muntslag voort [29]), maar paste de goudstukken (stater 8,05 gr) aan het zilver (hemistater 5,35 gr) zoo aan, dat een gouden stater evenveel waard werd als 20 zilveren (sigloi). Overigens bleef het muntstelsel geheel op Lydischen voet, terwijl ook de stijl dien der vorige stukken voortzette. Na den opstand der Lydiërs onder Paktyes, niet lang na 546, werd het muntstelsel geheel hervormd: vermoedelijk maakte de indeeling in $^1/_3$, $^1/_6$, enz. plaats voor een in halven (en misschien kwarten), terwijl de zilveren stater verdween; blijkbaar werden alle Lydische elementen uit de Munt verwijderd: de stijl wordt barbaarsch. Wanneer Darius kort na ca. 515 zijn groote hervormingen uitvoert, stelt hij een nieuwe rijksmunt in, vrijwel op den voet van de bestaande Κροίσειοι: een gouden stater van 8,35 gr, gelijk aan 20 zilveren sikkels van 5,53 gr [30]). Hoewel de boogschietende koning de plaats inneemt van den leeuw en den stier, en een langwerpig incusum de plaats van twee vierkante (die overigens vaak ineenvloeiden: afb. 6), blijft het algemeene aanzien gelijk. De instelling van de Perzische munt is dus in stadia verloopen, die tezamen een dertig jaar besloegen.

Bussum J. H. Jongkees

[28]) Ten overvloede zij aangeteekend, dat een kapitaal van 30 gouden staters niet in vredestijd buitenshuis wordt begraven, om niet meer te worden teruggevonden.

[29]) Eigenlijk was het natuurlijk de Lydiër Paktyes, die de munt beheerde. Paktyes sloeg dus vooral veel gouden staters. Dit duidt doorgaans op militaire ondernemingen, omdat een gouden stater de normale soldij voor een maand was; voor normaal verkeer heeft men natuurlijk alle denominaties noodig, vooral kleine. Het lijkt er dus op dat Paktyes den opstand goed heeft voorbereid.

[30]) De geringe verzwaring komt misschien doordat de munt aan een Perzisch gewichtstelsel werd aangepast; maar de munten van Croesus werden toch aan die van Darius gelijk geacht, zooals uit muntvondsten blijkt: Lenormant, *Monn. roy. de la Lydie*, 33. De Κροίσειοι werden nog lang gebruikt: in het eind van de vijfde eeuw komen zij nog in Atheensche tempelrekeningen voor (zie noot 5), en een hemistater werd in den Artemistempel te Sardes gevonden in gezelschap van 4e eeuwsche en latere munten in de voegen van de basis van het cultusbeeld, waar hij door vereerders was gestopt: H. C. Butler, *Sardis* I, 1, p. 74 sq.; II, 1, p. 141; H. W. Bell, *Sardis* XI, 1, p. 22 no. 223 (niet afgebeeld).

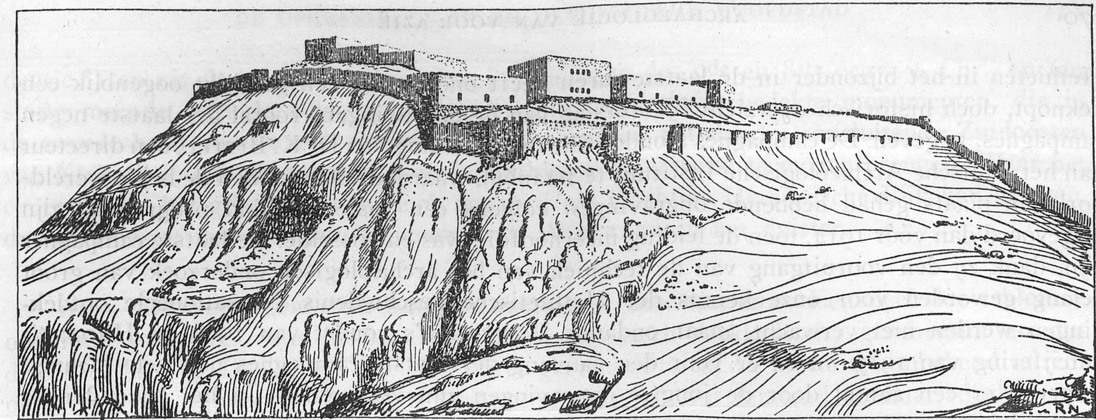

Fig. 13. Reconstructie van den Koningsburcht in de Hethietische hoofdstad (1250 v. Chr.)

DE OPGRAVINGEN IN DE HETHIETISCHE HOOFDSTAD

Zie Platen IX en X, en Kaarten 2 en 3

I Inleiding. In de Jaarberichten Nos 3, 5, 6 en 8 gaf ik reeds een kort overzicht van de resultaten der opgravingen in Boğazköy *), het antieke Ḫattušaš, waar de Hethietische koningen eeuwenlang hebben geresideerd. Nu de huidige oorlog aan de opgravingen aldaar: 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1939 een voorloopig einde heeft gemaakt, leek het mij, mede in verband met de groote veranderingen, die de chronologie van Voor Azië en het rijk der

*) Litteratuur — Over de opgravingen te Ḫattušaš-Boğazköy zijn een aantal publicaties verschenen, waarvan ik de volgende ter algemeene oriënteering wil noemen:

H. Winckler, *Die im Sommer 1906 in Kleinasien ausgeführten Ausgrabungen*, OLZ 9, 1906, kol. 411, 607, 621.
—, *Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907. Die Tontafelfunde*, MDOG 35, 1907, 1-59.
O. Puchstein, H. Kohl, D. Krencker, *Boghasköi, Die Bauwerke*, Leipzig, 1912. WVDOG 19.
K. Bittel, *Die James Simon-Grabung in Boğazköy, September 1931*, MDOG 70, 1932, 1-23.
—, *Vorläufiger Bericht über die dritte Grabung in Boğazköy*, MDOG 72, 1933.
—, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1934*, MDOG 73, 1935, 13-36.
—, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1935*, MDOG 74, 1936.
—, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1936*, MDOG 75, 1937.
—, *Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1937*, MDOG 76, 1938, 13-47.
—, *Die Ruinen von Boğazköy, der Hauptstadt des Hethiterreiches. Kurze Beschreibung*, Berlijn, 1937.
—, *Boğazköy. Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912. I. Funde hethitischer Zeit*, Leipzig, 1937, WVDOG 60.
— und H. G. Güterbock, *Boğazköy, Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*, APAW 1935, phil.-hist. Kl. 1.
— und R. Naumann, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1938*, MDOG 77, 1939.
— —, *Boğazköy II, Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*. Berlijn, 1938, APAW 1938, phil.-hist. Kl. 1.
R. Naumann und H. Otto, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1939*, MDOG 78, 1940, 29-75.
K. Krause, *Boğazköy Tempel V, Ein Beitrag zum Problem der hethitischen Baukunst*, Berlijn, 1940, Istanbuler Forschungen 11.

Hethieten in het bijzonder in de laatste jaren heeft ondergaan, een geschikt oogenblik een beknopt, doch historisch overzichtelijk verslag van de opgravingen, vooral der laatste negen campagnes, te geven. De campagnes stonden alle onder leiding van Dr K. Bittel, den directeur van het Duitsche Archæologische Instituut te Istanbul, waardoor de tusschen de beide wereldoorlogen plaats gehad hebbende opgravingen volgens een vaster omlijnd programma zijn uitgevoerd dan vóór 1914, toen de leiding meerhoofdig was en wisselde. De laatste campagnes zijn, dank zij den vooruitgang van de techniek van het archæologisch onderzoek van groot belang geworden voor onze kennis der Hethietische geschiedenis. Sensationeele ontdekkingen werden niet verwacht, maar ondanks Winckler's vondst van 1906 en Hrozný's ontcijfering van 1915 waren er voor den aanvang der laatste campagnes nog vele lacunes, waarvan er een aantal door de jongste opgravingen zijn verdwenen. In het bijzonder de geschiedenis der Hethietische hoofdstad kan nu in groote lijnen, mede dank zij de chronologische gegevens, die de opgravingen elders in Voor-Azië ons hebben verschaft, worden gereconstrueerd. Ik kan mijn beschrijving der opgravingen illustreeren met een aantal photo's, die ik in 1937, toen ik gast der Boğazköy-expeditie was, ter plaatse heb mogen maken.

II — De ontdekking der hethietische hoofdstad. Het is welhaast veertig jaren geleden, dat Professor Hugo Winckler van de Berlijnsche universiteit in den herfst van 1905 voor het eerst in Boğazköy kwam. Zijn belangstelling voor de archæologie van Klein Azië was gewekt door de spijkerschrifttabletten, die E. Chantre in 1894 in Boğazköy had gevonden. Winckler zag terstond de noodzakelijkheid van een breed opgezette expeditie in en daartoe in staat gesteld door subsidies van particulieren en de *Vorderasiatische Gesellschaft* zette hij reeds in 1906 de spade in den grond. Hij dacht de hoofdstad van het land Arzawa te vinden en hij vond ... de hoofdstad van het Hethietische Imperium, de residentie der machtige koningen, die in de 14de eeuw de Egyptische hegemonie in Voor Azië braken en er hun eigen heerschappij voor in de plaats stelden. Tijdens de opgravingen van 1906, 1907 (in dit jaar op kosten van de *Deutsche Orient-Gesellschaft*) en 1911-1912 (idem) gelukte het Winckler in samenwerking met Th. Makridi een drietal sensationeele kleitabletten-vondsten te doen en wel 1° in 1906, 1907 en 1912 op de westelijke helling van den koningsburcht in gebouw E (zie kaart 3), thans Büyük Kale geheeten, 2° in 1907 in de kamers 11 en 12 van de Zuidwestelijke magazijnen van den Grooten Tempel I in de benedenstad en 3° in 1907, 1911 en 1912 in het gebouw aan den voet van Büyük Kale, later in 1937 het ‘Ḫalentuwa-huis’ genoemd (zie kaart 2 en JEOL deel II, 212, Fig. 16). Het kleitablettenarchief van de Hethietische koningen met 11 000 tabletten [1]) — men wil zelfs spreken van de Hethi tische Koninklijke Bibliotheek [2]) —, bleek te zijn teruggevonden. Men kende de Hethieten reeds uit Oudtestamentische bronnen [3]), van de reliëfs op de muren der Egyptische tempels der XVIIIde en XIXde dynastie [4]) uit de Amarna-correspon-

[1]) De meeningen over het aantal door Winckler en Makridi gevonden tabletten loopen uiteen: H. Ehelolf geeft MDOG 70, 1932, 25 slechts op ‘meer dan 8000 kleitabletten’, O. Weber, *Über den Stand unserer Arbeiten an den Keilschrifttexten aus Boghasköi,* spreekt in MDOG 56, 1915, 2 zelfs van 20 000 fragmenten, E. F. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien,* Leipzig, 1923, IV spreekt van ‘meer dan 10 000 tabletten’. Het grootste deel dezer tabletten bevindt zich thans in het Museum van Oudheden te Istambul, nadat ze te Berlijn zijn opgebakken en afgeschreven. De tabletten van de opgravingen 1931-1939 komen in het Ethnographische Museum te Ankara terecht, na eveneens te Berlijn te zijn opgebakken en gecopiëerd. Men zie ook de uiteenzettingen van H. Ehelolf in MDOG 75, 1937, 69-70, waarin hij het vermoeden uitspreekt, dat de inhoud der archieven in den Grooten Tempel en op den Koningsburcht verschillend is. Door allerlei ongelukkige omstandigheden zijn de tabletten uit 1906 en 1907 namelijk door elkaar geraakt, zoodat niet meer valt te bepalen, van welke der drie vindplaatsen de tabletten komen. Van de tabletten, die in 1931-1939 zijn gevonden, is dit natuurlijk wel nauwkeurig bekend.

[2]) F. Milkau, *Geschichte der Bibliotheken im alten Orient,* Leipzig, 1935, 55; A. A. Kampman, *Archieven en Bibliotheken in het Oude Nabije Oosten,* Antwerpen, 1942, 42-45.

[3]) Zie mijn artikel in JEOL I, 111-112.

[4]) W. Wreszinski, *Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte,* Leipzig, I (1922), pl. 274, 290, 335; II (1935), pl. 3, 20, 21, 22, 46, 47, 76, 86, 87, 88, 89, 94, 104, 106, 108, 176.

dentie [5]) en uit de annalen der Assyrische koningen der 9de en 8ste eeuw v. Chr., en ten slotte meende men de vele met een onbekend beeldschrift bedekte monumenten, die in de tweede helft van de 19de eeuw in Noord Syrië en het daarbij aansluitende Zuidoosten van Klein Azië ontdekt werden, met de Hethieten in verband te mogen brengen. Waar het centrum van het geheimzinnige, doch ongetwijfeld machtige Hethietische Rijk had gelegen, daarover tastte men tot aan de vondst van Winckler in het duister.

III — De reconstructie der hethietische geschiedenis. Een deel der tabletten, ongeveer 300 stuks, was in het Babylonisch-Assyrisch (Akkadisch) geschreven en dus direct leesbaar [6]). De overige tabletten waren gesteld in talen, die tot nu toe onbekend waren; omdat zij ook spijkerschriftteekens bevatten, waren zij wel terstond leesbaar, doch tastte men omtrent de vertaling ervan in het duister. Het grootste deel dezer tabletten was geschreven in een taal, welke wij Hethietisch noemen, doch die door de Hethieten met Nesietisch (*nešili*) werd aangeduid, zijnde de taal der Indoeuropeesche stammen, die circa 1950 Klein Azië binnendrongen en de leiding in het land der autochthone, Azianieke, Ḫatti (niet-Indoeuropeesch en niet-Semietisch) hebben veroverd [7]). De sleutel tot de ontcijfering van het Hethietische spijkerschrift werd ontdekt door Bedřich Hrozný, toen te Weenen, nu hoogleeraar te Praag en in 1915 door hem gepubliceerd: *Die Lösung des hethitischen Problems. Ein vorläufiger Bericht,* MDOG 56, 1915, 17-50 [8]). Toen bleek, dat een revolutionnaire verandering in de geschiedenis van Voor Azië moest worden gebracht. Was men namelijk tot aan de vondst van Winckler op grond van Oudtestamentische, Egyptische en Assyrische bronnen de meening toegedaan, dat het centrum van het Hethietische Rijk in Noord Syrië had gelegen en dat hun macht en beschaving zich onder Arameesche leiding had bepaald tot de periode, liggende tusschen de regeering van Thotmes III (1501-1449) tot aan de verovering van de Hethietische vesting Kargamiš, het huidige Djarablous, aan den Euphraat door Sargon II in 717, thans kon met stelligheid worden aangetoond, dat in het binnenland van Klein Azië in het tweede millennium v. Chr. een conglomeratie van overwegend Indoeuropeesche volkeren had gewoond, welke wij plegen aan te duiden met den naam Hethieten. In het midden van het derde millennium v. Chr. woonden in Klein Azië de Ḫatti, welke dus als de eigenlijke Hethieten te beschouwen zijn; wij noemen hen (doch foutief) Proto-Ḫatti. Circa 2300 v. Chr. komen de Indoeuropeesche Luwiërs Klein Azië binnenvallen, daarna kort na 2000 komt de groote stroom der eveneens Indoeuropeesche Nesieten, die zich ten Noorden en ten Zuiden van de Halysbocht vestigden en reeds spoedig daarop hebben zich de ‘Hiëroglyphische’ Hethieten in Noord Syrië en in het daaraan grenzende Zuiden van Klein Azië woonplaatsen gezocht. Door de vermenging dezer volkeren is het volk der Hethieten ontstaan. De talen der Proto-Ḫatti (dus Ḫattisch), Luwiërs (Luwisch) en Nesieten (Nesietisch) hebben wij leeren kennen uit de spijkerschrifttabletten in de archieven der Hethietische koningen in Boğazköy. Behalve de tabletten met deze inheemsche talen en met Akkadisch, de taal der diplomatie in het oude Nabije Oosten, beschreven, waren er ook nog tabletten met andere talen, zooals Palaïsch en Ḫurrietisch [9]). De Ḫurrieten zijn een Azianiek volk, hetwelk nadat het circa 1500 door de Indoeuropeesche Mitanni onderworpen was, tezamen met deze in de 14de eeuw ook vazal der Hethieten werd.

[5]) J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln mit Einleitung und Erläuterungen,* 2 deelen, Leipzig, 1915, Vorderasiatische Bibliothek 2; S. A. B. Mercer, *The Tell El-Amarna Tablets,* 2 dln, Toronto, 1939.

[6]) E. F. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi.* 2 dln., Leipzig, 1923, Boghazköi-Studien 8/9; R. Labat, *L'Akkadien de Boghaz-Köi. Étude sur la langue de lettres, traités et vocabulaires akkadiens trouvés à Boghaz-Köi,* Bordeaux, 1932.

[7]) B. Hrozný, *L'invasion des Indo-Européens en Asie Mineure vers 2000 av. J.-C.,* ArOr I, 1929, 273-299; B. Hrozný, *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens,* Praag, 1943, en wel speciaal 121-140: *Der Einfall der Indoeuropäer in Vorderasien.*

[8]) Men zie ook: Ed. Meyer, *Die Entzifferung der hethitischen Sprache,* MDOG 56, 1915, 5-17; H. Winckler, *Vorderasien im zweiten Jahrtausend,* Leipzig, 1913, MVAG 18/4.

[9]) J. Friedrich, *Hethitisch und „Kleinasiatische" Sprachen.* Berlijn, 1931.

Blijkens de groote massa der Nesietische tabletten in de archieven zijn de Nesieten, de zoogenaamde spijkerschrift-Hethieten het leidende element geweest [10]; de hiëroglyphische Hethieten schijnen echter blijkens de van hen wijd en zijd verspreid in Zuidelijk Klein Azië en Noord Syrië teruggevonden met inscripties voorziene monumenten ook een zeer belangrijke rol in het Hethietische rijk te hebben gespeeld [11].

Vanuit hun hoofdstad Ḫattušaš hebben de Hethieten na 1800 v. Chr. in den loop der eeuwen, zooals de inhoud der tabletten ons heeft geleerd, hun macht naar alle kanten, doch vooral naar het Zuidoosten uitgebreid, naar de vruchtbare vlakten van Cilicië en Noord Syrië, waarbij naast militaire ook wel economische redenen de drijfveer zullen zijn geweest. Op deze wijze is het grootste deel van Syrië, voorts het land tusschen Euphraat en Tigris, waarbij de Mitanniërs onderworpen werden, alsmede groote deelen van Zuid- en Noordwest Klein Azië onder hun heerschappij gekomen. Gedurende de 14de eeuw v. Chr. verwierven zij onder hun koning Šuppiluliumaš (1395-1355), mede dank zij het zwakke politieke beleid van pharao Echnaton (1375-1358) zelfs de hegemonie in Voor Azië, welke zij tot ver in de 13de eeuw v. Chr. in langdurige oorlogen met de Egyptenaren ondanks de militaire krachtsinspanning van Ramses II in het 5de jaar zijner regeering (slag bij Kadeš 1301) [12] wisten te behouden. Het ʿEeuwige Verdragʾ van 1284 tusschen Egypte en het Imperium erkende practisch deze hegemonie [13]. Hun overheerschende positie in Voor Azië, ja zelfs hun positie in het centrum van Klein Azië ging ten onder bij de invallen der Zeevolken in Voor Azië kort na 1200; slechts in het Zuiden van Klein Azië en in Noord Syrië wist een deel hunner waarschijnlijk geleid door prinsen der dynastie van Ḫattušaš, die daar het militaire bestuur in handen hadden, zich van den schok te herstellen en de traditie van het Hethietische Imperium en zijn beschaving nog eeuwen voort te zetten, totdat de Assyriërs het land veroverden en tot een provincie van hun wereldrijk maakten. De verovering van Kargamiš aan den Euphraat door Sargon II in 717 v. Chr. maakte een einde aan de zelfstandigheid dezer Hethietische stadsstaatjes [14].

IV — De ligging en topographie der Hethietische hoofdstad. De ruïnes van de hoofdstad van het Hethietische rijk Ḫattušaš, zooals zij in de spijkerschrifttabletten van de oudste tijden af wordt genoemd, liggen bij het tegenwoordige Turksche dorpje Boğazköy (d.i. ʿpas-dorpʾ), 150 km ten Oosten van de Turksche hoofdstad Ankara (zie KAART 2). De stad ligt in het centrum van de Anatolische hoogvlakte binnen de bocht van de Kizil Irmak, de oude Halys, in het Vilayet Çorum, aan een kleine rivier de Budak-Özü, een rechter zijrivier van de Delice Irmak, die zich met de Kizil Irmak vereenigt, 200 km voor diens uitmonding in de Zwarte Zee. Om Boğazköy thans te bereiken moet men een grooten omweg maken, indien men niet in de gelegenheid is den afstand direct vanuit Ankara per auto over de slechte wegen af te leggen: Per Taurus-expres van Ankara naar Yerköy (5 uur), dan per autobus van Yerköy naar Yozgat (1 uur) en vandaar te paard of per reiswagen over den 1600 m hoogen Kapaktepe-Pas naar Boğazköy (6 uur).

Toen ik in 1937 als gast der Boğazköy-expeditie vanuit het station Yerköy tot Yozgat

[10]) B. Hrozný, *La deuxième lettre d'Arzawa et le vrai nom des Hittites indo-européens.* Journal Asiatique CCXVIII, 1931, 307-320.

[11]) H. Th. Bossert, *Altanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgahen in der griechischen Kultur,* Berlijn, 1942, 67-78: *Die Zeit der hethitischen Kleinfürstentumer.*

[12]) J. Sturm, *Der Hettiterkrieg Ramses' II,* Weenen, 1939, Beihefte zur WZKM Nr. 4.

[13]) Vertaling van dit verdrag in JEOL II, 186-192; S. Langdon and A. H. Gardiner, *The treaty of alliance between Ḫattušili, King of the Hittites, and the Pharaon Ramesses II of Egypt,* JEA 6, 1920, 179-205.

[14]) Voor de Assyriërs in Klein Azië: P. Naster, *L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIIe siècles av. J.-C. d'après les Annales des Rois assyriens.* Leuven, 1938, Bibliothèque du Muséon 8. Voor een overzicht der geheele Hethietische geschiedenis: A. A. Kampman, *Schets der Hethietische Geschiedenis en Beschaving,* Leiden, 1939 (Overdruk van de artikelen uit JEOL 3-6). Een nieuwe studie van mijn hand, aangepast aan de nieuwe gegevens en de zoogenaamde kortste chronologie van Voor Azië, is over dit onderwerp in voorbereiding. Men zie ook: B. Hrozný, *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens,* Praag, 1943, 141-183.

per autobus en vandaar tot Boğazköy per reiswagen den tocht naar de oude hoofdstad maakte, viel mij bij het aanschouwen van het bergachtige en dorre landschap op, hoe afgelegen en moeilijk bereikbaar de ruïnes thans liggen. K. Bittel merkt zeer terecht op [15], dat niet de verkeerstechnisch gunstige ligging oorzaak zal geweest zijn, dat de Hethietische vorsten vele eeuwen hier hun residentie vrijwel zonder onderbreking hadden, doch veeleer de geaardheid van het terrein, hetwelk bijzonder geschikt was voor het aanleggen van geduchte vestingwerken. Het is trouwens moeilijk voor ons te beoordeelen, of de stad ook voor het verkeer in het tweede millennium gunstig of ongunstig lag. Terwijl ons westerlingen in Turkije de West-Oost-verbinding het belangrijkst voorkomt, zal in de oudheid de belangrijke handelsweg van de Zwarte Zee naar Cilicië en Noord-Syrië, waar de havenstad Ugarit, het huidige Ras eš-Šamra, en Ḫalpa (Aleppo) de belangrijke knooppunten van zee- en karavaanwegen en opslagplaatsen van de handelsproducten waren, ongetwijfeld over Ḫattušaš hebben geloopen. De rivier Budak-Özü ontstaat door samenvloeiing van een drietal beekjes, waarvan twee de Yazır Derisi en Büyük Kaya Derisi diepe kloven in het gebergte hebben gemaakt en een naar het Noorden spits toeloopenden en afdalenden bergrug insluiten (zie KAART 2). Versterkt door muren en vele torens zullen de door de natuur begunstigde stadsgrenzen voor een aanrukkenden vijand een vrijwel onoverkomelijke hinderpaal geweest zijn. Waar de natuur niet heeft medegewerkt, zijn de vestingwerken nog sterker gemaakt dan op de van nature begunstigde plaatsen. Het hoogste punt van het stadsgebied bevindt zich in het Zuiden, nl. 1242 meter: de versterking van Yer Kapı, ook wel sphinxpoort genoemd; het laagste punt, 963 m, is de plaats, waar de Oostelijke en Westelijke stadsmuur ten Noordoosten van het Turksche dorp in het uiterste Noorden met een spitse punt samenkomen. Hier bevindt zich ook een aantal Turksche huizen met bijbehoorend bouwland op het antieke stadsterrein. Een aantal waterbronnen, dat nog steeds in werking is en ook in de heetste zomers overvloedig water geeft, moet in de oudheid van groot nut geweest zijn bij belegeringen. Het stadsgebied vormt geen langzaam glooiende vlakte, maar is zeer onregelmatig gevormd met inzinkingen, terwijl daartusschen een aantal hoog oprijzende rotsen, welke zich uitstekend leenden voor het aanleggen van burchten en bastions, in de stad zelf zich bevindt; dit onregelmatige, tusschen de stadsmuren inzinkende terrein, biedt weinig mogelijkheid tot het doen van opgravingen in de bovenstad, daar de rotsachtige bodem meermalen aan de oppervlakte komt. De oude woonhuizen zullen, van leemen tichels gemaakt, kort na 1200 wel alle volledig vernietigd zijn. In het Oosten van de stad ligt de voornaamste van deze rotsen, thans Büyük Kale (= groote burcht) geheeten, een ongeveer ovale heuvel, die in het Noorden en Oosten, waar de burchtmuren tevens stadsmuren zijn, buitengewoon steile, moeilijk bestijgbare hellingen heeft. Hier was de koningsburcht gevestigd, vandaaruit regeerden de Hethietische koningen hun rijk en onderdanen (Fig. 13).

De veelvuldig opstandige volksstammen aan de Noordelijke en Noordwestelijke grenzen van het Hethietische Rijk, in de teksten Gašgaš genoemd, maakten sterke vestingmuren en een diep geëchelonneerde verdediging van de hoofdstad tot een gebiedenden eisch. Het zijn vooral deze woeste horden, die blijkens veelvuldige vermelding in de teksten een voortdurend gevaar voor de hoofdstad opleverden. De Hethietische hoofdstad zal het meest in den zomer blootgesteld zijn geweest, wanneer de koning met de hoofdmacht te velde was en de verdediging was opgedragen aan een kleine troepenmacht. We lezen dan ook meermalen in de teksten, dat de koning tegen hen moet optrekken, éénmaal zijn zij er in ieder geval in geslaagd de hoofdstad binnen te dringen of te belegeren, want koning Muwatallis (1315-1297) was genoodzaakt de residentie tijdelijk naar Dattašša te verplaatsen [16]. Oorspronkelijk heeft Ḫattušaš ongeveer in het centrum van het Rijk gelegen, maar naar mate de koningen van het Oude, doch vooral van het Nieuwe Rijk hun macht ver naar het Zuidoosten uitbreidden en niet naar het Noorden, kwam de hoofdstad hoe langer hoe meer uit het centrum te liggen. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de stad op

[15]) K. Bittel, *Die Ruinen von Boğazköy,* Berlijn, 1937, 3-5.

[16]) A. Götze, *Ḫattušiliš,* Leipzig, 1924: *Grosser Text* Kol. II, 52 vlg.; K. Bittel, *Boğazköy,* Berlijn, 1935, 14-15.

alle denkbare wijzen met gebruikmaking van de terreinomstandigheden zoo geducht mogelijk was versterkt.

Het oude Boğazköy is geen kunstmatige heuvel, zooals men ze elders in Voor Azië in grooten getale aantreft. Het is een stad, die direct op den rotsachtigen bodem zelf is gebouwd, waar minder gelegenheid bestond tot het kunstmatig automatische verhoogen van het stadsniveau, zooals elders in Voor Azië, doordat de opeenvolgende bevolkingen nieuwe woningen bouwden op de woonplaatsen hunner voorgangers. Ook de geweldige uitgestrektheid van het oude stadsgebied zal dit proces niet in de hand gewerkt hebben [17]. Er was ruimte genoeg in de reuzenstad, althans voor oud-Oostersche begrippen van het tweede millennium, woningen naast het puin der oude te bouwen in plaats van erboven op. Alleen op Büyük Kale, den koningsburcht, waar uiteraard met ruimte gewoekerd moest worden, is de situatie anders. Van het hoogste punt Yer Kapı of van den Koningsburcht had de verdediger van de stad naar het Noorden een grootsch panorama. Hij kon een afstand van meer dan 20 km overzien tot in de nevelachtige bergen, die de Anatolische hoogvlakte van het Pontische kustgebied met zijn ruwe Noordenwinden afsluiten. In het voorjaar zal het landschap na de Maart- en Aprilregens er frisch hebben uitgezien, doch des zomers zal de brandende zon het groene steppegras hebben doen vergeelen en verdorren, terwijl des winters niet zelden de sneeuwstormen uit het Noorden het landschap met een wit kleed zullen hebben overdekt, doch tegelijkertijd de nadering van een vijand onmogelijk hebben gemaakt.

V — HET TOPOGRAFISCHE ONDERZOEK IN DE 19DE EEUW. De Fransche reiziger Charles TEXIER is als de ontdekker van de ruïnes der Hethietische hoofdstad te beschouwen. Hij kwam te Boğazköy in 1834 en hield het voor de resten van de door Herodotus I 76 bij de beschrijving van den oorlog tusschen Croesus en Cyrus genoemde stad Pteria [18]. In 1835 bezocht de Engelschman William HAMILTON de stad, doch hij hield de ruïnes voor de stad Tavium, de hoofdstad van de Keltische Trockmeriërs [19], welke plaats volgens K. BITTEL [20]) in Büyük Nefezköy, 18 km ten Zuidwesten van Boğazköy gelocaliseerd kan worden. De Duitsche reizigers H. BARTH en A. D. MORDTMANN bezochten in 1858 Boğazköy [21], doch een meer gedetailleerde beschrijving van de oude stad gaf Georges PERROT, die in 1862 met zijn teekenaar E. GUILLAUME Boğazköy bezocht [22]. In 1882 maakte Carl HUMANN den eersten betrouwbaren plattegrond van het geheele stadsgebied [23]. In 1887 verscheen het samenvattende overzicht der architectuur van Boğazköy door de Franschen PERROT et CHIPIEZ, waarbij echter omtrent den ouden naam en de geschiedenis der stad nog in het duister werd getast [24]. Belangrijk werden de reizen van E. CHANTRE in 1893 en 1894 [25]. In het laatste jaar werd hij vergezeld door den assyrioloog A. BOISSIER. Toen hij bij wijze van proef in Tempel I en op Büyük Kale, welke de Koningsburcht zou blijken te dragen, de spade in den grond stak, kwamen brokstukken van kleitabletten aan den dag. In hetzelfde jaar kwam ook de Pruisische luitenant E. SCHÄFFER te Boğazköy; hij vond bij

17) Ḫattušaš had in de 13de eeuw, het bastion Büyük Kaya niet medegerekend, een oppervlakte van 167,7 ha, terwijl de muren een lengte hadden van 6 km. Een rondwandeling duurt door het meermalen moeilijke terrein enkele uren. Ter vergelijking enkele andere antieke steden: Babylon (600 v. Chr.) 1000 ha; Nineve (700 v. Chr.) 750 ha; Assur (1200 v. Chr.) 53 ha; Zenčirli (800 v. Chr.) 36 ha; Athene (Themistocles) 220 ha; Rome (275 n. Chr.) 1250 ha. Het aantal inwoners kan onder Ḫattušiliš III (1290-1265), toen de Hethieten op het toppunt van hun macht stonden, op ongeveer 50 000 becijferd worden.

18) Ch. TEXIER, *Description de l'Asie Mineure I*, Parijs, 1839, 209-233, pl. 72-83.

19) W. HAMILTON, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I*, Londen, 1842, 391 vlg.

20) K. BITTEL, *Die Ruinen von Boğazköy*, 99.

21) H. BARTH, *Versuch einer eingehenden Erklärung der Felsskulpturen von Boghaskoei*, Monatsber. Berl. Akad. d. Wiss., Febr., 1859.

22) G. PERROT, E. GUILLAUME, J. DELBET, *Explorations archéologiques de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*. Parijs, 1872.

23) C. HUMANN, O. PUCHSTEIN, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Berlijn, 1890, 54 vlg.

24) G. PERROT, Ch. CHIPIEZ, *Histoire de l'art dans l'antiquité IV*, Parijs, 1887, 596 vlg.

25) E. CHANTRE, *Mission en Cappadoce 1893-1894*, Paris, 1898, 1-64.

den ingang van den Grooten Tempel I eveneens een brokstuk van een kleitablet [26]. De door CHANTRE gevonden tabletten werden onderzocht door Père V. SCHEIL; hij was van oordeel, dat het geen Kültepe-tabletten waren, maar dat ze minstens uit 2000 v. Chr. dateerden, hoewel hem reeds een bepaalde overeenkomst met de Amarna-tabletten was opgevallen. Dertien van de door CHANTRE gevonden tabletten waren beschreven met een onbekende taal in spijkerschrift, welke later na de ontdekking van B. HROZNÝ de Hethietische (Nesietische) bleek te zijn.

VI — DE OPGRAVINGEN VAN 1906-1912. Dan komt de reis van Hugo WINCKLER in gezelschap van Th. MAKRIDI Bey, destijds conservator aan het Ottomaansch Museum te Istanbul in de herfst van 1905 en de door hem geleide expedities van 1906 en 1907 met de opzienbarende vondst van 11 000 kleitabletten [27]. Terwijl de expedities van WINCKLER en MAKRIDI er meer op uit waren op de gunstigst denkbare plaatsen kleitabletten, dus bronnenmateriaal, te vinden, werden in den zomer van 1907 de vestingwerken en de gebouwen der oude hoofdstad onderzocht door een expeditie van het Duitsche Archæologische Instituut onder leiding van Otto PUCHSTEIN (dezelfde, die in 1882 Boğazköy met C. HUMANN bezocht), in samenwerking met D. KRENCKER, H. KOHL en L. CURTIUS [28]. Bij deze expeditie werd de loop der stadsmuren nagegaan, vijf stadspoorten werden blootgelegd (KAART 2), er werd een onderzoek ingesteld naar de tusschenmuren, die het stadsgebied in wijken verdeelen, alsmede naar de burchten, die zich in de stad bevinden. Het hoofdgebouw met een deel der magazijnen van den Grooten Tempel I in de benedenstad werd blootgelegd, voorts vier andere gebouwen in de Zuidelijke bovenstad, waarvan men er drie voor een tempel en één, vlak bij de Koningspoort gelegen, abusievelijk voor een paleis hield. Uiteraard kon deze expeditie in enkele maanden slechts voorloopig werk verrichten en moest detailonderzoek tot later uitgesteld worden. Zoo bleek bij de systematische opgraving van het 'paleis' in 1935 door K. KRAUSE, dat dit gebouw eveneens een tempel was geweest. De opgravingen werden in 1911 en 1912 door H. WINCKLER eveneens in opdracht van de *Deutsche Orient-Gesellschaft* voortgezet, maar mede ten gevolge van den slechten gezondheidstoestand van WINCKLER, die kort daarop is gestorven, brachten deze expedities weinig nieuws, terwijl een uitvoerig opgravingsrapport achterwege bleef. Daarmede houdt het archæologische onderzoek ter plaatse voor welhaast 20 jaren geheel op. De eerste wereldoorlog breekt uit en in de jaren daarna blijkt er voorloopig nog van geen voortzetting sprake te zijn. Toch zijn deze jaren van rust op archæologisch terrein en in philologisch opzicht zeer vruchtbaar geweest: B. HROZNÝ wist het Nesietisch, het Hethietische spijkerschrift te ontcijferen [29], in 1916 werd een begin gemaakt met de publicatie van de Boğazköy-tabletten in opdracht van de *Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen* in Berlijn, een werkzaamheid, die tot op heden, mede dank zij den stroom tabletten uit de opgravingen der dertiger jaren, nog niet voltooid is [30].

VII — DE OPGRAVINGEN VAN 1931-1939. Wanneer dan ten slotte in de maand September 1931 onder leiding van Dr K. BITTEL, die daarvóór reeds aan de Amerikaansche opgravingen te Alişar Hüyük, waar eveneens een oude nederzetting met Hethietische lagen aan den dag was gekomen, had deelgenomen, de opgravingen te Boğazköy in opdracht van het

26) MDAI 20, 1895, 451-465.

27) H. WINCKLER, *Die im Sommer 1906 in Kleinasien ausgeführten Ausgrabungen*, OLZ 9, 1906, kol. 411, 607, 621; H. WINCKLER, *Vorläufige Nachrichten über die Ausgrabungen in Boghaz-köi im Sommer 1907. Die Tontafelfunde*, MDOG 35, 1907, 1-59.

28) O. PUCHSTEIN, H. KOHL, D. KRENCKER, *Boghasköi. Die Bauwerke*, Leipzig, 1912, WVDOG 19.

29) MDOG 56, 1915, 17-50.

30) Teksten: *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (afgekort KBo) Heft 1-6, Leipzig, 1916-1921, WVDOG 30 en 36; *Keilschrifturkunden aus Boghazköi* (afgekort KUB) Heft 1-33, Berlijn, 1921-1943, uitgave van de *Staatlichen Museen in Berlin, Vorderasiatische Abteilung*; Transcriptie: E. FORRER, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift* (afgekort BoTU), Band 1-2, Leipzig, 1922, WVDOG 41 en 42; Transcriptie en Vertaling: *Boghazköi-Studien* Heft 1-10, Leipzig, 1917-1924; *Hethitische Texte*, Heft I-VIII, Leipzig, 1927-1943.

Duitsche Archæologische Instituut en de *Deutsche Orient-Gesellschaft* worden hervat, dan kunnen de opgravers hun vondsten baseeren op de inmiddels voor het grootste deel gereconstrueerde Hethietische geschiedenis en beschaving. De negen campagnes zijn zoowel in archæologisch-historisch, als in philologisch opzicht van groot belang geweest voor de jonge wetenschap der Hethietologie en wij kunnen BITTEL en zijn medewerkers slechts dankbaar zijn voor hetgeen zij in deze jaren door middel van hun opgravingen hebben weten te verduidelijken [31]). In deze negen campagnes werd de philologie verrijkt met ruim 5000 spijkerschrift-tabletten, waarvan het grootste gedeelte afkomstig is uit het magazijn A op den Koningsburcht, hetwelk wij wellicht het beste kunnen betitelen als het Koninklijk Hethietisch Rijksarchief en Bibliotheek. Ook het grootste gedeelte dezer tabletten is in het Nesietisch, het Hethietische spijkerschrift, beschreven. Het toeval heeft gewild, dat reeds in het eerste jaar der opgraving dit gebouw door BITTEL werd aangesneden, terwijl de groote massa der kleitabletten in de derde campagne (1933) te voorschijn kwam [32]). Het archief-gebouw leverde tot 1934 reeds 3737 spijkerschrifttabletten op. De overige werden op de andere deelen van den Koningsburcht en in de Noordelijke benedenstad gevonden. Gedurende negen jaren werd op den Koningsburcht gegraven, in de jaren 1931-1935 echter het meest intensief (KAART 3). Niet alleen werden de fortificaties van den burcht in het Oosten, Noorden en Westen nauwkeurig nagegaan, doch de opgravers legden in het Zuiden en Westen van den burcht een viertal gebouwen A, B, C en D bloot, zoodat met het magazijn E [33]), hetwelk reeds door WINCKLER en MAKRIDI werd opgegraven, thans vijf onderdeelen van het koninklijk paleis vrij volledig bekend zijn. Door de opgravingen is namelijk komen vast te staan, dat het burchtplateau met vrij groote zekerheid door één groot complex gebouwen, het koninklijk paleis, werd ingenomen. De gebouwen A tot E hangen alle met elkaar samen, hetgeen vooral ook blijkt, doordat de Westelijke muren van de gebouwen D en E tegelijk den bovenbouw van den binnensten burchtmuur vormen, zooals op Fig. 13 goed te zien is [34]). Tusschen de gebouwen C, D en E had men gangen, die toegang tot het binnenste van het paleis verleenden (zie KAART 3). Gebouw C (geheel rechts op de reconstructie) zal vermoedelijk een sacraal karakter hebben gehad, terwijl gebouw D (links van C) wellicht als kazerne van de paleiswacht werd gebruikt. Gebouw E (het hooge gebouw met twee verdiepingen), waar Th. MAKRIDI in 1906 de vele kleitabletten had gevonden, toont verwantschap met gebouwen, die wij terecht of ten onrechte *Bît-Ḫilani* noemen [35]).

Na de campagne van 1936 bleek het mogelijk een overzicht te geven van de ontwikkeling van de belangrijkste typen der Hethietische ceramiek [36]). Ook had men intusschen een goed inzicht gekregen in de archæologische lagen van Büyük Kale. Men kan thans de volgende lagen onderscheiden:

V — (3000-1900) Proto-Ḫattische periode en Kültepe-tabletten der Assyrische kooplieden;
IV — (1900-1475) Hethietische Oude Rijk;
IIIa— (1450-1375) beginperiode van het Hethietische Imperium;
IIIb— (1375-1200) Hethietische Imperium.
II — (1150-700) periode der Phrygiërs;
I — (700 v. Chr.-1000 n. Chr.) Lydiërs, Perzen, Hellenisme, Romeinen, Byzantijnen.

In de periode IIIb vonden groote verbouwingen op den burcht evenals in de stad aan de

[31]) MDOG 70, 1932, 1-23; 72, 1933; 73, 1935, 13-36; 74, 1936; 75, 1937; 76, 1938, 13-47; 77, 1939; 78, 1940, 29-75.

[32]) In de MDOG staat in de vrijwel jaarlijksche Boğazköy-rapporten (zie noot 31) eerst een verslag van de opgraving zelf en de ontdekte voorwerpen van de hand van K. BITTEL, later ook van R. NAUMANN, daarna volgt steeds een bijdrage over de in de betreffende campagne gevonden teksten en zegels; de teksten zijn ter plaatse afwisselend bewerkt door H. EHELOLF, H. G. GÜTERBOCK en H. OTTEN, de zegels door H. G. GÜTERBOCK.

[33]) De aanduiding A-E is van BITTEL, die ook overigens de verdienste heeft de opgravingen te Boğazköy in juiste banen te hebben geleid.

[34]) K. BITTEL, *Die Bauwerke auf Büyükkale* in *Boğazköy II, Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*, Berlijn, 1938, 11-20, APAW phil.-hist. Kl. 1938, Nr. 1.

[35]) H. WEIDHAAS, *Der BIT-ḪILANI*, ZA 45, 1939, 108; *Boğazköy II*, 17-20.

[36]) K. BITTEL, *Hethitische Keramik*, MDOG 75, 1937, 35-40 met uitslaande kaart, waarop de belangrijkste modellen chronologisch geteekend zijn.

tempels plaats, terwijl de groote uitbreiding der stad naar het Zuiden noodzakelijk werd, toen onder Šuppiluliumaš (1395-1355) het Hethietische rijk in macht en aanzien toenam en de hoofdstedelijke bevolking dientengevolge voortdurend vermeerderde. Onder de Romeinen en Byzantijnen schijnt Büyük Kale niet meer doorloopend bewoond geweest te zijn. Een nauwkeurige dateering van de gebouwen A-E is helaas niet mogelijk. In Boğazköy zijn namelijk geen stichtingsoorkonden gevonden, zooals dit in Mesopotamië zoo ruimschoots het geval is. De Hethieten hebben deze voor ons zoo nuttige gewoonte niet gekend; evenmin stempelden de Hethieten de leemen tichels hunner gebouwen, zoodat het buitengewoon moeilijk is bepaalde bouwwerken aan bepaalde koninklijke opdrachtgevers toe te wijzen. De in de verschillende lagen gevonden ceramiek, vooral die, welke als zoogenaamde *Fundamentbeigabe* bedoeld was, is daarom naast de kleitabletten en de zegels een belangrijk hulpmiddel voor de dateering.

Gedurende de jaren 1931-1939 werd gelukkigerwijze ook een aantal voorwerpen gevonden, waardoor de dateering der verschillende lagen vergemakkelijkt werd en welke ons aanknoopingspunten verschaffen met de geschiedenis der andere oud-Oostersche volken. Zoo werden tot 1936 twee Kültepe-tabletten gevonden, één op Büyük Kale en één in het Zuiden van de stad, daarna werd in 1938 bij de opgravingen ten Noorden van den grooten Tempel in de benedenstad onder de oude Hethietische laag een aantal Kültepe-tabletten met teksten in het Assyrisch ontdekt. De vondst van deze tabletten bewijst, dat Anatolië reeds voor de komst der Assyrische kooplieden bewoond was en dat in het bijzonder Büyük Kale en de benedenstad de residentie vormden van Proto-Ḫattische koningen [37]). Bij de opgraving ten Noorden van tempel I waar onder laag III (Hethietisch Imperium) zich huizen bevonden uit laag IV (Oude Rijk) en laag V (Ḫattische periode, Kültepe-tabletten) is duidelijk gebleken, dat er geen scherpe overgang is van de periode der Kültepe-tabletten, toen Ḫattušaš een Proto-Ḫattische stadstaat was, naar die van het Hethietische Oude Rijk. Ceramiek en gebruiksvoorwerpen der oud-Hethietische periode hadden zooals duidelijk gebleken is, reeds ten tijde der Assyrische kooplieden, dus op het eind der Proto-Ḫattische periode een belangrijke ontwikkeling meegemaakt. Hieruit valt de conclusie te trekken, dat het historisch bewijsbare optreden der Indoeuropeesche Nesieten en hun politiek overwicht onder hun eerste koningen in het geheel geen belangrijke verandering in cultureel opzicht ten gevolge heeft gehad. Op Büyük Kale werd eveneens een drietal oud-Hethietische bouwwerken ontdekt, één onder magazijn A, één in het Zuidwesten van het burchtplateau en één tusschen D en E, dus juist daar, waar de Hethietische koningen hun officieelen toegang hadden tot het binnenste van hun paleis.

Op de betrekking met Egypte wijst een scarabæus van bergkristal, in 1935 gevonden en voorts een brokstuk van een Egyptische stèle van rood graniet, in 1937 op den burcht ontdekt. Reeds in 1934 en in de jaren daarvoor waren op verschillende plaatsen afdrukken op leem van konings- en andere zegels gevonden. In 1936 en 1937 werd gebouw D blootgelegd. Dit gebouw leverde tweehonderd zegelafdrukken op, waaronder 85 koningszegels. De oudst dateerbare daarvan waren van Šuppiluliumaš (1395-1355). De jongste van Ḫattušiliš III (zie JEOL deel II fig. 15), die ook wel gezamenlijk met zijn gemalin Puduḫepaš zegelt en waarschijnlijk ook van hun zoon Tudḫaliaš IV (1250-1220), zoodat wij nu zegels van bijna alle koningen van het Imperium bezitten [38]). Deze zegels zijn vooral voor de ont-

[37]) B. HROZNÝ, *Assyriens et Hittites en Asie Mineure vers 2000 av. J.C.*, ArOr 4, 1932, 112-117; B. LANDSBERGER, *Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend*, Leipzig, 1925, AO 24; P. E. VAN DER MEER, *Une correspondance commerciale assyrienne de Cappadoce*, Parijs, 1932.

[38]) H. G. GÜTERBOCK, *Siegel aus Boğazköy I. Die Königssiegel der Grabungen bis 1938, II. Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel*, Berlijn, 1940-1942, AfO, Beiheft 5 und 6. In het bijzonder wil ik hier wijzen op de *Kunstgeschichtliche Ergebnisse*, II, 48-52 van Güterbock: „Wir dürfen daher diese Siegelkunst, die zeitlich auf die Periode des hethitischen Grossreichs festgelegt und in der Hauptstadt gefunden ist, als hethitisch im Sinne einer Grossreichskunst betrachten".

cijfering en de palæographie van de Hethietische hiëroglyphen zeer belangrijk; soms bevatten zij alleen den koningsnaam in hiëroglyphenschrift, doch het komt ook voor, dat de zegels een enkelen of dubbelen rand van spijkerschrift hebben. Bijzonder goed bewaard is het zegel van Urḫi-Tešup (1297-1290). Belangrijk is het voorkomen van geheel cursief geschreven hiëroglyphen. Daaruit valt niet alleen op te maken, dat tijdens het Imperium reeds veelvuldig het beeldschrift inderdaad geschreven werd, doch ook, dat het bestanddeel der Hethietische volkeren-conglomeratie, dat het beeldschrift had meegebracht, reeds tijdens het Imperium een belangrijk cultureelen, misschien zelfs politieken invloed bezat. Zoo kwam op den burcht in 1934 een hiëroglyphische inscriptie van een koning Tudḫalias op een kalksteenen stèle voor den dag.

In 1937 werden de werkzaamheden aan den grooten tempel I (KAART 2), die bijna dertig jaar hadden stilgelegen, hervat, de binnenhof werd vrijgelegd, terwijl onder het plaveisel van het Imperium een vloerbedekking voor den dag kwam, die òf uit het begin van het Imperium òf uit het Oude Rijk dateert. Het door de opgravers als Ḫalentuwa-huis aangeduide gebouw, waar tijdens de opgravingen vóór den eersten wereldoorlog ook tabletten waren gevonden, werd eveneens in 1937 blootgelegd. Het ligt aan den voet van Büyük Kale, direct ten Zuiden van de propylæen van den grooten tempel. Volgens NAUMANN dateert het vermoedelijk uit de 14de eeuw; het bezat twee verdiepingen en hing waarschijnlijk samen met den cultus in tempel I, doch een sacraal karakter heeft het vermoedelijk niet gehad. Van de verdere werkzaamheden der negen campagnes noem ik nog de volgende: in 1935 werd tempel V ten Noordwesten van de ᶜKoningspoortᵓ gelegen, blootgelegd, waarbij bleek, dat dit gebouw door PUCHSTEIN abusievelijk voor een paleis was gehouden [39]). In 1937 werd bij de Leeuwenpoort het fundament van een particulier huis uit het Imperium onderzocht. In 1938 werd de poort door den muur, die de stadswijk, waar de groote tempel ligt, scheidt van de Noordelijkste wijk, opgegraven. In 1935, 1938 en 1939 werd het geheele complex van het Hethietische rotsheiligdom Yazılı Kaya blootgelegd, doch voor nadere bijzonderheden hieromtrent mag ik verwijzen naar mijn artikel in Jaarbericht N° 8 [40]). Ten slotte werd in de laatste expeditie (1939), die op 2 September van dat jaar door het uitbreken van den oorlog moest worden afgebroken, een samenvattend onderzoek ingesteld naar de resten der Phrygische architectuur op Büyük Kale, terwijl de sedert 1931 blootgelegde Phrygische gebouwen en vestingwerken in kaart werden gebracht [41]). In het Westen steunt de Phrygische muur op de sterke Hethietische fundamenten van den binnenmuur, in het Noorden en Oosten kon dit nog niet nauwkeurig worden vastgesteld. Gebleken is, dat de Phrygiërs het burchtplateau zeer onregelmatig en zonder bepaald systeem hebben bebouwd. Een verdeeling tusschen oud en nieuw-Phrygisch (dus IIa en IIb) is in vele gevallen onmogelijk ten gevolge van de aangerichte verwoestingen. De gebouwen uit Romeinschen en Byzantijnschen tijd waarvan slechts weinig is teruggevonden, hebben in architectonisch opzicht veelal bij de nog bruikbare Phrygische muren aangeknoopt. Hoewel de Phrygiërs de Hethietische gebouwen in belangrijke mate van hun steenen materiaal hebben beroofd en dus kennis moeten hebben gehad van de voortreffelijke Hethietische manier van bouwen, is het hun niet gelukt deze architectuur aan te leeren of na te bootsen. De Phrygische laag van Büyük Kale verschilt niet veel van de onoverzichtelijkheid der meeste ons bekende nederzettingen uit denzelfden tijd der oud-Oostersche geschiedenis.

39) K. KRAUSE, *Boğazköy Tempel V. Ein Beitrag zum Problem der hethitischen Baukunst,* Berlijn, 1940, Istanbuler Forschungen II; Th. A. BUSINK, *Tempelbouw in Oud-Cappadocië,* JEOL II, 203-219. In dit artikel geeft onze bouwkundige medewerker de heer Th. A. BUSINK een principiëele uitvoerige uiteenzetting van de Hethietische (Oud-Cappadocische) tempelbouw ten opzichte van de tempels der andere oud-Oostersche volkeren. Men vindt hier ook de plattegronden der tempels in Boğazköy.

40) K. BITTEL, R. NAUMANN und H. OTTO, *Yazılı Kaya, Felsbilder, Inschriften und Kleinfunde,* Leipzig, 1941, WVDOG 61; A. A. KAMPMAN, *Yazılı Kaya, het Hethietische rotsheiligdom bij Boğazköy-Ḫattušaš,* JEOL II, 689-708.

41) MDOG 78, 1940, uitsluitende kaart.

VIII — DE VESTINGWERKEN DER HETHIETISCHE HOOFDSTAD [42]). De hoofdstad van het Hethietische rijk ligt zooals hierboven reeds uiteengezet op een land-schiereiland tusschen twee riviertjes, waarbij het van vestingbouwkundig oogpunt uit reeds zeer geschikte terrein zoo doeltreffend mogelijk voor verdere versterkingen werd gebruikt. In het Oosten en het Westen maken de riviertjes diepe insnijdingen in het terrein, waardoor er steile berghellingen zijn ontstaan, die ondersteund door muren en bastions voor den vijand een welhaast onoverkomelijke hindernis moeten hebben beteekend. De groote verdedigingslinie, die de oude stad in het Noorden en den stadsuitleg in het Zuiden, die waarschijnlijk van Šuppiluliumaš is, omsluit, loopt langs den rand van de hellingen der beide dalen in Oost en West (zie PLAAT X *g*). In het Noorden eindigt hij spits, in het Zuiden heeft de muur ongeveer den vorm van een half verticaal doorgesneden ei. In het bijzonder deze Zuidelijke boog is voor een groot deel teruggevonden, omdat de hellingen hier minder steil zijn en de muren niet naar beneden zijn gestort, zooals op den koningsburcht. Het verdedigingsstelsel bestaat uit twee muren (Fig. 14), een minder sterke en reeds op de helling liggende buitenmuur en een hooger opgetrokken dikke binnenmuur. Beide muren zijn op ongelijke afstanden versterkt met vooruitspringende rechthoekige of vierkante torens, nu eens zijn de muren direct op de natuurlijke rots gebouwd, dan weer moesten inzinkingen in den bodem eerst met aarde worden opgevuld. De onderbouw van den lageren buitenmuur was massief (PLAAT X *m*), de binnenmuur had twee wanden, de ruimte daartusschen was opgevuld met puin en kleinere steenen. Deze muur was gebouwd van tamelijk platte leemen tichels en beschikte over een weergang met borstwering. De bastions waren over het algemeen van onder massief en

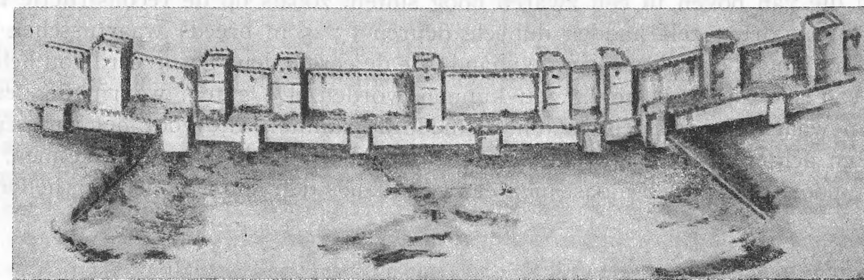

Fig. 14. Reconstructie der fortificatie van Yerkapı-Sphinxpoort

slechts vanaf de weergang toegankelijk (zie Fig. 16 en PLAAT IX *e*), sommige echter bezaten ook benedenvertrekken. die vanuit de stad toegankelijk waren.

Waar de natuur niet gunstig heeft medegewerkt, zooals in het Zuiden en in het Noorden, zijn de vestingwerken nog sterker gemaakt dan elders. De helling was bovendien door plaveisel glad en moeilijk bestijgbaar gemaakt, terwijl hierdoor tevens afbrokkelen verhinderd werd. In de bovenstad gaven minstens vijf poorten toegang tot het binnenste van de stad, drie van deze poorten zijn verfraaid door reliëfs. Dit waren de Koningspoort (PLAAT X *h*) in het Zuidoosten, zoo genoemd naar het reliëf van de meer dan levensgroote figuur die zich vroeger op den monoliet aan de stadszijde bevond (tegenwoordige toestand: JEOL, deel II, PLAAT VI). Men dacht eerst, dat het reliëf een koning voorstelde, maar thans helt men er meer toe over het voor een oorlogsgod, gewapend met bijl, spitsen helm en zwaard te verklaren. Dit reliëf bevindt zich thans voor het museum te Ankara [43]). Geheel in het Zuiden bevindt zich

42) Opvallend is, dat in C. SCHUCHHARDT, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte,* Berlijn, 1931, in het over de Hethieten handelende hoofdstuk (blz. 16-27) slechts enkele regels aan de versterkingen der Hethietische hoofdstad worden gewijd, terwijl het grootste deel van het hoofdstuk zich bezig houdt met de vestingwerken van Zencirli, in het Kleinaziatisch-Syrische grensgebied gelegen. Dit is des te verwonderlijker, omdat het groote werk van O. PUCHSTEIN c.s. *Boghasköi, Die Bauwerke,* reeds in 1912 verschenen was en SCHUCHHARDT dus kennis van de geduchte verdedigingswerken van Boğazköy had kunnen nemen. Ik wil in dit verband verwijzen naar mijn bijdrage in MVEOL N° 7, Leiden 1944 over *Hethietische vestingbouwkunde.*

43) A. A. KAMPMAN, *Het reliëf aan de ᶜKoningspoortᵓ te Ḫattušaš-Boğazköy,* JEOL II, 176, pl. VI.

de Sphinxpoort (Fig. 14), oorspronkelijk aan de buitenzijde geflankeerd door twee sphinxen, waarvan er zich één te Istanbul en één te Berlijn bevindt. Ten derde de Leeuwenpoort in het Zuidwesten, zoo genoemd naar de reliëfs (kop en voorlijf) van de twee leeuwen met opengesperden bek, die aan weerszijden aan den buitenkant van de poort staan opgesteld en één geheel vormen met de twee monolieten, die als deurposten fungeeren (PLAAT X *i*). Van de andere poorten in de bovenstad, de zgn. Boven- en Beneden-Westpoort zijn geen reliëfs bewaard gebleven. Zooals wij boven reeds zagen, moeten de Noordelijke stadswijken ook nog een of twee poorten hebben gehad en wel daar, waar de weg van den grooten tempel

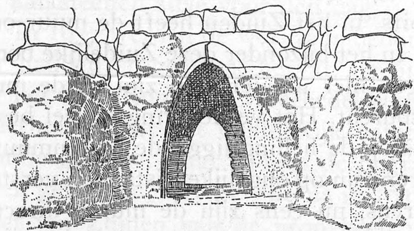

Fig. 15. Reconstructie Koningspoort van buiten.

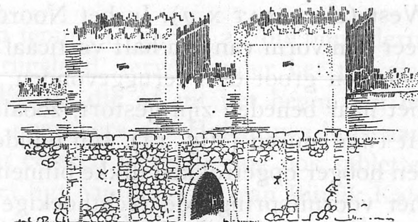

Fig. 16. Koningspoort stadzijde

I via de poort in den Noordelijksten stadsmuur leidde naar Yazılı Kaya. De poorten met uitzondering van de Sphinxpoort zijn alle volgens hetzelfde systeem aangelegd (zie Fig. 15 en 16). Links en rechts van den ingang zijn stevige torens; als deurposten gebruikte men zware monolieten die van boven in een zwaren boog sloten, zooals op de reconstructie te zien is (Fig. 15). De poorten zelf hadden dubbele deuren (3.25 m breed) waartusschen zich een ruimte (7.8 m lang) bevond, waarin de vijand, die de eerste deur geforceerd zou hebben, van boven af van alle zijden bestookt zou kunnen worden. De gaten, waarin de deurpennen draaiden en waarin de grendels pasten, alsmede de ruimten, die voor het aanbrengen van zware balken achter de deur waren uitgespaard, zijn ten deele nog te herkennen.

Om de poort te bereiken moest men eerst een langs den muur loopenden, hellenden weg

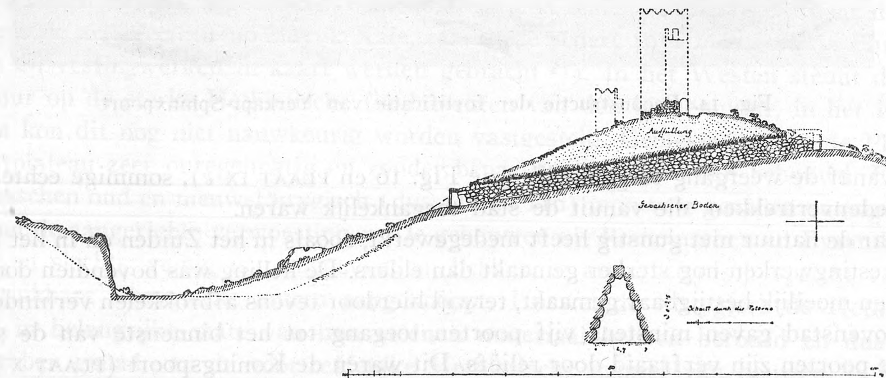

Fig. 17. Doorsnede der fortificatie van Yerkapı

bestijgen, waardoor de aanvaller reeds voordat hij de poort naderde aangevallen kon worden. De deuren zelf moeten wij ons van hout en wellicht met brons beslagen denken. De versterking van de Sphinxpoort of zooals deze ook veelal heet Yerkapı (= aarden poort) is een der merkwaardigste staaltjes van Oudoostersche vestingbouwkunde (Fig. 14). De stad was daar het gemakkelijkst aan te vallen, omdat de helling zacht glooide en er geen waterversperring was. Op Fig. 16 ziet men de reconstructie: voormuur en achtermuur, middenin de poort met de beide sphinxen, welke slechts bereikt kon worden door één der twee steile trappen te bestijgen en dan den weg tusschen de beide muren te volgen. Deze trappen zullen ook voor het doen van uitvallen zeer geschikt zijn geweest. Het spreekt vanzelf, dat het lastig was via de Sphinxpoort de stad te betreden; om dit euvel te verhelpen was

direct op de natuurlijke helling een 70 m lange driehoekige poterne gebouwd met een breedte van 2,4 m (zie Fig. 17); de expeditie van 1907 heeft dezen gang terug gevonden en uitgegraven. De buitenste toegang is intact met de monolieten terug gevonden (zie PLAAT IX *b*) en de gang is nog in haar geheele lengte begaanbaar; de toegang vanuit de stad is ten deele ingestort (zie PLAAT IX *a*). Boven de gang, die van rotsblokken was gebouwd, had men circa 5 meter aarde gestort en daar de beide muren bovenop geplaatst. Frappant is, dat de zitplaats van den poortwachter bij den ingang naar de stad nog goed bewaard is gebleven (PLAAT IX *b*).

Wanneer men den plattegrond van de stad bekijkt (zie KAART 2), dan valt terstond op, dat de Hethietische hoofdstad in verschillende wijken was ingedeeld, die van elkaar waren gescheiden door tusschenmuren; het verkeer van de éene wijk naar de andere geschiedde door middel van overdekte gangen, die volgens hetzelfde principe waren gebouwd als de poterne van Yerkapı. De wijken van de hoofdstad zijn weliswaar historisch gegroeid, maar de Hethietische vestingbouwkundigen braken, wanneer een nieuwe uitleg van het stedelijk gebied door de toeneming van de bevolking noodzakelijk was, den buitenmuur, die dan binnenmuur werd, niet alleen niet af, doch versterkten hem voortdurend. Het verkeer tusschen de wijken geschiedde door middel van poternen (PLAAT IX *c*). Ten tijde van den inval der Indoeuropeesche Nesieten in Klein Azië, toen de Proto-Ḫattische bevolking van Ḫattuš, zooals het toen heette, handel dreef met de Assyrische kooplieden (1920-1870), zijn, zooals de opgravingen hebben laten zien, uitsluitend de koningsburcht en de Noordelijke benedenstad bewoond geweest. De eerste koningen van de Hethietisch-Nesietische dynastie resideerden nog niet in Boğazköy, doch in Kuššar. Koning Anittaš, die kort na 1900 eerst in Kuššar, daarna in Nešaš heeft geregeerd, strijdt zelfs tegen den Proto-Ḫattischen koning van Boğazköy Pijuštiš. Anittaš verwoestte Ḫattuš en vervloekte een ieder, die de stad weer zou opbouwen. Eigenaardige speling van de geschiedenis, dat de koningen van het machtige Hethietische Imperium juist hier hun zetel hadden. Immers reeds Ḫattušiliš I (= Labarnaš II) schijnt in Ḫattušaš te hebben geresideerd [44]). Hoewel de koningen van het Hethietische Oude Rijk hun macht ver naar het Zuiden en Zuidoosten tot in Noord Syrië hebben uitgebreid (Muršiliš I maakte zelfs een strooptocht naar Babylon in 1600, waardoor hij een einde maakte aan de eerste dynastie van Babylon), is de hoofdstad tot 1475 v. Chr., in welk jaar het Hethietische Oude Rijk wellicht door vijandelijke aanvallen uit het Noorden en Zuidoosten is ten gronde gegaan, nauwelijks grooter geweest dan ten tijde der Proto-Ḫattische stadskoningen. Geheel anders werd de situatie, toen kort na 1450 een nieuwe Hethietische dynastie aan het bewind kwam en het is waarschijnlijk de groote veroveraar Šuppiluliumaš (1395-1355) geweest, die den grooten uitleg met Koningspoort, Sphinxpoort en Leeuwenpoort tot stand heeft gebracht [45]). Naar alle waarschijnlijkheid is deze uitleg kort vóór 1300 onder de regeering van koning Muwatalliš (1315-1297) gedeeltelijk ten gronde gegaan bij den grooten aanval van de Gašgaš-stammen, toen de koning zijn residentie naar Dattašša moest verplaatsen [46]). Het is echter een merkwaardige speling van het lot, dat onder de vele duizenden spijkerschrift-tabletten, die te Boğazköy zijn gevonden, er vrijwel geen een is, dat ons eenigermate over de ontwikkeling van de Hethietische hoofdstad inlicht. De geschiedenis der hoofdstad moet mede gereconstrueerd worden uit archæologische vondsten, zooals ceramiek, zegelafdrukken, enz. te Boğazköy gevonden en uit het archæologische materiaal, dat ons de opgravingen elders in Voor Azië hebben verschaft (o.a. in den laatsten tijd Mari, Ugarit, Alalaḫ) [47]).

[44]) F. SOMMER und A. FALKENSTEIN, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Ḫattušili I (Labarna II.)*, München 1938, ABAW, N.F. 16. Men schrijft de naamsverandering van Labarnaš in Hattušiliš toe aan het feit, dat deze koning de residentie van Nešaš naar Boğazköy verplaatste.

[45]) Hierop wijst wellicht ook de hiëroglyphische inscriptie van Šuppiluliumaš aan één der belangrijke verkeerswegen in de bovenstad op de Zuidoostzijde van den burcht Nisantas. Op geen één plaats in de bovenstad zijn voorts voorwerpen gevonden, die van vóór het Imperium dateeren.

[46]) K. BITTEL, *Boğazköy*, Berlijn, 1935, 14-15; E. CAVAIGNAC, *Dadasa-Dattasa*, RHA 2, 1933, 65-76.

[47]) In een volgend artikel hoop ik nog nader op de stadsgeschiedenis terug te komen. Voorloopig verwijs ik naar mijn historisch schema in JEOL II, 193, en de daarbij vermelde bronnen en litteratuur.

De historisch gegroeide verdeeling in ommuurde stadswijken bood den Hethieten de mogelijkheid de stad wijk voor wijk te verdedigen en slechts zeer langzaam op den koningsburcht, die in dit verdedigingsstelsel het centrale punt vormde, terug te trekken. Wanneer de stadsmuur op één punt werd doorbroken, dan trokken de verdedigers zich immers op van te voren in gereedheid gebrachte stellingen terug. Pas nadat alle stadswijken waren gevallen, kon de vijand het wagen met succes den koningsburcht te belegeren en een bestorming daarvan te ondernemen. Men zal begrijpen, dat de Hethietische hoofdstad tot een der sterkst gefortificeerde steden in de Oudoostersche geschiedenis behoort. Dit maakt het ook eenigszins begrijpelijk, welke de reden is, dat de Hethieten hun hoofdstad, toen deze in de 14de eeuw, bij de groote uitbreiding van hun rijk naar het Zuiden en Zuidoosten, aan de peripherie daarvan kwam te liggen, niet verplaatsten. BITTEL meende nog in 1937, dat de hierboven geschetste stadsontwikkeling nog niet al bewezen kon gelden, doch zijn latere onderzoekingen hebben deze ontwikkeling als welhaast zeker gemaakt.

De belangrijkste vrijwel intact teruggevonden binnenmuur loopt van den Koningsburcht langs de Kizlarkaya Derisi in N.W. richting naar een punt, waar zij ten Westen van den Grooten Tempel den Westelijken stadsmuur ontmoet (zie KAART 2); zij telt minstens vijf poternen (zie PLAAT IX *c*) en wordt door de opgravers 'poternenmuur' genoemd. Een tweede binnenmuur zwakker dan de eerste loopt van het bastion Himbarli Kaya in ZW. richting naar den eerstgenoemden binnenmuur; het bastion Kizlar Kaya beschermde dezen muur. Een derde, die het Noordelijk stadsdeel afsloot, liep ten Noorden van den Grooten Tempel in de richting N.O.-Z.W. en had één poort. De Noordelijk gelegen deelen van de stad zijn echter moeilijk na te gaan, omdat een groot deel der antieke steenblokken door de bewoners van het dorp Boğazköy, waarvan enkele huizen zelfs in het antieke stadsgebied liggen, voor den bouw van hun woningen zijn gebruikt. Het is zeer wel mogelijk, dat er nog een vierde binnenmuur liep van Büyük Kale naar het Zuidwesten, welke de vijf kleinere burchten: Zuidburcht, Nisantepe, Sari Kale Yenice Kale (zie PLAAT X *l*) en Kartal Kaya met elkaar verbond, maar bewezen is dit nog niet. Het bastion Büyük Kaya (PLAAT X *j*), aan de overzijde van de beek Büyük Kaya Deresi gelegen, waar sporen van fortificaties zijn teruggevonden en hetwelk buiten de eigenlijke stadswallen viel, moest de benedenstad voor aanvallen uit het Noordoosten beschermen en verhinderde tevens een aanval op den Koningsburcht vanuit Oostelijke richting. De vondst van een antieke waterleiding door den achtermuur naar het terrein tusschen voor- en achtermuur wijst erop, dat de Hethietische soldaten in oorlogstijd ruimschoots van drinkwater werden voorzien (zie PLAAT IX *d*). Van aan den stadsmuur gebouwde kazernes, zooals deze in Alişar Hüyük (ten Oosten van Boğazköy) zijn terug gevonden heeft men in Boğazköy niets ontdekt.

IX — DE KONINGSBURCHT verheft zich in het Oosten van de stad en beheerscht de laaggelegen Noordelijke benedenstad, welke na den burcht het oudste deel der stad is. Het is een ovale heuvel 140 m breed en 250 m lang met in het Noorden en Zuiden vrijwel onbestijgbare steil oprijzende rotsen. Wat wij over de verdedigingswerken ervan weten, is in hoofdzaak te danken aan de opgravingen van 1931-1935. De vestingwerken zijn zeer sterk en door de Hethietische vestingbouwkundigen met volledige gebruikmaking van de gesteldheid van het terrein opgetrokken. Zooals de plattegrond laat zien (KAART 3) is de burcht in het Westen en Oosten voorzien van een dubbelen muur; misschien was dit laatste ook in het Zuiden het geval, maar van deze fortificaties zijn slechts enkele sporen teruggevonden. De steile hellingen van Büyük Kale vormden weliswaar een natuurlijke bescherming, maar stelden juist groote eischen aan de bouwers der muren, in tegenstelling tot den stadsmuur, waar terreinmoeilijkheden door de grootere beschikbare ruimte uit den weg konden worden gegaan. De betrekkelijk kleine oppervlakte van den burcht is nog iets vergroot, doordat de buitenste vestingmuren in het Westen en Oosten en de muur in het Noorden, die onder den rand van het burchtplateau lagen, tevens als terrasmuren dienst deden. In het Noorden en Oosten, waar de berghelling het steilst is, heeft men een sterken muur van steenen opgetrokken voor een deel direct op den glad gemaakten rotsbodem rustend en hem aan de binnenzijde met aarde en puin versterkt (zie PLAAT IX *f*). In het Oosten heeft men op het daardoor ontstane terras den bovenbouw van den binnenmuur geplaatst, welke van ongebrande leemen tichels was gemaakt en voorzien was van een weergang en borstwering. Deze muur loopt niet in één lijn, maar is hier en daar door vooruitspringende bastions gebroken, waardoor de verdediging vereenvoudigd werd, omdat men den muur vandaaruit met werptuigen van terzijde kon bestrijken. In het Noorden was slechts één muur noodig; daar plaatste men den leemen tichelmuur ook direct op den steenen onderbouw; hier zorgden rechthoekige torens voor een verdere beveiliging. De muur in het Oosten en de muur in het Noorden zijn 4 tot 7 m dik, de buitenmuur iets minder. De muur in het Westen was anders geconstrueerd; de helling van Büyük Kale is daar minder steil, zoodat men er de voorkeur aan gaf, daar een gewonen voor- en achtermuur te plaatsen, zooals dit ook bij den stadsmuur het geval is. De binnen- of achtermuur in het Zuiden liep over een kunstmatig gevormde wal van dezelfde constructie als bij Yerkapi in het Zuiden. In het Westen en Oosten vindt men voor den achtermuur nog een tweeden lager gelegen muur, die vermoedelijk gelijktijdig met den achtermuur zal zijn opgetrokken en die op dezelfde wijze is geconstrueerd en op onregelmatige afstanden van rechthoekige torens is voorzien. Zeer sterk waren de Zuidoostelijke en Zuidwestelijke hoek van den burcht gefortificeerd; hier troffen de opgravers twee ver vooruitspringende bastions aan, waaruit het laagliggende terrein tusschen Büyük Kale en den Zuidburcht beheerscht kon worden. De Zuidburcht was bovendien door twee muren met Büyük Kale verbonden, waardoor het binnendringen tot het tusschen de beide burchten liggende terrein kon worden verhinderd. De binnenmuur in het Westen blijkt tijdens het Hethietische Imperium uitsluitend als terrasmuur gebruikt te zijn, daar de hier blootgelegde deelen van het Koninklijk paleis, dat zich naar waarschijnlijk kan worden geacht, over het geheele burchtplateau uitstrekte, tot aan den buitensten rand van dezen muur reiken. Echter schijnt het, dat de Phrygiërs die na 1200 Büyük Kale bewoond hebben, evenals alle binnenmuren, dezen muur weer hebben herbouwd, doch met eenvoudiger materiaal en slechter van afwerking. De buitenste muur is niet zoo dik als de achterste; hij vertoont ook één vrijwel doorloopende lijn en vormt bovendien de verbinding van de fortificaties van Büyük Kale met den stadsmuur en den zg. 'poternenmuur' langs de Kizlarkaya-derisi. Hoe hoog ten slotte de muren geweest zullen zijn valt niet te bepalen. De Westelijke helling van den burcht was met steenen geplaveid om de bestijging moeilijker te maken. De toegangspoort tot het Koninklijk paleis bevond zich aan de westzijde tusschen de gebouwen E en D (Fig. 12 rechts van het gebouw met 2 verdiepingen). Van monolieten is hier niets teruggevonden; waarschijnlijk zijn deze na 1200 voor andere doeleinden weggesleept. In den tijd nà 1200 werd de burchtpoort meer naar het Zuiden verplaatst, rechts van gebouw C.

Door het uitbreken van den tweeden wereldoorlog moesten op 2 September 1939 de opgravingen in Boğazköy worden gestaakt. Sinds dien is er daar niet meer gegraven en wacht de verdere blootlegging van den Koningsburcht en de Noordelijke benedenstad op gunstiger tijden. Het is te hopen, dat de opgravingen na afloop van den oorlog kunnen worden hervat, omdat het vermoeden gerechtvaardigd is, dat in de nog niet onderzochte deelen van den burcht en de benedenstad nog belangrijke gegevens voor de geschiedenis der stadsontwikkeling en van het Hethietische Rijk in het algemeen zijn te verkrijgen. BITTEL c.s. hebben de verdienste, dat zij terstond na het beëindigen van hun campagnes te Boğazkö, er toe over gingen, de resultaten in de *Vorläufige Berichte* neer te leggen. In 1935 en 1938 hebben zij voorts speciale afgesloten onderzoekingen aan de wetenschap der archæologie geschonken. Zelfs verscheen in 1941, twee jaren nadat de laatste onderzoekingen hadden plaats gevonden, reeds de definitieve publicatie over Yazili-Kaya.

Leiden, 2 Maart 1944 A. A. KAMPMAN

RUÏNES EN OPGRAVINGSTERREINEN IN HET NABURIGE OOSTEN — II

AQARQÛF = *DÛR-KURIGALZU*

Zie Plaat xi

Terecht heeft men de eeuwen der overheersching van Babylonië door de dynastie der Kassieten of Kosseeërs de Babylonische middeleeuwen genoemd. De klassieke oudheid is met koning Ḫammurabi en de zijnen ten einde en de nieuwe tijd begint eerst met de groote volksverhuizing in de elfde eeuw v. Chr. De middeleeuwen, d.w.z. de tijd van ± 1600-1200 v. Chr., zijn voor Babylonië tot op zekere hoogte een periode geweest van verarming, en van achteruitgang vooral op het terrein van de buitenlandsche politiek. Voor Voor-Azië als geheel behoort deze Tell-el-Amarna-periode tot de meest belangwekkende. Het was, zooals wij sedert de vondst van de Amarna-brieven weten, een tijdvak van internationalisme, van onderling verkeer en van eenheid van beschaving in de verschillende landen. De leiding hebben Egypte gehad en Chatti en in Mesopotamië eerst het rijk van Chanigalbat en diens erfgenamen, het rijk van Mitannu en straks Assyrië, terwijl Babylonië ondanks alle pretenties op den achtergrond was geraakt. Desondanks was deze geheele beschaving Babylonisch getint en was het Akkadisch, de taal van Babylon, ook die der beschaafden onderling en van het diplomatiek verkeer.

Op de vraag, hoe deze tegenstelling te verklaren is, kan nog steeds geen afdoend antwoord worden gegeven. Want de overblijfselen, oorkonden en andere gegevens uit deze gedenkwaardige eeuwen zijn opvallend schaarsch, voor zoover de puinheuvels van het oude Babylonië zelf als vindplaatsen in aanmerking komen. Vooral wat de binnenlandsche verhoudingen betreft is de geschiedenis van de 36 koningen, die volgens de koningslijst 576 jaren regeerden, voor het grootste gedeelte nog steeds *terra incognita,* al kennen wij al hun namen en regeeringsgetallen en door een bepaalde oorkonde [1]) vooral veel feiten betreffende hun verhouding tot het naburige Assyrië. Van koning Gandaš en zijn eerste opvolgers, die — zooals wij thans weten [2]) — gelijktijdig met de laatste vijf koningen der Ḫammurabi-dynastie hebben geregeerd, kennen wij niet eens de residentie. Eerst de Kassietische koning Agum ii schijnt na de plundering van de stad Babylon door den Hethiet Muršiliš i in 1594 v. Chr. de godenbeelden te hebben teruggehaald en zijn residentie in Babylon te hebben gevestigd. Of en in hoever het uitvoerige opschrift, waarin hij over deze dingen beweert te berichten, als historisch betrouwbaar mag worden beschouwd, is onzeker [3]). Het is slechts in een afschrift uit de bibliotheek van Assurbanipal bewaard gebleven; en mocht dit vermeende afschrift inderdaad als een falsificatie moeten worden beoordeeld, dan verdwijnt daarmede de eenige uitvoerige oorkonde, die wij uit het begin van deze periode ter beschikking meenden te hebben.

Want van de opgravingen op de plaats van Babylon zelf mocht men niet veel Kassietische overblijfselen verwachten. Hier was de verwoesting van 689 v. Chr. te grondig, waarbij bijna al het oudere vernield werd. De meeste van de weinige oorkonden uit den Kassieten-tijd heeft Nippur opgeleverd; enkele baksteenen met stichtingsoorkonden zijn ook uit Ur. De vindplaats van de ongeveer vijftig oorkonden (meestal contracten en kwitanties), die zich thans bevinden in mijn collectie te Leiden, is onbekend [4]). Hetzelfde geldt van de meeste der grenssteenen of *kudurru's,* die onder de weinige overblijfselen uit dit tijdvak een markante plaats innemen [5]).

Deze opvallende schaarschte aan historische gegevens is eenvoudig het gevolg van het

[1]) De zoogenaamde synchronistische geschiedenis, *Cun. Texts* xxxiv pl. 38-43.

[2]) Vgl. A. Ungnad, *Die Venustafeln und das neunte Jahr Samsuilunas,* MAOG xiii (3), 1941, blz. 17; B. Hrozny, *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens,* 2de ed., 1943, blz. 103 v.

[3]) v Rawl. 33. Volgens B. Landsberger, MAOG iv/2, 1929, blz. 312 is „die ganze Inschrift wohl eine Fälschung".

[4]) F. E. Peiser, *Urkunden aus der Zeit der dritten babylonischen Dynastie,* Berlijn, 1905; vgl. Böhl, MLV ii, 1934, blz. 46 v.

[5]) L. W. King, *Babylonian Boundary-stones,* Londen, 1912.

feit, dat (behalve dan in Babylon zelf) nog nooit op een der plaatsen gegraven is, die in deze Kassietische periode van centrale beteekenis zijn geweest. Deze leemte in onze kennis is alleszins te betreuren. Want een der belangrijkste plaatsen, waar met een minimum van moeite en werkkrachten de meest schitterende resultaten zouden zijn te verwachten, is dermate in het oog vallend en bekend, dat het bijna onverklaarbaar lijkt, waarom juist daar nog nooit een onderzoek werd ingesteld.

Op Plaat xi bieden wij een luchtphoto van deze beroemde ruïne: de Aqarqûf, de tempeltoren van de oude Kassietische residentie Dûr-Kurigalzu. Deze geweldige ruïne, slechts één uurtje met de auto van Baghdad en een half uur van Kadhamain verwijderd, op den grooten autoweg naar Falludja, behoort naast den boog van Chosroes te Ctesiphon tot de meest beroemde overblijfselen uit de oudheid, die nog boven den grond bewaard zijn gebleven. Komt men met de auto van Damascus of met het vliegtuig van Lydda, dan is deze kunstmatige berg het eerste monument uit de oudheid, dat den reiziger begroet. Ieder, die in Baghdad vertoeft, neemt de kans waar, dit monument te bezoeken, dat reeds in de 16de eeuw door een reiziger als John Eldred beschreven en — een begrijpelijke vergissing — met den toren van Babel vereenzelvigd werd [6]).

Ondanks deze bekendheid werd hier nog nooit een oudheidkundig onderzoek ingesteld en zijn ook de beschrijvingen en vermeldingen in de literatuur merkwaardig schaarsch. E. Unger telt in zijn artikeltje in het *Reallexikon* elf reizigers op, die deze ruïne zouden hebben bezocht [7]). Het aantal bezoekers is oneindig veel grooter, maar een elftal nauwkeurige beschrijvingen zou ik niet kunnen opnoemen. Terecht zeide Speleers in zijn overzicht over de opgravingen kort en bondig over deze ruïne: „... les visites furent nombreuses, mais guère les explorations" [8]). De beste en uitvoerigste beschrijving, die mij bekend is, is die van M. Streck in het groote werk van Sarre en Herzfeld over het Euphraat- en Tigrisgebied, waar ook de afmetingen nauwkeurig zijn opgegeven [9]).

Mijn eigen bijdrage kan slechts bescheiden zijn. Wel heb ik de ruïne in het voorjaar 1932 en 1939 meer dan eens van alle kanten bekeken en ook gefotografeerd. Belangwekkender dan deze kleine opnamen is de luchtphoto, mij van bevriende zijde in 1932 met permissie van publicatie ter beschikking gesteld en in dit *Jaarbericht* op Plaat xi gereproduceerd. Een soortgelijke photo ontving ik van den boog van Chosroes en ook van den tempeltoren van Ur. Daar, naar mij bekend is, elders nog geen luchtopnamen van deze beroemden monumenten zijn gepubliceerd, is deze photo van den *Aqarqûf* geenszins van belang ontbloot.

Het is de ruïne van een reusachtigen tempeltoren of *Siqqurat,* die nog tot een hoogte van ongeveer 31 m bewaard is gebleven. Belangwekkend ook voor den oppervlakkigen beschouwer zijn de maten en merken der verschillende (aan de zon gedroogde) tichels, voorts de talrijke ventilatie-buizen, die horizontaal door het geheele gebouw heenloopen, en ten slotte de vele lagen van gedroogd riet, die in bepaalde tusschenruimten tusschen de lagen van tichelsteenen zijn ingelascht.

Het zou slechts een kleinigheid zijn, onder één der vier hoeken naar de stichtingsoorkonden te zoeken. Zelfs dit is nog niet geschied, evenmin als een, hoezeer oppervlakkig, onderzoek naar den tempel en naar de stad, waarvan men de fundamenten en straten na regen in het voorjaar nog vrij duidelijk kan onderscheiden. De plaats rondom den toren moet in het Parthische en Romeinsche tijdperk weer bewoond zijn geweest, zooals door de vondst van munten (naast scherven, glas en dergelijke) werd aangetoond [10]).

Een Islaamsche laag schijnt te ontbreken; en dat de zooeven vermelde Parthisch-

[6]) Vgl. H. V. Hilprecht, *Explorations in Bible lands,* 1903, blz. 15.

[7]) E. Unger, RLA ii 246 v.

[8]) L. Speleers, *Les fouilles en Asie antérieure,* Luik, 1928, blz. 57.

[9]) F. Sarre en E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet,* deel ii, blz. 96 vv.

[10]) Vgl. o.a. Mrs. D. Mackay in het aanbevelenswaardige boekje *Ancient Cities of Iraq* (Baghdad, 1926), blz. 10: „... Roman coins have been picked up on the mounds in considerable numbers". Hetzelfde wordt opgemerkt in den reisgids van N. Cooke en A. R. Cury, *Bagdad, how to see it* (Cairo, z.j.), blz. 72: „After rain fragments of pottery, glass, tiles and Roman coins can be found".

Romeinsche laag diep of omvangrijk zou zijn, lijkt onwaarschijnlijk. De kans is groot, dat men bijna onmiddellijk onder den beganen grond de overblijfselen zou vinden van de Kassietische residentie. De naam en de tijd van den koning, die deze residentie gebouwd of herbouwd heeft, zijn bekend. Alles is voor een onderzoek zoo gunstig en zoo gemakkelijk als maar mogelijk. Geen historicus kan deze plaats bezoeken zonder een kwelling te ondervinden gelijk Tantalus leed.

Den naam van den koning kent men reeds sinds het jaar 1853. Toen vond J. OPPERT daar een baksteen met een inscriptie van den Kassietischen koning *Kurigalzu* [11]). Dit opschrift luidde: „Voor den god Enlil, den koning der landen, zijn koning, heeft *Kurigalzu,* de stadhouder van den god Enlil, diens bemind E-š u š-g a l (d.w.z. „huis van het groote slagnet"') als zijn hoofdtempel gebouwd". Later vond met op dezelfde plaats twee rolzegels met den naam van den stadhouder *Dūri-ulmaš,* den zoon van *Bēlšunu,* die zich de knecht noemt van denzelfden koning *Kurigalzu* [12]).

Op grond van deze gegevens is de identificatie nauwelijks twijfelachtig: met de groote en belangrijke stad *Dûr-Kurigalzu,* die in de opschriften der Middel-Assyrische koningen vaak is vermeld. Vroeger zocht men deze stad, op grond van een gissing van wijlen prof. M. DE GOEJE, liever in *Kalwādha,* eveneens dicht bij Baghdad gelegen [13]). Heden ten dage twijfelt als ik het goed zie, niemand meer aan de identificatie van den *Aqarqûf* met deze stad *Dûr-Kurigalzu.*

De naam der stad beteekent: „citadel of vesting (eigenl. muur) van koning *Kurigalzu*". Sedert de onderzoekingen van SCHNABEL kent men drie koningen van dezen naam. Welke van deze drie de bouwheer was van de stad en van den tempeltoren, is nog steeds eenigszins twijfelachtig. Het was vermoedelijk Kurigalzu III, die van 1344—1320 v. Chr. regeerde, de achterkleinzoon (?) van den machtigen Assyrischen koning *Aššur-uballiṭ* door diens dochter *Muballiṭ-Erūa,* die met den Kassietischen prins *Kara'indaš* gehuwd is geweest [14]). Dat deze *Kurigalzu* ‹de kleine› ondanks zijn jeugd een krachtig vorst geweest is, blijkt ook uit andere gegevens dan enkel uit den bouw van deze residentie. Hij overwint den Elamitischen koning *Ḫurbatila* en neemt hem gevangen; hij beheerscht het geheele Zuiden, het gebied van het oude Sumerië, dat eertijds onder de dynastie van het ‹Zeeland› zijn zelfstandigheid nog min of meer had gehandhaafd; en aan hem zijn dan ook (blijkens zijn opschriften op baksteenen) belangrijke restauraties aan den grooten tempel van den Maangod te Ur te danken. Het moeilijkst was en bleef ook gedurende zijn regeering de verhouding tot Assyrië. In zijn strijd tegen zijn oudoom, den Assyrischen koning *Ellil-narāri,* hebben zich, naar het schijnt, beide partijen op de overwinning beroemd. Maar eerst ongeveer twintig jaar na zijn dood heeft zijn opvolger de beslissende nederlaag geleden in den strijd tegen den Assyrischen koning *Adad-narāri* I.

Deze stichter van de stad *Dûr-Kurigalzu* mag niet worden verward met *Kurigalzu* II, die blijkens de Amarna-brieven zijn invloeden ook naar het Westen, tot aan de grens van de Egyptische invloedsfeer in Kanaän, heeft uitgestrekt [15]). Ook zijn regeering moet voor

[11]) Gepubliceerd in I Rawl. 4 N° XIV I.

[12]) Vgl. de afbeeldingen bij E. UNGER, *Assyrische und babylonische Kunst* (Breslau, 1927), blz. 96, N° 11; en bij L. W. KING, *A History of Babylon* (Londen, 1915), blz. 198 N° 4.

[13]) Vgl. F. HOMMEL, *Ethnologie und Geographie des alten Orients* (München, 1926), blz. 344 v. In *Kalwādha,* ten Z.-O. van Baghdad, lag blijkens het opschrift op koperen ringen, die daar zijn gevonden, een paleis van den grooten koning Ḫammurabi. Reeds HOMMEL, t.a.p., blz. 345, noot 1, merkte terecht op: „Vielleicht würden weitere Nachgrabungen daselbst sich durch Auffindung von Ḫammurabi-Inschriften belohnen". Moge ook deze opmerking in betere tijden geen doovemans oor vinden.

[14]) Vgl. o.a. B. MEISSNER, *Könige Babyloniens und Assyriens,* Leipzig, 1926, blz. 98 en 101 v. Volgens de synchronistische geschiedenis, die op dit punt m.i. terecht door WEISSBACH, RLA I 373 b werd gevolgd, was *Kurigalzu* III een zoon van *Burnaburiaš,* zooals wordt bevestigd door de vondsten uit Nippur (BA I N° 35 vlg.). Hier verdient de overlevering van de kroniek *P* de voorkeur.

[15]) Vgl. KNUDZON, *Die El-Amarna-Tafeln* N° 9, r. 19 vv. Deze *Kurigalzu* II (1409-1390 v. Chr.) komt als de stichter van een naar zijn naam genoemde stad vermoedelijk evenmin in aanmerking als de voor ons nog eenigszins nevelachtige *Kurigalzu* I (± 1489-1470 v. Chr.). Zekerheid is op dit punt echter nog niet te verkrijgen. Heeft wellicht *Aššur-uballiṭ* zelf, na den oproer in Babylon te hebben gedempt, voor zijn achterkleinzoon de nieuwe residentie laten bouwen, die verder naar het Noorden, dus dichter bij het bereik van zijn eigen macht, was gelegen?

Babylonië als een glansrijk tijdperk worden beschouwd. Al zijn twee decenniën voor den bouw van een geheel nieuwe residentie rondom een zoo geweldigen tempeltoren wellicht te kort, toch zal men wellicht mogen veronderstellen, dat koning *Kurigalzu* III de residentie van zijn voorvaderen hersteld en naar zijn eigen naam genoemd heeft. Of dit gepaard ging met een tijdelijke verplaatsing van de koninklijke residentie van Babylon naar het Noorden, dus dichter bij het oude stamland der Kassieten en ook dichter bij de door Assyrië bedreigde Noordelijke grens van het rijk, weten wij niet.

Evenwel blijft de beslissing moeilijk, welke van deze koningen Kurigalzu als de stichter van de stad Dûr-Kurigalzu moet worden beschouwd. Wij hebben de voorkeur gegeven aan Kurigalzu III. De vraag zou echter in 't belang van Kurigalzu II, den zoon van Kadašman-Ḫarbe, beslist zijn, indien men in CT XXXVI pl. 6 col. I 9 inderdaad *mušaklil Dûr-Kurigalzu* (‹die D.-K.voltooid heeft›) zou mogen lezen, zooals indertijd werd voorgesteld door A. UNGNAD, AfK I, 1923, 31 noot 1. Deze gissing is m.i. op grond van de door C. J. GADD *t.a.p.* geboden teekens allesbehalve waarschijnlijk. De vraag, of de baksteenen uit Ur aan Kurigalzu II of III moeten worden toegeschreven, is moeilijk te beslissen, daar de naam van den vader onvermeld blijft. Kurigalzu III verschijnt als de zoon van Burnaburiaš (II) ook in een korte wijding-inscriptie op een onyx-oog, vgl. KB III/1, 154 d. Ook het rolzegel CT XXXVI pl. 5 b (N° 114704) is afkomstig uit den tijd van koning Kurigalzu III. De tekst is Sumerisch, maar r. 5-7 zijn vrijwel onbegrijpelijk. Dat in dit geval slechts de jongste Kurigalzu in aanmerking komt, blijkt uit het feit, dat de achterkleinzoon van den eigenaar van dit zegel een schenking heeft gekregen van koning Merodach-baladan I (omstreeks 1180 v. Chr., vgl. CT XXXVI, blz. 6 v.). Dit zegel ontbreekt in de lijst bij E. HERZFELD, AMI (= *Archaeol. Mitteilungen aus Iran*) VIII, 1937, 106 v. Daar zijn acht rolzegels opgeteld uit den tijd van Kurigalzu (volgens HERZFELD allen uit den tijd van K. II), waaronder ook het boven vermelde van Dūri-ulmaš, den zoon van Bēlšunu, stadhouder van Dûr-Kurigalzu. Dit zegel bevindt zich thans in het Museum te Boston.

De stad wordt met haar wisselvallige lotgevallen in de opschriften der Assyrische koningen van Tiglatpileser I tot en met III vaak vermeld. De jongste vermelding, die mij bekend is, staat in een Assyrischen brief, gericht tot koning Sargon II (?), gepubliceerd door R. F. HARPER, ABL IX No. 883, Az. r. 16.

Den Sumerischen naam van den tempeltoren kennen wij uit de belangwekkende lijst van soortgelijke torens in II Rawl. 50 Vz. r. 7: É-g i-r i m, d.w.z. *bît kirimmi* „het huis van den moederschoot" of (volgens DEIMEL ŠL 85, 416 a) wellicht ook = *bît ellūri* „het huis van de levenskracht (eig. van de roode kleur)". In dezelfde lijst wordt ook de Sumerische spelling en uitspraak van den stadsnaam zelf aangetroffen, vgl. DEIMEL, ŠL 366, 45 en 46. Deze naam luidt B á d-k u r-t i k i. Liefst zou men het teeken T I hier g a l z u willen lezen (dus *Dûr-kur-galzuki*); hiervoor is echter geen analogie, en de glosse luidt e-s a-a. Ook de oplossing van dit raadsel is pas van de opgraving te verwachten.

De strategische beteekenis van deze vesting in den strijd tusschen Babylonië en Assyrië is door haar ligging niet twijfelachtig. De *Aqarqûf* ligt immers in het midden tusschen de beide rivieren Euphraat en Tigris, juist op het punt, waar deze het dichtst bij elkaar komen, en deze vesting beheerschte dus in nog hoogere mate dan de latere stad *Baghdad* (waarvan de gelijknamige voorlooper in II Rawl. 50, 66 *a* wellicht eveneens vermeld is) den toegang naar de Babylonische vlakte.

L e i d e n, 11 April 1944 F. M. TH. BÖHL

is in deze sinds lang bewoonde en bewerkte, vrij uitgebreide kultuurgronden plaats voor meer dan één stad van Kananeesche proporties, vooral als althans één ervan zelfs voor die Kananeesche proporties bizonder klein was en haar onderlinge proximiteit den kenner der situatie bizonder opviel. In die richting mogen we misschien eens, in betere tijden, de oplossing van het ʿAj-probleem zoeken en verwachten.

Leiden, Februari 1944 J. SIMONS

BIJ HET PORTRET VAN ADRIAAN REELAND

Zie PLAAT XVI

Groote mannen behoeven geen jubilé-datum om met eere herdacht te worden en tot deze grooten behoort *in orientalibus* ook onze landgenoot Hadrianus RELANDUS of, zooals hij eigenlijk heette en ook graag onderteekende, Adriaan Reeland. *Ripa-Batavus* laat hij vaak op die onderteekening volgen, hetgeen wil zeggen, dat hij geboortig was uit het dorp De Rijp tusschen Alkmaar en Purmerend, waar zijn vader predikant was. Zijn echt-hollandsche afkomst wordt, zoo mogelijk, nog duidelijker gedemonstreerd door den naam van zijn moeder, die luisterde naar den naam van Aagje PRINS.

REELAND heeft maar kort geleefd, nauwelijks meer dan veertig jaar (1677-1718), maar lang genoeg toch om zich tot op den dag van vandaag een wereldnaam te verwerven als oriëntalist, nog steeds gelezen en — althans in de palestinologie — als een autoriteit geciteerd. Zijn wetenschappelijke carrière heeft bestaan uit twee hoogleeraarsposten. De eerste bekleedde hij aan de Geldersche Hoogeschool te Harderwijk, die om hem aan zich te kunnen verbinden in 1699 een specialen leerstoel stichtte in de 'Natuur- en Bovennatuurkunde'. REELAND's blijkbaar nogal geavanceerde onderwijsmethode was hier evenwel geen succes en slechts vier maanden later aanvaardde hij met genoegen een verzoek om te verhuizen naar de universiteit van Utrecht. Hier doceerde hij zeventien jaar lang de oud-oostersche wetenschappen, totdat hij, gelijk de officieele mededeeling zegt, overleed aan de kinderpokjes.

Wij behoeven er, rekening houdend met zijn tijd, niet verwonderd over te staan, dat Reeland zich in zijn onderwijs en publicaties bewoog op nagenoeg ieder bekend onderdeel van het Oude Oosten. Het zegt iets meer, dat volgens den schrijver van *De Geschiedenis der Geldersche Hoogeschool* (H. BOUWMAN, II, blz. 46) hij daarin zoo goed thuis was, dat hij niet alleen het Oosten, maar zelfs „het vroege Oosten tot wieg en bakermat scheen te hebben gehad"! Naast deze oriëntalistische activiteit wijdde REELAND zich echter ook aan de filosofie, de welsprekendheid en niet het minst aan de Latijnsche dichtkunst. Op dit laatste gebied is zijn *Galatea* zijn beroemdste werk (eerste uitgave in 1701). De officiëele mededeeling van zijn vroegtijdig overlijden door de autoriteiten der Utrechtsche universiteit plaatst zijn dichterlijke activiteit zelfs voorop: „Hij was een zeer gelukkigh en zuiver Dichter, en hierom bij de uitstekendsten in die konst geacht; en niet alleen de ervarenste man in de Heilige Oudheden en Oostersche Taelen, het welk zijn ampt mede bragt, maar ook in alle andere soorten van geleertheit zoo ver gevordert, dat men, zonder iemant ongelijk te doen, kan zeggen, dat hij weinige nevens hem en geene boven hem gehad heeft" (*Boekzaal der geleerde werelt,* 1718, blz. 254 vlg.). Met deze uitbundige loftuiting eindigde het leven van den jongeman, die als twaalfjarige leerling van het Athenaeum te Amsterdam door een van zijn leermeesters reeds „het wonder zijner jaren" genoemd was (ibid., blz. 255). De roem was aan Reeland bovendien graag gegund, want naast zijn wetenschappelijke talenten prezen zijn tijdgenooten „zijn beschaafden omgang, zijn godsvrucht, nederigheid, dankbaarheid, vriendentrouw, vredelievendheid" (BOUWMAN, o.c., dl. II blz. 52). Zelfs REELAND's studenten schijnen voor al deze kwaliteiten niet ongevoelig te zijn geweest en als staaltje van hun rouw over zijn dood mag gelden, dat een der studenten-slippendragers „over het verlies van zijn leidsman zoo was aangedaan, dat hij het lijk helpende uitdragen in zulk een

diepe overpeinzing verviel, terwijl het ter aarde besteid werd, dat hij, zich zelve vergetende, in het graf van zijn Leermeester nederstortte" (o.c., blz. 55 noot).

De lijst van REELAND's geschriften is zeer uitgebreid. Onder die, welke zich met oud-oostersche onderwerpen bezighouden, is zijn beroemdste en meest blijvende een uitvoerige studie over bijbelsche geografie en topografie: *Hadriani Relandi Palaestina ex monumentis veteribus illustrata* (Traj. Bat., 1714), in Nederlandsche bewerking verschenen onder den majestueuzen titel: *Palestina opgeheldert. Ofte de Gelegentheyd van het Joodsche Land. Uyt de Gedenkstukken der Ouden getrokken en op vaster Gronden als voorheen aangetoont en beweezen. Volgens zijn Hoogw: bestek ten dienste der Nederlanders uit zijn Latijnsch Werk getrokken, en met de noodige Landkaarten ter opheldering noodig voorzien* (Utregt 1719). Deze studie, ofschoon een product uit de studeerkamer (REELAND schijnt nooit een voet in het Oosten te hebben gezet), kan het best vergeleken worden met het oudste handboek der bijbelsche topografie, EUSEBIUS' *Onomasticon,* tenminste wat het tweede deel betreft, waarin op soortgelijke alfabetische wijze alle topografische namen van het Oude en Nieuwe Testament gedetermineerd worden. Het eerste deel bevat een geografische inleiding, waarin naast den Bijbeltekst zelf ruim gebruik gemaakt wordt van Romeinsche, Grieksche en talmudische geschriften. In beide liet de auteur zien, hoe de kritische, op het concrete gerichte mentaliteit, die in de natuurkundige wetenschappen van zijn tijd begon baan te breken, ook in de bestudeering der H. Schrift met groot nut kan worden aangewend. In vraagstukken, waarin moderne onderzoekingen ter plaatse en de ontdekking van buiten-bijbelsche, oostersche documenten niet hebben ingegrepen, blijft REELAND's synthese der teksten tot op heden toe van waarde.

Over REELAND's persoon en zijn werk is een kleine bibliografie te vinden in de *Lijst van Gedrukte Geschriften over de Rijksuniversiteit te Utrecht. Proeve eener Bibliographie 1934-1936,* samengesteld door G. A. EVERS (Utrecht 1937), dl. I blz. 106 vlg.

Leiden, 13 Maart 1944 J. SIMONS

KROISEIOS EN DAREIKOS

Deze titel (die niet origineel is) bevat twee muntnamen: die van den *Κροίσειος στατήρ* en van den *Δαρεικός*. De laatste munt, afb. 7, zal ik wel niet nader behoeven voor te stellen, zij is algemeen bekend. Maar wel is het nuttig meer intiem kennis te maken met de munten van Croesus (afb. 1-6).

Deze geldstukken zijn, evenals de darieken, langwerpig; op den voorkant staan tegenover elkaar een protoom van een leeuw naar rechts, en van een stier naar links afgebeeld; de keerzijde wordt ingenomen door twee ingeslagen vierkanten (bij kleine fracties één) [1]; de munten komen voor in verscheidene denominaties in goud en in zilver. Aanvankelijk werden zij aan Cyprus, Acanthus of Samos toegeschreven; dit is geen wonder, want in deze drie gevallen komt inderdaad de combinatie van leeuw en stier op de munten voor. Maar E. M. COUSINÉRY [2]) en na hem H. P. BORRELL [3]) verwezen de munten naar Croesus, een toeschrijving die sindsdien door de traditie is geheiligd. Toch zijn er geweest die tegen deze traditie ingingen; ik noem slechts onzen landgenoot J. P. SIX, die de munten aan Cyrus en Cambyses toeschreef [4]). De toeschrijving van de instelling dezer munten aan Croesus kan evenwel als zeker worden aanvaard; zonder volledig te willen zijn som ik

[1]) Het grootste van beide incusen correspondeert steeds met den leeuw, het kleinste met den stier.

[2]) T. E. MIONNET, *Description de médailles grecques,* Suppl. VI (1833), 405, n. *a.*

[3]) *Num. Chron.* 2, 1840, 216 sq.

[4]) B. V. HEAD, *Historia Numorum*[1], 546.

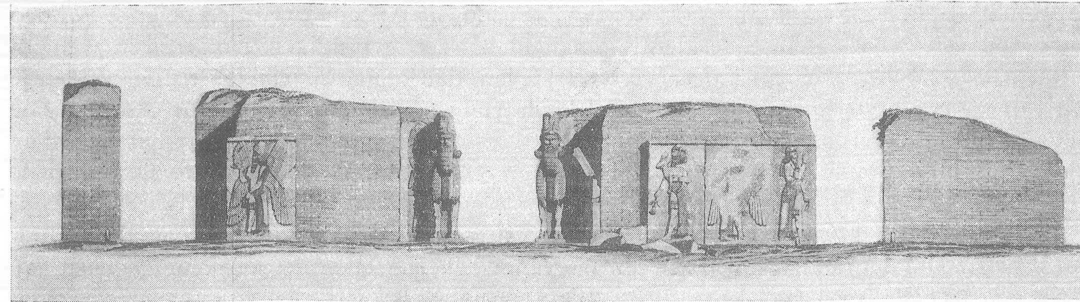

Fig. 18

EENIGE VERGETEN AFBEELDINGEN VAN DEN ASSYRISCHEN 'PASTOR BONUS'

Toen ik in Febr. 1942 den syllabus mocht samenstellen voor de lezing: '*Het type 'De (goede) Herder' in woord en beeld* (Rondschrijven EOL n° 112) was mij de beteekenis van dit motief in de Assyrische kunst niet duidelijk. Eenerzijds had men den offeraar, die het stuk kleinvee droeg [1]), anderzijds het dragen van de buit van de jacht of die van den oorlog [2]). Onduidelijk was de positie van de gevleugelde figuur, die in een der armen dit *probaton* droeg, en in de ander een symbool uit de plantenwereld. De beschrijvers van de verzamelingen in het Britsch Museum spraken zich niet duidelijk uit. De *Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities* spreekt van de n°s 17 en 18 uit de Nimrod-Gallery (onze figuren 20 en 21) als „male winged figures bearing offerings"; de heer C. J. GADD spreekt in zijn *British Museum, The Assyrian sculptures,* 1934, blz. 53 [3]) van „human headed bringers of herds and fruits" maar zij „seem rather to be winged messengers of strength and healing". En inderdaad is dit de kracht die voor het moderne aesthetisch gevoel van hen uitgaat.

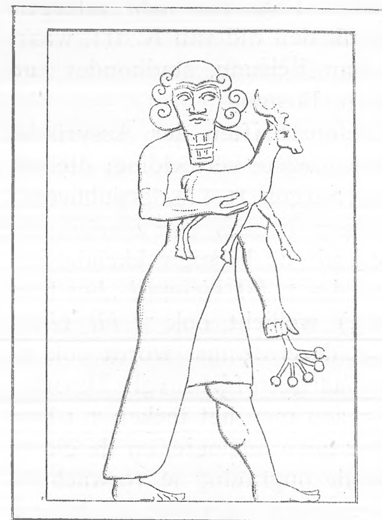

Fig. 19

Dr. E. F. WEIDNER [4]) wist echter Nimrod Gallery n° 17 te verbinden met een stuk uit het *Fitzwilliam Museum* (Cambridge) nl. een genius die een emmer met levenswater in de eene en in de opgeheven andere hand een vrucht draagt. Daardoor was het reeds duidelijker dat deze figuren in de wereld der daemonen thuishoorden.

Bij het verzamelen van mijn stof voor de artikels die het oudste tijdperk der Assyriologische archæologie betroffen, JEOL II, blz. XXXII en XXXVII had ik de gelegenheid nog eens de oude werken van P. E. BOTTA en A. H. LAYARD te bestudeeren. De daar gevonden afbeeldingen deden vermoeden en leverden uiteindelijk ook het bewijs, dat deze figuren in de wereld van het daemonische hooren [5]). Onze Fig. 19 (LAYARD, *Monuments of Niniveh,* Londen, 1850, *plate* 50), een figuur op den mantel van

[1]) Zie E. POTTIER, *Musée National du Louvre, Catalogue des Antiquités assyriennes,* Parijs, 1924, n°s 25 en 27, pl. XII.

[2]) Zie BOTTA, *Monumente de Nineveh,* Parijs, 1850, deel II, pl. III en verdere afbeeldingen.

[3]) Zie ook C. J. GADD, *The Stones of Assyria,* Londen 1936, blz. 136; zie ook blz. 211 en pl. 1 b, waar een genius een stuk kleinvee dragend, met vier vleugels voor het eerst is afgebeeld.

[4]) F. E. WEIDNER, *Die Reliefs der Assyrischen Könige,* I (Beiheft AfO. 4), Berlijn, 1939.

[5]) LAYARD sprak reeds, zooals bleek van „presiding divinities or priests, invested with sacred attributes. (Deze meening werd later weer opgevat

Fig. 20

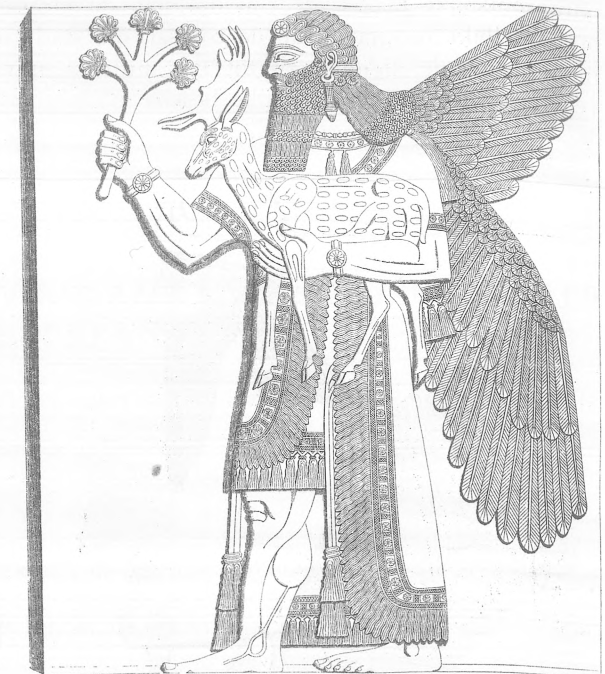

Fig. 21

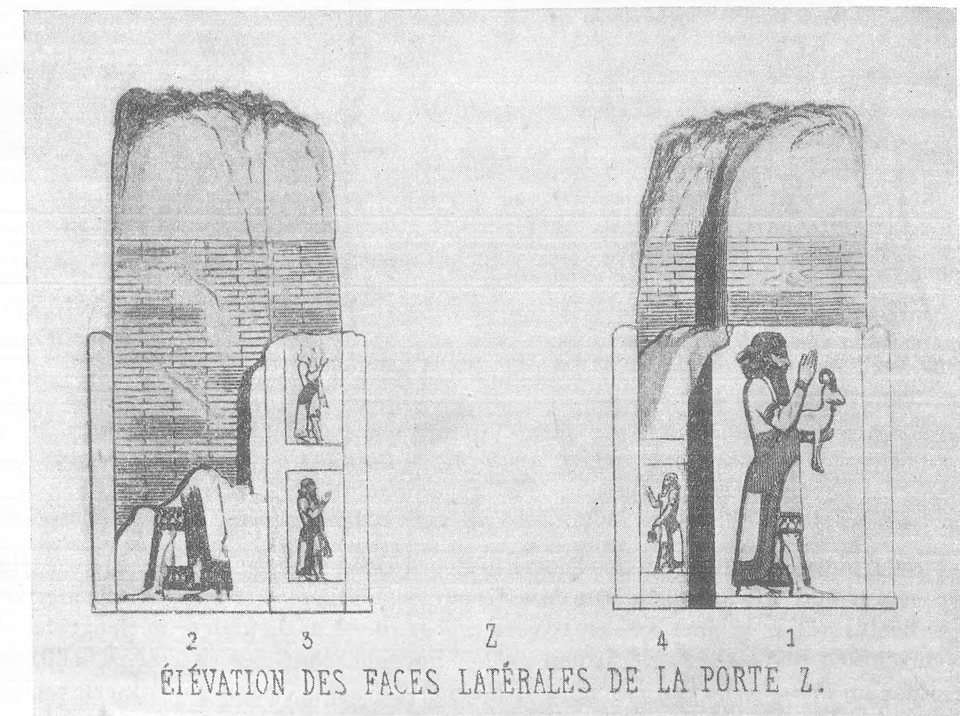

Fig. 22

een gevleugelde figuur, bracht nog eens die verbinding van de twee motieven, die wij boven reeds hadden leeren kennen. Maar nog meer bleek het uit de platen I 42 en II 121 uit P. E.

door H. R. HALL, *Babylonian and Assyrian sculpture in the British Museum,* Parijs, 1928 (Ars Asiatica XI), bij *plate* XXI. Voor het karakter van dit soort daemonen zie men ook A. W. ANDRAE, in het *Handbuch der Archäologie,* I, 1939, blz. 764 vlg. Dr. ANDRAE spreekt van *Mischwesen.*

Botta, *Monument de Nineveh*, Parijs, 1850 (onze Figuren 18 en 22). Daar ziet men hun oorspronkelijke plaats: ze zijn dus aan de façade van den buitenmuur aangebracht in de onmiddellijke nabijheid van de colossi, die stad en paleis of tempel bewaken: vlak bij den ingang staande dienden zij tot het uitdrukken van de idee, dat fauna en flora, dus de vegetatie, in hun onmiddellijke bescherming stonden, zoodat de voedselvoorziening binnen de omheining was verzekerd.

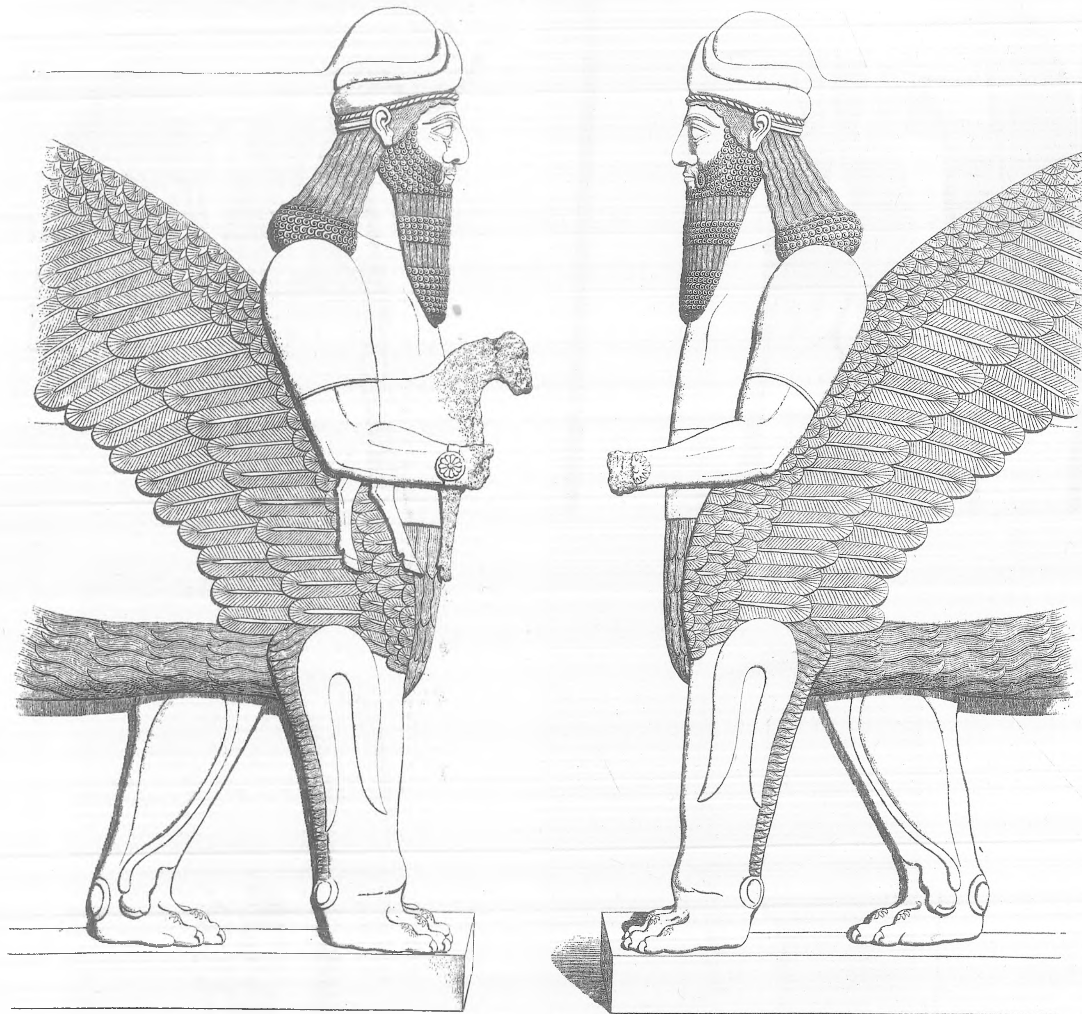

Fig. 23

Het overtuigende stuk werd ten slotte geleverd door Layard, *plate* 42, onze fig. 23. Mij zijn geen nadere afbeeldingen van deze figuur bekend, ook herinner ik mij niet ze ooit gezien te hebben. Hier hebben we een tweetal colossi die van de andere gevleugelde colossi daarin verschillen, dat zij ook de armen en het bovenlichaam van een menschelijk figuur hebben. Daar nu de linksche een *probaton* of lammetje draagt, vinden wij ook een verbinding van de twee motieven van bescherming en voedselvoorziening, en daar het eerste aan bovennatuurlijke krachten was toegeschreven, kan men dat nu ook met het tweede veilig doen.

Leiden, 16 Mei 1944 B. A. van Proosdij

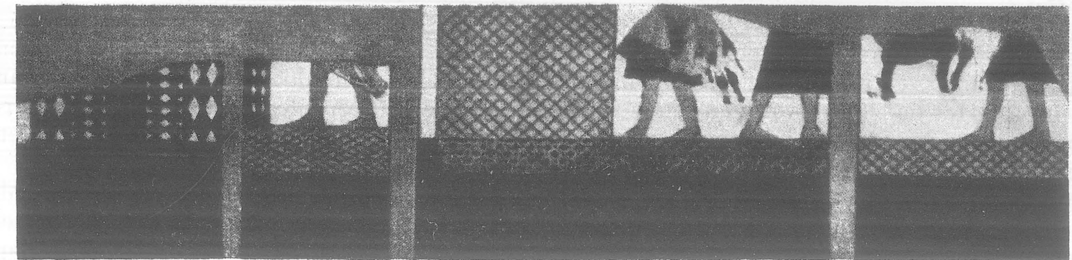

Fig.

NIEUWE GEGEVENS OVER VOOR-AZIATISCHE MONUMENTALE SCHILDERKUNST

> Mais il est permis cependant de constater que la base s'élargit et que les fouilles récentes obligent dès maintenant tous ceux qui songeraient à écrire une histoire de la peinture préhellénique et hellénique à tourner d'abord leurs regards „vers l'Asie autant que vers l'Égypte" (Ch. Picard) *). A. Parrot

De Assyrische schilderkunst kenden wij al van het begin der opgravingen van Botta en Layard, zij het slechts in kleine fragmenten; die in Tell Ahmar [1]) brachten eerst grootere stukken, die lieten zien hoe deze schilderkunst in het monumentale een gelijkwaardige van de reliëfkunst was. Wij meenden daar een geïsoleerde kunstuiting te hebben, want afgezien van de beschildering van vazen en tichels bracht de oudere kunst geen vertegenwoordigers van de peinture.

Toen (1931) kwam het raadsel waarvoor ons de schilderingen in het Transjordaansche Teleilat Ghassūl stelden. *La grande peinture à l'étoile* [2]) is algemeen goed van de kunstgeschiedenis geworden, maar daarnaast stonden nog slechter geconserveerd *la peinture aux personnages* [3]) en *la peinture à l'oiseau* [4]). *Personnages* is eenigszins euphemistisch, want wij zien nog slechts een aantal voeten en scheenbeenen, waarvan de eerste twee paren op een tabouret steunen; daarachter een aantal resten van omtrekken van voeten. Links nog een paar stralen van zon of ster, die wij uit de beroemde afbeelding kennen. Mallon [5]) veronderstelde dat we hier te doen hebben met een scène waar de vader en de moeder van de vorstelijke familie gezeten hun huldiging aan het hemellichaam brengen, kinderen en gevolg zulks staande achter hen doen. De bepaling van den tijd van ontstaan van deze muurschilderingen bleef echter onzeker: dit hield mede verband met de oplossing van andere moeilijkheden die het Ghasūl probleem stelde.

Midden in de dertiger jaren verscheen Mari aan het archæologisch firmament terstond als ster van eerste grootte. Nieuwe aspecten van geschiedenis en litteratuur werden geopend, maar het verrassende waren toch wel de muurschilderingen. M. A. Parrot publiceerde ze in *Syria* 18, 1937, 325-354. Het bekendst geworden is de muurschildering uit ⸢cour 106⸣ waar de investituur van den koning door Isjtar is afgebeeld (in kleuren Syria 18, pl. xxxix 5) [6]). Maar de offerscène zelf boeit ons door de beheerschte spanning toch het meest.

Naast deze drie rijke aanwinsten voor de geschiedenis der Vooraziatische schilderkunst is nu een vierde gekomen. Het *Department of Antiquities* in Iraq heeft onder leiding van Sayed Fuad Safar in Tell ⸢Uqair, 60 km ten Zuiden van Bagdad, bij Kûta (Tell Ibrahīm), in 1940-1942 opgravingen laten doen. In de *Illustrated London News* n° 5438 (27 Juni 1942) zijn daarvan photo's en beschrijving gegeven, waarvan een niet in alle opzichten duidelijk gesteld verslag in het *Archiv für Orientforschung* xiv, 1942, 223-225 verscheen.

*) Syria 18, 1937, 326.

[1]) *Tell Ahmar* = Till Barsib., zie *Catalogue de l'Exposition d'Antiquités orientales*. Musée de l'Orangerie des Tuileries, Parijs, 1930; Syria xi, 1930, 118; RA 27, 1930, 126; zie ook bij C. W. Lunsingh-Scheurleer, *Voorazië* in *Algemeene Kunstgeschiedenis*, Utrecht, 1941, deel I, blz. 44.

[2]) A. Mallon, R. Köppel, R. Neuville, *Teileilat Ghassūl* i, Rome, 1934, Frontispice; ook afgebeeld, B. Hrozný, *Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens*, Praag, 1943, blz. 29.

[3]) Mallon, etc., a.w. blz. 129, pl. 56.

[4]) Mallon, etc., a.w. blz. 132, pl. 57.

[5]) Mallon, etc., a.w. blz. 130.

[6]) Ook goed afgebeeld in C. W. Lunsingh Scheurleer, *Voor Azië*, plaat 1 *Algemeene Kunstgeschiedenis*, deel 1, Utrecht, 1941.

De helft van een tempel is opgegraven (zie fig. 25 *a*). Om de *Central Hall* is een aantal kamers. Ergens (het verslag in AfO laat het in het midden) was het fresco van Fig. 24. Het onderstuk van den muur is tot een hoogte van een meter rood gekleurd, daarboven loopt een rand met geometrische ornamenten in rood, geel, zwart en bruin. Daarboven een fries met de benedenhelft van een aantal menschelijke figuren.

De schilderingen van een altaar, links in de *Central Hall* waren echter beter bewaard. Fig. 25*b* geeft de façade van een tempel afgebeeld op de voorzijde; zuilen wisselen af met nissen die met mozaiek zijn ingelegd. Aan de rechterzijde van het altaar loopt een trap (Fig. 25*c*): „Oberhalb den Stufen" (dus op de zijkanten van het altaar links van hem die

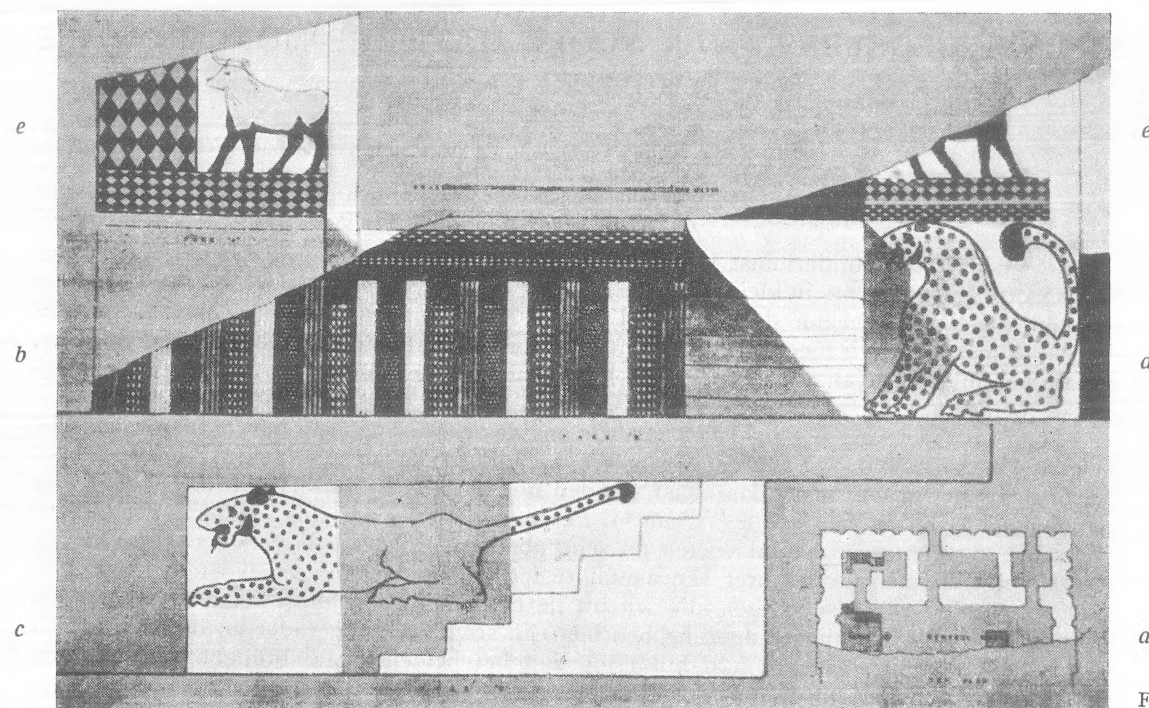

Fig. 25

de treden opgaat?) was een afbeelding van een rustenden leeuw of luipaard. De omtrek van het dier was oorspronkelijk met roode verf op een witten ondergrond aangegeven. Op een kleinen aanbouw van het altaar (opzij achter de treden) was een soortgelijk dier (*d*). De muur boven het altaar vertoonde nog resten van de afbeelding der offerdieren (*e*).

Op grond van archæologische gegevens (o.a. de vondst van kleitabletten uit den Djemdet-Nasrtijd in een kapel boven den tempel) plaatsen de opgravers dezen tempel met zijn schilderingen in den Uruktijd. Dan zouden deze uit chronologisch oogpunt, en ook wel in technisch, maar niet stylistisch opzicht een waardige pendant van de Ghassūl schilderkunst zijn. Twee leemten blijven er dan nog te vullen, die tusschen de schilderingen van ʿUqair en Mari, en die tusschen Mari en Tell Ahmar. *Dig and see!*

Leiden, 17 Mei 1944 B. A. van Proosdij

ADDENDUM

De chronologie der Assyrisch-Babylonische koningen: (zie blz. 138): Even voor het afdrukken van dit vel gewerd ons het bericht dat over eenige maanden in AfO xiv5/6 de Assyrische Koningslijst door den redacteur zelf zal worden uitgegeven. Het resultaat van Dr Weidner's studies kunnen wij om begrijpelijke redenen hier nog niet geven.

IRAN

DE TIJDSBEPALING DER 'BRONZEN' UIT LURISTAN

Zie platen xii en xiii

De bronzen uit Luristān, op plaat xii en xiii afgebeeld, zijn wel geschikt om een indruk te geven van deze eigenaardige en in menig opzicht nog raadselachtige kunstvoorwerpen [1]). Men vindt hier enkele van de belangrijkste typen bijeen: b.v. No. 1392 den dolk, waarvan het gevest, zooals de gaten aantoonen, wellicht met goud overtrokken is geweest en waarvan de vorm doet denken aan den gouden dolk in het graf van Meš-kalam-dug in Ur; en daarnaast No. 1395 en 1396 den 'beschermer der kudden': phantastische combinaties van menschelijke en dierlijke lichaamsvormen, die men barbaarsch zou kunnen noemen, indien het geheel door de strenge symmetrie niet toch weer tot een kunstwerk ware gemaakt, waarvan de lijnen ook voor onzen smaak aantrekkelijk zijn. Soortgelijke dierlijke of menschelijke motieven zonder combinatie worden nog aangetroffen op de speld No. 1400, de handvatsels van den slijpsteen No. 1394 en 1398, en den teugelring No. 1399. Afzonderlijke vermelding verdient het kleine amulet No. 1397: een Janus-figuurtje met twee hoofden en vier gekromde beenen, dat eenigszins aan den Egyptischen god Bes doet denken en ook aan den hurkenden dwerg op Babylonische rolzegels (vgl. JEOL No. 8, blz. 728 en plaat xxxv). Eenvoudiger, maar eveneens karakteristiek zijn de beide bijlen No. 1390 en 1391, de beitel No. 1393 en de armring No. 1406.

Een nadere beschrijving van deze voorwerpen zou slechts in een grooter, naar typen gerangschikt verband kunnen geschieden. De vraag, die den historicus interesseert, is die naar het tijdperk en naar de bevolking, waaraan deze kunst haar ontstaan heeft te danken. Deze vraag willen wij pogen te beantwoorden.

Luristān (of Loeristān) is een provincie in het Zuid-Westen van het Iraansche hoogland, gelegen tusschen de Oostelijke hellingen en bergketens van het Zagros-gebergte en den midden-en bovenloop van de rivier Kercha. In de oudheid omvatte deze landstreek het Noordelijke gedeelte van het land Elam, dus het hoogland onmiddellijk ten Oosten van de Noord-Babylonische vlakte. De hoofdstad en eenige plaats van belang is heden *Khurramabad*, gelegen nauwkeurig ten Zuiden van Hamadan (het oude Ecbatana) en op ongeveer dezelfde hoogte als Baghdad (vgl. *Jaarbericht* No. 8, kaart 4).

In de afgelegen dalen tusschen de berghellingen, vooral tusschen *Harsīn* en *Khurramabad*, zijn in de jaren 1928-1930 buitengewoon groote hoeveelheden van bronzen sieradiën, wapens en gebruiksvoorwerpen voor den dag gekomen, die uit uitgestrekte oude begraafplaatsen bleken te zijn opgedolven. Dat deze opdelvingen in die jaren zonder eenige wetenschappelijke leiding of contrôle zijn geschied, is ten zeerste te betreuren. Nadat uit de eerste toevallige vondsten in het najaar 1928 de geldelijke waarde van deze voorwerpen in den antiquiteitenhandel was gebleken, groeven de bewoners van deze voor Europeanen toen nog moeilijk toegankelijke streek eerst in het wild en daarna stelselmatig, op instigatie van inheemsche handelaars, die als gulzige gieren op den buit afkwamen. Ten slotte waren meer dan vierhonderd van deze nekropolen of grafvelden omgewoeld, waarvan geen één minder dan tien en enkele tot tweehonderd graven bevatten. Hoeveel meer zouden wij weten, als een oudheidkundige als Ernst Herzfeld, die juist toen in die streek vertoefde [2]), de leiding van deze opgravingen had kunnen hebben! Nog in hetzelfde jaar 1928 werd echter, vermoedelijk mede onder den indruk van deze vondsten, door de Perzische regeering een oudheidkundige dienst (*Service des antiquités*) met den zetel in de hoofdstad Teherān ingesteld,

[1]) De aan den rand toegevoegde nummers zijn die van den inventaris der collectie.

[2]) Vgl. zijn *Bericht über archäologische Beobachtungen ... in Luristan*, AMI (= Archäol. Mitteilungen aus Iran) I, 1929/30, 65-75.

aan het hoofd waarvan de Fransche geleerde André GODARD werd geplaatst. Deze heeft zich met bewonderenswaardige energie van zijn taak gekweten om te redden wat er nog te redden viel. Aan hem is de beste beschrijving van de grafvelden en van de voorwerpen te danken, alsook de groote collectie van deze bronzen in het door hem ingerichte museum te Teherān [3]).

Daarna is het nog aan een geleerde en energieke dame, Miss Freya STARK, gelukt in deze ongastvrije streken door te dringen. Reeds bij gelegenheid van mijn eerste verblijf in Baghdad in het voorjaar 1932 had ik het geluk, haar te ontmoeten en uit haar eigen mond de indrukken en resultaten te vernemen, die zij later heeft gepubliceerd [4]).

De antiquiteitenmarkt werd in die jaren met deze bronzen uit Luristān als het ware overstroomd. Alle groote musea en vele particuliere collecties hebben er hun deel van gekregen, ook ons *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden, dank zij de medewerking van het *Reuvensfonds* [5]). Een kleinere verzameling uit de collectie BÖHL, waarvan wij de belangrijkste stukken op de PLATEN XII en XIII van dit *Jaarbericht* publiceeren, bevindt zich sedert Mei 1933 in de Assyriologische Werkkamer te Leiden. Beide collecties samen bevatten de meest representatieve stukken. Zij zouden nog veel rijker kunnen zijn, indien in October 1933 een groot aantal van verdere mooie bronzen uit Luristān ware aangekocht, die door een handelaar voor een luttel bedrag werden aangeboden en zelfs gedurende eenige weken ʿop zichtʾ werden gelaten. Nog heden betreur ik, deze gelegenheid niet te hebben aangegrepen. Want het was, zooals achteraf bleek, vrijwel de laatste kans, daar de vindplaatsen toen reeds uitgeput waren geraakt. Dit is ook aan Prof. O. EISSFELDT en mij gebleken, toen wij eenige jaren later, in April 1939, het geheele landschap Luristān langs den intusschen aangelegden autoweg van *Borudjird* naar *Dizfūl* hebben doorkruist en twee nachten in de hoofdstad *Khurramabad* hebben doorgebracht [6]).

Een voortreffelijk overzicht over deze vondsten vinden de lezers van deze *Jaarberichten* in JEOL n° 7 van de hand van Mejuffrouw Dr Anna ROES, naar wier uiteenzettingen wij voor tal van bijzonderheden verwijzen [7]). Het standaard-werk is nog steeds A. GODARD, *Les Bronzes du Luristān*, Parijs, 1931 [8]). De belangrijkste stukken uit de collecties te Berlijn en te Philadelphia werden gepubliceerd door A. MOORTGAT en door L. LEGRAIN; die in Londen en in Brussel werden gepubliceerd door C. J. GADD en door L. SPELEERS in de publicaties van deze musea sedert 1930/31 [9]). Het bibliographisch overzicht in *L'Iran antique* door C. HUART en L. DELAPORTE telt 21 nummers, is echter alles behalve volledig. Niet slechts het artikel van Mej. ROES en het boek van MOORTGAT bleven onvermeld, maar o.a. ook de opmerkingen van een geleerde als M. ROSTOVTZEFF in het *Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst* [10]).

Door den ʿwildenʾ aard der opgravingen werd de tijdsbepaling der vondsten bemoeilijkt. Wij weten niet eens met zekerheid, aan welke bevolking deze belangwekkende vondsten

3) A. GODARD, *Les Bronzes du Luristān* (Ars Asiatica, vol. XVII), Parijs, 1931.

4) Fr. STARK, *Luristan*, JRAS 1935, p. 241 vv.; Dez., *The Bronzes of Luristan*, Geogr. Journ. 80, 1932, 498 vv. Het meest bekende werk van deze schrijfster zijn haar geestige *Baghdad Sketches* (The Albatros, vol. 381), die een uitstekenden kijk bieden op het hedendaagsche leven in deze beroemde Oostersche stad.

5) Vgl. JEOL I, N° 1, 1933, 14. Ook de teekeningen van de hand van Mej. ROES (zie noot 7) zijn naar voorwerpen in het Museum.

6) Vgl. JEOL II, N° 7, 1940, 465.

7) A. ROES, *De bronzen van Luristan*, JEOL II, N° 7, 1940, 477-488.

8) Vgl. noot 3. Dit werk is in de bibliotheek van het Instituut KERN te Leiden. Het boek van MOORTGAT (zie noot 9) schijnt in de Nederlandsche bibliotheken, althans te Leiden, te ontbreken.

9) A. MOORTGAT, *Bronzegerät aus Luristan* (Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung), Berlijn, 1932; L. LEGRAIN, *Luristan Bronzes in the University Museum*, Philadelphia, 1934; C. J. GADD, BMQ V, 1930, 109 vv.; VI, 1931, 79 v.; VII, 1932, 44 v.; IX, 1934, 95 v., enz.; L. SPELEERS, *Bulletin des Museés royaux*, 1931, 56 vv.; 77 vv.; 1932, 62 vv.; 86 vv.; 1933, 56 vv.; 93 vv.; 115 vv. enz.

10) C. HUART en L. DELAPORTE, *L'Iran antique* (L'Evolution de l'humanité), Parijs, 1943, 477 v. Vgl. M. ROSTOVTZEFF in het vermelde *Jahrbuch* (afgekort IPEK) 7, 1932, 45-56. Onvermeld bleef ook het belangwekkende overzicht van R. DUSSAUD (en S. LANGDON) in deel I van het groote werk van A. U. POPE en P. ACKERMAN, *The Survey of Persian Art* (vgl. JEOL II, N° 6, 224).

moeten worden toegeschreven. Een overzicht over de verschillende meeningen vindt men in het vermelde artikel van Mej. ROES (vooral op blz. 486 v.). Wij beperken ons tot enkele aanvullende opmerkingen, ter staving van onze opvatting. Deze opvatting komt niet overeen met de meening, dat deze voorwerpen — die GODARD [11]) liefst *antiquités kassites* zou willen noemen — zouden zijn te danken aan het in zoo menig opzicht nog raadselachtige volk der *Kassieten* of *Kosseeërs*. Van dit volk was de dynastie afkomstig, die gedurende meer dan een half millennium ook over Babylonië heeft geregeerd, een tijdperk, waarover wij, zooals reeds boven op blz. 183 vlg. werd uiteengezet, nog zoo weinig weten, omdat daar nog in geen der specifiek Kassietische centra opgravingen zijn gedaan. In Babylonië heeft zich deze bevolking spoedig aan de oudere en hoogere beschaving geassimileerd, zoodat wij zelfs van de Kassietische taal, behalve enkele goden- en koningsnamen, niet meer kennen dan ongeveer dertig woorden en zelfs over het ras van deze bevolking in onzekerheid verkeeren. Het zou belangwekkend zijn, juist over deze bevolking uit haar land van oorsprong zelf nadere inlichtingen te ontvangen. Evenwel werd in Babylonië uit den tijd der Kassietische overheersching nooit iets gevonden, dat in de verste verte op de bronzen van Luristān zou gelijken. Inderdaad zal men deze voorwerpen om meer dan één reden voor iets jonger moeten verklaren dan dit Kassietische tijdperk, dat in Babylonië met het jaar 1171 v. Chr. eindigt.

Natuurlijk blijkt reeds uit het groote aantal van deze grafvelden, dat zij een periode van talrijke generaties moeten hebben omvat. Het aantal van deze generaties hangt af van de dichtheid van bevolking, die, al ontbreken hieromtrent nadere gegevens, niet gering kan zijn geweest. Twaalf generaties, d.w.z. een tijdsruimte van ongeveer drie eeuwen, zal wel als het maximum moeten worden beschouwd. Een gewoon epitheton reeds voor de Kassieten in de Assyrische opschriften is „de wijd verspreide". Nu is de uitdrukking ʿbronzen uit Luristānʾ eigenlijk te nauw, daar naast de bronzen voorwerpen in deze graven ook tal van ijzeren wapens zijn gevonden [12]). Ook in onze collectie bevindt zich een mooie speerpunt van ijzer, die wij slechts terwille van de algemeen aanvaarde, maar feitelijk onnauwkeurige benaming niet met de andere voorwerpen hebben afgebeeld. Reeds om die reden moet men liever aan de eerste eeuwen na 1200 v. Chr., dus aan het begin van het ijzertijdperk, denken. Wij denken dus aan het tijdperk, toen de brons nog voor de sieraden en pronkwapens en het ijzer reeds voor de gewone werktuigen en wapens gebruikelijk zijn geweest.

Deze algemeene tijdsbepaling wordt bevestigd door een tweede, nog duidelijker argument. Enkele van de bronzen pronkwapens, die in deze graven zijn gevonden, zijn van inscripties in spijkerschrift voorzien met de namen van Babylonische koningen, waarvan een nauwkeurige tijdsbepaling mogelijk is. Men zal zich moeten voorstellen, dat deze Babylonische koningen hun lijfwacht bij voorkeur recruteerden uit de ruiters van het naburige hoogland, en dat aan diegenen, die hun jonge jaren aldus als lijfwachters aan het Babylonische hof hadden doorgebracht, bij hun dood hun pronkwapens, die van de namen der koningen waren voorzien, als *armes d'honneur* in het graf werden meegegeven. De koningen, wier namen aldus op bronzen wapens uit Luristān zijn teruggevonden, omvatten samen een tijdvak van 150 jaren en zijn allen afkomstig uit de dynastieën, die onmiddellijk op die der Kassieten volgen. Het zijn Ninurta-nādin-šumi (1152-1147 v. Chr.), Nebukadnezar I (1146-1123 v. Chr.), Marduk-nādin-aḫḫē (1116-1101 v. Chr.) en É-ulmaš-šākin-šumi (1016-1000 v. Chr.) [13]). De ongeveer drie eeuwen, waar het hier om gaat, zijn dus die tusschen 1200 en 900 v. Chr., onmiddellijk na de groote volksverhuizing, die ook in het Iraansche hoogland door een vanuit het Noorden binnendringende Indogermaansche bevolking de grootste veranderingen heeft teweeggebracht.

11) A. GODARD (vgl. noot 3), blz. 13.

12) Dat de benaming feitelijk te nauw is, omdat in deze graven ook „des objects d'or, d'argent, de fer, de pierre, d'os, de coquille, de terre cuite" zijn gevonden, werd terecht opgemerkt door A. GODARD (vgl. noot 3), blz. 13.

13) Vgl. G. CONTENAU, RA 29, 1934, 29 v., en reeds RA 28, 1933, 105. Het stuk met den naam van koning *Marduk-nādin-aḫḫê* heeft de Heer GODARD mij in het Museum te Teherān zèlf laten zien.

In deze eeuwen zijn de vijandige aanrakingen tusschen Elam en Babylonië bijzonder talrijk geweest. De Elamieten, vanuit het Noorden door de jonge bevolking opgedrongen, zochten een uitweg naar de Babylonische vlakte. Aan het begin van deze periode hebben de Elamietische koningen Šutruk-naḫḫunte I en Kutir-Naḫḫunte II alle groote Noord-Babylonische steden, zooals Sippar, Nippur, Akkad, Dûr-Kurigalzu (vgl. boven blz. 184) en Ašnunnak veroverd, de hoofdstad Babylon zelf verwoest en aan de dynastie der Kassieten een eind gemaakt. De reactie komt onder den Babylonischen koning Nebukadnezar I, die Susa verovert en het beeld van den god Marduk, dat evenals andere kostbare stukken (zooals de stèle met de wetten van koning Ḫammurabi) naar Susa was overgebracht, naar Babel terugbrengt. Hierop volgt dan weer een geleidelijke versterking der Elamieten, en in 996 v. Chr. beklimt zelfs een Elamiet den Babylonischen troon, al regeert hij niet langer dan vijf jaar. Men zou zich kunnen indenken, dat in dezen wisselvalligen strijd de Babylonische koningen hun toevlucht hebben gezocht bij een bereden lijfwacht uit de krijgshaftige jongere bevolking, die toen de gevaarlijkste vijanden van hun Elamietische tegenstanders zijn geweest. Kwitanties over de levering van paardenvoer voor de koninklijke stallen van omstreeks 1100 v. Chr. bevinden zich in onze Leidsche collectie. Naar de bijbelsche chronologie komen deze eeuwen overeen met het tijdvak der Richteren en dat der koningen David en Salomo.

De naam van deze jongere bevolking, die toen uit het Noorden, waarschijnlijk over den Kaukasus uit de steppen van Zuid-Rusland, was binnengedrongen, is niet twijfelachtig: de Meden. Terecht wordt thans ook door Huart en Delaporte de kunst en de primitieve beschaving, zooals die uit de bronzen en andere oudheden uit Luristān blijkt, zonder aarzeling aan dit ruiter- en steppenvolk toegekend [14]). Helaas kennen wij de oudste geschiedenis van dit voor de latere periode zoo belangrijke volk voorloopig slechts hoogst onvolledig uit de verspreide vermeldingen in de inscripties der Assyrische koningen, waar zij telkens opnieuw vermeld worden als de „verre *Madai*, waarvan geen der vaderen ooit zelfs maar den naam had vernomen". Voor nadere inlichtingen zal men moeten wachten op stelselmatige en wetenschappelijke opgravingen, waardoor, nu de begraafplaatsen helaas geplunderd zijn, vooral de puinheuvels zullen moeten worden blootgelegd, die de eigenlijke woonplaatsen van deze toen nog half-nomadische bevolking bergen. Dat het in de eerste plaats een ruitervolk en paardenfokkers geweest zijn, blijkt uit talrijke in de graven gevonden voorwerpen.

Op grond van deze hypothese kan dan ook de eigenaardige tweeslachtigheid worden verklaard, waardoor de tijdsbepaling aanvankelijk in twee tegenovergestelde richtingen scheen te worden gestuurd. Ten eerste vond men eigenaardige aanrakingen tusschen de kunst van Luristān met de overoude *Sumerisch-Akkadische* kunst, zelfs met die uit de vroegdynastische periode, die wij vooral uit de zoogenaamde koningsgraven in Ur hebben leeren kennen. Hier zal men rekening moeten houden met het feit, dat Luristān tot het Elamietische rijk had behoord, dat vele eeuwen lang geheel onder den invloed van de hoogere naburige cultuur had gestaan. Ook de vondsten van archaïsche rolzegels in deze veel jongere graven worden hierdoor begrijpelijk. Deze motieven en deze voorwerpen behooren tot de erfenis, die door de binnengedrongen bevolking werd aangetroffen en overgenomen [15]).

Eveneens begrijpelijk worden door deze hypothese de nog nauwere aanrakingen met de eenige eeuwen latere *Scythische* kunst in het Noorden en Noordwesten van Iran, daar de Meden immers, wat hun herkomst betreft, als de onmiddellijke voorloopers der Scythen kunnen worden beschouwd. Deze op zich zelf talrijker en invloedrijker motieven, die op ons wel eens den indruk maken van een barbaarsche verbeeldingskracht, zijn dus door deze bevolking uit hun land van oorsprong meegebracht. Ook de vele aanrakingen met de latere

[14]) Vgl. Huart en Delaporte, *L'Iran antique* (zie noot 10), blz. 175-182.

[15]) De meeste van de rolzegels, door Godard, *a.w.*, pl. LXV afgebeeld, zijn uit de Djemdet-Naṣr-periode, dus van omstreeks 3000 v. Chr. Natuurlijk zijn zulke zegels geen norm voor de tijdsbepaling van de graven, waarin zij zijn gevonden. Deze kleine en gemakkelijk vervoerbare kunstwerken uit onvergankelijk materiaal zijn altijd opnieuw als amuletten of sieradiën welkom geweest.

Achaemeniedische kunst kunnen op deze wijze het gemakkelijkst worden verklaard, daar het immers voor de hand ligt, dat deze kunst in bepaalde gevallen oudere prototypen uit eigen land reeds lang voor de stichting van het Achaemeniedische imperium heeft gehad. Ook uit vondsten uit de buurt van Luristān blijkt immers, zooals Mej. Roes terecht opmerkte (JEOL N° 7, 487), dat de kunst van dat land geenszins zoo geïsoleerd was of in tegenstelling stond tot alle andere kunsten als dat op het eerste gezicht leek. Als de verbindende schakel tusschen oud en nieuw komen de Meden in de oudste periode van hun geschiedenis in het Westen van het Iraansche hoogland, dus in de periode van omstreeks 1000 v. Chr., inderdaad meer in aanmerking dan hun voorloopers in dat land zelf, de Kassieten.

Desondanks blijven hier voor den historicus de bijzonderheden van de ethnologische terminologie moeilijk. Men zal mogen veronderstellen, dat de Kassieten reeds van de twaalfde eeuw af in hoofdzaak door de jongere bevolking der Meden werden verdrongen. Dat zich deze Kassieten of Kosseeërs echter in hun afgelegen gebergte ten Zuiden van het eigenlijke Medië nog vele eeuwen hebben gehandhaafd, is niet slechts mogelijk, maar kan door vermeldingen in de jongere Assyrische inscripties en bij de klassieke schrijvers worden gestaafd. Koning Sanherib noemt het hoogland ten Oosten van den Tigris in de berichten over zijn tweeden veldtocht het „land der Kassieten" [16]). Wie zich hierop wil beroepen, kan aan de oudere terminologie vasthouden, maar zal bij de verklaring der Scythische en der Achaemeniedische motieven dan grootere moeilijkheden ontmoeten. Men zal in het bergland van Luristān meer aan een ‘infiltratie’ moeten denken dan aan een verovering, waarbij de oude naam van het stamland der Kassieten tot aan de Seleuciedische periode toe bleef gehandhaafd. Een scheiding van de grafvelden en van de daarin gevonden voorwerpen in een oudere (Kassietische) en een jongere (Medische) groep schijnt niet mogelijk te zijn.

Leiden, 29 April 1944 F. M. Th. Böhl

RUÏNES EN OPGRAVINGSTERREINEN IN HET NABURIGE OOSTEN — III

MASHHAD-I-MURGHAB = *PASARGADAE*

Zie Platen XIV en XV

De photo's op de platen XIV en XV (met uitzondering van plaat XV *a*) zijn door mij opgenomen op 29 Maart 1939, toen ik op de terugreis van Persepolis naar Isfāhān samen met Prof. Otto Eissfeldt eenige uren op de plaats van de oude Achæmeniedische hoofdstad *Pasargadæ*, met den beroemden graftempel van koning Cyrus, mocht vertoeven en dit uitgestrekte terrein van alle kanten mocht doorkruisen. De lezers van deze *Jaarberichten* vinden de bijzonderheden van dezen tocht in deel II, N° 7, blz. 465 (vgl. ook kaart 4 bij *Jaarbericht* N° 8). Met nadruk heb ik reeds daar gewezen op het feit, dat een stelselmatige opgraving op de plaats van deze oudste hoofdstad van het Perzische wereldrijk gemakkelijke resultaten zou opleveren, maar dat ook dit terrein voor de archæologische wetenschap nog voor zoo goed als onontgonnen moet worden beschouwd, daar de ‘leerschool van de spade’ in Iran nog nauwelijks is begonnen.

Nog F. Weissbach twijfelde in zijn bewerking van de *Keilinschriften der Achämeniden* (VAB III, Leipzig, 1911) aan de juistheid van deze identificatie en meende, de opschriften liever aan den jongeren Cyrus, den vriend van Xenophon, te moeten toeschrijven, daar het

[16]) Vgl. D. Luckenbill, *Ancient Records* II § 236, 277 v., 304. Vgl. ook bij Assurnasirpal, AR I § 470. Voor de latere vermeldingen vgl. Godard, *a.w.*, blz. 15, die op blz. 101 den laatsten bloeitijd en het toppunt van de Kassietische kunst tusschen de 9de en 6de eeuw v. Chr. zou willen plaatsen.

Perzische spijkerschrift eerst door Darius I zou zijn ingevoerd. Niemand, die onder den indruk is gekomen van de groote uitgestrektheid van het terrein met zijn tempels en paleizen en vooral van den graftempel zelf, zal geneigd zijn, aan dit overdreven scepticisme toe te geven. Het probleem kan op grond van de onderzoekingen van E. HERZFELD als beslist worden beschouwd: ten gunste van de juistheid van de identificatie en ten gunste van den grooten Cyrus, den stichter van Pasargadae [1]).

Inderdaad zijn de onderzoekingen van Ernst HERZFELD, die reeds zijn proefschrift (1908) aan *Pasargadae* gewijd had, verreweg de belangrijkste, die daar ooit zijn ingesteld. Zijn onderzoek, in het voorjaar 1928 met bescheiden middelen en slechts op enkele belangrijke punten van het groote terrein ingesteld, is het eenige, dat den naam van een opgraving verdient. Het beste, dat ooit over Pasargadae werd geschreven, vindt men dan ook in het groote werk van Fr. SARRE en E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs,* en in het eerste deel van de *Archäologische Mitteilungen aus Iran* [2]).

Het centrum van dit uitgestrekte terrein met den graftempel is door de omwonende bevolking niet meer gewijd aan de nagedachtenis van den grooten Cyrus, maar aan die van de moeder van den bijbelschen koning Salomo of *Sulaimān*. Het is bedekt met graftomben, waardoor weliswaar de dieper gelegen oudheden voor verdere verwoesting voorloopig zullen blijven bewaard, maar waardoor een stelselmatig onderzoek wel ten zeerste zou worden bemoeilijkt.

Over de ligging vindt men het noodige (met een plattegrond) in de vermelde werken van HERZFELD. Het is een vruchtbare hoogvlakte in de provincie *Fars* (Persis), gelegen niet minder dan 1900 m boven zeepeil, 500 m hooger dan de hoogvlakte van *Ekbatana* (Hamadān) en ongeveer 400 m hooger dan die van *Persepolis,* van welke deze hoogvlakte van *Murghāb* gescheiden is door een nauwen bergpas langs het dal van de rivier *Pulwar*. Door dezen pas leidde reeds in het Achæmeniedische tijdperk een kunstweg.

De ruïnes zijn verspreid over het Westelijke gedeelte van deze hoogvlakte, die door een heuvelreeks (met een dorpje) in tweeën is gedeeld. Het is een uitgestrekte stad geweest, met tempels en paleizen, die slechts in de Achæmeniedische periode (van Cyrus I tot Darius III) bewoond is geweest. Wij beperken ons hier tot de beschrijving van onze photo's'.

PLAAT XIV *a* en *b*. Deze rechthoekige pilaren zijn naast een aantal ronde zuilen (waaronder een alleenstaande van ongeveer twaalf meter hoogte) de meest in het oog vallende overblijfselen van de paleizen van den grooten koning Cyrus. Deze paleizen, ongeveer 150 m van elkaar verwijderd, zijn in 1928 door HERZFELD nader onderzocht (vgl. AMI I, 1929, blz. 10 vv.). De eene alleenstaande pilaar op PLAAT XIV *a* is het laatste overblijfsel van het paleis, waar de groote koning gewoond heeft; de tweede (*b*) was een der hoekpilaren van het gebouw, waarin de audienties werden verleend. Beide pilaren dragen in spijkerschrift en in drie talen (in het Oud-Perzisch, het Elamietisch en het Akkadisch of Babylonisch) den naam van den koning: „Ik, Cyrus, de koning, de Achaemeniede", waarbij men in gedachte moet aanvullen: „...heb dit gebouwd" of „heb dit gebouw doen optrekken". Op kleinere fragmenten van reliëfs noemt hij zich ook den „grooten koning". Dat hiermede slechts de stichter van het rijk kan zijn bedoeld, en niet een jonge pretendent naar de kroon, zooals de held van de Anabasis en van de Cyropaedie, heeft HERZFELD (AMI I, blz. 14 v.) voldoende aangetoond. Hij wijst op het ontbreken van alle verdere titels en wil uit dit *argumentum e silentio* de gevolgtrekking afleiden, dat de stad en de paleizen nog vóór de overwinning op Astyages en de verovering van Babylon moeten zijn gebouwd, dus in de jaren tusschen 559 en 550 v. Chr. Men zou eerder verwachten, dat Cyrus zijn paleizen eerst na de veroveringen als het middelpunt van het rijk heeft laten oprichten.

PLAAT XIV *c* en *d*. Deze ruïne, die hier van twee verschillende zijden is afgebeeld, is het overblijfsel van een graftombe of, nauwkeuriger uitgedrukt, van een graftoren. De afbeelding *d* komt vrij nauwkeurig overeen met SARRE en HERZFELD, *Felsreliefs,* plaat XXVII. Aan de uiteenzetting op blz. 152 vlg. van hetzelfde werk zou men slechts weinig kunnen toevoegen. De tegenwoordige benaming van deze graftorens luidt *Zendān*. Deze ruïne komt, zooals HERZFELD aangetoond heeft, tot in de bijzonderheden overeen met een veel beter bewaard gebleven graftoren te *Naqsh-i-Rustam* (vgl. plaat I van het aangehaalde werk). Een jongere vorm hiervan vindt men ook in Persepolis. Men heeft aan een provisorisch graf voor den grooten Cyrus zelf willen denken, dat later door den op PLAAT XV *b* en *c* afgebeelden graftempel werd vervangen. Waarschijnlijker zal men aan andere leden van het geslacht moeten denken, in ieder geval ouder dan Darius I. Dat een inscriptie ontbreekt, is te betreuren.

PLAAT XIV *e*. Dit is een stuk van het paleis, dat in beide genoemde werken nog niet werd afgebeeld. Men ziet een ronde zuil, die nog een stuk van de architraaf draagt, en daarnaast een overblijfsel van het gebouw zelf. Wellicht zijn de beide stukken van de zuil eerst in den jongsten tijd door de goede zorgen van den archæologischen dienst weer bijeengevoegd.

PLAAT XIV *f*. Op deze photo ziet men op den achtergrond links de bovenvermelde hooge zuil en de beide pilaren. Wat bij nauwkeurige beschouwing op den voorgrond rechts en links van den man en den ruiter te zien is, zijn de overblijfselen van een poort. Wij bevinden ons ten Zuid-Oosten van het paleis, in de nabijheid van de rivier Pulwar. Het poortgebouw wordt door HERZFELD (AMI I, blz. 11) beschreven. Van de reusachtige gevleugelde stieren, die rechts en links van den ingang moeten hebben gestaan, zijn slechts enkele brokstukken teruggevonden.

PLAAT XV *a*. In de onmiddellijke nabijheid bevindt zich het beroemde reliëf van een gevleugelden genius, die op een engel lijkt en daarom door de omwonende bevolking blijkbaar als heilig werd beschouwd en aan de vernieling ontsnapt is. In dit geval heb ik mijn opname vervangen door een grootere en mooiere, die ik te danken heb aan den heer LAMPARD te Baghdad. Als men deze photo vergelijkt met de tot nog toe beste afbeelding op plaat XXVIII in het groote werk van SARRE en HERZFELD, dan valt het verschil in het oog. Deze photo van den heer LAMPARD is verreweg de beste, die van dit belangwekkende reliëf bestaat. Men leze de uiteenzetting van HERZFELD op blz. 155-165 van het groote werk. Vroeger beschouwde men dit reliëf als een afbeelding van koning Cyrus zelf, ten gevolge van het opschrift, dat toen nog aan het thans afgebroken bovenstuk werd gezien. Dit opschrift, dat gelijkluidend is geweest met de bij PLAAT XIV *a* en *b* aangehaalde inscriptie, beteekent echter niet: „Ik ben Cyrus ...", maar: „Ik, Cyrus ... heb dit gebouwd of doen vervaardigen". Afgebeeld is een der beide beschermgeesten, die rechts en links van den ingang van de buitenpoort zouden hebben gestaan, om dengene, die den toegang verkrijgt, te zegenen, maar den booze te weren. Men denkt aan Assyrische analogieën. Evenwel wijzen de stijl en de symboliek, zooals HERZFELD aantoonde, verder naar het Westen: naar Syrië en, wat het origineel van het eigenaardige hoofdtooisel betreft, rechtstreeks naar Egypte. De kroon is die van den god Horus, die in Syrië en Phoenicië vaak werd geïmiteerd. Voor het gewaad wijst HERZFELD op afbeeldingen van Elamieten op Assyrische reliëfs. Terwijl in de oudere Oostersche kunst het lichaam met de schouders *de face* placht te worden afgebeeld, al zag men het hoofd en de voeten *en profil,* vertoont zich hier de geheele gestalte zuiver *en profil.* Deze profiel-afbeeldingen, die zooveel beter met onzen smaak en onze begrippen van kunst overeenkomen, worden ook op de tallooze reliëfs van Persepolis aangetroffen.

PLAAT XV *b* en *c*. Dit zijn twee opnamen van den beroemden graftempel van koning Cyrus. Ieder, die het uitgestrekte terrein van Pasargadae bezoekt, zal zijn schreden in

[1]) Vgl. de duidelijke uiteenzetting van dit probleem van de hand van prof. J. H. KRAMERS, JEOL I, blz. 251 vlg., waar de mogelijkheid terecht ontkend wordt, dat de inscripties op Cyrus' naam later op de door hem gebouwde paleizen in Pasargadae zouden zijn aangebracht en waar het op grond van de onderzoekingen van HERZFELD wel als uitgesloten wordt geacht, aan den jongeren Cyrus te denken.

[2]) Fr. SARRE en E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs,* kl.-fol., Berlijn 1910, blz. 147-186, plaat XXVI-XXXI. — E. HERZFELD, *Bericht über die Ausgrabungen von Pasargadae,* in AMI I, Berlijn, 1929-30, blz. 4-16, 3 platen en 1 plattegrond. — Het proefschrift verscheen in *Klio* 1908, I. — Vgl. thans ook Cl. HUART en L. DELAPORTE, *L'Iran antique,* Parijs, 1943, blz. 300 vv.

de eerste plaats richten naar dit uiterlijk bescheiden gebouwtje, dat tot de meest eerbiedwaardige overblijfselen behoort, die uit de oudheid boven den grond tot op onze dagen bewaard zijn gebleven. Met het oog op de belichting (ongeveer om tien uur 's ochtends) heb ik slechts den achterkant van het gebouw kunnen photographeeren. De voorzijde vindt men bij SARRE en HERZFELD, *Felsreliefs,* plaat XXIX, en nog beter in het mooie plaatwerk van Axel VON GRAEFE, *Iran, das neue Persien* (Berlijn en Zürich, 1937), blz. 76. Voor de beschrijving van dit beroemde monument, waarvoor hier de plaatsruimte ontbreekt, wijzen wij op blz. 166-180 van SARRE en HERZFELD, vooral ook in verband met de uitvoerige vermeldingen bij de klassieke schrijvers, zooals Arrianus.

In de 13de eeuw, toen men dit gebouw als het graf van de moeder van koning Salomo beschouwde, heeft men er, natuurlijk met behulp van het oudere materiaal, een geheele moskee met ruime hallen omheengebouwd (vgl. HERZFELD, AMI 1, blz. 8). Later werd de geheele omgeving van dit kleine heiligdom tot een groote begraafplaats. Een nader onderzoek zou dus met grafschennis gepaard moeten gaan en is ook in de praktijk onmogelijk. Het binnenvertrek zelf, dat door de Grieksche schrijvers zoo uitvoerig wordt beschreven, is geheel leeg.

Het belangwekkendst zijn de uiterlijke vorm en de stijl van het centrale gebouw. Het is een woonhuis met een geveldak, dat hier in den vorm van een graftempel in steen werd nagebootst. Het is echter niet het woonhuis, zooals dit elders in het nabije Oosten tot heden toe gebruikelijk is: met een plat dak en met het uitzicht naar het binnenplein. De geheele vorm van dit huis wijst veel verder naar het Noorden en naar het Westen. Het is het typische boerenhuis der Indogermanen, zooals ook wij het kennen en dat geheel van het Oostersche type afwijkt [3]). Ook in dit opzicht stond Cyrus met zijn Perzen dichter bij onze beschaving dan bij de Oostersche.

Leiden, Paschen 1944 F. M. TH. BÖHL

IRANICA

II — INTRODUCTIO AD LINGUAM HVATANICAM *)

§ 1 Het saldo, dat geboekt kon worden nà de onderzoekingen in Centraal Azië [1]), die in de eerste decenniën van deze eeuw door onderzoekers van verschillende nationaliteit (Duitse: GRÜNWEDEL, VON LECOQ en TRINKLER; Engelse: M. A. STEIN; Franse: Paul PELLIOT) werden verricht, was wel bijzonder groot. Behalve een nieuwe Indogermaanse taal: het ʿTochaarsʾ [2]) en een zeer omvangrijke verzameling handschriften met Oeigoerse of Oud-Turkse teksten [3]), werden twee nagenoeg geheel onbekende Iraanse talen ontdekt. Over één van deze laatste werd in Jaarbericht N° 8, 729-34 gesproken. De andere is onderwerp van de volgende inleiding.

3) Vgl. SARRE en HERZFELD, *Felsreliefs,* blz. 177: „.... dieses Haus umschliesst einen Innenraum und kehrt seine vier Wände gewissermassen nach aussen, nicht, wie das Hofhaus nach innen. Dieser Art gehören auch das Haus der Grabtürme, Häuser verschiedener Gegenden Irans, das paphlagonische, das phrygische, das Haus von Troja, der griechische Tempel, das italische Haus, das deutsche Bauernhaus an."

*) De afkortingen zijn de gebruikelijke. Duidelijkheidshalve wordt soms voluit geciteerd.

1) Een goede kaart van Chinees Turkestan vindt men achterin het boek van M. A. STEIN, *On Ancient Central Asian Tracks,* 1933.

2) Aan de taalvergelijkende studie van deze taal werden onlangs twee belangrijke studies gewijd door H. PEDERSEN, *Tocharisch, vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung,* Det Kgl. Danske Vid. Selsk., Hist.-filol. Meddel., 28, 1, København, 1941 en door A. J. VAN WINDEKENS, *Lexique étymologique des dialectes tokhariens,* Bibl. du Muséon, Louvain, 1941.

3) Deze handschriften zijn afkomstig uit Turfan en Miran in Chinees Turkestan en uit Tun-huang en Etsen-gol in de provincie Kansu in NW-China. Het grootste deel ervan bevindt zich in Berlijn. De cultuur (bloeitijd ongeveer tussen 750 en 1300 n. C.) der Oeigoeren (in het khotansak. *hvaiḫū:ra, hvaihura, hve:hvu:ra*) staat sterk onder vreemde (Chinese, Indische, Iraanse en ʿTochaarseʾ) invloed.

§ 2 Over de naam van deze taal heerst sinds de ontdekking geen eenstemmigheid. A. F. Rudolf HOERNLE bewerkte de eerste fragmenten [4]) en sprak van „unknown languages", waaronder mede de later met de naam ʿTochaarsʾ genoemde taal werd begrepen. Na hem sprak E. LEUMANN in een artikel [5]), waarin hij op opvallende Iraanse trekken wees, van ʿSprache IIʾ, een betiteling die door hem in het volgend jaar [6]), nadat het ter beschikking staande materiaal de identificatie van een aanzienlijk aantal woorden had mogelijk gemaakt, werd gepreciseerd door de mededeling van zijn opvatting, dat men te doen had met een derde ʿArischeʾ taal, naast het Indisch en het Iraans. In 1912 [7]) geeft LEUMANN de, voor hem definitieve, naam van ʿNord-arischʾ (zie noot 33) aan één van de ʿunknown languagesʾ. Bovendien kon LEUMANN mededelingen doen over klanksysteem en grammatica op grond van tegelijkertijd gepubliceerde tekstfragmenten (*Vajracchedikā, Aparimitāyurdhāraṇī, Adhyardhaśatikā Prajñāpāramitā* (zie § 7, onder 1930)), met vertaling en woordenlijst.

Ondertusschen had A. DE STAËL-HOLSTEIN trachten aan te tonen, dat men te doen had met de taal der Tocharen [8]). Nòch dit voorstel, dat later onjuist bleek, omdat de door de Oeigoeren gebruikte betiteling ʿTochaarsʾ (*toxrï,* Khotansakisch: *ttaugara*) op een niet-Iraanse taal betrekking heeft — al is nog steeds onuitgemaakt, welke taal dan wèl door hen werd bedoeld en of de gemeenlijk ʿTochaarsʾ genoemde taal deze naam terecht draagt [9]) —, nòch dat van PELLIOT (en MEILLET), die de aanduiding „iranien oriental" gebruikte [10]), die evenwel te ruim is, omdat tot de Oostelijke dialecten ook het Sogdisch te rekenen is [11]), werd evenwel door anderen geaccepteerd.

Naar het gebied (Khotan), waar de meeste handschriften zijn gevonden, stelde toen KIRSTE (zie noot 7) de neutrale naam Khotanī [12]) voor (zie § 4), die o.m. door Sten KONOW werd overgenomen.

Toen echter H. LÜDERS erop wees, dat bepaalde orthographische eigenaardigheden en een aantal eigennamen het waarschijnlijk maakten, dat de Sakische vorsten in Indië een zelfde of aanverwante taal gebruikten [13]), werd de naam ʿSakischʾ door de meeste onderzoekers aangenomen. Later bleek weer, dat ook ʿSakischʾ een te ruime term was. Niet alleen werd een met dit ʿSakischʾ verwant, maar toch ook weer in talrijke bijzonderheden afwijkend dialect gevonden [14]), maar ook wordt met ʿSakischʾ, in overeenstemming met het gebruik van die term bij de antieke historici, een ethnisch te ruim begrip aangeduid.

Men mag dus wel aannemen, dat er verschillende soorten ʿSakischʾ hebben bestaan en daarom is de door KONOW voorgestelde naam Khotansakisch (zie § 7, onder 1941), dat wil dus zeggen: die soort van Sakisch, die in Khotan gebruikt werd, als de duidelijkste over te nemen.

§ 3 Bij Herodotus vindt men een mededeling, waaruit blijkt dat voor de Perzen het begrip ʿSakenʾ zich met dat van ʿSkythenʾ dekte [15]), een ethnisch veelomvattend begrip dus. Verder

4) Zie: *A report on the British Coll. of Antiquities from Central Asia,* Part I-II, Extra Numbers to the Journ. of the As. Soc. of Bengal, vol. LXVI en LXX, Calcutta, 1897, 1901.

5) *Über die einheimischen Sprachen von Ostturkestan im frühen Mittelalter* I, ZDMG 61, 1907, 648-58.

6) In ZDMG 62, 1908, 83-110.

7) Zie het bij § 7 vermelde werk, met de besprekingen van KIRSTE, WZKM 26, 394-400 en KONOW, GGA 1912, 551-65. In deze laatste bespreking werd definitief het zuiver Iraanse karakter van de taal vastgesteld.

8) *Tocharisch und die Sprache* II en *Toch. und die Sprache* I in Bull. de l'Ac. Imp. de St-Pétersbourg, 1908, 1367-72; 1909, 479-84.

9) H. W. BAILEY, *Ttaugara,* BSOS 8, 883-921 behandelt uitvoerig het Tocharen-probleem. Een definitieve oplossing vindt ook hij niet, ook al wordt door zijn uiteenzettingen veel licht in de duisternis gebracht. BAILEY noemt het Tochaars A ʿAgneanʾ en het Toch. B ʿKuceanʾ (zo ook S. LÉVI). Zie verder HENNING, *Argi and the „Tokharians",* BSOS 9, 545-71, en VAN WINDEKENS, in het noot 2 genoemde werk.

10) *Un fragment du Suvarṇaprabhāṣasūtra en iranien oriental,* MSL 18, 1913, 89-215. Zie ook § 7 onder 1934.

11) Zie het schema, JEOL 8, 729.

12) Dit is in overeenstemming met de naam, die de sprekers aan hun eigen taal gaven, nml. *hvatäna-, hvatanaa-* (en andere vormen) = Khotanees, vgl. KONOW, OLZ 38, 1935, 257. Men vindt de bewijsstukken in *Lehrgedicht* (zie § 7 onder 1933-36), 528b.

13) SPAW 1913, 406-27: *Die Śakas und die ʿnordarische Spracheʾ*; zie ook SPAW 1919, 134-66.

14) Zie Sten KONOW, SPAW 1935, 772 sqq; zie fig. 27 en § 7, 1935.

15) VII. 64: *οἱ γὰρ Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας καλέουσι Σάκας.*

1 A	2 ¹Ā	3 ²Ā	4 I	5 ¹Ī	6 ²Ī	73 khā	74 ¹lysā	75 rvā	76 mā	77/78 tā-ndi	
7 U	8 Ū	9 Ṛ	10 E	11 O	12 AU	79 ṣṭā	80 hvā	81 jā	82 jyā	83 jā	84 jā
13 ka	14 kha	15 ga	16 gga	17 gha	18 ṅga	85 ttra	86 ²lysa	87 ñi	88 hi	89 ¹lysi	90 lī
19 ca	20 ¹cha	21 ²cha	22 ja	23 ¹ña	24 ²ña	91 jsī	92 ṣprī	93 ḍu	94 ṣku	95 dū	96 ru
25 ṭa	26 ṭha	27 ṭhṭha	28 ḍa	29 nḍa	30 ṇa	97 nu	98 pu	99 rru	100 ¹rrū	101 ²rrū	102 rū
31 ta	32 tta	33 tha	34 da	35 dha	36 na	103 bū	104 hū	105 ysmū	106 gu	107 śśu	108 śu
37 pa	38 pha	39 ba	40 ¹bha	41 ²bha	42 ma	109 ¹tu	110 ²ttu	111 ¹pyu	112 ¹pyū	113 grū	114 brū
43 ya	44 ra	45 la	46 va	47 100	48 200	115 ¹stū	116 ²ttū	117 rvr̥	118 kye	119 klai	120 tcei
49 śa	50 ṣa	51 sa	52 ha	53 300	54 400	121 ysno	122 khyau	123 lo	124 dāṃ	125 biṃ	126 ṣṣiṃ
55 1	56 2	57 3	58 10	59 20	60 30	127 rtha	128 dda	129 nna	130 kkrā	131 ṣḍe	132 tva
61 4	62 5	63 6	64 40	65 50	66 60	133 yyo	134 dye	135 ttye	136 ²pyu	137 gya	138 jva
67 7	68 8	69 9	70 70	71 80	72 90	139 ryau	140 crrā	141 rddha	142 rsta	143 drai	144 m

Fig. 26. Sakische karakters naar M. LEUMANN, *Sakische Handschriftproben*, Zürich, 1934, blz. 17.

worden verschillende Saken-stammen in de Achæmenieden-inscripties [16]) genoemd. Bij de Latijnse schrijvers vindt men de naam *Sacae* [17]) en deze leeft voort in die van het land *Sakastana* (modern Sīstān) [17]), dat door Saken (en Tocharen) aan het einde der tweede eeuw v. C. wordt bezet, wanneer zij uit Ferghana door de Hunnen worden verdreven.

§ 4 Zoals boven al werd gezegd, is het merendeel der handschriften uit het rijk van Khotan afkomstig. Khotan heet in een tekst (zie H. W. BAILEY, BSOS 9, 541 sq) *gaustana-deśa-* ᶜland van Gaustanaᵓ, d.i. sanskrit ᶜ*gostana-*ᵓ [18]), een vorm, die ook in een andere tekst voorkomt. Achter deze benaming staan de woorden: *ranīje jīnive vī* ᶜhet Juwelenlandᵓ, wat overeenstemt met de Chinese aanduiding voor Khotan: 大寶于闐 ᶜKhotan der Grote Juwelenᵓ. Wat de geschiedenis van Khotan betreft, kan verwezen worden naar de talrijke gegevens bijeengebracht door F. W. THOMAS in zijn boek ᶜ*Tibetan Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkestan* I, 1935ᵓ [19]).

De eigenlijke vindplaats der meeste handschriften is een bibliotheek, die werd ontdekt in een dicht gemetselde kamer in de 千佛洞 [20]) ᶜGrotten der Duizend Boeddhasᵓ in de buurt van Tun-huang. Het verslag der ontdekking (in Mei 1907) kan men lezen bij Aurel STEIN, *Serindia* II, 801 vlg. Een twede bezoek werd, in Februari 1908, door PELLIOT aan dezelfde plaats gebracht [21]).

§ 5 Een overzicht over de inhoud der verschillende documenten, die in Engeland (*British Museum in India Office*) en Parijs (*Bibliothèque Nationale*, Fonds Pelliot, aangeduid met de signatuur **P**) worden bewaard, werd gegeven door H. W. BAILEY, ZDMG 90, 1936, 573-8. De inhoud is zeer gevarieerd: religieuze teksten in *sūtra*-stijl [22]), omen-teksten, medische teksten [23]), ambtelijke documenten [24]), lyrische teksten [25]), religieuze poëzie [26]), geographische teksten [27]), *dhāraṇī's*, een lijst van Boeddha-namen [28]), enz.

De grote massa van de teksten staat naar inhoud en geest zeer sterk onder Indische invloed en zou zelfs zonder Indisch voorbeeld niet geschreven zijn. De Boeddhistische propaganda heeft zich hier, zoals ook elders, sterk doen gelden. Ook uiterlijk is de Indische invloed duidelijk. Talrijke Sanskrit- en Prakritwoorden vallen dadelijk op. Uit het Oosten kwam de Chinese cultuur, waarvan de sporen in titels, namen van maten en vermeldingen van den Chinesen keizer, tot uitdrukking komen. Met zekere verbazing ontmoet men anderzijds woorden als *śśandrāmata* < **śandārmati-* < **śuantārmati-*: awestisch *spəntā ārmaitiš*, ter vertaling van de Boeddhistische godin Śrī en *urmaysdā-*: aw. *ahuramazdā-* (dwz. Sūrya) [29]).

§ 6 De datering van de teksten is niet gemakkelijk. In het Niya-Prakrit der Kharoṣṭhi-documenten [30]), die in de derde eeuw werden gedateerd komen Khotansakische woorden

16) NR a 3: *sakā haumavargā* (bij Her. l.c. Ἀμυργίους Σάκας) *sakā tigraxaudā* (bij Her. ibid. περὶ μὲν τῇσι κεφαλῇσι κυρβασίας ἐς ὀξὺ ἀπηγμένας ὀρθὰς εἶχον πεπηγυίας)... *sakā tyai[y pa] radraya* (JRAS 1932, 374: *sakā paradraiya*).
Hier moge opgemerkt worden, dat men Massageten (wel onwaarschijnlijk) als **mas-sakata-*: grote Sakenvolk heeft willen verklaren. Anders Marquart, *Woher stammt der Name Kaukasus?*, p. 38 sq.

17) Men vgl. het artikel *Saken* (door A. HERRMANN) in PW, s.v.; verder E. HERZFELD, *Sakastān*, Archäologische Miteilungen aus Iran 4, 1932, 1-116 en F. W. THOMAS, *Sakastana*, JRAS 1906, 181-246, 460-4.

18) Zie ook Sylvain LÉVI, Bull. de l'Ecole Française d'Extrême Orient (BEFEO) 5, 258.

19) Zie ook de artikelen-serie van de hand van denzelfden schrijver onder de titel *Tibetan Documents from Chinese Turkestan* in JRAS 1927, 1928, 1930, 1931 en 1933.

20) Ts'ien (Ch'ien, waaraan de signatuur der HSS: **Ch.** is ontleend) -to-tung.

21) Zie de beschrijving in BEFEO 7, 1908, 501-29, *Une bibliothèque médiévale retrouvée au Kansou.*

22) B. v. het *Suvarṇabhāṣasūtra*, zie § 7, onder 1934.

23) B. v. de door KONOW in 1941 uitgegeven tekst, zie § 7; vgl. ook de door BAILEY gegeven lijst van woorden uit een medische tekst, zie § 8.

24) B.v. de door KONOW en THOMAS uitgegeven documenten, zie § 7, onder 1929.

25) Zie ibidem.

26) B. v. het *Jātakastava* (Ch. ii. 00274), facs. in *Cod. Khot.* (zie § 7, 1938). Een soortgelijke tekst in het Sanskrit, bij BAILEY, BSOS 9, 851-9 (*The Jātakastava of Jñānayaśas*).

27) Zie het *Itinerarium*, § 7, 1936.

28) Zie het *Bhadrakalpikāsūtra*, door KONOW uitgegeven, § 7, 1929.

29) Zie BAILEY, BSOS 8, 142 en S. KONOW, *A note on the Sakas and Zoroastrianism*, Oriental Studies Pavry, 230-2.

30) Uitgegeven door BOYER, RAPSON, SENART en NOBLE, *Kharoṣṭhi Inscriptions discovered bij Sir A. Stein in Chinese Turkestan*, 1929 vlg.

voor [31]), zie Konow, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap 9, 1938, 9 vlg. Een geographische tekst dateert uit de tijd van koning Abhimanyugupta van Kashmir (958-972), zie § 7, 1936. Andere documenten spreken ervan, dat er zich Turken in Kan-tṣou (甘州) bevinden, wat waarschijnlijk nà 840 is gebeurd [32]). Er komen namen van verschillende leden der koninklijke familie voor, b.v. Viśa-dharma, Viśa-śūra, Viśa-kīrti, zie Bailey, BSOS 8, 1937, 936. In het Chinees werd de koninklijke familie uit Khotan Wei-cï, d.w.z. Viśa genoemd, zie E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue*, 126.

§ 7 Wij laten nu de belangrijkste teksten, die werden uitgegeven, de revue passeren, te beginnen bij:

1912 — E. Leumann, *Zur Nordarischen Sprache und Literatur*, Strassburg, zie boven § 2.

1916 — A. F. Rudolf Hoernle, *Manuscript Remains of Buddhist Literature found in Chinese Turkestan* i, Oxford, waarin door Konow (pp. 214-356) de handschriften Ch. 00275 (*Vajracchedikā*) en Ch. xlvi, 0013b (*Aparimitāyuḥ Sūtra*) met vertaling en glossaar werden uitgegeven.

1919 — Zonder over een parallel-tekst te beschikken geeft E. Leumann een Boeddhistische tekst met volledige vertaling uit: *Maitreya-samiti, Das Zukunftsideal der Buddhisten* i, Strassburg; later (in 1933) werd deze tekst (signatuur: **E**) geheel uitgegeven.

1920 — Wederom een belangrijke uitgave van Boeddhistische fragmenten (o.a. een stuk van het *Saṃghāṭasūtra*, zie beneden onder 1932) door E. Leumann: *Buddhistische Literatur, Nordarisch und Deutsch*, i. Teil, Nebenstücke, Leipzig, Abh. f. d. Kunde d. Morgenl. xv.2.

1929 — S. Konow, *Saka versions of the Bhadrakalpikāsūtra*, Avh. utgitt av Det Norske Vidensk. Ak. i Oslo, Hist.-filos. Kl., N° 1, een uitgave met vertaling en woordenlijst van een aantal regels uit het HS Ch. c. 001, door Stein in Tun-Huang gevonden. De inhoud is een inleiding op een lijst van Boeddha-namen, zoals die ook in andere versies bekend is [33]).

1930 — Uitgave van E. Leumann, *Die nordarischen Abschnitte der Adhyardhaśatikā Prajñāpāramitā*, Text und Übersetzung mit Glossar, Taisho Daigaku Gakuhô 1330, 47-86.

Verder geeft Konow in hetzelfde jaar samen met F. W. Thomas een ambtelijke oorkonde uit Ṣacū (Chin. naam van de Tun-huang-oase) uit: *Two medieval documents from Tun-huang*, Oslo.

1932 — S. Konow publiceert belangrijke nieuwe fragmenten van het *Saṃghāṭasūtra*, samen met de al door Leumann (zie onder 1920) en J. N. Reuter, *Some Buddhist Fragments from Chinese Turkestan in Sanskrit and ‘Khotanese’*, Journ. de la Soc. Finno-ougrienne, 30, 1-37, bekend gemaakte stukken, met vertaling, Tibetaanse versie, uitvoerige grammatische inleiding en vocabularium, waarin ook woorden uit andere teksten zijn opgenomen, in: *Saka Studies*, Oslo, Etnografiske Museum, Bull. 5.

1933-36 — De uitgave *Das Nordarische (sakische)* [34]) *Lehrgedicht des Buddhismus*, Text und Übersetzung, aus dem Nachlass hrsg. von M. Leumann, Leipzig, Abh. f. d. K. d. Morgenl. 20, met volledig glossarium, bekroont Leumann's pioniersarbeid op waardige wijze. Belangrijke besprekingen werden aan deze uitgave gewijd. Men zie in het bijzonder: S. Konow, *The late Professor Leumann's edition of a new Saka text* i, NTS 7, 1934, 5-55; 5-55; ii, NTS 11, 1939, 5-85 en H. W. Bailey, *Hvatanica* ii, BSOS 9, 1937, 69-78.

1934 — In *Zwölf Blätter einer Handschrift des Suvarṇabhāṣāsūtra in Khotan-Sakisch*, SPAW 1935, 428-86 herdrukt Konow de door Pelliot (zie noot 10) al uitgegeven fragmenten, die ook in 1920 door Leumann met toevoeging van nieuwe stukken (zie boven) werden gepubliceerd en voegt daaraan twaalf nieuwe bladen in transcriptie, met sanskrit-parallel, vertaling en glossarium, toe.

[31]) Zie T. Burrow, *The language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*, Cambridge, 1937 en zijn artikelen: *Iranian loanwords in the Kharoṣṭhi Documents* i, BSOS 7, 1934, 511 vlg.; ii, ibid. 1935, 779 sqq.; vgl. S. Konow, *Note on Khotanī Saka and the Central Asian Prakrit*, Ac.Or. 14, 1936, 231-40.

[32]) In de documenten zelf laten zich duidelijk „three linguistic stages" onderscheiden (zie Bailey, BSOS 8, 923).

[33]) Zie F. Weller, *Tausend Buddhanamen des Bhadrakalpa nach einer fünfsprachigen Polyglotte herausgegeben*, Leipzig, 1928.

[34]) Zoals in § 2 werd gezegd, prefereerde *E.* Leumann (steeds) ‘Nordarisch’. De toevoeging ‘Sakisch’ is daarom wel van *M.* Leumann afkomstig.

1935 — S. Konow, *Ein neuer Saka-dialekt*, SPAW 772-823, publicatie van documenten gevonden te Maralbaši. (Zie noot 14).

1936 — H. W. Bailey publiceert een deel van het HS Ch. i, 0021a, een geographische tekst daterend uit de tiende eeuw n. C. in een artikel: *An itinerary in Khotanese Saka*, Ac.Or. 11, 1936, 258-67, zie § 5.

1937 — In een artikel BSOS 8, 923-36, *Hvatanica* (1) geeft H. W. Bailey: 1. HS Brit. Mus. Or. 11252 (*Animal Cycle*), 2. namen van maanden en jaargetijden (deel uit Ch. ii. 002, vergeleken met andere gegevens), 3. data en koningsnamen, aanvulling op de gegevens van Konow, Ac.Or. 7, 66 vlg.

1938 — Artikel van Bailey, *Hvatanica* iii, BSOS 9, 1938, 521-43, 859-60: uitgave van de verso-zijde van het HS P. 5538; inhoud: gesprek tussen een Indische *bhikṣu* en bewoners van Kaṃmicu (Chin. 甘州) [35]).

Bailey geeft met een inleiding de facsimile's der HSS Ch. ii. 002 (Khotanese vertaling van *Siddhasāra* van Ravigupta) [36]), Ch. ii. 003 (medische bilingue, zie onder 1941), Ch. ii. 00274 (*Jātakastava*, zie noot 26) uit: *Codices Khotanenses*, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grønbech, ii, Copenhagen, 1938.

1939 — Met een artikel *The Rāma story in Khotanese*, JAOS 59, 1939, 460-8 leidt H. W. Bailey zijn uitgave (zie beneden) van HSS P. 2801, 2781, 2783 in, waarvan de inhoud een verhaal is (met Boeddhistische proloog en epiloog) over *Rriṣmaṃ* (met varianten): Lakṣmana, *Sījsa*: Sītā en *Daśagrrīvi*: Ravaṇa.

1940 [37]) — In een aantal artikelen zet H. W. Bailey zijn intensieve bewerking van Khotanese teksten voort: *Rāma* i, BSOS x, 356-76; *Rāma* ii, ibid., 559-98 (tekst en vertaling); *Hvatanica* iv, BSOS x, 886-924 (teksten: Ch. i. 0021a, a, Ch. 00267, S. 2471, P. 2893, P. 2929, P. 2026, P. 4649, P. 2942, P. 2900, met vertaling en lexicologische commentaar).

1941 — Het door Bailey in facsimile uitgegeven HS Ch. ii. 003 (zie onder 1938) wordt door S. Konow, met vertaling en woordenlijst in transcriptie gepubliceerd: *A medical text in Khotanese*, Avh. utg. av Det Norske Vidensk. Ak. i Oslo, Hist.-filos. Kl. 4. Vooral het glossarium is belangrijk.

S. Konow bekroont zijn werkzaamheden in ditzelfde jaar door de uitgave van: *Khotansakische Grammatik*, met chrestomathie en woordenlijst, Porta Ling. Or. xxii, Leipzig, waardoor de studie van het Khotansakisch voor „outsiders" belangrijk wordt vergemakkelijkt.

§ 8 Wij vermelden volledigheidshalve nog de volgende artikelen, in alphabetische volgorde der auteursnamen:

H. W. Bailey, *To the Zamasp-Namak*, BSOS 6, 55-885; *Indo-turcica*, BSOS 9, 1938, 289-302; *Turks in Khotanese texts*, JRAS 1939, 85-91 (lijst van volken voorkomend in verschillende teksten, in hoofdzaak Ch. 00269 en P. 2741); *Khotanese names*, Vol. of Eastern and Iranian Studies in honour of F. W. Thomas, Bombay, 1939, 1-3; BSOS (Iranian Studies v) 1935, 117-42 (lijst met woorden uit *Siddhasāra* van Ravigupta).

O. Hansen, *Sakische Etymologien*, BSOS 8, 1936, 579-81; *Das sakische Präverb ha-*, OLZ 8, 1935, 350-5 (*ha-* is **fra-*).

S. Konow, *A Saka Name of Mazār-Tāgh*, Vol. in honour of F. W. Thomas, 1939, 146-7; *Where was the Saka language reduced to writing?*, Ac.Or. 10, 1931, 67-80; *Note on the neuter gender in Khotanī Saka*, Studia Indo-iranica, Ehrengabe W. Geiger, 261-6; *Note on Khotanī Saka and the Central Asian Prakrit*, Ac.Or. 14, 1936, 231-40, zie noot 31.

E. Leumann, *Nordarische Verba mit und ohne Präfix*, Festgabe H. Jacobi, Bonn, 1926, 74-88; *Suppletivwesen im Nordarischen*, KZ 57, 184-200.

E. Lewy, *Sakische Miszellen*, IF 56, 1938, 34-6.

[65]) Op de recto-zijde staat een *parau* of decreet, aangegeven door het Chin. karakter 勅 ‘keizerlijk bevel’.

[36]) Zie het bij § 8 genoemde artikel van Bailey.

[37]) Deze bibliographische gegevens (de betreffende nummers van BSOS zijn hier door de omstandigheden niet te raadplegen) werden ontleend aan een schriftelijke mededeling van H. S. Nyberg van 4-2-1943.

F. W. THOMAS, *A Buddhist Chinese text in Brāhmī script*, ZDMG 91, 1937, 1-48 en als antwoord daarop een artikel van BAILEY, *Vajra-prajñā-pāramitā*, ibid. 92, 579-93, gevolgd door een antwoord van THOMAS, ibid. 594-604 en *Postscriptum van beiden ibid.* 605-10.

§ 9 De Khotansakische handschriften zijn geschreven in verschillende soorten van het Indische Brāhmī-schrift. Voor facsimiles kan verwezen worden naar: M. A. STEIN, *Ancient Khotan* II, 1907, *Serindia* IV, 1921 en *Innermost Asia*, 1928; HOERNLE, zie § 7, 1916; *Codices Khot.* zie § 7, 1938 en naar M. LEUMANN, *Sakische Handschriftproben*, Zürich, 1934, waaruit hier de tabel met losse letters, ligaturen en cijfers (Fig. 26) wordt overgenomen. Men heeft in dit geval met calligraphie te doen. Dat administratieve documenten er anders uitzien, moge blijken uit fig 27. Dit schrift is hetzelfde als dat, waarin de ᶜTochaarse᷾

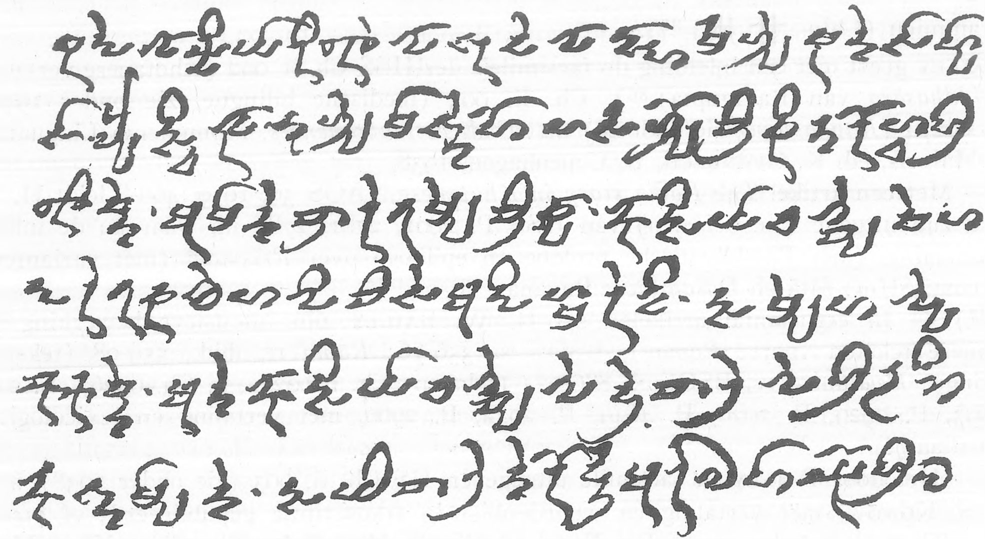

Fig. 27. Sten KONOW, *Ein Neuer Saka-Dialekt*, Taf. 2 (zie § 7, 1935)

Transcriptie, ibid. p. 36:

1. χšande Gyāździyā ri̲de Wāsudewā tshārmañye χšane sāhyā
2. sālye Tsviẓānañye māste hoparsañyo Briki ta ro hvañi
3. d̲i ṣte · Amāne brārenu mye Brikyā · Dzātsiyā cazbye ṣe ha
4. ndare nu ka k̲e hawi bise andi hmareji · tsa mye hawye
5. buγa ṣte · ane Dzātsiyā cazbye we dre bārre weñi raṅgi
6. dzasta myāne · Tsa yi bārre ne rordu are o hā źoñi tu

Vertaling, ibid. p. 37:
Nach siebzehn (Tagen) des Monats Tsviẓānana, des Jahres des Hasen, des vierten Zyklusjahres des Schachs, des Königs Gyāździ, von den Wāsudewas. Briki spricht nun so, nämlich: Uns Brüdern, mir Briki und Dzātsi, dem Cazba[38]), unter uns handelt es sich um die Häuser, die wir gemeinschaftlich besitzen. Wenn die Benutzung (?) meine eigene ist, werde ich dabei dem Cazba[38]) Dzātsi jetzt als Geber drei erbetene Beträge austauschen. Falls ich ihm die Beträge nicht gegeben mache oder ihn darum beraube, dann ...

B-teksten zijn geschreven. De z.g. *Fremdzeichen* uit het ᶜTochaarse᷾ schrift komen ook hier voor, zie b.v. regel 4, teken 5 van links (k̲); r. 5, t. 2 v. r. (r̲). Bovendien komen nog enkele *akṣara*'s voor, die niet uit het Turks, of ᶜTochaars᷾ A en B bekend waren, zie r. 1, t. 1 v. l. en t. 4 v. r. (χš); r. 1, t. 4 v. l. (ź, in ligatuur met d) en r. 6, t. 3 v. r. (ź); r. 1, t. 7 v. l. en r. 3, t. 1 v. l. (d̲); r. 5, t. 2 v. l. (γ; BAILEY, BSOS 9, 300-2 ziet in dit teken een gepalataliseerde g).

Wassenaar, 1944 M. J. DRESDEN

[38]) *Cazba* is de titel van een beambte, die in de vorm *cojhbo* in het Niya-Prakrit voorkomt, zie T. BURROW, o.c. (noot 31), p. 90 sq, waar o.m. wordt medegedeeld dat HENNING verband zoekt met aw. *čazdahvant-*, dat door pehl. *vičārtār* wordt vertaald.

TECHNOLOGIE IN DE OUDHEID

THE COMING OF IRON

See FOLDING MAP 4

Those who are teachable will have no difficulty in understanding the appropriateness and expediency of the proposals.

John FORBES, *Irenicum*, chap. VIII.

THERE is hardly a more knotty problem of ancient metallurgy than the origin and advent of iron metallurgy and this essay can hardly claim to be the last word on this problem. But if there ever was a problem of ancient metallurgy in which the technical aspect can give us the correct solution it is that of the coming of the Iron Age. For iron is a comparatively late metal as is clearly shown by the myths and magical practices of many peoples. Often iron seems to have been received with much suspicion, it is excluded or expressly forbidden for many rites and magical practices.

The Iron Age of the Near East is rung in by the migrations of 1200 B.C. which are accompanied by the rise of the prices of corn and general articles. Gradually, however, the prices fall back as the cheaper and better iron implements are used more generally. Iron ores are more widely distributed than copper and tin ores and as soon as they could be smelted and the iron produced showed properties at least equal to those of bronze, everybody could afford and would buy iron tools. Economically speaking iron-smelting first made metal tools so cheap that they could be universally used for clearing forests and draining marshes or other heavy work. It is certain that the advent of iron changed the face of the world not only with a new material for arms but also by equipping man better in his struggle with nature. It may seem strange that copper should be the oldest metal produced from ores for though the melting point of copper is only 1085° C and that of iron is 1530° C, the reduction temperature of copper oxides is higher than that of iron oxides, which means in plain language, that it is easier in principle to produce iron from iron ores than copper from its ores when smelting with charcoal as the primitive smelters did.

For this reason many archæologists and even technologists like BECK have supposed that iron was produced and used earlier than copper but for several reasons did not become popular and had to wait its turn. However, we have now overwhelming archæological and other evidence that iron came later than copper in the Near East and prehistoric Europe, though in Africa iron preceeded both copper and bronze. The smithing (and mostly the smelting too) of iron is found nearly everywhere in the Old World among both agricultural and pastoral peoples, but it lacks among those in the New World and in Oceania. Its production and working spread far beyond the region where copper and bronze where used when iron was invented. It ousted these two as the main material of the metal worker.

At first sight there seems no reason for the earlier development of copper metallurgy. Iron ores are more abundant and more widespread than copper ores and far more so than tin ores. Iron, at least in its ᶜsteely᷾ form, has many obvious advantages over bronze, it is stronger and more elastic and will both take and keep a finer cutting edge. The reason is undoubtedly that the working of iron awaited a quite new series of experiments and discoveries generally distinct from those habitually employed in the smelting of copper and tin. To understand this it is imperative to view the process of iron-smelting from the point of view of a Bronze Age copper smith, thus FORDE, whose excellent reasoning we follow in these lines.

Throughout two or more millennia the burning of certain kinds of coloured stones in a furnace to produce a flow of reddish metal had become a fixed pattern. Experiments with other stones must have been made, but they yielded no flow of metal. From the point of view of a copper-smith the smelting of iron ore would appear a complete failure, it would

result in a *bloom*, a spongy mass of fused stone full of air-holes and as unmetallic a product as can be imagined, for the pasty small globules of iron would be embedded and concealed in the mass of slag and cinders. When hammered cold the bloom would be of no use, when hammered hot, it would give no quick result that could be appreciated!

The great centres of bronze working in the Ancient Near East with their specialized smelting and smithing methods offered neither good chances for lucky accidents with iron ore, nor rewards to deliberate experiments along traditional lines. Nevertheless iron objects were made and used during these times. The number may be quite small, but it is definite! Nearly all the early objects that were recovered were ornaments not tools! Both the rarity and the ornamental use indicate fairly clearly that there was not at this time any established technique for smelting the abundant ores of iron. The meteoric origin of these early finds has been established beyond doubt in the majority of these cases.

But from the fourteenth century onwards iron rapidly becomes more abundant throughout the Ancient East, more especially between 1200 and 1000 B.C. Tools and weapons are now made of it and within a few centuries important centres of manufacturing spring up in many cities. Shortly before this time the essential discovery must therefore have been made. It does not demand a hotter furnace but it does require a larger and more continuous body of heat and a suitable flux with which the impurities of the ore can combine. A larger furnace and a more powerful blast are therefore essential to maintain the smelting process. Furthermore the product must be submitted to a far more prolonged hammering at red-heat than was customary among copper-workers in order to beat out the slag and cinders and to consolidate the metallic mass. Greek traditions coincide with the fact that iron working was invented in the mountains between Taurus and Black Sea, or as the legends have it by the Chalybes. By 1200 local smelting was developed in Anatolia, Phrygia, Syria and perhaps in Cyprus. By 800 it had reached Assyria, Persia, India, Egypt, Crete, Greece and Central Europe with Italy. It had remained inferior as long as the furnaces were not hot enough or the forging and reheating was not intense enough to cause some of the carbon of the charcoal to combine with the iron and produce a low carbon steel which could be hardened by forging and quenching in water.

Quenching alone would have had no effect unless the iron had been carburised (or forced to take up carbon) in the forge fire. Though this seems to have been understood by some primitive smiths since about 1400 B.C., the device was often used with ordinary wrought iron, such as was produced directly from the ore, without any effect of course. Even in the Dark Ages this principle of carburising does not seem to have been properly understood and swords often bent in battle and had to be straightened underfoot! To produce steel objects as tough as bronze required either knowledge of the carburising-quenching technique or an ore, that contained certain impurities, which might give the iron the properties of steel such as a manganiferous ore. This was the main advantage of the ores of Noricum, which yielded a 'natural steel' and thus made the Hallstatt civilisation famous!

Rickard and Zimmer have proved beyond doubt that the earliest form of iron used by mankind was meteoric iron. Still there were many peoples who used meteoric iron without recognizing its metallic properties or working it as a kind of stone. For even finding pieces of natural iron will not teach its metallurgy! But to the primitive man who knew native copper the rough shaping and polishing of meteoric iron must have been a great success, for the meteoric nickel-iron has the properties of steel. The siderites and meteorites have sizes that range from a few ounces to 50 Tons but the smaller meteorites rarely fall alone. Indeed the amount of meteoric iron observed correlates with the density of population and probably primitive man in the East used up an equal amount which would explain the present preponderance of meteoric iron on the American continent. Many types of meteorites can be flaked when slightly weathered and only detachable parts or small masses could of course be worked. This is clearly shown by the early finds of objects fashioned from meteoric iron such as rings, amulets, images, daggers, etc. The ancients possessed in this natural nickel-iron alloy a type of steel not manufactured by mankind

before 1890 and they prized it highly as is proved by the story of the lump of 'meteoric' iron offered by Achilles as a prize at the funeral games (Illiad XXIII). But the use of meteoric iron could never lead to iron metallurgy as the connection between metal and iron ore remained a secret without chemistry.

Though some have tried to prove the opposite, iron is certainly not an original African invention. The earlier iron-workings of the Egyptian provincial town of Meroë in Nubia are hardly older than 700 B.C. From this point the craft of the African smith seems to have spread slowly southwards to the Sudan and further. The use of copper and bronze appears never to have crossed the Sahara in pre-iron days.

Thus the iron production of Africa and the Old World almost certainly derive from one single Near Eastern centre in which the essential discoveries and inventions were made during the period of 1400-1200 B.C. Essential for the development of the Iron Age were the following technical achievements, each of which embraces a number of methods and recipes:

a) *The correct slagging of the iron ore.*—Every ore contains *gangue,* that is it contains non-metalliferous or non-valuable metalliferous minerals, which endanger the efficiency of the smelting and the purity of the iron produced. For ores are always *smelted,* that is they are radically transformed by means of heat, air and charcoal and produce a (fairly pure) metal from the metallic compound the ore. This process should never be called *melting* which is just liquifaction and nothing else. Therefore, we melt metals if we want to cast them, but we smelt ores (even if we could melt them occasionally) if we want to obtain the metals enclosed therein. But to smelt ores efficiently we must get rid of the gangue. This may be done in some cases by pounding and washing the ore, but generally the mixture is so intimate, that we must add a substance that binds the gangue in some way to form the slag. Sometimes the gangue slags easily, that is it separates from the metal produced and the main part is liquified and drops away from the metal and the rest of the slag and cinders which together form the mass we call a *bloom.* But often the molten slag is too viscuous to separate readily from the metal and this would endanger the economy or even the success of the process. This is why a proper *flux* is selected, that is a salt or other mineral added in smelting to assist fusion of the gangue by forming more fusible compounds. Thus for instance we add lime to certain iron ores containing siliceous gangue. The flux differs with the gangue of the ore and as there is a large variety of iron ores, each ore differing again in gangue according to the deposit, the selection of the correct flux is an important item in iron-working. It is true that the ancients often smelted iron ore without a flux at the expense of the larger part of the iron, so that later generations could be quite content to resmelt the old slags! But a large part of the ancient iron-smelters did use a flux and this selection entailed a good deal of skill and experience.

b) *The handling of the bloom.*—The bloom has to be reheated and rehammered to get rid of the enclosed slag and cinders and to consolidate the mass of iron globules. This was not only a tedious work and cost a lot of fuel, but it meant the development of tools to handle such large, heavy and red-hot masses, tools which were entirely different from those used for copper or bronze, where casting is the most important way of turning out finished products.

c) *The technique of carburising, quenching and tempering.*—To turn the soft ductile wrought iron into the hard tough steel, which alone was really superior to bronze, the iron had to be reheated and reforged, followed by quenching. The first operation, reheating and reforging led involuntarily to carburising. It is still an open question whether the ancients really grasped what happened but the practical result could be achieved and was achieved first by chance, then by experience, until carburising was a common technique.

Then quenching was discovered, the importance grasped of cooling quickly (and not very slowly in air) after carburising at high temperatures. In Roman times a further nicety was added to the list of discoveries, the effect of annealing or tempering, which

enabled the smith to soften the hardening effects of quenching, to take away some of the brittleness (and some of the hardness!) of hard steel and to give it some of the toughness required for its work. The regulation and interplay of the three techniques determined the success of the ancient smith and devoid as he was of modern apparatus, above all of modern temperature control, we need not wonder that he often failed.

It is, however, clear that iron working embraced three groups of technical niceties, which demanded a new set of experiments before they were sufficiently appreciated and a different skill and experience than that which the ancient copper-smiths had accumulated in the course of ages. The Iron Age is a new metallurgical stage, a technical world of its own.

In the Copper Age the stress lies on the *composition* of the alloy (or impurities in the metal), but in the Iron Age the properties of the iron are much less determined by its carbon content or accidental and natural impurities but far more by its *handling*, by the temperature to which it has been heated, by the way and speed of quenching, the time and temperature of annealing or tempering. The Iron Age is the true Age of the smith!

Apart from meteoric iron other sources of iron were widespread in the Ancient Near East. No less than 4.2 % of our earth is formed by iron or its compounds! But we do not consider compounds with less than 20-30 % of iron to be iron ores and there is no reason to suppose that the ancients worked poorer ores. But even then they abound all over the Ancient Near East.

Many different types of iron ores are mentioned by Theophrastus, Pliny and other classical authors and Campbell THOMPSON gives a long list of the iron ores which the Assyrians and Sumerians knew. Egypt has many deposits of which only those of Meroë seem to have been worked in Antiquity. In Palestine the deposits east of the Jordan and those in Transjordania and Midian were exploited. Cyprus has some good iron ores, but Crete has but poor deposits notwithstanding the many legends about iron working daemons and heroes of Crete. Asia Minor is rich in good ores, particularly the region from the Taurus upto the Black Sea coast (Pontus) and the Armenian, Caucasian and Persian hinterland, where we must look for the origin of iron working on a larger scale.

There is considerable confusion in archæological literature as to the type of iron and steel produced in Antiquity. The direct process, which does not subject the ore to a very high temperature (600-700° C is sufficient to reduce the iron ore) and does not bring it in contact with charcoal for a very long period, produced a very pure iron, which is malleable and which we call *wrought iron*. As mentioned above it comes from the furnace in the form of a bloom and has to be hammered to remove slag and cinders. But if kept at higher temperatures and when in contact with charcoal for a longer time the iron is again formed by reduction of the ore but it subsequently absorbs carbon upto over 2.5-4 % and the melting point is lowered from that of wrought iron (1530° C) to a minimum of 1170° C as the amount of carbon augments. This carburised iron, therefore, liquifies more readily and flows out of the furnace as *cast iron*. The carbon which is absorbed by the iron combines with part of it to form iron-carbide or cementite, a hard and brittle compound, crystals of which form part of the structure of the solidified iron. This cementite imbues the brittleness to iron, wrought iron which is free from carbon and therefore from cementite, is tough and malleable. The cementite, however, is unstable and the result of quenching and tempering is a stabilisation and part-decomposition of the cementite structure, thereby enabling the smith to give the iron its required properties.

Steel is an iron with much less carbon than cast iron. It is now made by decarburising cast iron, but formerly when wrought iron was made by the direct process, this method of making steel was impossible. Steel had then to be made by carburising wrought iron, that is by imparting carbon to it. The carburising was probably not achieved intentionally (at least originally!) but simply by the repeated heating of the iron bar in charcoal between the hammerings.

From this rather simplified explanation of the structural differences of wrought iron, cast iron and steel, it will be seen that it was quite impossible to produce cast iron in Antiquity. No ancient furnace supplied the conditions for the formation of cast iron and there is no positive reference to it in ancient literature. There was some possibility that the knowledge of cast-iron reached the Roman empire from China, the country where it was invented, by the way of the desert route. But cast-iron seems to have been known to the Graeco-Roman world as an accidental and useless product formed by raising the temperature. Its nature was not recognised and it was thrown away both on Roman sites and on the earlier Hallstatt workings (near Brno, etc.).

In Antiquity steel was produced in three ways. The production of *natural* steel in such regions as Noricum was due to the fortitious fact that the manganiferous iron ores contain no obnoxious impurities such as sulphur and phosphorus. The bloom, when not decarburised too far, would yield a good malleable steel. Both the Celts and the Romans appreciated this fact and Noricum became the Sheffield and Solingen of Antiquity, Brescia and Aquilea being the manufacturing centres of finished products.

The production of small quantities of steel in crucibles, a *fusion* process, was typical for ancient India. The Indian steel, now generally called ʿwootzʾ was produced from black magnetite ore, bamboo charcoal and the leaves of certain carbonaceous plants sealed in a crucible of native clay. Smelting the contents in a charcoal fire with blast air yields a button or regulus of metal, which is alternately melted and cooled again four or five times until cakes weighing about two pounds are obtained. They were exported in Antiquity to Damascus and later to Toledo and other Arabian metallurgical centres for the manufacture of so-called ʿdamascened steelʾ.

The most popular process in the Ancient Near East was the *cementation* or *carburisation* of wrought iron. CARPENTER discovered that carburising is found in Egyptian iron objects since 1200 B.C., that quenching was added to the operations between 900 and 700 B.C. and that tempering was introduced by the Romans. Only slowly the complete cycle of heat treatments was discovered and understood. They were certainly no Egyptian inventions, as iron was still far from common in Egypt then, but the true centre of these techniques must be sought to the North.

The crucible process just described for the production of steel will also yield small quantities of wrought iron and it is probable that the small wrought iron objects found in Egypt before the introduction of iron were made locally as a by-product of the refining of gold. The gold gravels of the Nile and Nubia contain grains of very pure magnetite, much of which gathers with the gold dust. When this gold dust was smelted in the usual ancient Egyptian way in crucible with chaff of clover and straw, a slag rich in iron would collect on top of the mass in the crucible, a layer of pasty wrought iron would form the middle course directly above the gold. If this pasty iron were extracted, it would be immediately ready for forging into small objects such as pendants, amulets, etc. as have been found now and then in Egyptian tombs, since 2000 B.C. Technically speaking, we must, therefore, distinguish the following phases of iron industry. First a period of the use of meteoric iron, then iron produced as a by-product of gold refining in very small quantities, followed quickly by the evolution of the reduction of iron ores in bloomery and shaft-furnaces. The latter technique rose to prominence when methods of cementation allowed the manufacture of steel. For only steel is definitely better than bronze for tools and weapons and only the invention of steel could herald the Iron Age. This is an important fact which we must keep in mind if we want to trace the discovery of iron.

Meteoric iron was used since prehistoric times. It was certainly believed to have magical properties later, but whether this was already the case in prehistoric and early historic times remains an attractive hypothesis still to be proved. Its celestial origin was well recognised as is proved by ancient terms for iron of the type ʿheaven-metalʾ, etc.

However, as early as the first half of the third millennium B.C. pieces of man-made iron appear in Mesopotamia (Tell Asmar, Tell Chagar Bazar, Mari) and Asia Minor (Alaca Hüyük) and possibly Egypt too. It is still uncertain what ores were worked first, but probably such brilliant, ʿmetallicʾ ores like magnetite, haematite, etc. attracted the attention of primitive smelters. The use of haematite for seal-stones was wide-spread in Sumerian times and fragments of specular ore, a hard metallic variety of haematite, were

found on the smelting site near the ziggurat of Ur. On the other hand the ochres were used as pigments in prehistoric times, they are found in a soft form rich in iron and well adapted to rudimentary smelting operations.

Probably the natural inquisitiveness of the primitive smith led to the 'Trial by fire' of these ores and he discovered that he could obtain a lump of malleable metal from them. LUCAS thinks that the first production of iron was almost certainly an accident due to the use by mistake of iron ore in the place of copper ore and that there can be no doubt that when iron was first obtained it was treated as copper and bronze to shape it. But hammering iron cold was found useless. This experiment must have been repeated many times before it was realised that complete mastery over this new metal could only be obtained by hammering it red-hot. By the aid of heat the smith could weld the small pieces of iron together into a larger piece. But the new metal represented no improvement over copper and bronze tools, it was much less easy to work, the forging demanded much expensive fuel and the cutting edge made by hammering blunted quickly. Then he discovered that repeated hammering and heating in a coal-fire followed by plunging in cold water gave iron a hardness superior to bronze. The delay of this discovery of quenching was due to the fact that copper, when heated, softens but is not affected by quenching at all. Only if beating the iron to red-heat and hammering it patiently followed by quenching the smith would accept the new metal as something of practical use for tools and weapons. In fact not before the discovery of steel or carburised wrought iron could the metallurgy of iron rise from the status of a tentative experiment. It would seem from archæological evidence that the earlier stage of iron-working, the production of wrought iron from the bloom obtained from ores, was an achievement of the inhabitants of the mountain-region of Armenia (between Taurus and Caucasus).

From 1900 to 1400 we see the spread of iron ornaments and ceremonial weapons, which remain precious. It is probable that some of the knowledge of iron-working spread too from the same centre in different directions.

The earlier attempts (before 1900) which were probably also made in this centre are still too isolated, but some finds as small smelting sites at different places for instance at Ur (of Ur III date, e.g. 2300 B.C.!) show that even then the smelting of iron was known and slowly spread. However, Richardson is right in saying that these rings, beads, amulets, etc. are only the heralds of a coming dawn. Iron was still a costly and precious metal, though probably its identity with meteoric iron had been recognised in the early second millennium B.C., there was no special stimulus to improve its manufacturing methods as the metal was quite useless for tools and weapons which determine the career of a metal or alloy. Weapons and tools appearing and growing more and more frequent, that is the Iron Age. For the objects mentioned in early Hittite and other texts the ore smelted is quite immaterial, meteoric iron would do too and some of these objects could even be fashioned from haematite without difficulty. When, however, the smelting of iron became an industry there was a demand for good and pure ores in large quantities.

It would seem from the available data that the 'steeling' of iron was discovered in the same centre around 1400 B.C., this giving the Hittites a monopoly of the manufacture of 'true iron' or steel for another 200 years. Iron objects now appear more frequently as objects of trade, even in northern Europe in the thirteenth century B.C. (Seeland and Bornholm). An early Italian smelting site at Nevigata near Manfredonia, Apulia must be dated before 1200 B.C.! But whatever progress iron trade made, the new metal was still subordinate to copper and bronze. It is even doubtful whether steel was more frequent in Asia Minor itself than say in Palestine and Syria where iron begins to penetrate between 1400 and 1200. The invasion of the Thrako-Phrygian and other peoples in Asia Minor around 1200 B.C. and the subsequent destruction of the Hittite Empire had an enormous influence on the spread of iron-working and the knowledge of the cementation processes. Between 1200 and 1000 there is a quick growth of the iron industry in Iran, Transcaucasia, Syria and Palestine, while Cyprus, Mesopotamia, Caucasia and Crete follow closely. In all these countries some knowledge of iron-smelting had penetrated in earlier periods.

Now the new processes which made steel an equal and better material to bronze, found their way prepared and local industries could prosper quickly as the foundations of the craft had already been laid. This is probably the reason why iron-working spread so quickly much quicker than copper-working, but the latter did not find its way prepared and had to be introduced as an entirely new craft. Now the centre of origin of these iron-working processes was long hotly debated. Richardson made out a good case for an European origin and his arguments were these: China and India are too far removed from the stream of civilisation in these early days, the latter country has an iron industry which was but a few centuries old in the days of Alexander. To Palestine iron was brought by the Philistines from the West. It is certain that there was an iron industry in the Armenian mountain region and in Central Europe (Styria) around 1000 B.C. Precedence of the West can be claimed as this region fulfills more nearly the combined conditions of available ore, metallurgical knowledge and economical necessity. Both bronze and iron Hallstatt forms, though the same, are well advanced shapes. In the fifteenth and fourteenth century B.C. the stream of European immigrants begins to move southwards and it is not coincidence that the earliest reference to iron-working in Asianic-Egyptian texts corresponds so nearly with the invasion from Europe! That the use of iron was forced upon Asia by conquering races is implied by the widespread taboo of this metal. This is quite natural for peoples at a disadvantage of securing raw materials or working them, for from the Upper Nile to the Caucasus there are no deposits comparable in quantity and quality to the spathic iron of Europe, the best ore adapted to the groping technique of iron-working. Again Hallstatt forms have a long history behind them, as the metallurgical progress of Central Europe was quickened between 2000 and 1500 by the trade with the East. The claim of the Caucasian region is nothing but an epic tradition without tangible proof. The earliest hoard of iron worth mentioning is that of Sargon II, even among the Hittites iron was common only after 1200, their ores being only low grade haematite and some magnetite. The 'ancient times of the Chalybes' fall between Homer (ninth century) and Aeschylos (fifth century), by which time the Chalybes were the producers of famous steel. The Celts of the La Tène period have spread the iron weapons over the main part of Europe.

RICHARDSON's theory was violently attacked by Mlle HERTZ, WRIGHT, HARLAND and others who held that the Chalybes were the discoverers of iron-working. Now Prezworski is quite correct in stating that some of the protagonists in this battle like Quiring, Wainwright, Richardson and Persson have given too little attention to archæological proof. Thus Wainwright held that the Hittites used iron freely as early as the twentieth century B.C. Neither can we believe Mlle HERTZ who claims that the Sumerians were the inventors of iron metallurgy though she quite correctly refutes several of the claims of Richardson. Nor is it possible that iron was a Cretan invention as Montelius believed mainly on account of the Parian Marble, for to take one argument only, Crete has no iron ores worth working! Richardson's hypothesis is still very much in the realm of speculation as there was certainly iron in Palestine and well developed and specialised furnaces at Gerar at least a century earlier than the earliest possible date for the Hallstatt cemetry. Also Indo-European peoples in Greece and the Balkans used bronze at least upto the Aegean wanderings if not later, and iron spread back on the way of the invaders! The famous Thracian swords were probably obtained elsewhere, just as the Damascene blades came from India or Parthia! In the Mycenean Age iron was used for ornaments only and the Homeric Age was a Bronze Age though of course the passages on iron in Homer can not be explained away. But Homer makes iron common only among the Trojans (Iliad VI.48; XI.133): "For ample stores I (sc. Dolon) have of gold and brass and well-wrought iron" (Iliad X.378) for among the Achæans after they have plundered Asiatic towns. Whether we believe the Chalybes already a famous tribe of metallurgists of Pontus or whether they were late-comers in this region from the Armenian highlands; whether iron-working was first discovered by the Khaldi of Lake Urmia and Lake Van and then westward or whether it was a development of the Chalybic-Pontic-Chaldic peoples under the stress of their Hittite masters as HEICHEL-

HEIM believes, it is certain that iron-working as we have learnt to understand it, the ‹steeling› of man-made iron, which alone is superior to bronze, originated somewhere in the Hittite realm of Asia Minor, probably in the mountain region of Armenia and not in Europe. The possibility of the transmission of the knowledge through the Balkans to Noricum must not be overlooked and should be thoroughly investigated. On the other hand the sea-way is quite possible too. We have mentioned early smelting sites in Southern Italy, whence it was brought to the Umbrians round Bologna quickly, may be by the Greek or Illyrian traders and thence northwards to Noricum, to be stimulated by the Etruscans. It is difficult to support Witter who claims that the Philistines were Illyrians who brought the secret of iron from Noricum to Palestine and so to the Ancient Near East!

Even an authority like KOSSINNA who is not apt to post-date Central European events, admits that the invention is due to Asia Minor in the fourteenth century B.C. even if he dates the earliest iron finds at Seeland and Bornholm in Northern Europe as early as 1400. He also believes that it spread quickly to Noricum and finally reached the German tribes of Central Europe by 750-700 B.C.

We must leave the exact location of the earliest "steel" manufacture to future research, it may turn out to be the region of Doliche "ubi ferrum nascitur" or it may even be true that the Chalybes were the aborigines and did for iron what they did for other metals. At any rate from 1200-1000 B.C. iron-working spread from the Armenian mountain region. Now not only weapons but more and more agricultural implements were manufactured though ‹bronze› forms were usually adapted. The same can be observed in Central Europe where since 1000 iron is first used for ornamental purposes, then quickly for weapons and tools. But long iron and bronze objects co-exist and even in the later phases of Hallstatt civilisation combinations of bronze and iron are frequent in weapons and tools. Then from 800 onwards iron is supreme here and the centre of gravity of iron manufacture wanders from Asia Minor to Carinthia and late in La Tène times to the Celtic dominions and to Spain. This extensive Noric industry led to important conquests and tribal migrations which moved early European politics.

Thus after a long evolution and series of parallel experiments in the Near East and the Eastern Mediterranean countries the original centre of Armenia again found the solution, the ‹cementation› of wrought iron, and passed it on quickly to the other countries where the foundations for a quick rise of the iron industry were already layed. But still for many centuries when intricate objects had to be made, bronze was used, as casting was immensely superior to the hammering technique which dominated iron metallurgy long after the eighth century when in Muṣaṣir (near Lake Van) lamps, vases and kettles were still swaged (hammered in moulds) and even in other fields such as welding, etc. the methods used for bronze were long in use for iron too before more specific methods were discovered for the new metal.

The Sumerian AN.BAR is generally interpreted as ‹heaven-metal› or ‹star-metal› which would infer a very early knowledge of the celestial origin of meteorites. Possibly there is some colour-association in the element ‹heaven› is this word. The Semitic forms *parzillu, barzel,* etc. are now generally believed to be derived from a non-Semitic Asianic word, may be perhaps a Caucasian term. Different Iranian expressions for steel like al-hindi, etc. simply refer to the Indian origin of the original ‹wootz steel›, they occur even in medieval European literature. The word *ayas* and its derivatives *Erz, Eisen,* etc. have been the source of much discussion. *Ayas* originally denoted copper but was transferred to the new metal. *Sidèros* is a term which probably refers to the ‹glittering› colour of the metal though an Asianic origin of the word has often been suggested. *Acies,* whence acier and other terms, originally meant the sharp edge only, later on the steel itself. The etymology of *ferrum* is still doubtful, like that of *Eisen,* which some authors derive from *ayas* but others claim to be an original Illyrian word.

For a bibliography on iron in Antiquity the reader is referred to the *Bibliographia Antiqua, Philosophia Naturalis,* II, part J. (Leiden 1942).

Amsterdam, June 1943 R. J. FORBES

OPENBARE EN PARTICULIERE VERZAMELINGEN IN NEDERLAND

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

AANWINSTEN OVER 1940

EGYPTISCHE AFDEELING

Uit den kunsthandel werden aangekocht:
een aantal gouden sieraden, als halsketenen, oorringen, ringen met scarabeeën en amuletten,
een houten liturgische kam en een kapelletje van brons uit den Koptischen tijd.

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

Een bronzen kannetje en twee bronzen bekers uit Loeristan.

AANWINSTEN OVER 1941

EGYPTISCHE AFDEELING

Aangekocht werden:
een groep van votiefbeeldjes, krijgsgevangenen voorstellend, uit het Middenrijk, z.g. *figurines d'envoûtement,*
een torso van graniet, voorstellende den koning Ramses VI,
een applique van gekleurd glas, voorstellende een zittenden man uit den vroeg-Ptolemæischen tijd,
een drietal fragmenten van Koptische papyri,
twee lijkbeeldjes van groen geëmailleerde aarde uit den Saïtischen tijd,
een fragment van een beschilderde mummiekist uit het Nieuwe Rijk.

Uit de nalatenschap van wijlen Mevrouw C. A. S. INSINGER-EVERWIJN LANGE te Bennekom werd ten geschenke ontvangen:
een groote bolvormige vaas van bruine gebakken aarde uit den Grieksch-Romeinschen tijd.

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

Aangekocht werden:
drie stokknoppen van albast uit den vroeg-Soemerischen tijd,
twee bronsjes uit Loeristan,
een dobbelsteentje uit Nineve.

PUBLICATIES

J. J. LYNST ZWIKKER, *Chemische analyse van den inhoud van eenige Oud-Egyptische vazen* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 97-105).

B. H. STRICKER, *Nieuwe magische stèles,* (Oudh. M. NR. 23, 1942, 13-14) (met 1 lichtdruk, afb. 9).

——, *De lijkpapyrus van Sensaos* (Oudh. M. NR. 23, 1942, 30-47) (met 1 lichtdruk) (tekst in hiëroglyphen).

——, *Een Egyptisch cultusbeeld uit den Grieksch-Romeinschen tijd* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 1-10) (Platen I-II, afb. 1-4).

——, *Egyptische oudheden uit het Rijksmuseum, vermeld door Athanasius Kircher* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 21-25) (afb. 12-14).

——, *Magische gemmen* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 25-30) (afb. 15-16).

——, ΦΡΙΤΟΒΑΤΤΗΣ (Oudh. M. NR. 24, 1943, 30-34).

——, *Egyptisch vaatwerk* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 59-96) (Plaat IV, afb. 26-36).

W. D. VAN WIJNGAARDEN, *Een Grieksch-Egyptische mummie* (Oudh. M. NR. 23, 1942, 1-4) (gekleurde plaat, afb. 1).
——, *Een torso van Ramses VI* (Oudh. M. NR. 23, 1942, 4-9) (afb. 2-5).
——, *Twee steenen beeldjes uit het Middenrijk* (Oudh. M. NR. 23, 1942, 9-12) (afb. 7a.-8b.).
——, *Twee mummiekisten uit het Middenrijk* (Oudh. M. NR. 24, 1943, 11-14) (Plaat III, afb. 6).

EEN STUKJE EGYPTISCH GEKLEURD GLAS

Zie PLAAT III

Door aankoop uit den kunsthandel is het *Rijksmuseum van Oudheden* in het bezit gekomen van het hierbij afgebeelde stukje Egyptisch gekleurd glas, het eerste van dien aard, dat in de verzamelingen van het Museum is opgenomen (Inv. no. F 1941/12, 2, zie Pl. III). Wel bezit het Museum sinds lang enkele fragmenten van geringe beteekenis; deze staan echter, wat kwaliteit en afmetingen betreft, verre achter bij deze aanwinst van recenten datum. Het beeldje stelt een zittenden, geheel naakten man voor, die de linkerhand voor de borst houdt; het bestond oorspronkelijk uit enkele losse gedeelten, die nu aaneengevoegd zijn; deze afzonderlijke deelen waren: de schedel, het hoofd met den hals en het overige deel van den romp; de rechterarm, die ook afzonderlijk was, is verloren gegaan. De beide beenen waren door één been weergegeven, dat echter beneden de knie afgebroken was en door een been van ander materiaal vervangen is. Het materiaal van het stuk zelf is gekleurd, ondoorzichtig, poreus glas; de kleur van den schedel is blauw, die van de overige lichaamsdeelen rood; om den hals draagt de man een gouden halskraag.

Het stuk is een mooi voorbeeld van de in het latere Egypte bekende techniek van het bewerken van gekleurde glasmassa's, die men in een bepaalden vorm sleep. Het is afkomstig van een grootere voorstelling en heeft ongetwijfeld als inlegwerk gediend ter versiering van een sarcophaag of ander monument. Vandaar, dat alleen de bovenzijde gemodelleerd is, van onderen is het stuk plat. De dateering is onzeker; het stuk is van oud-Egyptisch type, maar de stijl wijst op de XXVIe dynastie of later, vermoedelijk zelfs tweede of eerste eeuw vóór Chr., het vertoont immers de gezwollen lichaamsvormen van de Ptolemæische kunst. Onder de Ptolemæische koningen zag men dit soort glas in ruime mate gebruiken voor decoratie van wanden, meubels, enz. ter bereiking van prachtige kleureffecten. Over deze figuren van glas, meestal samengesteld uit enkele stukken van verschillende kleur, is nog weinig bekend. In de groote handboeken over kunstgeschiedenis worden zij niet behandeld [1]); slechts in de vakbladen worden enkele stukken, die zich in musea bevinden, besproken maar ook dan nog kan men, door het ontbreken van goed gedateerd vergelijkingsmateriaal, niet dieper op allerlei kwesties, verbonden aan deze stukken, ingaan [2]). In het algemeen valt er, wat betreft de ontwikkeling der glasindustrie in de laatste eeuwen vóór Chr. nog veel te onderzoeken. Wel mag men als vaststaand aannemen, dat deze voorwerpen vervaardigd zijn in een Grieksch centrum in Egypte.

W. D. VAN WIJNGAARDEN

[1]) Zie b.v. H. Th. BOSSERT, Geschichte des Kunstgewerbes, Band IV, Berlijn, 1930. 48-67.

[2]) Andere dergelijke stukken bevinden zich in het *Gemeentemuseum te 's-Gravenhage (Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage*, 5, 1938, 28-31, en JEOL, No. 7., 1940, Pl. XIX, blz. 555, n° 65 en 66), in het *Allard Pierson Museum* te Amsterdam (*Algemeene gids* 1937, blz. 140-141, n° 1746-52, Pl. LXXXVII) en in het Britsch Museum te Londen (*The British Museum Quarterly*, 10, 1935/6 pl. XXXII, No. 1, blz. 118/119, n° 66; 12, 1937/8 blz. 2-3, Pl. IV). Vergelijk ook: Giorgio SANGIORGI, *Collezione di vetri antichi*, Roma, 1914, Tavola LII, M. 269: figura virile gradiente rivelata e commesa di smalti policromi, epoca tolemaica. Dit bijzonder fraaie stuk bevindt zich in de collectie Dattari te Cairo.

TWEE EGYPTISCHE BEELDEN UIT DE VERZAMELING W. SCHRANDT (LEIDEN)

I — EEN CUBUSBEELD

Zie PLAAT VII

Op een aan de hoeken afgeronden sokkel (randhoogte 5 cm) is een man in hurkende houding gezeten; het voetstuk is op de meest uitstekende punt bijna 25 cm, de korte zijde bijna 17 cm. De sokkel verjongt zich naar beneden, terwijl de rand naar de figuur toe oploopt. De grootste hoogte van het stuk bedraagt 37 cm, het gewicht 26 kilo. Het is van zwarten steen (basalt?), die geheel gepolijst is. Het hoofd is zwaar beschadigd, terwijl het voetstuk aan de achterzijde eraf is geslagen; bovendien is een kleine beschadiging aan den rechter elleboog.

De hurkende man is gehuld in een kleed, dat men bij dergelijke figuren wel eens het doodskleed noemt; slechts de handen komen te voorschijn. De rechterarm treedt in het origineel minder naar voren dan men uit de foto zou opmaken. Op de in hoogreliëf uitgevoerde handen is een dwarsstreep te zien, die blijkbaar den rand van de mouw moet aanduiden. Het hoofd is, met vrijlating van het gelaat, gehuld in een doek. Deze hoofddoek liet de ooren vrij, zooals uit een rest der rechteroorlel te zien is. Het grondvlak der figuur, smal van voren, verbreedt zich naar achteren en geeft daardoor eenige geleding.

Aan de voorzijde bevindt zich een hiëroglifische inscriptie van zes regels (Fig. 28); de teekens zijn meest niet diep, maar duidelijk uitgehakt. Zij zijn door een horizontale streep gescheiden. Sporen van kleur zijn voor het oog niet waarneembaar.

Fig. 28. Inscriptie op het cubusbeeld verz. W. Schrandt

De naam van den eigenaar is gedeeltelijk weggehakt; slechts *mś* is duidelijk zichtbaar. Zeer waarschijnlijk is hij echter *Imn-mś* te lezen; met de plaatsruimte komt dit zeer goed uit. Indien deze lezing juist is, hebben wij daarmee een criterium om ons stuk te dateeren, en wel vóór de Amarna-periode, dus ongeveer 1400 v. Chr.. Daarop wijst ook de gerekte vorm der hiërogliefen. Men kan het opschrift als volgt vertalen:

„(1) Doodenoffer. Ptah-Sokaris, die ten Zuiden van zijn Muur is, en Nefertem-Hekenoe, (2) mogen zij geven een offer bestaande uit brood, bier, ossen- en ganzenvleesch, het ontvangen van brooden op het altaar van Ptah (3) op elk feest, dat gevierd wordt in zijn huis, het heerlijk, sterk en gerechtvaardigd zijn, gevoed en van kostbare spijzen voorzien (4) elken dag voor de ka van den eenig rechtvaardige van harte, die vrij van zonde is, (5) den *ʿntjw* van Ptah, den Bezitter van het Recht, den opzichter van de *mdḥw* des konings, (6) [Amen]mes, zaliger."

Voor het gebruik van *ḏfꜣ* in regel 3, zie men *Ptahhotep* 241; het Woordenboek (V, 571, 9-10) kent het, overigens slechts transitief, eerst in Griekschen tijd. Gezien het parallelisme met *špšś* moet echter als boven vertaald worden.

ᶜ*ntjw* in regel 5 kent het Woordenboek (I, 207, 4) als aanduiding van een beroep (ᶜ*ntjwj*) in de Kahoenpapyri; ook daar is het niet duidelijk, wie ermee bedoeld wordt. Misschien mag het worden opgevat als de nisbe van ᶜ*ntjw*, wierook, en vertaald worden als wierooker of *thuriferarius*. Voor het gebruik van wierook zie men bv. H. BONNET, *Die Bedeutung der Räucherungen im ägyptischen Kult*, ZÄS 67, 1931, 20-28. Men vergelijke voor onze plaats ook een woord als *kꜣp-nśw*, Woordenboek V, 103, 15.

Het laatste woord in denzelfden regel (*mḏhw*) is wegens zijn korte schrijfwijze niet duidelijk in beteekenis; het is waarschijnlijk hier te vertalen met ᶜhoofdbandenᵓ, iets vrijer ᶜhoofdtooiᵓ; het zou echter ook ᶜtimmerliedenᵓ of ᶜsteenhouwersᵓ kunnen zijn.

Indien onze dateering juist is, hebben wij met een cubusbeeld uit de XVIIIde dynastie te doen, dus met een betrekkelijk vroeg exemplaar [1]). Andere exemplaren uit dezelfde periode zijn:

BERLIJN

2296, ten name van Senmoet; tijd: Hatsjepsoet. Zie
Führer durch die staatlichen Museen in Berlin, Die ägyptische Sammlung, 1933, bl. 34.
H. FECHHEIMER, *Die Plastik der Ägypter*, 7tes u. 8tes Tausend, Berlin, 1920, afb. 60-61.
G. STEINDORFF, *Die Blütezeit des Pharaonenreichs*, [2] 1926, Bielefeld, Abb. 27, bl. 29.
A. SCHARFF in W. Otto, *Handbuch der Archäologie*, Erster Tafelband, München, 1939, Tafel 94, 1; Textband, bl. 566.
R. ANTHES, *Ägyptische Plastik, Die Sammlung Parthenon* (N.F.), Berlin, 1942, pl. 16.
H. SCHÄFER und W. ANDRAE, *Die Kunst des alten Orients*, 3tte Auflage, Berlin, [1942], 334.
B. PORTER and R. L. B. MOSS, *Topographical Bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I. *The Theban Necropolis*, Oxford, 1927, bl. 99.

BOEDAPEST

[**51**], ten name van Ptahanch; tijd: Toethmosis III. Afbeelding 6 in OROSZLÁN Z.és DOBROVITS A., *Az Egyiptomi Gyüjtemény*, Budapest, 1939.

FLORENCE

Daar ter stede zijn minstens twee dergelijke beelden:
3708, ten name van Amenemhat; tijd: (vroege?) XVIIIde dynastie; zonder afbeelding, als no. **1501** in E. SCHIAPARELLI, *Museo archeologico di Firenze, Antichità egizie*, Roma, 1887, bl. 192-194; foto ALINARI, in bezit van den Heer C. KERN (Leiden) nos. 43 847-43 849; kleine afbeelding bij G. CAROTTI, *L'arte dell' antico Egitto*, Milaan, 1937, Fig. 98.
Het beeld van Ptahmes, den hoogepriester van Ptah, uit den tijd van Amenophis III (foto ALINARI 31 114) heb ik in SCHIAPARELLI (bl. 187-229) niet kunnen vinden.

KAIRO

547, ten name van Mencheperreseneb; tijd: XVIIIde dynastie. Afbeelding L. BORCHARDT, *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, 2, Berlin, 1925, Bl. 91.
563, ten name van Hotep; tijd: XVIIIde dynastie. Afbeelding: BORCHARDT a.w. Bl. 95.
566, ten name van Amenemhat; tijd XVIIIde dynastie. Afbeelding: BORCHARDT, a.w. Bl. 96.
583, ten name van Amenhotep; tijd: Amenophis III. Afbeelding: BORCHARDT, a.w. Bl. 100.
593, ten name van Amenemhat; tijd: XVIIIde dynastie. Afbeelding: BORCHARDT, a.w. Bl. 107.
638, ten name van Minmes; tijd: XVIIIde dynastie (?). Afbeelding: BORCHARDT, a.w. Bl. 117.

[1]) Hun Egyptische naam is *ḥsi* (Wb III, 157, 1), zooals de heer B. H. STRICKER mij welwillend mededeelde.
Vergelijk voor het Middelrijk A. SCHARFF in W. Otto, *Handbuch der Archäologie*, Erster Textband, München 1939, 546, evenals *A General Introductory Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*, 1930, afb. 168, bl. 316 en L. BORCHARDT, *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, 2, Berlin 1925, no. 477.
Over de cubusbeelden der XVIIIde dynastie zie men ook H. KAYSER, *Die Tempelstatuen ägyptischer Privatleute im mittleren und im neuen Reich*, Heidelberg (diss.) 1936, 23-26. Volgens hem (a.w. 25) zijn zij alle als bewijs van koninklijke gunst in den tempel opgesteld geworden. Hij vermeldt (a.w. 24) 23 cubusbeelden op een totaal van 85 beelden uit deze periode.

953, ten name van Minhotep; tijd: Hatsjepsoet. Afbeelding: BORCHARDT, a.w. 4, Berlin, 1934, Bl. 159.
42 114, ten name van Senmoet; tijd: Hatsjepoet. Afbeelding: G. LEGRAIN, *Statues et statuettes de rois et de particuliers*, I, Le Caire, 1906, pl. LXVI.
42 115, ten name van Senmoet; tijd: Hatsjepsoet. Zie LEGRAIN, a.w. bl. 64 (geen afbeelding).
42 171, ten name van Benermeroet; tijd: Toethmosis III (zie daarvoor W. SPIEGELBERG, *Der Architekt Bnr-mrw.t*, ZÄS 58, 1923, 151-152). Afbeelding: LEGRAIN, a.w. 2, Le Caire, 1909, pl. XXXV.
Over **42 122**, ten name van Dedi [2]) (tijd: XVIIIde dynastie [?]; LEGRAIN, a.w. I, pl. LXXXII) kan men van meening verschillen, daar op de plaats, waar anders de handen zijn, een holte is aangebracht.

KOPENHAGEN

A 69, ten name van Pawer; tijd: XVIIIde-XIXde dynastie. Afbeelding: M. MOGENSEN, *La Glyptothèque Ny Carlsberg, La Collection égyptienne*, Copenhague 1930, pl. XVII; tekst bl. 57-58.

LEIDEN

Met zekerheid is geen enkel der stukken in de XVIIIde dynastie te dateeren, zooals Directeur VAN WIJNGAARDEN mij welwillend mededeelde. In aanmerking komen
E I, 82, ten name van Hoei; zie BOESER, *Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, V, 's-Gravenhage 1912, no. 20.
E I, 880, ten name van Samoet; BOESER, a.w. no. 23.
E I, 2, ten name van Nefri-emheb. BOESER, a.w. no. 27; afbeelding in C. LEEMANS, *Monuments égyptiens du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide*, IIe partie, Leide 1867, pl. V, D 31.
D 59, naam beschadigd, misschien is Amon weggekapt; LEEMANS, a.w. pl. XIV.
D 60, ten name van Ptahhotep; LEEMANS, a.w. pl. XV.
Bovendien bezit het museum een exemplaar in hout (**E XVIII, 354**) zonder naam; BOESER, *Beschrijving* XII, 1925, no. 31.

LONDEN

BRITSCH MUSEUM

In *A Guide to the Egyptian Galleries* (Sculpture), 1909, komt in afbeelding slechts het volgende cubusbeeld voor:
448 = [**632**], Pl. XVII, ten name van Amenhotep; tijd: Amenophis III (H. W. HELCK, *Der Einfluss der Militärführer in der 18. ägyptischen Dynastie*, Leipzig, 1939, 47); zie verder W. M. Fl. PETRIE, *Abydos*, Part II, 1903, London 1903, Pl. XXXII, 11 alsook *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, &c., in the British Museum*, Part V 1914, Pl. 38.
Daar BUDGE in de *Guide* (Sculpture) het dubbelzinnige „seated figures" gebruikte om dit soort aan te duiden, was het mogelijk, dat er nog meer van dergelijke beelden in het museum waren. Zeker zijn dit
[**48**], ten name van Sennefer; tijd: Hatsjepsoet of Toethmosis III. Afbeelding: E. A. W. BUDGE, *Egyptian Sculptures in the British Museum*, London 1914, Pl. XXXVIII en bl. 16 en *A General Introductory Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*, 1930, afb. 102, bl. 184 en *Hieroglyphic Texts*, enz., VIII, 1939. Pl. V.
[**888**], ten name van Teti; tijd: vroege XVIIIde dynastie; zie *Hieroglyphic Texts*, enz., V, Pl. 25.
[**1131**], ten name van Inebni; tijd: Hatsjepsoet-Toethmosis III; zie *Hieroglyphic Texts*, enz., V, Pl. 34 en K. SETHE, *Urkunden der 18. Dynastie*, 2ter Band, Leipzig, 1906, 464-465.
[**1210**], ten name van Kames; tijd: Amenophis III; zie *Hieroglyphic Texts*, enz., VIII, Pl. XIII.

[2]) Zoo H. RANKE, *Die ägyptischen Personennamen*, I, Glückstadt 1935, 402, 10.

[**1513**], ten name van Senmoet; tijd: Hatsjepsoet. Afbeelding: *Hieroglyphic Texts*, enz., v, Pl. 32 en JEA 14, 1928, Pl. 1.
[**41645**], naam verloren gegaan; tijd: late XVIIIde dynastie; zie *Hieroglyphic Texts*, enz., v, Pl. 40.

NEW YORK
ten name van Satepihoe; tijd: Hatsjepsoet. Afbeelding in D. R. MacIver and A. C. Mace, *El Amrah and Abydos 1899-1901*, London 1902, pl. XXXII; tekst in K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie*, 2ter Band, Leipzig 1906, 517-520.

PARIJS
Louvre
A 127, ten name van Weser; tijd: Toethmosis III. Zie Ch. Boreux, *Musée national du Louvre, Département des antiquités égyptiennes, Guide-catalogue sommaire*, 1, Paris 1932, bl. 50-51; afbeelding in *Encyclopédie photographique de l'art, „Tel"*, 1935, 62-63.
E 25, ten name van Maanachtef; tijd: Amenophis II. Zie Boreux, a.w. II, 464, geen afbeelding.

TURIJN
Afbeelding uit XVIIIde dynastie in G. Farina, *Il Regio Museo di antichità di Torino, Sezione egizia*, [1932], Roma, 44.

Daarenboven is nog een zwaar beschadigd stuk afgebeeld door Ed. Naville, *The XIth Dynasty Temple at Deir el-Bahari*, Part III, London, 1913, pl. V, 1. Het is ten name van Amenemhat en dateert uit den tijd van Amenophis II; zie G. Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak jusqu'à la XXIe dynastie*, Paris 1929, 238.
Een nieuw cubusbeeld van Senmoet (tijd: Hatsjepsoet) werd in 1922 bij den negenden pyloon van den Amontempel te Karnak gevonden, en ondanks zijn geringe afmeting blijkbaar ter plaatse gelaten. G. Daressy, die het beeld beschrijft (*Description des monuments épigraphiques trouvés à Karnak en 1921-1922*, Ann. Serv. 22, 1922, 262-265) spreekt niet van overbrengen naar het museum te Kairo; zie ook Porter-Moss, *Topographical Bibliography* enz. II, bl. 59 beneden.
De door mejuffr. M. Cramer beschreven ‘Hockerstatue’ te Hannover (ZÄS 72, 1936, 91-92) is geen cubusbeeld, zooals uit de afbeelding blijkt.

II — EEN KONINGSBEELD

Zie Plaat VIII

De grootste hoogte van het stuk bedraagt bijna 46 cm, de lengte van het voetstuk 26 cm, de breedte is ongeveer 13 cm, de hoogte ervan bijna 4 cm. De zetel is 11 11 13,5 cm. Het weegt 20 kilo. Het beeld is goed gepolijst en vertoont geen sporen van kleur. Het is goed geconserveerd, maar vertoont enkele, kleinere, beschadigingen: bij den linkervoet ontbreekt een hoekje van het voetstuk, de vierde vinger der rechterhand is beschadigd, de top van het linkeroor is stuk, terwijl zich een kleine vlek op de linkerwang bevindt.

Dit zwart granieten beeld stelt een zittenden koning voor (uræus, cartouche, baard). Hij zit, recht voor zich uit kijkend, op een troon. Zijn handen rusten op de knieën; daarbij is de linkerhand gestrekt, zijn rechter, die het levensteeken vasthoudt, gebald. De schort, die door een ceintuur van eigenaardigen vorm (blokpatroon?) wordt afgesloten, is in verschillende richtingen met ingegrifte lijnen voorzien.

Hoe men zich den hoofdtooi moet voorstellen is niet duidelijk, te meer daar de bovenzijde geheel plat en glad is. Het is dus blijkbaar niet de bedoeling geweest, dat er nog iets aan toegevoegd zou worden bv. in metaal. De wenkbrauwen zijn, zooals dit heel gewoon is, door lijnen aangeduid, gelijk de oogen er door omgeven zijn. De aanduiding der borstspieren is niet fraai.

Ter hoogte van de ellebogen is er een opening tusschen armen en romp. Zeer vreemd, ja uniek is, dat het blok tusschen den zetel en de beenen — die ook onderling vrij staan — is weggekapt. Indien het beeld zich niet vijftig jaar geleden in een bekende collectie had bevonden, zou men op dezen grond twijfelen aan zijn echtheid. Ook de versiering van den vierkanten zetel, aan beide zijden gelijk, wekt bevreemding; in plaats van het gewone *smꜣ*-teeken, dat de vereeniging der Beide Landen aangeeft, zien wij hier het levensteeken in een soort priëel of hal, die gevormd wordt door twee lichte kolommen [1]), die een dak verbindt.

De rug der figuur bevindt zich tegen een smallen, ondiepen pijler, die van boven de zitting tot in den nek doorloopt; men kan hem het duidelijkst een afgeknotten obelisk ( ) noemen.

Belangrijk is, dat op den linkerarm in halfdiepe hiëroglifen de naam voorkomt.

Dit was voor E. A. W. Budge in zijn *Some Account of the Collection of Egyptian Antiquities in the Possession of Lady Meux of Theobald's Park*, Waltham Cross, 2nd ed., London 1896, 140, de reden het beeld [2]) toe te schrijven aan Toethmosis III, den meest bekenden drager van den naam *mn-ḫpr-Rꜥ*; na alles, wat wij van dezen farao over hebben en weten, is dit zeer onwaarschijnlijk, zoo niet onmogelijk. Maar het is ook niet noodig dit beeld aan hem toe te schrijven. Want nog andere koningen dan de derde Toethmosis hebben dezen naam in hun titelatuur gebruikt, zooals bv. kan blijken uit een later werk van denzelfden schrijver, *The Book of the Kings of Egypt*, enz., II, London 1908, Index, bl. 240-241. Nu zegt Budge zelf in zijn beschrijving van ons stuk (a.w. 140): „The features of the statue are thick and heavy, and the whole face has the cast of an Ethiopian". Maar dan is de zaak ook ten deele opgelost: wij hebben hier te doen met den Ethiopiër Menche-perre, die koning van Egypte was, den zoon van Re, Pianchi. Wie daarmee precies bedoeld wordt, is zeer lastig uit te maken; men zie bv. Breasted, AR IV, § 940-941, Budge, *Book of the Kings*, enz., II, 73 en 197 evenals H. Gauthier, *Le livre des rois d'Égypte. Recueil de titres et protocoles royaux, suivi d'un index alphabétique*. IV, *De la XXVe dynastie à la fin des Ptolémées*, 1er fasc., Le Caire 1915, 9, n. 3. Ons beeld dateert dus van omstreeks 700 v. Chr..

Leiden, Februari 1944 Jozef Janssen

VERZAMELING TADEMA

I — BRONZEN OSIRIS ALS MUMMIE

Zie Plaat VI

Hoog 12,5 cm, normale voetplaat, waaronder tap van 3,2 cm hoog. Herkomst Kunsthandel. Weinig geoxideerd, beschadigd aan uræus en linkerveer.

De volgende gegevens zijn ontleend aan G. Roeder, *Ägyptische Bronzewerke*, Glückstadt, 1937 (Pelizaeus-Museum zu Hildesheim. Wissenschaftliche Veröffentlichung 3).

De verschillende details wijzen alle op een herkomst uit Midden Egypte. De vorm met de kromstaf *rechts* is zeldzaam, meestal wordt deze links gedragen. Bij andere bekende gevallen van een rechtse kromstaf zijn de armen over elkaar gevouwen en niet als hier de handen tegenover elkaar. (*Äg. Br. w.* § 345).

[1]) Budge in zijn beschrijving ziet hierin de emblemen van Boven en Beneden Egypte.
[2]) Daar de collectie Meux verdwenen is (JEA 24, 1938, 136) en blijkbaar zeer verspreid (CdÉ XIV, 1939, 158), is het verheugend, dat alweer een stuk dezer verzameling, namelijk no. 60, is teruggevonden; ik hoop hierover te berichten in CdÉ XIX, 1944.

De opvallendste eigenaardigheid aan dit beeldje is wel de zeer gecompliceerde kroonvorm. De Boven-Egyptische kroon is hier behalve met de gewone zorgvuldig gegraveerde uræus en de eveneens gegraveerde struisveren op de ramshorens (gegolfd, met zwak plastische draaiingen en ingegraveerde lijnen) verder versierd met aan weerszijden een op de ramshorens staande slang met zonneschijf en daaraan hangende eveneens twee slangen, ook met zonneschijf.

Roeder beschrijft deze vorm als zeldzaam (§ 100) met slechts twee bekende voorbeelden (Berlijn 2319 en Cairo 3833)

II — ALBASTEN KONINGSCANOPE

Zie Platen IV en V

De uit de kunsthandel [1]) afkomstige lijkvaas is van half-doorzichtige albast, oranje gevlamd. Daar deze vlammen doorlopen, schijnen vaas en deksel uit dezelfde steen gemaakt te zijn. De tap onderaan de kop sluit nauwkeurig in de vaas, de rand van het deksel steekt rondom even uit, wat bij de meeste lijkvazen het geval is. Voor de maten zie Fig. 29.

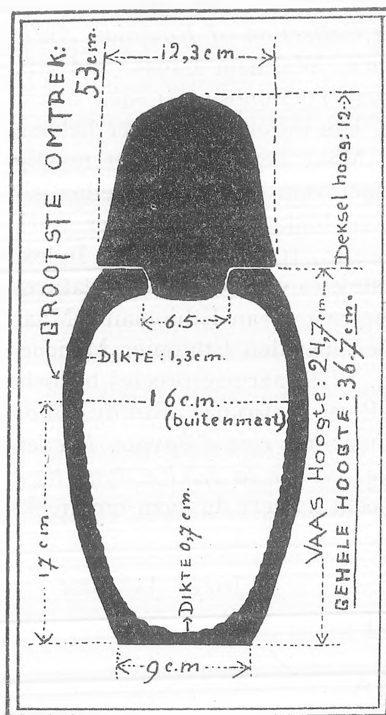

Fig. 29

Het deksel is gepolijst, het gelaat het zorgvuldigst, de achterzijde minder. De vaas zelf is niet glad gepolijst, de techniek van het effenen is nog te zien. De mooist gepolijste vazen zijn vroeg; einde XVIIde Dynastie wordt dit al minder. Vanaf de XXVIste Dynastie schijnt een afwerking als bovenvermeld meer kenmerkend te zijn.

Er is geen inscriptie aanwezig, ook van beschildering is niets te vinden. Op zichzelf is de afwezigheid van tekst niets bijzonders, tot de XIIde Dynastie komen uitsluitend vazen voor zonder inscriptie en ook daarna zijn er nog talrijke voorbeelden van.

Inwendig zijn duidelijk boorgroeven te zien, maar geen sporen van de oorspronkelijke inhoud [2]).

Het meest bijzondere aan deze canope is, dat hij de tekenen der koninklijke waardigheid draagt, te weten de ᶜNemesᵓ hoofddoek en de ᶜUræusᵓ. De hoofddoek onderscheidt men alleen aan de voorzijde, we zien de voorhoofdsband, met en profil de slaaplokken, verder het bovenstuk met uitbuigende slaapkanten, waarna het vervloeiende opvallend smalle zijstuk en borstlap (zonder dwarsstrepen) onder bij de halskraag puntig eindigen. De Uræus ziet men onder zijn (afgebroken) kop als een liggende acht, een vorm die men aantreft bij de Saïtische koningskoppen [3]). De slang slingert zich in twee bochten over het hoofd om hier, midden achterop te eindigen. Dat ze geen latere toevoeging is blijkt uit het feit dat de slang boven het hoofd enige millimeters uitsteekt (zie plaat IV).

[1]) Dank zij de welwillendheid van den vorigen eigenaar kan ik hier bijvoegen dat de vaas gekocht is in 1934 bij de Kunsthandel E. Hatoun te Cairo.

[2]) Vooral in den natijd bestond de inhoud lang niet altijd uit inwendige organen, maar vaak uit vodden en zaagsel. Dit was ook het geval bij de geëmailleerde terracotta Canope van Ramses II nu in het Louvre. (Zie: Ch. Boreux, *Musée National du Louvre, Département des Antiquités égyptiennes, Guide-Catalogue sommaire*, II, 1932. Over z.g. *faux canopes*.

[3]) Eenige voorbeelden zijn: Saïtische Koningskop: *Cat. Tent. Voorw. Egypte en Voor-Azië*, A'dam 1931, N° 289; Bullet. v. d. Ver. tot bev. der kennis v. d. ant. Besch., 6, 1931, II, blz. 8, Afb. 9; Gaston Maspero, *Egypte*; Ars Una, Parijs, 1911, fig. 547 (*Apries?*).

Veel voorbeelden van koninklijke lijkvazen zijn er niet bekend. Men heeft o.a. fragmenten gevonden uit de VIde Dynastie (G. Maspero in de Pyramide van ᶜMerenraPepyᵓ te Sakkara). Uit de XIde Dynastie is een houten deksel bekend (Ka-tombe van de Menoehotep, Deir el-Bahari III). Verder verscheidene uit de XIIde Dynastie, onder andere die van Oecha, een vaas met armen, die symbolen vasthouden. Al deze vazen hebben geen bijzondere koninklijke kenmerken. De meest bekende zijn die uit de XVIIIde Dynastie, van Koningin ᶜAahmes-Nefertariᵓ, ᶜAmenhotep IIIᵓ, en de beroemdste uit het graf van Teje. In de tombes van Amonhotep II, Toet-anch-amon en Horemheb zijn vazen van een eigenaardige vorm gevonden. Deze bestonden uit één blok albast, waarin vier holten en hierop vier deksels. De koppen uit de XVIIIde Dynastie hebben de bekende koningsemblemen, de hoofddoek of één of twee slangen. Ze zijn ingelegd en beschilderd. Die uit het graf van Teje dragen geen ᶜNemesᵓ, maar een pruik.

Na de XVIIIde Dynastie kent men de verschillende niet fraaie, maar complete canopen uit de koningsgraven te Tanis, vooral om hun tekst belangrijk (XXIste Dynastie). Ze stellen de vier Horuszonen voor en dragen dus geen emblemen. In Berlijn bevindt zich een albasten canopenkist van Sjesjonk, ongeveer uit de XXIIste Dynastie, uitgevoerd als die van Toetanch-amon.

Hoewel vooral in het gezicht veel herinnert aan de XVIIIde Dynastie, meen ik toch de afgebeelde vaas te moeten plaatsen in de Saïtische tijd, vooral op grond van de détails en de afwerking [4]).

Het stuk is nagenoeg onbeschadigd. De kop van de Uræus en een schilfer van de neus zijn afgebroken. Het uitgezocht mooie albast en de individuele kop maken dit kunstnijverheidsvoorwerp tot een zeer harmonieus geheel.

Haarlem, November 1943 A. A. Tadema

GERAADPLEEGDE LITTERATUUR OVER CANOPEN

Reisner, G., *The dated canopic jars of the Gizeh Museum.* ZÄS 37, 1899, 61-72.
Voorbeelden van de verschillende types uit alle tijdperken.

Gardiner, A. H., *The tomb of Amenemhet*, London 1915. (Theban Tombs Series I) blz. 113.
Korte beschrijving

Elliot Smith, G. and W. Dawson, Egyptian mummies, London, 1924, blz. 114.
Algemene beschrijving van vaas en inhoud.

Budge, E. A. Wallis, *The mummy*, *Cambridge*, 1925, blz. 240-245.
Materiaal en tekstbeschrijving

Montet, P., *Tanis*, Paris, 1942, blz. 159.
Over de canopen aldaar gevonden.

——, *La nécropole des rois tanites*, Kêmi 9, 1942, blz. 1-96. Pl. III en VI.
Canopen van Osorkon, etc.

Boeser, P. A. A. en W. D. van Wijngaarden, *Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum von Oudheden te Leiden.* XIII Lijkvazen en lijkvazenkisten. 's-Gravenhage, 1926.
Foto's, beschrijving en vertaling der aanwezige canopen.

Davis, Th. M., *The tombs of Harmhabi and Touatânkhamanou*, London, 1912, Pl. LXXIV LXXVI en LXXVII.
Afbeelding van drie deksels, waarvan twee van Horemheb.

Petrie, W. M. Fl., *The British School in Egypt.* Ancient Egypt. 1924, 36.
Koningscanope met armen uit de XIIde Dynastie.

Carter, H., *The tomb of Tut- Ankh- Amen*, vol. III, London, [1933], blz. 49, Plate X.
Beschrijving van het Canopen-schrijn.

Maspero, G., *Sur quatre têtes de canopes.* Revue de l'Art Ancien et Moderne 28, 1910. 241, 252.

Schäfer, H., *Die angeblichen Kanopenbildnisse König Amenophis des IV.*, ZÄS 55, 1918, 43-49, Taf. VIII.
Beelden van de canopen uit het graf van Teje.

[4]) Veel in afwerking en techniek herinnert aan de bekende kop van ᶜWa-ab-raᵓ uit het Louvre, in welke tijd deze Canope ook wel geplaatst zal moeten worden. (Zie *Encyclopédie photographique de l'art. Le Musée du Louvre*, I, Tel, blz. 137.

Uitgaven — *Uitgaven- en Inkomstenrekening over het Vereenigingsjaar 1 September 1942 tot 31 Augustus 1943** — Inkomsten

Uitgaven

1. Publicatie Jaarbericht	f 3 058.24	f 3 175.15
2. Publicatie Meded. en Verh. No. 6	„ 642.20	„ 46.93
3. Expeditie Jaarberichten en Med.	„ 308.75	„ 195.50
4. Bind- en brocheerwerk	„ 602.73	„ 173.91
5. Organisatie der lezingen	„ 909.26	„ 1 483.04
6. Subsidie aan het Ned. Instituut voor het Nabije Oosten	„ 200.—	„ 100.—
7. Aankoopen voor de bibliotheek	„ 49.85	„ 107.85
8. Secretariaat	„ 2 153.24	„ 2 428.68
9. Kantoorhuur	„ 300.—	„ 300.—
10. Salarissen en Sociale lasten	„ 520.02	„ 819.99
11. Vereveningsheffing en Soc. lasten	„ —.—	„ 171.87
12. Pensioenverzekering	„ —.—	„ 250.—
13. Brandverzekering	„ 11.70	„ 11.70
14. Accountantscontrôle	„ 73.—	„ 128.50
15. Porti	„ 528.73	„ 868.25
16. Propaganda	„ 263.70	„ 273.25
17. Druk- en stencilwerk	„ 802.47	„ 960.88
18. Kantoorbehoeften	„ 121.78	„ 527.34
19. Telefoon	„ 94.50	„ 104.19
20. Reiskosten	„ 27.45	„ 84.40
21. Vrachten en rechten	„ 67.78	„ 29.05
22. Restituties	„ 42.99	„ 233.10
23. Redactie	„ 392.95	„ 472.04
24. Aankoop publicaties	„ 9 191.92	„ 9 212.64
25. Diversen	„ 81.26	„ 96.41
26. Voord. saldo 1941-1942/1942-1943	„ 1 263.—	„ 2 254.16
	f 21 707.52	f 24 508.83

Inkomsten

	1941-'42	1942-'43		
27. Contributies				
a. Leden	f 592.25	f 1 027.50		
b. Donateurs	„ 92.50	„ 90.—		
c. Begunstigers	„ 4 868.75	„ 5 596.11	f 5 553.50	f 6 713.61
28. Vooruitbetaalde contributies			„ 385.75	„ 770.—
Advertenties			„ 63.12	„ —.—
29. Subsidies lezingen			„ 143.—	„ 90.—
Subsidies Mededeelingen en Verhandelingen No 6			„ 340.—	„ —.—
30. Verkoop publicaties:				
a. Jaarberichten	f 1 348.02	f 813.95		
b. Meded. en Verhand.	„ 470.19	„ 1 046.44		
c. Supplementen	„ 1 005.87	„ 575.01		
d. Uitgaven	„ 40.91	„ 20.—		
e. Monographieën	„ 12 063.17	„ 13 188.24	„ 14 928.16	„ 15 643.64
31. Diversen			„ 38.85	„ 28.58
32. Saldo vorig vereenigingsjaar			„ 253.14	„ 1 263.—
			f 21 707.52	„ 24 508.83

* De cijfers over 1941-1942 staan in de eerste kolom

Debet — *Verkorte Balans per 31 Augustus 1943. (De cijfers per 31 Augustus 1942 staan in de eerste kolom)* — Credit

Debet

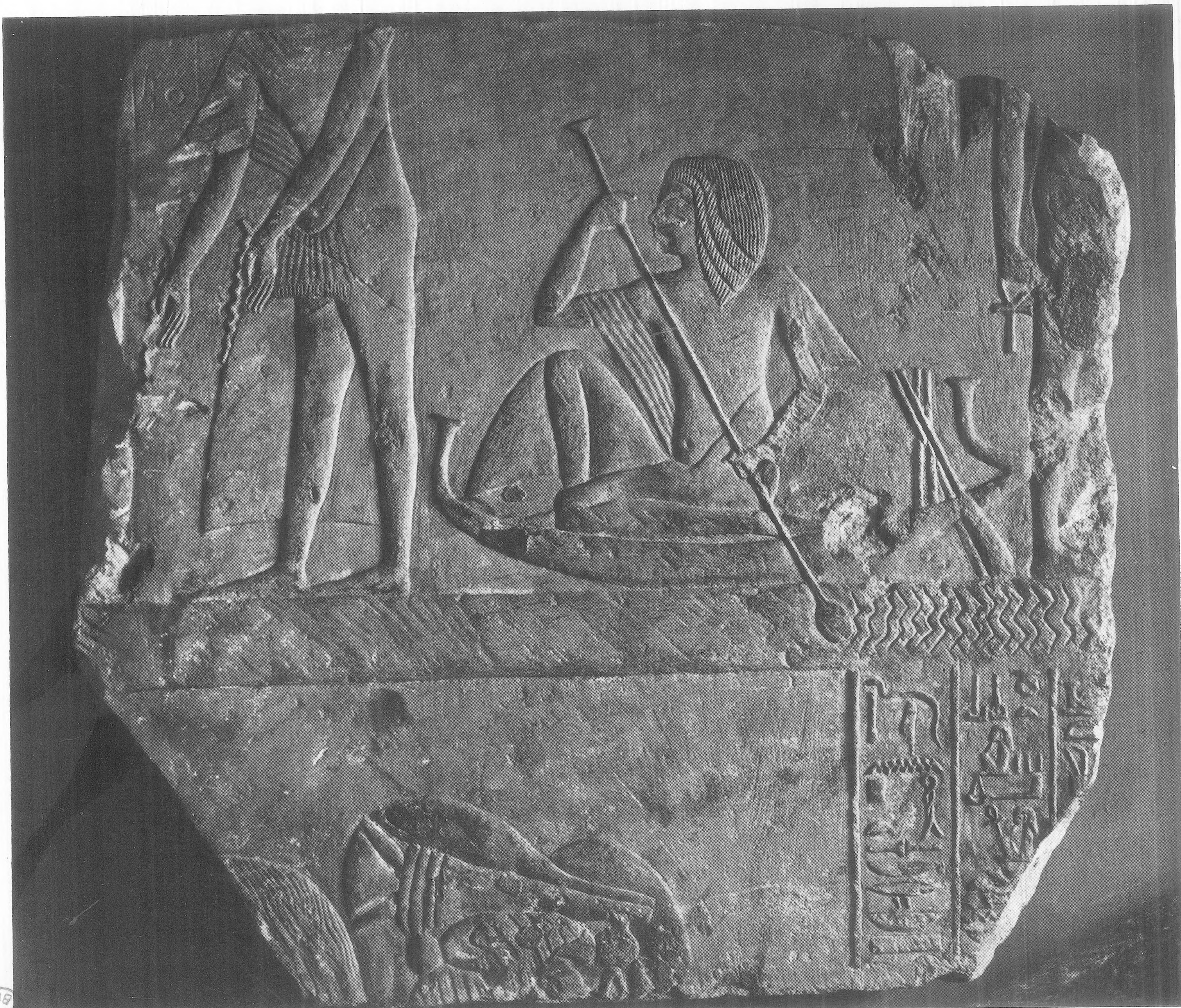
1. Geldmiddelen	f 1 263.—	f 2 254.16
2. Reservefonds	„ 104.88	„ 105.73
3. Debiteuren	„ 2 125.72	„ 3 576.56
4. Voorraad publicaties	„ 4 985.98	„ 7 862.74
5. Administratie	„ 1 500.—	„ 1 350.—
6. Bibliotheek	„ 3 250.—	„ 3 500.—
7. Kantoorinventaris	„ 100.—	„ 150.—
	f 13 329.58	f 18 799.19

Credit

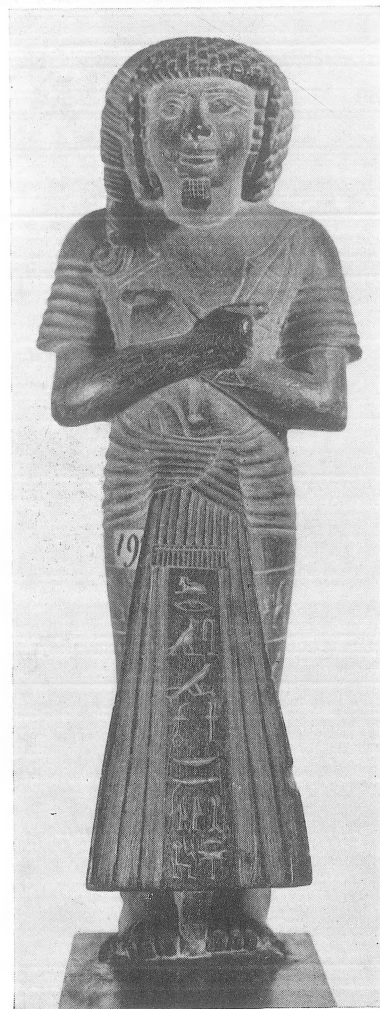
8. Crediteuren	f 5 846.93	f 5 714.74
9. Kapitaal	„ 7 482.65	„ 13 084.45
	f 13 329.58	f 18 799.19

Gecontroleerd en goedgekeurd
(w.g.) H. M. VERHULST, accountant, Lid Ned. Unie v. Acc.

Leiden, 18 September 1943
De secretaris-penningmeester: (w.g.) A. A. KAMPMAN

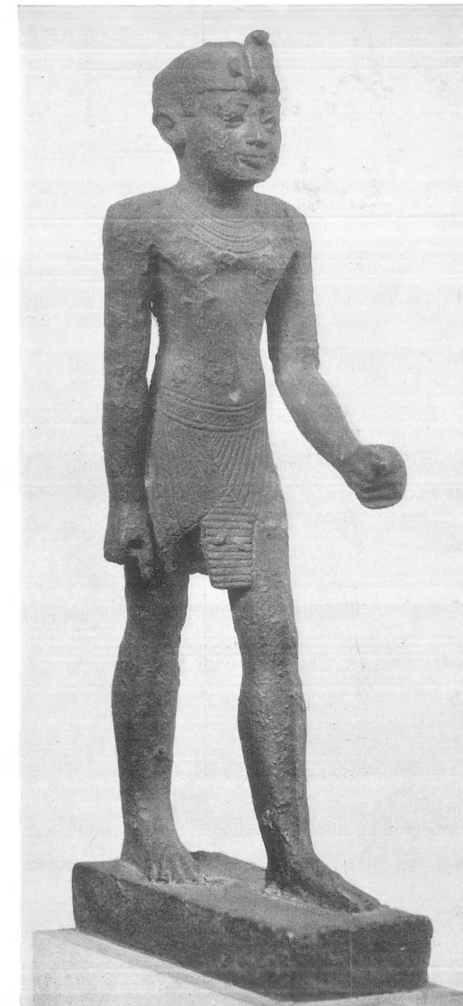
Egyptisch reliëf voorstellende de Ealoe-velden. Fragment van het Memphitisch graf van Horemheb, ± 1355 v. Chr. (einde van de XVIIIe dynastie)
Foto Liebieghaus — *Städtische Skulpturensammlung des Liebieghauses* in Frankfort a. d. Main — zie blz. 56
Afmetingen: 57.5 × 54 cm.

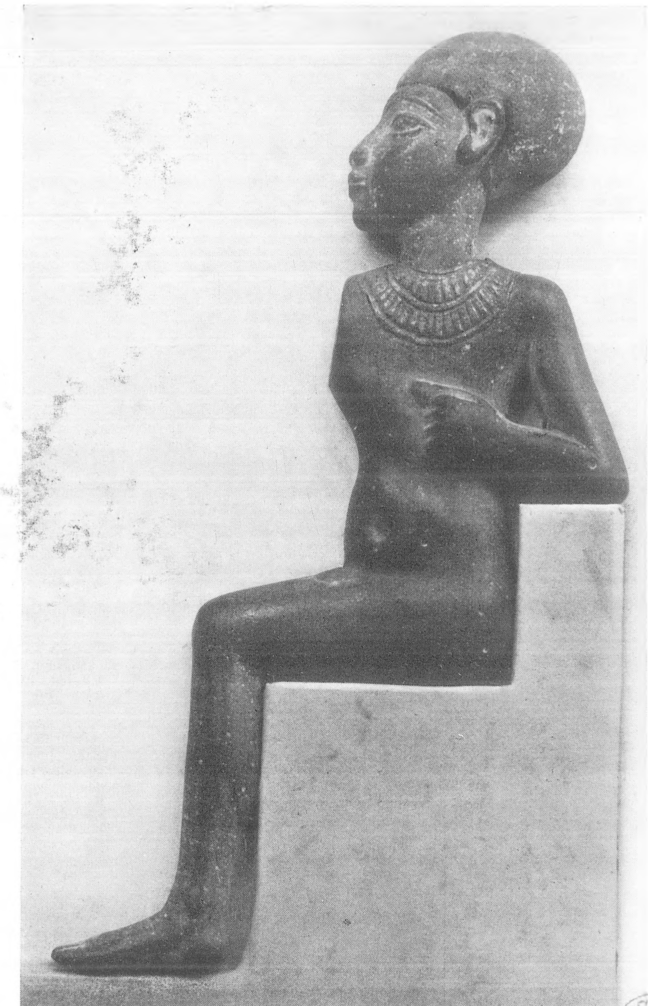
Egyptisch lijkbeeldje XIXe dynastie, Ramessiedisch ± 1250 v. Chr.
(*R. Museo di Antichità* te Turijn). Hoogte 18,2 cm

Foto R. Museo di Antichità zie blz. 60

Bronzen beeldje van een Egyptisch koning der XXVe dynastie, *Musée Pincé* te Angers. Hoogte 15 cm

Foto Musée Pincé zie blz. 61

Egyptisch beeldje van gekleurd glas.
Inv. no. F 1941/12, 2
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

Foto Rijksmuseum van Oudheden zie blz. 216

a

b

Foto Tadema

Deksel van Albasten Koningscanope
Verzameling Tadema

zie blz. 222

Foto Tadema

Albasten Koningscanope, Saïtisch
Verzameling Tadema

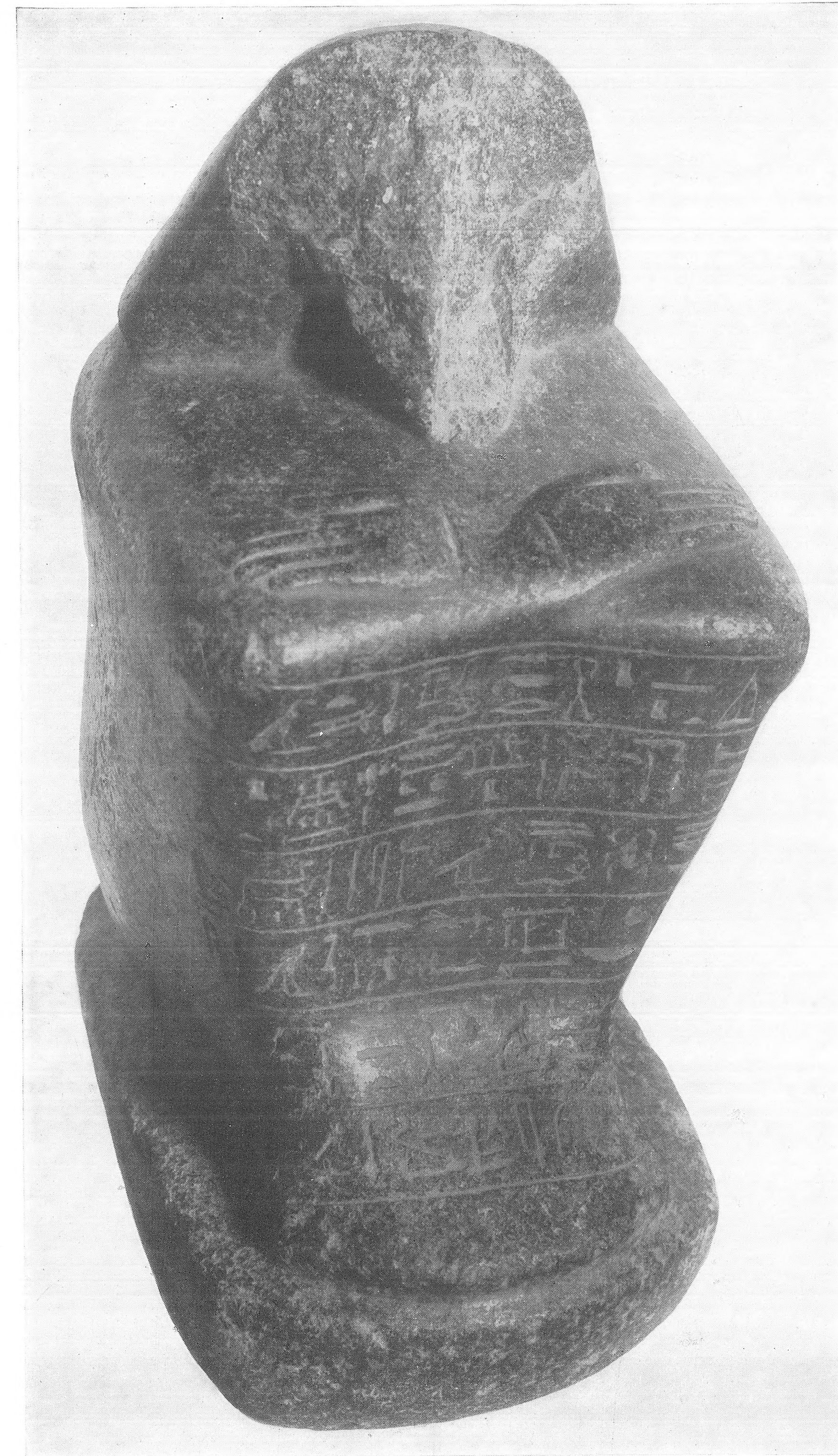
zie blz. 222

Bronzen Osiris als mummie

Foto Tadema — *Verzameling Tadema* — zie blz. 221

Cubusbeeld van ..*mś*, XVIII[de] dynastie
Verzameling W. Schrandt

Foto Schnabel — zie blz. 217

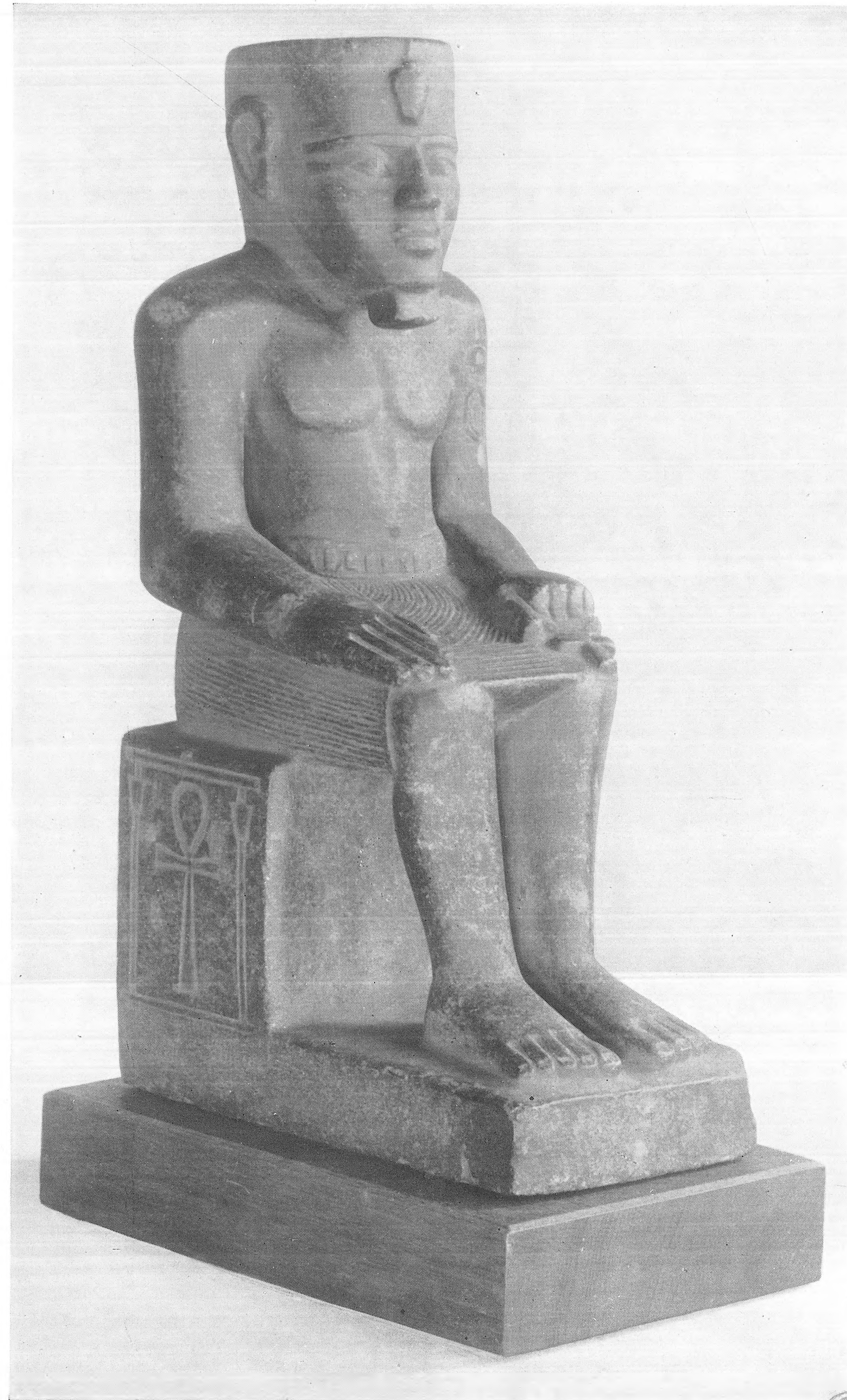

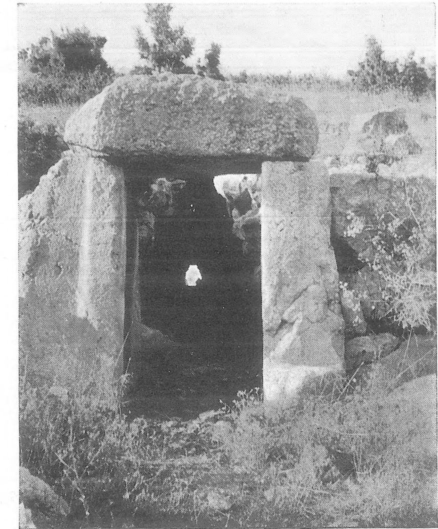
Foto J. Janssen

Koningsbeeld uit den Ethiopischen tijd
Verzameling W. Schrandt

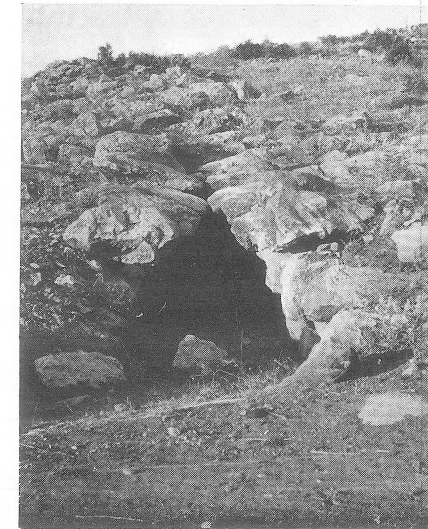
zie blz. 220

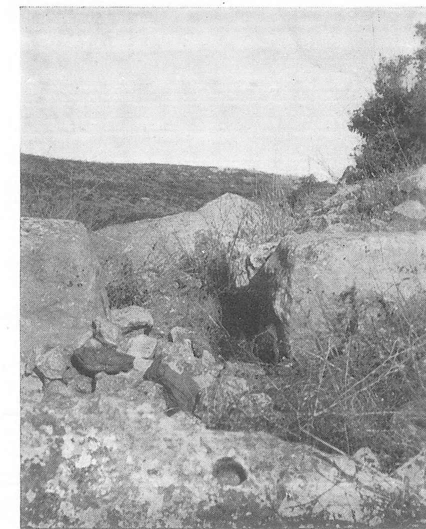
a

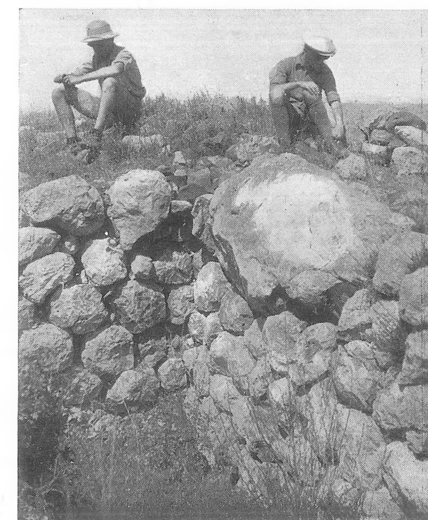
b

c

d

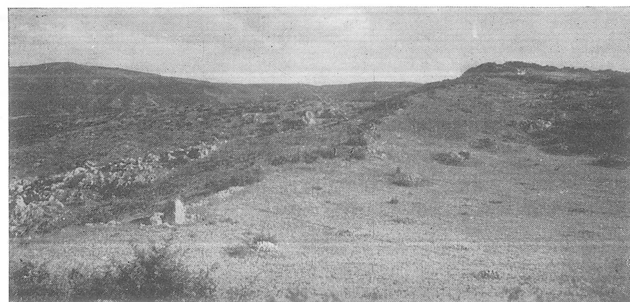
e

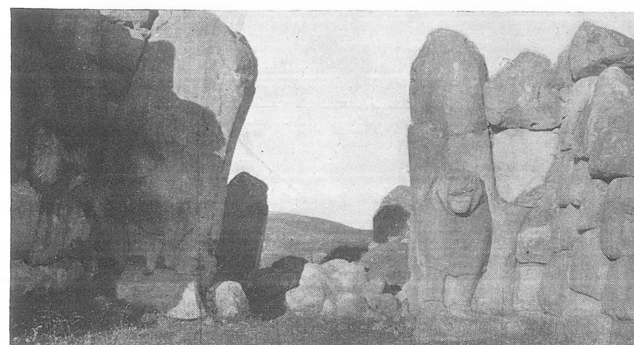
f

a. Poterne Yerkapı, stadszijde (Sphinxpoort). — *b.* Poterne Yerkapı-ingang tot de stad. Op den rechtermonoliet plaats van den poortwachter. — *c.* Poterne van den binnenmuur langs de Kizlarkaya-derisi. — *d.* Antieke waterleiding in den achtermuur tusschen Koningspoort en Zuidoostburcht. — *e.* Bastion van de fortificatie van Yerkapı-Sphinxpoort. — *f.* Büyük Kale, Noordelijke muur van den Koningsburcht

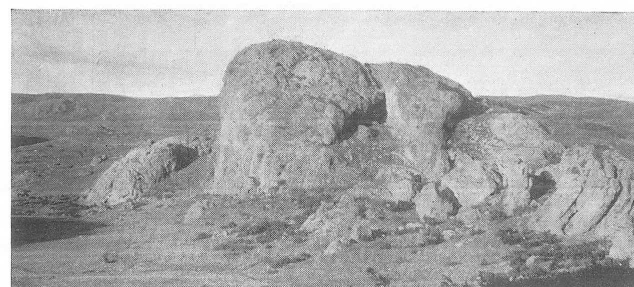
a—f foto's A. A. Kampman 1937

g. Stadsmuur tusschen Zuidoostburcht en Koningspoort, niet opgegraven gedeelte

i. Leeuwenpoort vanuit het Westen, buitenkant

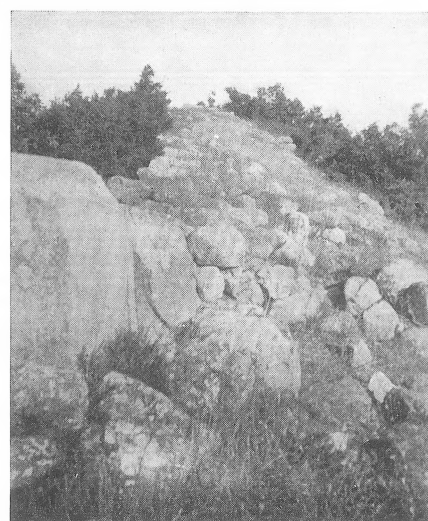
j. Bastion Büyük Kaya vanuit het Westen

l. Yenice Kale vanuit het Zuidoosten

h. Koningspoort, stadszijde

k. Stadsmuur bij Yerkapı

m. Stadsmuur tusschen Sphinxpoort en Leeuwenpoort

g—m foto's A. A. Kampman 1937

blz. 169

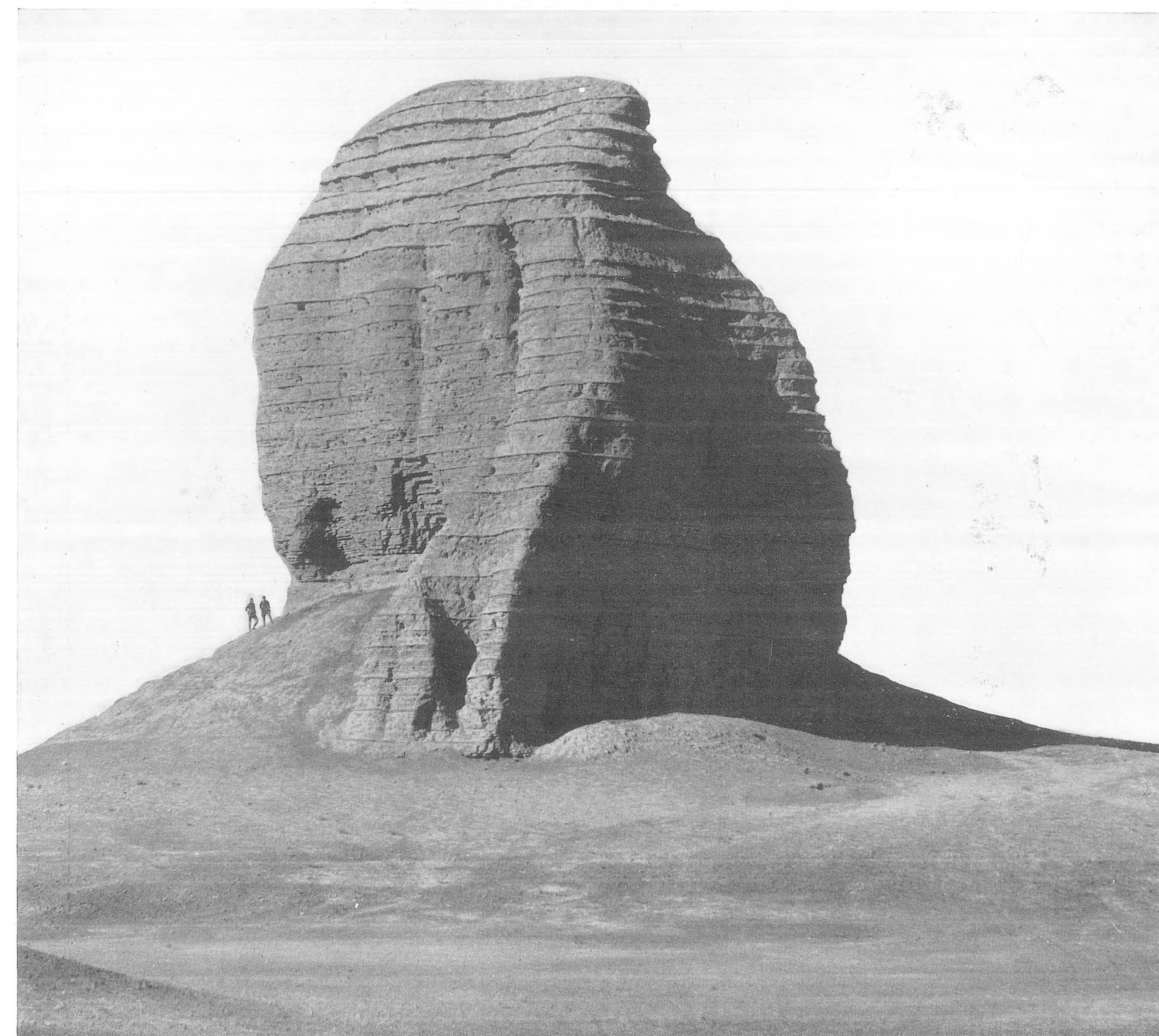

Foto Y. M. C. A. Baghdad 1932

Aqarqûf = Dûr-Kurigalzu
Ruïne van den tempeltoren

zie blz. 184

1395 1394 1396

1393 1397 1398 1400

Bronzen uit Luristān in de Collectie Böhl

Foto Böhl

zie blz. 193

1390
1391
1393
1399
1406

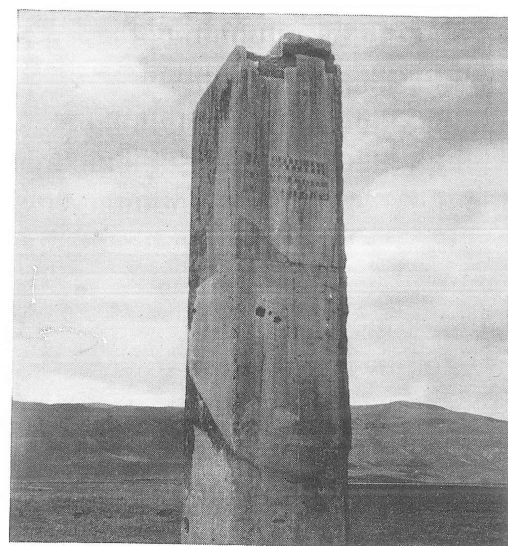
Bronzen uit Luristān in de Collectie Böhl

Foto Böhl

zie blz. 193

a. Pasargadae; pilaar met inscriptie van Koning Cyrus

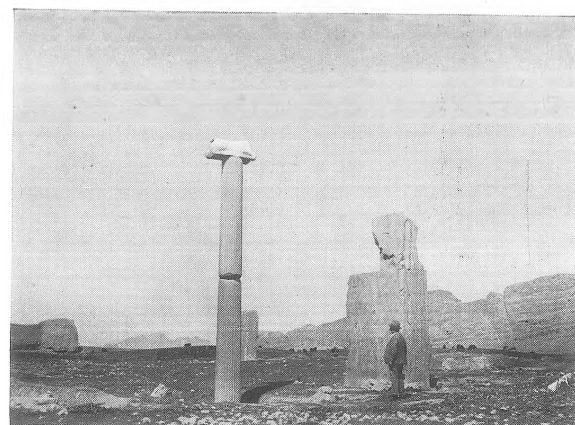
b. Pasargadae; hoekpilaar met inscriptie van Koning Cyrus

c. Pasargadae: de graftoren (*Zendān*)

d. Pasargadae: de graftoren (*Zendān*)

e. Pasargadae: overblijfsels van het paleis

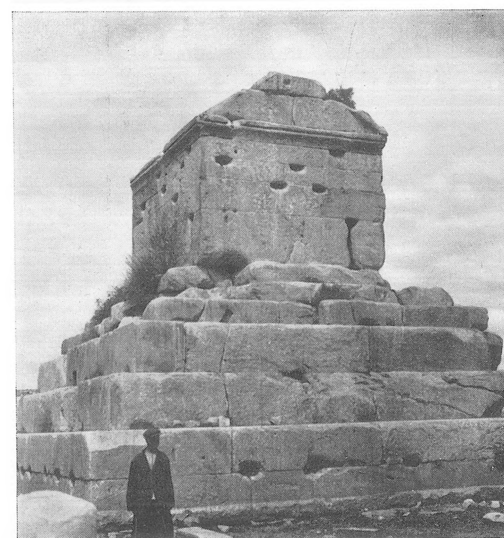
f. Pasargadae: fundamenten van de poort

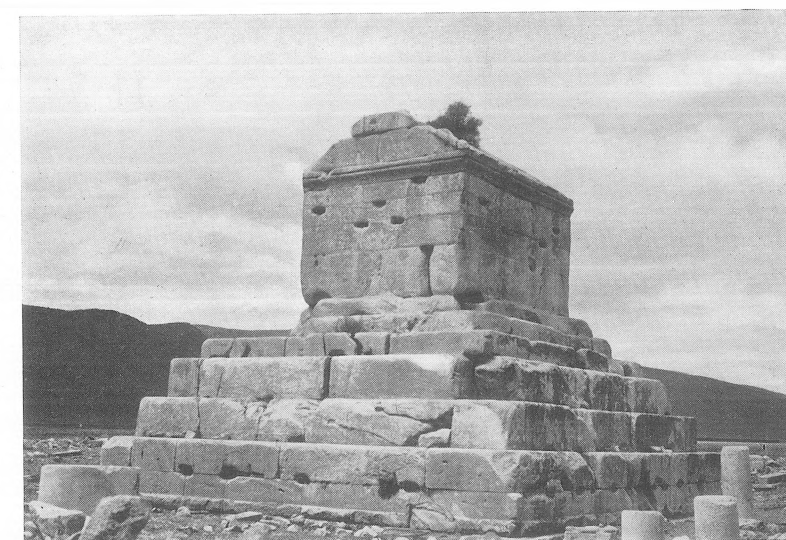
Foto's Böhl 1939

zie blz. 197

a. Pasargadae: de gevleugelde genius

b en *c.* Pasargadae: de graftempel van Koning Cyrus

a Foto Lampard, *b* en *c* Böhl 1939

zie blz. 197

Foto Schnabel
zie blz. 162

ADRIAAN REELAND (1677-1718), Hoogleeraar te Utrecht; ontleend aan *Palaestina* (Latijnsche tekst), deel I

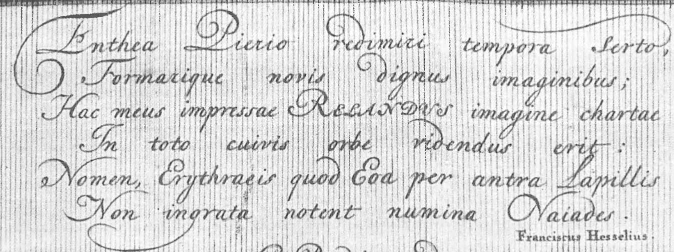

Foto Schnabel
zie blz. 162

ADRIAAN REELAND (1677-1718), Hoogleeraar te Utrecht; ontleend aan *Palaestina* (Latijnsche tekst), deel I

LIJST DER NAMEN OP NEVENGAANDE KAART VERMELD

Voor tell *x*, tepe *x*, wâdi *x*, golf *x*, enz. zie men onder het tweede bestanddeel
Het cijfer voor de / verwijst naar links van den lengtegraad, dat achter de / naar boven den breedtegraad

Abessinië 40/10
Abusimbel 35/20
Abydos 35/25
Adana 40/35
Golf van Aden 45-55/10
Aegaeische zee 25/35-40
Aethiopië 35/15-20
Afghanistan 65-70/30
Akkad 45-50/30
Akšak 45/30
Alalach 40/35
Alašija 30-35/35
Aleppo 40/35
Alexandria 30/30
Amanos 40/35
Amarna 35/25
Ammon 40/30
Amri 70/25
Amu-darja 60-75/35-40
Amurru 40/30-35
Ana 45/30
Anau 60/35
Ankara 35/35
Ankuva 40/35
Anšan 50-55/30
Antilibanon 40/30
Arabië 40-60/10-30
Aras 50/35
Araxes 50/35
Arbailu 45/35
Tell Arpachijja 45/35
Arvad 40/30
Arzava 35/35
Askalon 35/30
Assos 30/35
Assuan 35/20
Assur 45/35
Astarabad 55/35
Atbara 35-40/10-20
Atrek 55-60/35

Babylon 45/30
Babylonië 45150/30
Bactrië 70/35
Badâri 35/25
Balch 40/35
Barmeta 35/35
Beludsjistan 65-70/25
Beneden Egypte 30-35/30
Beni Hasan 35/25
el-Berše 35/25
Blauwe Nijl 35/10-15
Boğazköy 35/35
Borsippa 55/30
Boven Egypte 35/25
Boven Zab 45/35
Byblos 40/35
Bubastis 35/30
Busiris 35/30
Buto 35/30

Carië 30/35
Caspische Zee 50-55/35-40
Chabur 45/35
Chafadji 45/30
Chalaf 45/35
Chanigalbat 40-45/35
Charran 40/35
Chartum 35/15
Chatti 35-40/35
Chattušaš 35/35
Chios 30/35
Chorasan 55-65/35
Chorsabad 45/35
Churri 40/35

Damaskus 40/30
Damghan 55/35
Dašur 35/25
Dêret Bahari 35/25
Dêr 45/30
Der Taṣa 35/25
Djemdet Nasr 45/30
Drangiane 60-65/30
Dsjilan 75/30

Ecbatana 50/30
Edom 35-40/30
Edfu 35/20
Elam 50/30
Elburs 50-55/35
Elephantine 35/20
Eridu 50/30
Euphraat 40-45/35-30
Ešnunna 45/30

el-Fayûm 35/30

Gaza 35/30
Tepe Gaura 45/35
Gebtiu-Koptos 35/25
Ghassûl 40/30
Gilgit 75/35
Gize 35/30
Gutium 45-50/35

H zie onder Ch.!
Ḫadramaut 50-60/15
Wâdi Halfa 35/20
Halys 35-40/35-40
Hamât 40/35
Wâdi Hammâmat 35/25
Harappa 75/30
Heliopolis 35/30
Herakleopolis 35/25
Heri-rud 65-70/30-35
Hermos 30/35
Hierakonpolis 35/25
Hilmend 65/30
Hindu-Kuš 70-75/35
Tepe Hissar 55/35
Hooge Landen 40/35

Iberia 45-50/40
Indus 70-75/20-35
Irân 55-60/30
Isin 50/30
Ispahân 55/30
Išuva 40/35
Jaë 75/30
Jemâma 50/20
Jemen 45/10-15
Jerusalem 40/30
Joppe 35/30

el-Kâb 35/25
Kabchusi 45-50/40
Kadeš 40/30
Kaisarië 40/35
Kalach 45/35
Kaneš 40/35
Kaptara 35/25
Karchemiš 40/35
Karmel 35/30
Karnak 35/25
Karûn 50/30
Kasj 35/20
Kašan 55/30
Kaska 40/35
Kašmir 75/30
Kaspeiria 75/30
Kaspia 75/35
Kaspiane 50/35
Kaspios 45-50/40
Kaššukuššuchai 50/30-35
Katarakt (1e-3e) 35/20
Katarakt (4e-6e) 35/15
Kathiawar 70-75/20
Kaukasos 40-45/40
Kercha 50/30
Kerkuk 45/35
Kermân 60/25
Kizvatna 40/35
Knossos 30/35
Konia 35/35
Koptos 35/25
Koṣeir 35/25
Kumanu 40/35
Kura 50/40
Kusj 35/15
Kuššar 35/40
Kuššuchai 50/30-35
Kuta 45/30
Kyros 50/40
Kyzyl Uzen 50/35

Lagaš 50/30
Lage Landen 35/35
Larsa 50/30
Lazpa 30/35
Libanon 40/30
Libysche Woestijn 25-30/25-30
Lullubum 50/30
Lûja 35/35
Luristan 50/30
Luxor 35/25
Lycië 30/35
Lydië 30/35

Maeandros 30/35
Magan 50-55/20-25
Wâdi Maghâra 35/25
Malatia 40/35
Manda 45-55/35-40
Maraš 40/35
Mari 45/30
Marib 50/15
Medinet-Habu 35/25
Medum 35/25
Memphis 35/25
Merimde-Benisalâme 35/30
Meroë 35/15
Mesopotamië 45/35-30
Middellandsche Zee 25-35/30-40
Midden Egypte 30-35/25
Midjan 40/25
Miletos 30/35
Minaeërs 45-50/15
Mitannu 40-45/35
Moab 40/30
Mohendsjo-Daro 70/25
Mosul 45/35
Murgub 65-70/35
Mussian 50/30
Mycene 25/35

Naharina 40-45/35
Naïri 45/35
Napata 35/15
Naucratis 35/30
Necheb 35/25
Nechen 35/25
Nešaš 35/35
Nihavend 50/30
Nijl 30-10/35
Nippur 50/30
Nisibis 45/35
Nubië 35/15-20
Nuzi 45/35

el-Obeid 50/30
el-Ölâ 40/25
Omân 60/20
Golf van Omân 60/20
Ombos 35/20
Oxyrhynchos 35/25

Palestina 35-40/30
Palmyra 40/30
Pamir 75/35
Pasargadae 55/30
Pelusium 35/30
Persepplis 55/25
Persis 55-60/25-30
Perzische Golf 50-55/25
Philae 35/20
Proto-Indië 70-75/25-30
Punt 40-45/10

Ras Šamra 40/35
Rês-ênu 45/35
Ravi 75-30
Rhodos 30/35
Roode Zee 35-45/25-10

Sabaeërs 45/15
Saïs 35/30
Sakčegözü 40/35
Sakkara 35/25
Šalativara 35/35
Saltedsj 75/25-30
Samaria 35/30
Samarra 45/30
Samiramalti 45/35
Samûcha 40/35
Šanchar 45/35
Sangarios 35/35-40
Sardes 30/35
Sebennytos 35/30
Seir 40/30
Serâbit el-Châdem 35/25
Sialk 55/30
Sidon 40/35
Simaš 50-55/30
Sinaï 35/25
Sindh 70/25
Sippar 45/30
Sirwâch 45/15
Oase Siwa 25/25
Sokotra 55/10
Siût 35/25
Subaru 40-45/35
Sudan 30-35/10-20
Suleimania 50/35
Sumer 50/30
Susa 50/30
Syene 35/20
Syr-darja 70-80/40
Syrië 40/30-35
Syrische Woestijn 40-45/30

Tana Meer 40/10
Tanis 35/30
Tatta Meer 35/35
Taurus 35-40/35
Tehâma 45/10-15
Teima 40/25
Thebe 35/25
Thinis 35/25
Tigris 40-50/30-35
Tilmun 55/25
Tiryns 35/25
Troja 30/35
Tuvanuva 35/35
Tyros 40/35

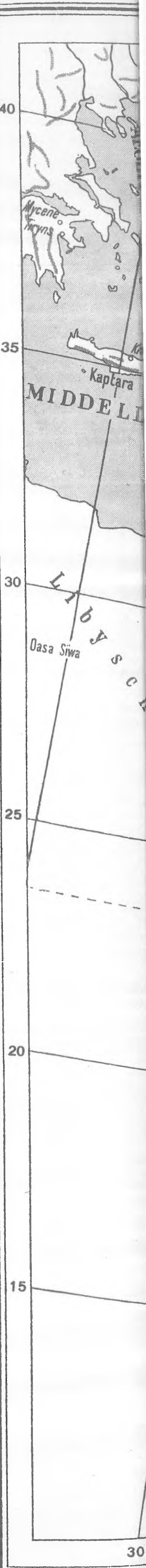
Ugarit 40/35
Uknu-kerchâ 50/30
Ulai-Karûn 50/30
Umma 50/30
Ur 50/30
Urartu 45/35
Urmia Meer 50/35
Uruk 50/30

Vilusa 35/35

Wan Meer 45/35
Witte Nijl 35/10-15

Zagros 50/35-30
Zele 35/30
Zwarte Zee 25-40/40

zie bladzijde 84 en vlg.

)E KAART VERMELD

onder het tweede bestanddeel
t achter de / naar boven den breedtegraad

Mari 45/30
Marib 50/15
Medinet-Habu 35/25
Medum 35/25
Memphis 35/25
Merimde-Benisalâme 35/30
Meroë 35/15
Mesopotamië 45/35-30
Middellandsche Zee 25-35/30-40
Midden Egypte 30-35/25
Midjan 40/25
Miletos 30/35
Minaeërs 45-50/15
Mitannu 40-45/35
Moab 40/30
Mohendsjo-Daro 70/25
Mosul 45/35
Murgub 65-70/35
Mussian 50/30
Mycene 25/35

Naharina 40-45/35
Naïri 45/35
Napata 35/15
Naucratis 35/30
Necheb 35/25
Nechen 35/25
Nešaš 35/35
Nihavend 50/30
Nijl 30-10/35
Nippur 50/30
Nisibis 45/35
Nubië 35/15-20
Nuzi 45/35

el-Obeid 50/30
el-Ölâ 40/25
Omân 60/20
Golf van Omân 60/20
Ombos 35/20
Oxyrhynchos 35/25

Palestina 35-40/30
Palmyra 40/30
Pamir 75/35
Pasargadae 55/30
Pelusium 35/30
Persepplis 55/25
Persis 55-60/25-30
Perzische Golf 50-55/25
Philae 35/20
Proto-Indië 70-75/25-30
Punt 40-45/10

Ras Šamra 40/35
Rês-ênu 45/35
Ravi 75-30
Rhodos 30/35
Roode Zee 35-45/25-10

Sabaeërs 45/15
Saïs 35/30
Sakčegözü 40/35

Sakkara 35/25
Šalativara 35/35
Saltedsj 75/25-30
Samaria 35/30
Samarra 45/30
Samiramalti 45/35
Samûcha 40/35
Šanchar 45/35
Sangarios 35/35-40
Sardes 30/35
Sebennytos 35/30
Seir 40/30
Serâbit el-Châdem 35/25
Sialk 55/30
Sidon 40/35
Simaš 50-55/30
Sinaï 35/25
Sindh 70/25
Sippar 45/30
Sirwâch 45/15
Oase Siwa 25/25
Sokotra 55/10
Siût 35/25
Subaru 40-45/35
Sudan 30-35/10-20
Suleimania 50/35
Sumer 50/30
Susa 50/30
Syene 35/20
Syr-darja 70-80/40
Syrië 40/30-35
Syrische Woestijn 40-45/30

Tana Meer 40/10
Tanis 35/30
Tatta Meer 35/35
Taurus 35-40/35
Tehâma 45/10-15
Teima 40/25
Thebe 35/25
Thinis 35/25
Tigris 40-50/30-35
Tilmun 55/25
Tiryns 35/25
Troja 30/35
Tuvanuva 35/35
Tyros 40/35

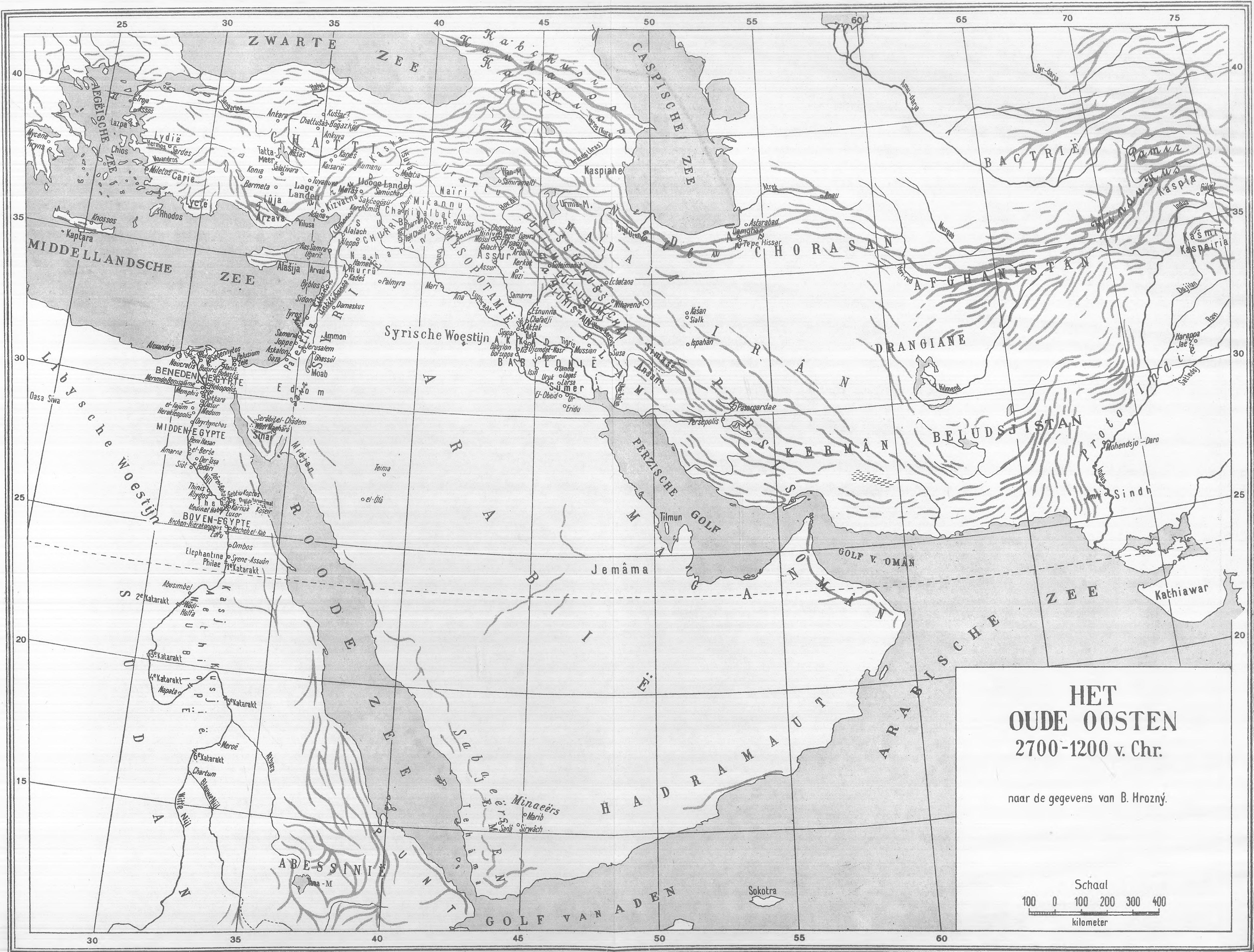
Ugarit 40/35
Uknu-kerchâ 50/30
Ulai-Karûn 50/30
Umma 50/30
Ur 50/30
Urartu 45/35
Urmia Meer 50/35
Uruk 50/30

Vilusa 35/35

Wan Meer 45/35
Witte Nijl 35/10-15

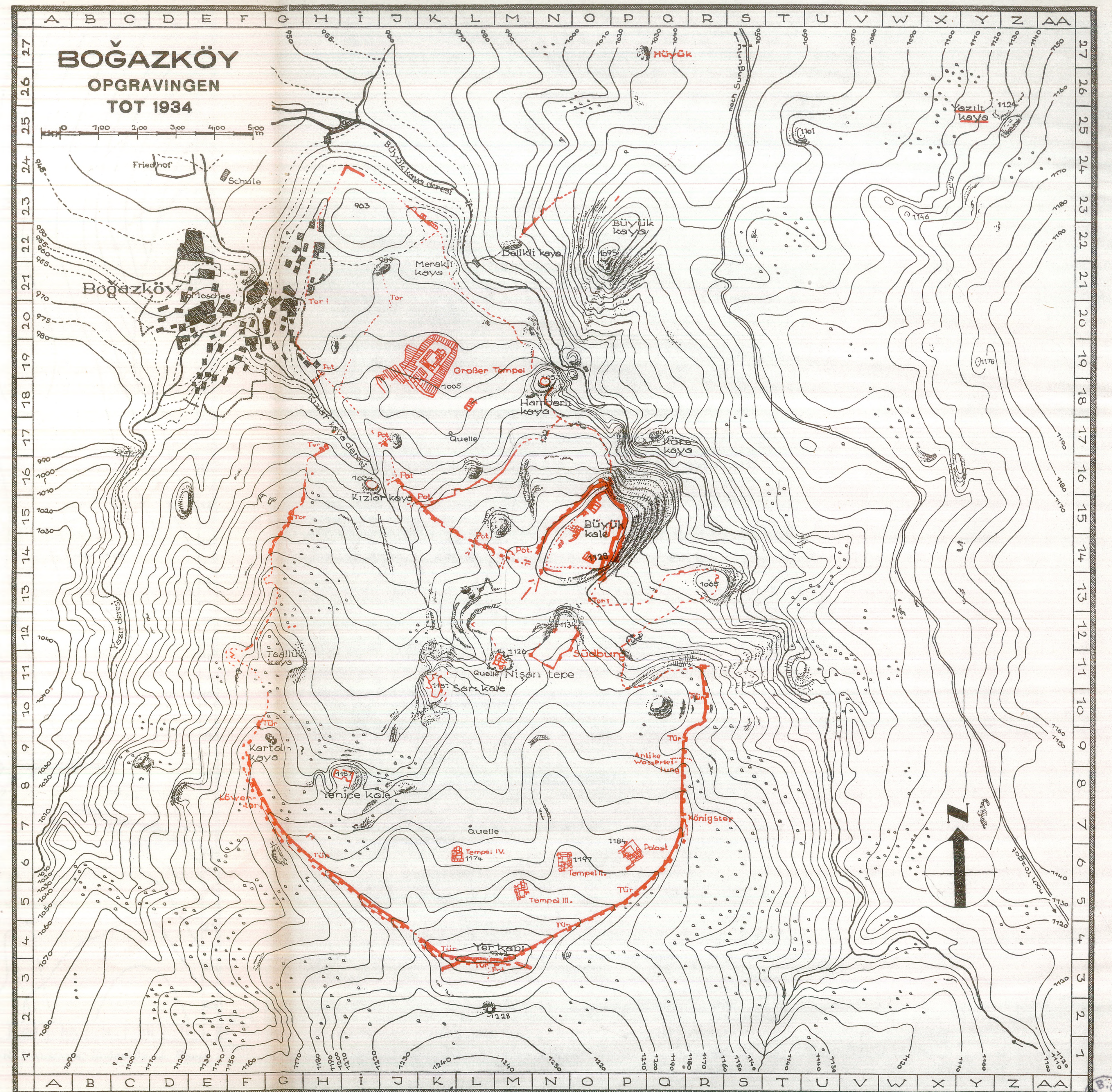
Zagros 50/35-30
Zele 35/30
Zwarte Zee 25-40/40

zie bladzijde 84 en vlg.

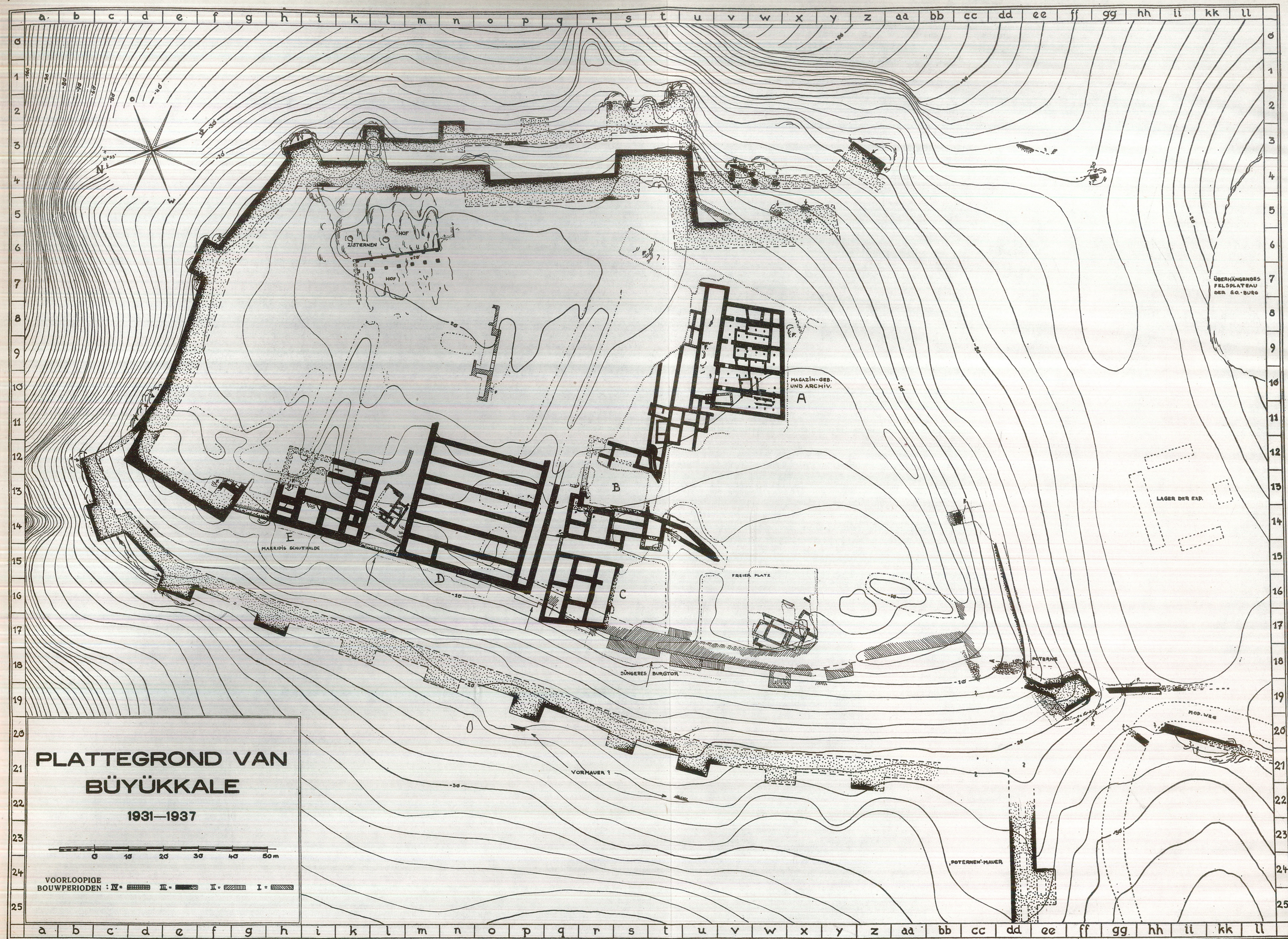

LIJST DER NAMEN OP NEVENGAANDE KAART VERMELD

Begraafplaats D/24
Boğazköy C/20-G/20 en E/22-E/18
Büyük kale N-P/14-16
Büyük kaya O-P/22-23
Büyük kaya deresi I/25-AA/1
Deliki kaya M/22
Dorpsschool E/24
Groote tempel I I-K/18-19
Hambarli kaya N/18-19
Kartal kaya G/9
Kızlar kaya J/16
Kızlar kaya deresi F/20-L/11
ᶜKoningsburchtᵓ (= Büyük Kale) N-P/14-16
ᶜKoningspoortᵓ Q/7
Küre kaya Q/17
Leeuwenpoort F/8
Merakli kaya J/21
Moskee E/21
Nisan tepe L-M/11
Poterne (Yer kapı) L/3-4
Poternenmuur H-M/14-18
Sarı kale K/11
School E/24
Sphinxpoort (= Yer kapı) M/4
Taallük kaya G/11
Tempel I (= Groote tempel) I/18-K/19
Tempel II N/6
Tempel III M/5
Tempel IV K-L/6
Tempel V (= ᶜpaleisᵓ) P/6-7
Waterleiding Q/9
Weg naar Sungurlu S/27
Weg naar Yozgat AA/4
Westelijke poorten G/15 en H/17
Yazılı kaya X/25
Yazır deresi E/24-A/6
Yenice kale H-I/8
Yerkapı L-M/3-4
Zuidoostburcht N-O/11-12

naar K. Bittel, *Die Ruinen von Boğazköy*, Kaart

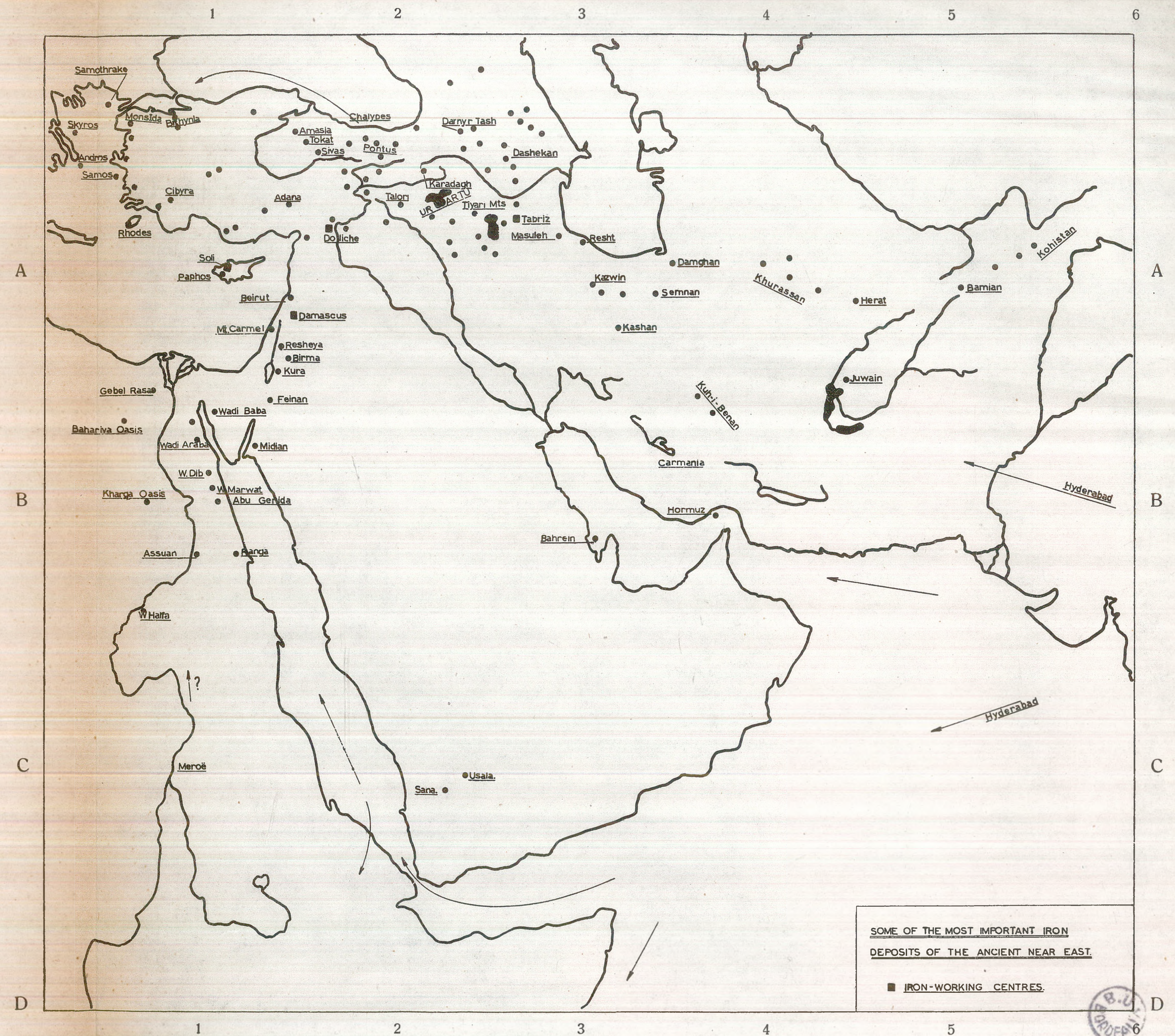
zie blz. 169

naar K. BITTEL/R. NAUMANN, *Boğazköy II*, Kaart 1

LIJST DER NAMEN OP NEVENGAANDE KAART VERMELD

LIJST DER NAMEN OP NEVENGAANDE KAART VERMELD

Abu Gerida 1-B
Adana 2-A
Amasia 2-A
Andros 1-A
Wadi Araba 1-B
Assuan 1-C
Wadi Baba 1-B
Bahariya Oasis 1-B
Bahrein 4-C
Bamian 6-B
Banga 2-C
Beirut 2-B
Birma 2-B
Bithynië 1-A
Carmania 4-B
Mt. Carmel 2-B
Chalybes 2-A
Cibyra 1-A
Damascus 2-B
Damghan 4-A
Darnyr Tash 3-A
Dashekan 3-A
Wâdi Dib 1-B
Doliche 2-A
Feinan 2-B
Wâdi Halfa 1-C
Herat 5-B
Hormuz 4-C
Juwain 5-B
Karadagh 3-A
Kashan 4-B
Kazwin 4-B
Kharga Oasis 1-B
Khurassan 5-B
Kohistan 6-A
Kuh-i-Benan 4-B
Kura 2-B
Wadi Marwat 1-B
Masuleh 3-A
Meroë 1-C
Midian 2-B
Monsida 1-A
Paphos 1-A
Pontus 2-A
Gebel Resa 1-B
Resheya 2-B
Resht 4-A
Rhodes 1-A
Samos 1-A
Samothrace 1-A
Sana 3-D
Semnan 4-B
Sivas 2-A
Skyros 1-A
Soli 1-A
Tabriz 3-A
Talon 2-A
Tiyari Mts 3-A
Tokat 2-A
Urartu 3-A
Usata 3-D

Zie blz. 207 en vlg.

R. J. Forbes, des.

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP 'EX ORIENTE LUX':

A. **Jaarbericht**, Deel I (nos 1-5 en Supplement) 1933-1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekstillustraties, 4 tabellen en 1 kaart in den tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to.
Prijs gebonden in een buckram-stempelband voor contribuanten *f* 40.—. De Jaarberichten 1, 2, 4 en 5 zijn voor contribuanten ook los verkrijgbaar, resp. voor *f* 2.50, *f* 1.75, *f* 3.50 en *f* 4.—; Supplement (met Index, Voorwerk en Register) *f* 4.50. Complete stellen van het eerste deel der Jaarberichten (nos 1-5 en Supplement) zijn slechts nu en dan voor contribuanten antiquarisch bij het secretariaat verkrijgbaar. De erbij behoorende buckramband is momenteel uitverkocht en kan pas na den oorlog worden bijgeleverd. Men ontvangt dus voorloopig, indien een compleet stel geleverd kan worden, een ongebonden exemplaar. — Jaarbericht N° 3 is uitverkocht.

Jaarbericht, Deel II (nos 6-8 en Supplement) 1939-1943. XLIV en 816 blz., XL platen, 91 tekstillustraties, 1 tabel, 5 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 40.—, voor contribuanten *f* 25.—. De Jaarberichten 6, 7 en 8 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 8.40 per nummer, voor contribuanten *f* 5.— per nummer. Index, Voorwerk en Register zijn los verkrijgbaar voor *f* 8.40, voor contribuanten *f* 5.—. De bij dit deel behoorende buckramband is momenteel nog niet verkrijgbaar en kan pas na den oorlog worden geleverd. Men ontvangt bij bestelling van Jaarbericht Deel II voorloopig een ongebonden exemplaar.

B. Serie **Mededeelingen en Verhandelingen**

N° **1**: *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het Oostersch Genootschap*, 1933 te Leiden. 1934, 66 blz. 4to. Uitverkocht.
N° **2**: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620-1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie, 4to. Prijs *f* 1.50, voor contribuanten *f* 1.—.
N° **3** en **Supplement**: *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. VAN LEER, met een voorwoord van Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN. 1936, 24 blz., XVII platen, 10 tekstillustraties, 4to. Prijs *f* 2.—, voor contribuanten *f* 1.50.
N° **4**: *De Godsdienstige opvatting van den slaap, inzonderheid in het Oude Egypte* door Prof. Dr A. DE BUCK. 2e druk, 32 blz., 12 platen en 8 tekstillustraties, 106 noten, 'summary' en register, 4to. Prijs *f* 1.50, voor contribuanten *f* 1.—.
N° **5**: *The Mastaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of antiquities Leiden* by TH. MOHR. 1943, XVI en 104 blz., 2 platen, 54 tekstillustraties, 4to. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 7.50.
N° **6**: Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen in het Nabije Oosten I: *rās eš-šamrā* en *mīnet el-beiḍā'* door JAN P. LETTINGA. 1942, IV en 40 blz., 1 ill., 3 kaarten, 4to. Prijs *f* 3.—, voor contribuanten *f* 2.—.
N° **7**: *Kernmomenten der antieke beschavingen en hare moderne belevingen.* 1944, 160 blz., 15 platen en 90 tekstillustraties, 4to. Dit nummer, hetwelk is uitgegeven ter herinnering aan het tienjarig bestaan van het Gezelschap (1933-1943) bevat bijdragen van B. A. VAN PROOSDIJ, A. DE BUCK, TH. C. VRIEZEN, A. A. KAMPMAN, F. M. TH. BÖHL, P. E. VAN DER MEER O.P., J. H. KRAMERS en B. H. STRICKER. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 7.50. Ter perse
N° **8**: *Notice sur la vie et les œuvres de M. F. Thureau-Dangin* door E. DHORME; avec une bibliographie et le dernier article du défunt, et avec un portrait en héliogravure. In bewerking

C. **Uitgave** N° **1**: *Textes Mathématiques Babyloniens*, transcrits et traduits par F. THUREAU-DANGIN, 1939, 293 blz., 4to. Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 25.—, voor contribuanten *f* 20.—.

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
N° I in deze serie is identiek met Med. en Verh. N° 6; Nos II-IV zijn uitverkocht.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:
C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), C. J. **Bleeker** (145, 158), F. C. M. **Boenders** (60), B. **Bolkestein** (113), F. M. Th. **Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74, 96, 98, 115, 120, 156, 159, 162, 164, 167, 171, 172), A. **de Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87, 104, 119, 146, 147, 149, 152, 155, 161), A. W. **Bijvanck** (35, 52, 110, 131, 133, 142), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26, 95), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), A. H. **Edelkoort** (34, 122), B. D. **Eerdmans** (105, 106, 118), C. C. **van Essen** (150), R. J. **Forbes** (28, 37, 43, 48, 65, 108, 130, 143), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32), L. H. **Grondijs** (84, 102), J. H. **Holwerda** (93), G. **van Hoorn** (111), Jozef M. A. **Janssen** (72, 157), J. H. **Jongkees** (153, 166), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61, 92), J. J. **Koopmans** (132), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77, 114, 168), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 90, 121, 135, 148), J. **de Meyer** (140), H. W. **Obbink** (124), J. **Oderwald** (58), P. J. **van der Ploeg** O.P. (67, 94, 109, 154), B. A. **van Proosdij** (112, 160), Hermann **Ranke** (20), A. **Roes** (62, 76, 83, 89, 136, 169), J. J. **von Schmid** (100, 129), I. L. **Seeligmann** (81), J. **Simons** S.J. (19, 25, 39, 68, 88, 126), A. **Sizoo** (173), K. **Sprey** (123, 151), W. P. **Theunissen** (107, 127, 128), J. **Vergote** (99), Elisabeth **Visser** (144), J. Ph. **Vogel** (101), Th. C. **Vriezen** (57, 82, 134), F. J. **de Waele** (80, 141), H. **Wagenvoort** (91, 97, 163), R. H. **Woltjer** (165).
Prijs per nummer *f* 0,10 incl. toezending.

BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

COMMISSIE VAN ADVIES: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Groenhovenstraat 18, Leiden, tel. 26665.
Prof. Dr A. DE BUCK, de Mey van Streefkerkstraat 1a, Leiden, tel. 25150.

BESTUUR: B. A. VAN PROOSDIJ, voorzitter, Roodborststraat 16, Leiden, tel. 25094.
A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester, Roodenburgerstraat 41, Leiden, tel. 26390.
J. M. A. JANSSEN, 2de secretaris, Hooigracht 15, Leiden, tel. 26541.

SECRETARIAAT EN CORRESPONDENTIE-ADRES: Roodenburgerstraat 41, Leiden, tel. 26390.

REDACTIE: Roodborststaat 16, Leiden, tel. 25094.

BUREAU EN BIBLIOTHEEK DER VEREENIGING: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.
Het Bureau en de Bibliotheek van het Gezelschap zijn ondergebracht in het Nederlandsch Archæologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Noordeindsplein 4a. Het Bureau is op werkdagen geopend van 8.30-12.30 en 13.30-17 uur; des Zaterdags van 8.30-12.30 uur. De Bibliotheek van het Instituut is geopend van 9-12.30, 13.30-17.30 en 19-22 uur.

POSTREKENING: 229501, t.n.v. den secretaris-penningmeester A. A. KAMPMAN te Leiden.

BANKIERS: Amsterdamsche Bank te Leiden.

PERSONEEL: Conservator-Bibliothecaris: A. A. KAMPMAN.
Adjunct-Bibliothecaresse: Mej. A. M. P. MOLLEMA.
Administratrice: Mej. C. D. KAKEBEEKE.
Secretaresse: Mej. G. A. BESIER.
Steno-Typiste: Mej. A. K. DE BUCK.
Assistente: Mej. M. H. BLEIJIE.

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 **Leiden**: voorz. Prof Dr. F. M. TH. BÖHL; secr. A. A. KAMPMAN, Roodenburgerstraat 41.
1934 **Groningen**: voorz. Prof. Dr G. VAN DER LEEUW; secr. Prof. Dr TH. C. VRIEZEN, Waterloolaan 1.
1935 **Nijmegen**: voorz. Prof. Dr F. J. DE WAELE; secr. Prof. Dr J. S. VAN DER PLOEG O.P. Dominicanenklooster, Huissen (Gld.).
1935 **Amsterdam**: voorz. en secr. Ir R. J. FORBES, Haringvlietstraat 1I.
1936 **'s Gravenhage**: voorz. K. C. A. COLLETTE; secr. C. R. TYBOUT, van Pabstlaan 34, Voorburg.
1936 **Rotterdam**: voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1.
1938 **Utrecht**: voorz. Prof. Dr H. W. OBBINK; secr. J. H. HOSPERS, Catharijnesingel 128.
1939 **Doetinchem**: voorz. Mevr. H. VAN GORKOM-VAN HASSELT, Keppelscheweg 24.
1941 **Maastricht**: voorz. Prof. L. ROOD S.J.; secr. Ir F. B. J. M. MOUBIS, Tongerschestraat 8.
1941 **Enschede**: voorz. Dr C. J. BLEEKER; secr. Mevr. C F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Oliemolensgl. 135.
1942 **Arnhem**: voorz. en secr. Dr J. J. KOOPMANS, Kastanjelaan 6.
1942 **Breda**: voorz. Dr PH. G. GUNNING; secr. Ds H. COOLSMA, Dreef, 7, Princenhage.
1942 **Amersfoort**: voorz. en secr. Dr R. VAN DER VELDE, Piersonlaan 20.
1942 **Venlo**: voorz. Mr TH. W. F. SPEETJENS; secr. Prof. J. COOLS O.P., Kleine Beekstraat 8.
1943 **Zwolle**: voorz. en secr. J. H. SYPKENS SMIT, Gelderschedijk B 23, Hattem
1943 **Heerlen**: voorz. P. TH. BOUWMAN O.F.M.; secr. P. J. REUS, Molenberglaan 83.
1943 **Leeuwarden**: voorz. Prof. Dr C. G. WAGENAAR; secr. M. HEERMA VAN VOSS, Harlingerst.weg. 52.
1944 **Deventer**: voorz. Dr J. STAM; secr. Mej. Mr I. BOON, Radstakeweg 61.
1944 **Eindhoven:** voorz. Dr H. J. J. HÖPPENER; secr. P. VERSTEGEN, Fazantlaan 3.
1944 **Zutphen**: voorz. Dr J. A. G. VAN DER VEER; secr. Mej. W. C. W. DE BLÉCOURT, Molenstraat, Warnsveld.

STUDIEKRINGEN IN BELGIË:

1939 **Antwerpen**: voorz. Lode BAEKELMANS; secr. Dr W. COUVREUR, Lange Leemstraat 200.
1939 **Brugge**: voorz. Dr J. BUYSSCHAERT; secr. Prof. V. LARIDON, Potterije.
1939 **Leuven**: voorz. Prof. Dr J. COPPENS; secr. Prof. Dr J. VERGOTE, Universiteit.
1939 **Luik**: voorz. Prof. Dr G. DOSSIN; secr. Mej. Dr H. DANTHINE, Rue du Parc 67.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN